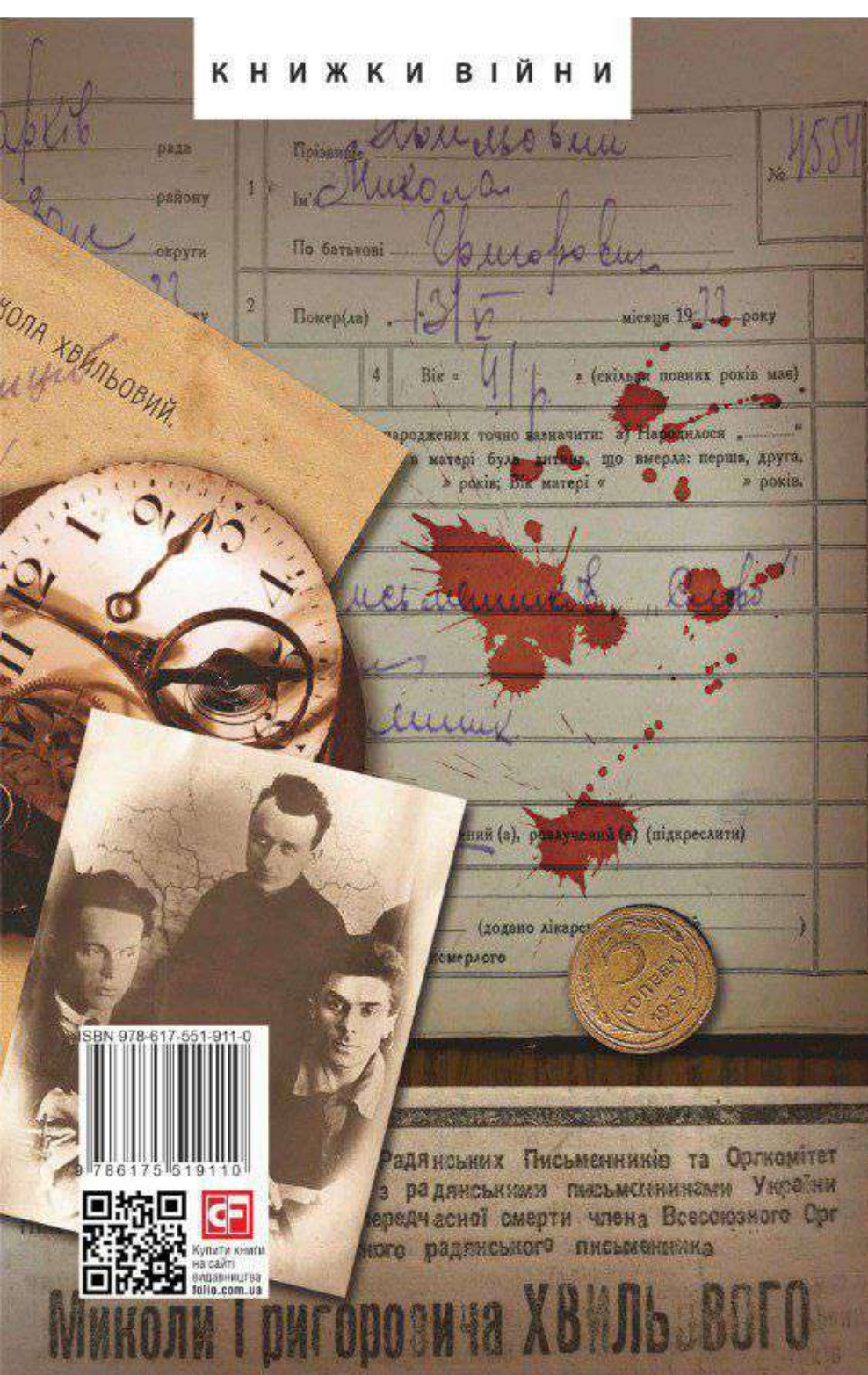

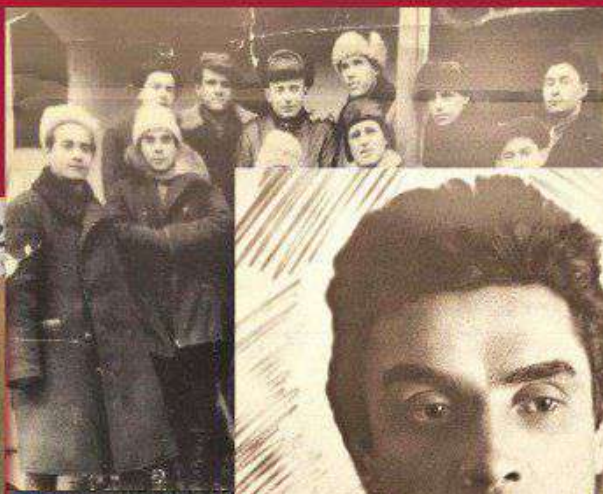
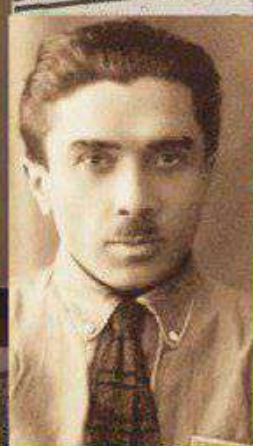
КНИЖКИ ВІЙНИ

Микола Хвильовий

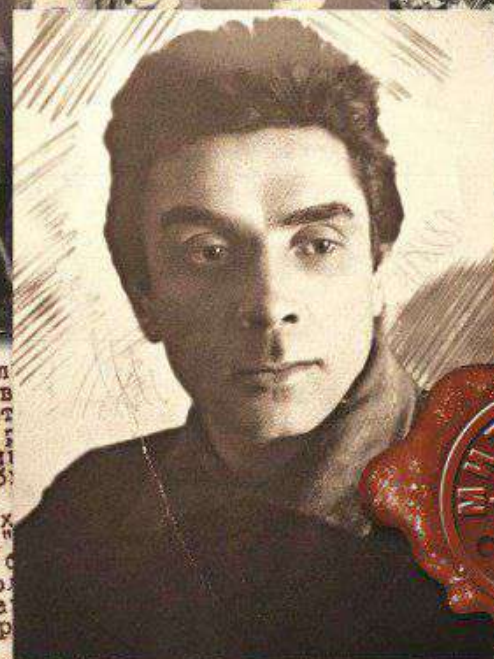
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

М. ХВИЛЬ

1/Тов. Хвил
і художніх тв
зображення прат
раїнсько і
Москва, актив
ного боротьби

2/3 своїх
"Вальдшнепи"
на позиції
режучи про
водили, тра
ра, ні, як пр

була буржуазної ста
перебуванням в лав
нез був поставити п
в партії

Хвильовий
Миколай Григорович
1892 р. М. Григорук.

FOLIO

вдана

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Митці на прицілі

Микола

ХВИЛЬОВИЙ

**Авторський текст,
упорядкування документів,
примітки, підбір ілюстрацій
Юрія Шаповала**

Харків
«ФОЛІО»
2025

УДК 929:821.161.2(092)

М59

Серію «Митці на прицілі» засновано у 2018 році

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 3 від 29 червня 2023 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Сергій Гальченко, кандидат філологічних наук

Юрій Поліщук, доктор історичних наук, професор

Василь Яблонський, доктор історичних наук, професор

Під час підготовки книжки використані фото
з Галузевого державного архіву Служби безпеки України,
Центрального державного архіву громадських об'єднань України,
Центрального державного кінофотофоноархіву України
імені Г. С. Пшеничного, Харківського музею літератури,
а також з особистого архіву автора.

Художник-оформлювач

Є. В. Вдовиченко

Микола Хвильовий / Авт. текст, упоряд. док., прим.,
М59 підбір іл. Ю. І. Шаповала; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2025. — 414 с.: іл. — (Митці на прицілі).

ISBN 978-966-03-8167-4 (Митці на прицілі).

ISBN 978-617-551-911-0.

Видання присвячене письменнику й публіцисту Миколі Хвильовому (1893–1933). Авторська розвідка, унікальні документи й матеріали показують драму, породжену життям митця «під прицілом» партійних і чекістських органів. Кожна його книжка викликала суспільний резонанс і реакцію влади, з якою він вів своєрідну гру. Людина неприборканого темпераменту, він не хотів виконувати «соціальні замовлення», накинені згори, наважився на критику політики лідерів російського більшовизму щодо України. Комуністичні спецслужби вважали Миколу Хвильового «українським шовіністом», постійно стежили за письменником і готували його фізичне знищення.

Книжка розрахована на широке коло читачів.

УДК 929:821.161.2(092)

ISBN 978-966-03-8167-4

(Митці на прицілі)

ISBN 978-617-551-911-0

© Ю. І. Шаповал, авторський текст,
упорядкування, примітки, 2025

© Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення, 2025

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

ДИСКУСІЯ, ЩО ПОТРЕБУЄ ЗАВЕРШЕННЯ

Від упорядника

У 2018 році письменник Сергій Жадан, розмірковуючи про долю й творчість Миколи Хвильового, писав: «Раптом виявилося, що дискусія, спричинена Миколою Григоровичем у 20-х роках минулого століття, потребує завершення (щонайменше — продовження). Виявилося, що історія зробила дивовижний фініт і переважна більшість вихідних позицій наших літературних (і не лише) дискусій за останні сто років мало змінилася. Українці так само прагнуть відірватись від колишньої (ну принаймні формально колишньої) метрополії, вбачаючи єдину альтернативу в орієнтації на Європу... Більшовицьке керівництво, що вбачало в позиції Хвильового загрозу, просто назвало речі своїми іменами. Безперечно, він був їхнім ворогом. Оскільки був передусім українським письменником. І скільки б він після цього не апелював до пролетаріату — значення це особливого вже не мало»¹.

Яскравим підтвердженням наведених слів є ще недрукований документ, який я вирішив помістити в документальній частині цієї книжки. Ідеться про виступ Миколи Хвильового на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1926 року. Усе це зібрання за заведеним партійним ритуалом було присвячено нібито політиці українізації. Проте, по суті, це було політичне аутодафе над тодішнім наркомом освіти Олександром Шумським²,

¹ Сергій Жадан про постать Миколи Хвильового й гасло «Геть від Москви!». — Радіо Свобода. — 2018. — 13 грудня // [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/29652031.html>.

² Шумський Олександр Якович (1890–1946) — член Української Центральної Ради в 1917-му — січні 1918 року. З 1918 року був членом УПСР, згодом боротьбист. З 1920 року — член партії більшовиків. У 1924 році — завідувач Агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У.

а отже, і над тими, кого нарком підтримував. До кола цих осіб належав і Микола Хвильовий.

На пленумі номенклатурні оратори за визначеним завданням і звичною методикою викривали Шумського. Він вимагав, щоб на керівні посади в Україні висувалися місцеві кадри, а не скеровані з Москви. Так виник його конфлікт із впливовим сталінським клеветником Лазарем Кагановичем¹, який був скерований Сталіним до України, щоб очолити ЦК КП(б)У 1925 року. У полум'яних більшовицьких філіппіках неодмінно був присутній і Микола Хвильовий. Та для багатьох учасників засідання стала певним шоком фізична присутність Хвильового на пленумі. Як виявилось, він терпеливо висидів усе засідання, вислухав докори й політичні звинувачення на свою адресу, а наприкінці засідання отримав слово.

Тепер ви можете прочитати текст його виступу, який друкується вперше. У ньому міститься, можливо, найкраще пояснення позиції Хвильового й Шумського. Ось воно: «Зараз говорили про українізацію, а я, гадаю, що нині стоїть питання не про українізацію, а про етапи національної

У 1924–1927 роках — нарком освіти УСРР. Вступив у конфлікт з Лазарем Кагановичем, був обвинувачений у націонал-ухильництві. У 1927–1929 роках — ректор Ленінградського інституту народного господарства імені Ф. Енгельса, ректор Ленінградського політехнічного інституту. У 1930–1931 роках — заступник завідувача Відділу агітації та масових кампаній ЦК ВКП(б), у 1931–1933 роках — голова ЦК Спілки працівників освіти. Заарештований 13 травня 1933 року. Засуджений до 10 років таборів. Вів уперту боротьбу проти сфальсифікованих обвинувачень. У 1935 році ув'язнення йому замінили засланням на 10 років. У 1937 році на нього було заведено справу-формуляр. Після закінчення терміну заслання ще три роки не мав дозволу виїхати з місця заслання. У 1946 році під час повернення в Україну вбитий співробітниками МГБ СРСР.

¹ Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) — радянський політичний діяч, член РСДРП(б) з 1911 р., у 1925–1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У, з 1926 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), 1928 р. відкликаний до Москви. Після цього до 1957 р. обіймав керівні посади в партійному апараті та уряді СРСР. Був одним з організаторів масових репресій. 1961 р. виключений із КПРС за участь в «антипартійній групі Молотова — Маленкова — Кагановича» (внутрішньопартійне угруповання, що намагалось усунути М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС). Смерть Кагановича наприкінці липня 1991 р., у переддень колапсу Радянського Союзу і краху КПРС, сприймалась як символ кінця старої епохи й початку кардинальних змін.

трансформації, яку проходить Україна... Українська нація виходить зі свого стану етнографічного і переходить в культурний стан, і я говорив: оскільки це так, остільки ми мусимо зробити з цього відповідні висновки... Динаміка економічного розвитку стоїть за українську культуру і тому нам треба стати на боці української культури і зробити її на Україні гегемоном. Тоді, звичайно, можна буде говорити про рівноправність мов. Бо поки українська культура не буде гегемоном, доти слова про рівноправність мов залишаться словами»¹.

Ці слова можна вважати *profession de foi* Шумського, Хвильового й усіх, хто розумів: Росія завжди поборювала й почала за більшовиків знов поборювати все, що сприяло перетворенню зручних для керівництва українських «тубільців» в націю. Я не надрукував фінальні, сказати б, підсумкові слова Миколи Скрипника². Нічого особливого він не сказав. Наголосив, що «взаємини російської культури і української культури не йдуть шляхом протиставлення, через боротьбу, як було заявлено Хвильовим, а шляхом дружньої роботи...»³. Те, що вимагалось, було Скрипником виголошено. Та водночас йому вистачило мудрості додати: «Гадаю, що приймати до обговорення заяву, що її склав тут тов[ариш] Хвильовий, не можна... Партія, як я казав, лінію намітила і не буде обговорювати заяви будь-якого письменника»⁴.

Попри дещо обурливу форму, ці слова продовжили життя Миколі Хвильовому, адже, поза сумнівом, обговорення його виступу цілком могло закінчитися його виключенням з партії, таким собі «вовчим білетом» без надії на майбутнє. Скрипнику вистачило мудрості не підставити в червні 1926 року голову Хвильового під політичну гільйотину, що працювала під керівництвом Лазаря Кагановича.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 79 зв.

² Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) — більшовицький діяч, один з ідеологів політики українізації. У 1927–1933 рр. — народний комісар освіти УСРР. Після обвинувачень у націоналізмі 7 липня 1933 року наклали на себе руки.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 80.

⁴ Там само. — Арк. 80 зв.

Іван Кошелівець¹, автор найкращої біографії Миколи Скрипника, вбачав лінію поділу між такими діячами як Шумський і Хвильовий, з одного боку, і Скрипником — з другого, у питанні стосунку України до Росії: «При повній однозгідності зі Скрипником щодо економічної і культурної самодостатності України, включно з konieczністю комуністичного устрою для неї, націонал-комуністи були переконані в тому, що так ясне кожному сьогодні: самостійність України (яку вони знову ж вважали так само конечною, як і Скрипник) нездійсненна в союзі з комуністичною Росією в такій самій мірі, як і з царською. Скрипник же вважав, що стара захланна Росія, яка гнобила колись підкорені нею народи, назавжди революцією похована»².

Виразно-трагічним визнанням згаданої Кошелівцем помилки Скрипника став його власний постріл у скроню 7 липня 1933 року. Він пролунав після того, як від нього жорстко й кількаразово керівники КП(б)У вимагали зізнання у «націоналістичних» та інших «збоченнях». Трохи раніше, 13 травня 1933 року, свою правоту — і знов-таки пострілом у власну скроню — довів Микола Хвильовий.

Іван Дзюба³ в публікації, присвяченій Миколі Хвильовому, слушно констатував, що сторінки преси на початку 1930-х років «нагадували відьомський шабаш. З перспективи часу

¹ Кошелівець Іван Максимович, справжнє прізвище Ярешко (1907–1999) — літературознавець, критик, есеїст та перекладач, доктор філософії, редактор відділу літератури в словниковій частині «Енциклопедії українознавства». У роки німецької окупації жив у Харкові, у 1944 році виїхав на Захід, перебував у таборах переміщених осіб в Австрії, згодом оселився в Мюнхені. Там розпочав редакційну працю спочатку в часописі «Сучасна Україна» (1951–1955), згодом, спільно з Ю. Лаврінком, — в «Українській літературній газеті» (1955–1960). Після заснування журналу «Сучасність» очолював редакційну колегію (1961–1966, 1976–1977, 1983–1984). Був видавцем творів В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін. Автор праць «Нариси з теорії літератури. Вип. 1. Вірш» (1954), «Сучасна література в УРСР» (1964), «Микола Скрипник» (1972), «Олександр Довженко» (1980), «Розмови в дорозі до себе» (1985) та ін.

² Іван Кошелівець. Микола Скрипник. — Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1972. — С. 167.

³ Дзюба Іван Михайлович (1931–2022) — український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України (2001), академік НАН України, другий міністр культури України (1992–1994).

зрозуміло: партії треба було зламати опір української інтелігенції напередодні великого наступу на селянство — щоб нація була безмовною. Вже непотрібне було «визнання помилок» — потрібна була цілковита капітуляція»¹. Публічне каяття, ціна якому була добре відома, стало свого роду супроводом творчого життя Хвильового. А от цілковитої капітуляції всесильні влада й чекісти ніколи не дочекались від нього: він сам поставив крапку у своїй біографії, не чекаючи, коли це зроблять чекісти.

Про меандри його життя, про його творчість написано й надруковано чимало. Проте, як видається, увесь цей дорожок посутньо доповнює книжка, що ви її тримаєте в руках. Це видання базоване насамперед на розсекречених документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) зі справи-формуляра, на матеріалах колишнього архіву Компартії України, а тепер — ЦДАГОУ, на матеріалах преси, а також інших публікаціях.

Коротко скажу про те, що таке справа-формуляр. Якщо висловлюватися лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компрогат» на ту чи ту особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів — неодмінне меню будь-якої справи-формуляра.

Зі сторінок справи-формуляра постає не лише позбавлений будь-якої ретуші Микола Хвильовий, а й ті, хто (в силу різних обставин) його не розумів, у чомусь підозрював або заздирив його таланту, ставився до нього як до конкурента. Цих людей використовували чекісти для збирання потрібних інформацій, створення певного образу Хвильового.

Цей чекістський інформаційний конструкт, що ви його знайдете на сторінках цієї книжки, органічно вмонтовувався

¹ Дзюба І. М. З криниці літ. У 3 т. — Том 3. Літературні портрети; Дніпровський меридіан; Зі спогадів. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 297.

у визначений більшовиками спектр небезпек для панівного режиму. Надруковані документи дають змогу також відчутти особливості часу, події якого вони відбивають, той колорит, який неможливо відтворити за допомогою, скажімо, лише дат або цифр. Ось чому цю книжку можна читати і як своєрідний детектив, де в центрі інтриги неординарна, яскрава особистість Миколи Хвильового.

У книжці надруковано практично все, що є у справі-формулярі С-138. Її завели у 1930 році, а тому поповнювалася вона недовго. Вміщені в цьому виданні чекістські та інші документи й матеріали мають суцільну нумерацію, заголовки належать упорядникові. Усі документи друкуються мовою оригіналу за сучасним правописом зі збереженням стилістичних особливостей. Очевидні орфографічні помилки виправлено без застережень, а уточнення подано у квадратних дужках. Збірник доповнено науково-інформаційним апаратом (списком скорочень, коментарями, іменним покажчиком), а також ілюстраціями. Наприкінці кожного документа вміщено контрольно-довідкові відомості, «легенди», в яких вказано назву архіву, номер справи, аркуша, спосіб відтворення.

Книжка містить також мою наукову розвідку, що допоможе контекстуалізувати й концептуалізувати теми й сюжети, що містяться в документах.

Висловлюю щиру подяку всім, хто сприяв появі цього видання, зокрема колишньому директорові ГДА СБУ *Андрієві Когуту*, директорці Центрального державного архіву громадських об'єднань України *Ользі Бажан*. Дякую за допомогу моїм багатолітнім друзям-науковцям з Харкова *Ігорю Шуйському та Вадиму Золотарьову*.

Окрема щира подяка видавництву «Фоліо» за інтерес до Миколи Хвильового, амбівалентної, але надзвичайно цікавої особи.

Юрій ШАПОВАЛ,
доктор історичних наук, професор

Лютий 2024 року

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АН** — Академія наук
Б. м. — більш-менш
ВАПЛІТЕ — Вільна академія пролетарської літератури
ВАПП — Всеросійська асоціація пролетарських письменників
Виконком Комінтерну — Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу
ВКП(б) — Всесоюзна комуністическая партія більшовиків
ВРНГ — Вища рада народного господарства
ВСЕУКРЛІТКОМ — Всеукраїнський літературний комітет — урядовий орган художнього сектору Головополітосвіти УРСР для керівництва літературною справою і контролю за видавничою діяльністю. Діяв у 1919–1922 роках при Всеукраїнському відділі мистецтва Наркомосу УРСР у Києві і Харкові
ВСНХ — Высший совет народного хозяйства (ВСНГ, Найвища рада народного господарства)
ВУАРДІС — Всеукраїнська асоціація режисерів, драматургів і сценаристів
ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників
Г. — год (рік)
Г., гор. — город
Г.г. — годы (роки)
ГАХН — Государственная академия художественных наук (Державна академія художніх наук)
ГИУ — Государственное издательство Украины
Головліт — Головне управління у справах літератури і видавництв
Горпарк — городской парк (міський парк)
Горсовет — городской совет (міська рада)
Госплан — Государственный плановый комитет СССР (Державний плановий комітет СРСР)
Г.П.У., ГПУ, ДПУ — Государственное политическое управление, Державне політичне управління
Гр. — громадянин, громадянка
Губ. — губернія
ДВУ — Державне видавництво України
ДВОУ — Державне видавниче об'єднання України
див. — дивись
Дон. — донесення
Дон. осв. — донесение осведомителя (донесення інформатора)
др. — другие

Жилкооп — жилищный кооператив

Зам. пред. — заместитель председателя (заступник голови)

Зам. упол. — заместитель уполномоченного (заступник уповноваженого)

З-д — завод

ЗСФСР — Закавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика (Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка)

ім., им. — імені, имени

Изд. — издательство (видавництво)

Им. — имени (імені)

Инст. — институт (інститут)

Исполбюро — Исполнительное бюро (Виконавче бюро)

КГБ — Комитет государственной безопасности (Комітет державної безпеки)

КК, К. К. — контрольная комиссия

Коминтерн — Коммунистический Интернационал (Комуністичний Інтернаціонал)

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

КПЗУ — Комуністична партія Західної України

К.-р. — контрреволюційний

КСМ — Комуністична спілка молоді

«ЛІМ», «Л. І. М.» — «Література і мистецтво»

ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді

Локафовець — від ЛОКАФ — Литературное объединение Красной Армии и Флота (ЛОЧАФ, Літературне об'єднання Червоної Армії і Флоту)

ЛНВ — Літературно-науковий вісник

М. — місто

МАПП — Московська асоціація пролетарських письменників

МГБ — Министерство государственной безопасности (Міністерство державної безпеки)

Міськом — міський комітет

мн. др. — многое другое (багато іншого)

Наркоминдел — Народный комиссариат иностранных дел (Народний комісаріат закордонних справ)

Нач. — начальник

НДІ — науково-дослідний інститут

НКВД — Народный комиссариат внутренних дел (Народний комісаріат внутрішніх справ)

НКЮ — Народний комісаріат юстиції

НКГБ — Народный комиссариат государственной безопасности (Народний комісаріат державної безпеки)

НКПрос, Наркомос, НКО — Народный комиссариат просвещения, Народный комиссариат освіти

НЭП, НЕП — новая экономическая политика (нова економічна політика)

НТШ — Наукове товариство імені Тараса Шевченка

Обком — обласний комітет

Обл. — обласний

ОГПУ — Объединенное государственное политическое управление, Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ)

Оргком — організаційний комітет

Оперод — оперативный отдел (оперативний відділ)

- ОПК** — отделение политического контроля (відділення політичного контролю)
- Оргком** — організаційний комітет
- Осв., осведом** — осведомитель (інформатор)
- Отд.** — отдел (відділ)
- Отд.** — отделение (відділення)
- ОУН** — Організація українських націоналістів
- ПБ** — політичне бюро
- Пер.** — переулок (провулок)
- П. з.** — під заголовком
- ПО** — почтовое отделение (поштове відділення)
- Пред.** — председатель (голова)
- ПРОЛІТФРОНТ** — Пролетарський літературний фронт
- Проф.** — професор
- Рад.** — радянський
- Работпрос** — Союз работников просвещения (Робос, Спілка процівників освіти)
- РАПП** — Російська організація пролетарських письменників
- Рец.** — рецензія
- РКП(б)** — Российская коммунистическая партия (большевиков)
- РНК, Раднарком** — Рада Народних Комісарів
- РПО** — Рада праці і оборони
- РСІ** — Робітничо-селянська інспекція
- Р/с** — рабочая сводка (робоче зведення)
- РСЧА** — Робітничо-Селянська Червона Армія
- Руб.** — рублі
- «СВУ»** — «Спілка визволення України»
- Сельбуд** («Сільський будинок») — сільська культурно-освітня установа в УСРР, один з видів політосвіти й почасти позашкільної освіти серед сільського населення. Створений на початку 1920-х років на противагу «Просвітам», ліквідованим у 1922 році
- См.** — смотри (дивись)
- СМ** — Совет Министров (Рада Міністрів)
- Сов.** — советский (радянський)
- С/отдел** — спецотдел (спецвідділ)
- СПО** — секретно-политический отдел (секретно-політичний відділ)
- СРСР** — Союз Радянських Соціалістичних Республік
- С/с** — секретний співробітник
- Стр., стран.** — страница (сторінка)
- Т. д.** — так далі
- Т. зв.** — так званий
- Т. інш.** — таке інше
- Т. к.** — так как
- Тов., т.** — товариш
- Т. н.** — так называемый (так званий)
- Т. п.** — тому подобное
- Т. т.** — товариші
- УАН** — Українська академія наук
- УВО** — Українська військова організація
- УГБ** — Управление государственной безопасности (Управління державної безпеки)

«УЖ» — «Універсальный журнал»

Укр. — український

Укр. литер. круги — украинские литературные круги (українські літературні кола)

Укрлит — Главное управление по делам печати в составе наркомпроса УССР (Укрліт — Головне управління у справах друку у складі наркомосу УСРР)

УКП — Українська Комуністична Партія

Ул. — улица (вулиця)

УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання

УНР — Українська Народна Республіка

УНС — Український Національний Союз

«УНЦ» — Український національний центр

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів

У.С.Д. — українські соціал-демократи

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР — Українська Центральна Рада

ФОСП — Федеративное объединение советских писателей (Федеративне об'єднання радянських письменників)

ХПЗ — Харківський паровозобудівний завод

Худ. — художній

ЦК, Ц.К. — Центральний Комітет

ЦКК — Центральна контрольна комісія

ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет

цит. — цитовано

Ч-К, ЧК — чрезвычайная комиссия (надзвичайна комісія)

Эсер — социалист-революционер.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ: ГРА В ЖИТТІ, ЖИТТЯ БЕЗ ГРИ

Розпочну цитатою зі статті Юрія Шевельова¹ «Хвильовий без політики»: «У Хвильового в “Арабесках” є чудесне місце, що його я радий би перечитувати кожному, хто береться писати щось про Людину 13 травня. Хвильовий оповідає Марії свою “автобіографію”. Виявляється, він був незаконним сином “горняшки”, що його взяв на виховання бездітний чиновник. Потім у чиновника народився власний син, і тут то почалася трагедія і прийманого батька, і приймака сина. Тут Хвильовий перериває своє оповідання, і Марія запитує його: “— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?”. І Хвильовий відповідає на те: “— Маріє! Ти наївнічаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова”. Це — один з ключів до творчості Хвильового. Скільки критиків Хвильового осмішили себе, бо не відчували запаху слова, не розрізняли гри від життя чи, може, краще сказати, гри в житті від життя без гри»².

КОМУНІСТ, КОМУНАР, РОМАНТИК, «НАЦІОНАЛ-ШОВІНІСТ»

Ризикну стверджувати, що саме чекісти й переймалися в першу чергу відшукуванням різниці між тією грою в житті, яку так вміло вів Микола Хвильовий і його реальним життям,

¹ Шевельов (Шерех) Юрій Володимирович (1908–2002) — славіст-мовознавець, історик української літератури, професор Гарвардського й Колумбійського університетів. Автор фундаментальної праці «Історична фонологія української мови», дослідження «Українська мова в першій половині двадцятого століття» та ін.

² Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. II. Літературознавство. — Упорядник І. Дзюба. — Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 274.

настроями, намірами. Саме це підтверджує справа-формуляр, документи якої містить ця книжка.

Працюючи свого часу з аналогічними справами, заведеними на Михайла Грушевського, Олександра Шумського¹, Олександра Довженка², Миколу Бажана³, я не мав жодного сумніву, що справа на Миколу Хвильового також виникла закономірно.

Якщо, наприклад, згадати про справу-формуляр на Михайла Грушевського, то її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Укра-

¹ Див.: Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи. — Київ — Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017.

² Див.: Шаповал Ю. Хоча репресований не був. Олександр Довженко у світлі його справи-формуляра // Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи. — Київ: «Кіно-Театр»; «АРТ КНИГА», 2017. — С. 45–54; «Це голос Довженка». Юрій Шаповал про справу кінорежисера з архівів радянських спецслужб // Локальна історія. Журнал про минуле і сучасне. — 2020. — № 5. — С. 16–21; Олександр Довженко. Авт. Текст, упоряд., док., прим., підбір іл. Ю. І. Шаповал. у 2-х томах. — Харків: Фоліо, 2022; Шаповал Ю. Непрошений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. — Варшава — Київ — Харків: Volumina. Daniel Krzanowski, 2022.

³ Бажан Микола Платонович (1904–1983) — поет, перекладач, громадський діяч. Син військового топографа Армії УНР. Заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР (1964), Заслужений діяч мистецтв УРСР (1966). Лауреат Сталінської премії (1946, 1949), Державної премії УРСР (1971) і Ленінської премії (1982). Герой Соціалістичної Праці (1974). Був нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Академік АН УРСР (з 1951). Після закінчення Уманського кооперативного технікуму у 1921–1923 роках навчався в Київському кооперативному інституті. У 1923–1925 роках навчався у Київському інституті зовнішніх зносин. З 1923 року почав друкуватись. У 1929–1932 роках — редактор Київської кінофабрики («Українфільм»), працював у ВУФКУ в Харкові. У 1925–1932 роках редактор журналу «Кіно». Постійно був у полі зору ГПУ, від арешту його врятувала співпраця з чекістами. Є версія про те, що Бажана врятував Сталін, сказавши на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) про вдалий переклад Бажаном текстів Шота Руставелі. У 1940 році вступив до ВКП(б), з того самого року член Президії Спілки радянських письменників України. У роки нацистсько-радянської війни був редактором газети «За Радянську Україну». У 1943–1948 роках — заступник голови Ради Народних Комісарів/Ради Міністрів УРСР. Це примусило чекістів закрити на нього справу-формуляр і звільнило від обов'язків агента «Уманського». У 1953–1959 роках був головою правління Спілки письменників України, у 1958–1983 роках — головний редактор Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. У 1978 році «підкоригував» текст Гімну УРСР, написаний у 1949 році Павлом Тичиною. Бажан замінив два рядки, викинувши згадку про Сталіна, якому у 1930-х роках присвятив вірш «Людина стоїть в зореноснім Кремлі».

їнської Центральної Ради. Після повернення Грушевського з-за кордону навесні 1924 року в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи в його думках і діях «подвійне дно», підозрюючи його в якихось антирадянських намірах і настроях¹.

Ще на початку 1990 років я вперше ознайомився зі значно меншою за обсягом — всього один том (у Грушевського — вісім, у Довженка — чотири), але не менш цікавою справою-формуляром на Хвильового². Останній був членом більшовицької партії з 1919 року. Подейкували, що встиг навіть послужити у ЧК. Цей міф дехто повторює донині, хоч він не має нічого спільного з реальним життям Хвильового, а також документального підтвердження. Проте цей «пролетарський письменник», член партії в чекістів і більшовицького керівництва довіри не викликав.

Сам Хвильовий у власноруч написаній у листопаді 1924 року «Короткій біографії» не особливо приховував свої вади, наголошував, що ідеологічно він вважає себе марксистом-комуністом. І водночас зізнається: «В психіці я себе таким не можу вважати»³. Понад те, Хвильовий далі пише, що симпатизував опозиції, не поводився рішуче, коли це треба було робити, висловлював сумнів, чи взагалі має право носити партійний квиток, чи не є баластом для партії. І тут нове, зовсім нехарактерне для радянських літераторів одкровення: «Не завжди я однаково відповідаю на ці запитання. І це зрозуміло: в мені, романтикові, мрійникові — завжди вирує внутрішня боротьба»⁴. Завершувалася ця його коротка біографія такими словами: «В усякому разі, я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом. Це прошу взяти до уваги і зробити відповідні висновки»⁵.

¹ Докладніше див.: Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — Київ: «Україна», 1996; Шаповал Ю. І. М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // Український історичний журнал. — 2001. — № 4. — С. 140–161.

² Див.: Галузевий державний архів (далі — ГДА) Служби безпеки України (далі — СБУ), Київ. — Справа С-183.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1852. — Арк. 79.

⁴ Там само. — Арк. 80.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1852. — Арк. 80.

Я вирішив відкрити документальну частину цього видання саме «Короткою біографією» 1924 року. Вона написана в листопаді в Харкові й адресована трійці (тобто комісії з трьох осіб) під час партійної чистки. Хвильовий просив зробити висновки щодо нього. Проте ключові висновки, на мою думку, робили насамперед чекісти, й про це ще йтиметься.

Тут варто знову згадати Юрія Шевельова. Він наголошував, що не лише політичні висловлювання, а й позаполітична сторона творчості Миколи Хвильового мала величезне політичне значення. Тим, що вона виводила українську літературу й українську людину з провінційності й ставила її віч на віч зі світом як рівного партнера. Саме тому ортодоксальні більшовики й ті, хто їм слугував, «атакували не тільки протирадянські моменти у творчості Хвильового та його кола, а й цілком позаполітичні... Боротьба велася не тільки за чи проти радянсько-російської влади. Боротьба велася також за чи проти існування повноцінної української людини»¹.

Тож не дивно (хоч колись мене це дивувало), що на Миколу Хвильового, який у травні 1933 року завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 році завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «націонал-шовініст»².

Ще цікавіше й симптоматичне те, що в справі є документи, які стосуються періоду до 1930 року. Вони підтверджують: Микола Хвильовий значно раніше був у полі зору ГПУ, а радше важливої складової частини цього відомства — політичного контролю. Пильнуючи за українським культурним життям, аналізуючи те, що вже було надруковано тогочасними письменниками чи те, що мало друкуватися, чекісти, зрозуміло, збирали інформацію й про авторів цих публікацій. Про їхні настрої, плани, непублічні висловлювання й судження. У полі зору був і Хвильовий. Це засвідчують повідомлення агентів та інформаторів під криптонімами «Вело», «Влас», «Гап», «Го-

¹ Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. II. Літературознавство. — Упорядник І. Дзюба. — С. 286.

² Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 109.

лубой», «Дмитрчук», «Донбассовец», «Ленинградец», «Літератор», «Зірка», «Осторожный», «Профессор», «Сценарист», «ЯГЕ» та інші.

Проте у 1930 році чекістський інтерес до харизматичної особистості Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати криптонім, псевдонім. Хвильовому вигадали псевдонім «Вальдшнеп». Радше, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем¹. А можливо, через те, що саме так називався знаменитий і незавершений роман Хвильового.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 року у МГБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компр<ометуючих> матеріалів»². Цілком імовірно, що це могло бути через вкотре розпочату тоді кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 року справу було визнано такою, що не має «оперативної та історичної цінності»³. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і — що дивовижно — саме 13 квітня (13 — це було улюблене число письменника) справу припинили й вирішили знищити. Проте зрештою не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 році її знов переглянули й залишили на зберігання⁴. Проте дотепер не зовсім зрозуміло, чи вилучали щось важливе з підшитих до справи-формулярів паперів.

¹ Син письменника Миколи Куліша Володимир у своїй книжці спогадів «Слово про будинок “Слово”» написав: «...Хвильовий дуже любив полювати. Звичайно всі думали й мали причину так думати, що на тих полюваннях більше полюють за пляшкою, як за качками чи зайцями. Хоч і це, звичайно, бувало, але, як мені говорив колись тато, на полюванні можна було вільно порозмовляти, говорити щиро й відверто, від душі. Можливо, після таких полювань, верталися додому молодшими, з заспокоєною на деякий час душею. Природа давала відпруження і спокій. Тому в тяжкі моменти бурхливого й вічно неспокійного життя Хвильовий раптом зникав на день, два, або й на тиждень. Блукав понад озерами, просиджував довгі години в “тязі”, спав в очеретових шатрах і думав, думав, думав». (Куліш В. Слово про будинок “Слово”. Спогади. — Торонто: «Гомін України», 1966. — С. 18).

² Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 110.

³ Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 141 зв.

⁴ Там само.

На початку 1990-х років, мені (через певні й не від мене залежні обставини) не вдалося ретельно попрацювати над нею й надрукувати розвідку. Пізніше до цього мене підштовхнуло створення документального фільму «Цар і раб хитрощів», присвяченого Миколі Хвильовому. До роботи над фільмом у 2008–2009 роках мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працювала тоді в Національній телекомпанії України).

Важливим імпульсом для моєї роботи стала також цінна публікація професора Григорія Грабовича під назвою «Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового»¹. Грабович наголошував, що сенс символічної біографії полягає не так у готовності письменника виявляти ключові моменти свого внутрішнього та прихованого життя, як у наданні їм наративної тяглості й певної наративної автономії. На думку дослідника, кожному, хто хоч поверхово знайомий із життям і творчістю Хвильового, «парадигма символічної автобіографії здається особливо доречною. Власне, одним із головних завдань у перечитанні Хвильового..., є відрізнити поверхневі (функціонально біографічні, ідеологічні тощо) моменти від глибших психологічних структур, які через посередництво наративу регулюють взаємодію між життям і творчістю Хвильового, фактично модулюють одне через інше. Без жодного сумніву, найразючішим і найдраматичнішим із цих моментів є кінець Хвильового, його самогубство... Це самогубство не тільки оприявнює драматичність і підставовий автотематизм, а й указує на істотну рису, яка поєднує Хвильового з іншими видатними письменниками: глибоку, надприродну здібність програмувати власну рецепцію»².

Аналіз публікації Григорія Грабовича, робота над документальним фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі співавтора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра — все це переконало: головною причиною кривавого happening'у, влаштованого для себе Хвильовим 13 травня 1933 року, була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її

¹ Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. — Київ: Критика, 2005. — С. 237–257.

² Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. — Київ: Критика, 2005. — С. 239–240.

спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилась фатальною.

Саме це я прагнув насамперед показати в упорядкованій мною книжці, що вийшла друком у 2009 році¹. У ній було вміщено дві наукові розвідки — літературознавця професора Володимира Панченка (1954–2019) і мою. Книжка мала резонанс, її прочитали фахівці. Зокрема, дослідниця зі США Майгіл Фавлер у своїй рецензії писала: «Багата колекція документів Шаповала дає можливість переглянути стосунки між митцями та офіційними особами, а також між радянською Україною та Москвою. Що Хвильовий, його колеги та співробітники ГПУ мали на увазі під радянською українською мовою? Що означало бути письменником у молодій радянській державі, не в Москві, а на прикордонні (in the borderland)? Трагедія може бути не в тому, що Хвильовий мав внутрішню амбівалентність, а навпаки: він був пристрасно залучений до розбудови Радянської України, і в цій пристрасній заангажованості розчарувався»².

Польський дослідник Павло Крупа, який присвятив Хвильовому спеціальне дослідження, зазначає: «Поза сумнівом, книжка «Полювання на “Вальдшнепа”» є одним із найважливіших досліджень стосовно біографії Хвильового... Зібрані документи не стільки розкривають цілком невідомі факти, що впливають на наше попереднє розуміння життя письменника, скільки становлять важливий матеріал, що уточнює його біографію»³.

Уже на момент виходу видання було зрозуміло, що робота з вивчення маловідомих фактів із життя і діяльності Миколи Хвильового потребує завершення. Я ознайомився з невідомо-

¹ Див.: Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Упорядник Ю. Шаповал. — Київ: Темпора, 2009.

² Fowler Mayhill C. Iurii Shapoval, ed., *Poliuvannia na Val 'dshnepa: Rozsekrechenyi Mykola Khvyl'ovyi* (Hunting for Woodcock: Mykola Khvyl'ovyi Declassified), introduction and commentary by Iurii Shapoval and Volodymyr Panchenko. 295 pp. Includes DVD *Tsar' i rab khytroshchiv* (Tsar and Slave of Wiles). Kyiv: Tempora, 2009. ISBN 13 978-9668201851 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. — 2012 Spring. (New Series). — Volume 13. — Number 2. — P. 500.

³ Krupa P. Na Zachyd i Z dala od Moskwy? Publicystyka Mykoly Chwyloego lat 1925–1926. Historia-idee-konteksty. — Krakow: Universitas, 2018. — S. 20.

мими раніше архівними документами, розшукував невідомі факти щодо життя й діяльності Хвильового, читав публікації, що цього стосувалися. Так поступово складалася книжка, що ви її тримаєте в руках.

Микола Хвильовий вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика, вимушено запроваджена більшовиками у 1921 році, принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх бунтівників, «борців за народну справу» на слухняних бюрократів, що мали б лише схвалювати генеральну партійну лінію й підлаштовуватися під її зміни.

Становлення ідеологічного й політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про національне відродження колишньої «тюрми народів» (так називали Російську імперію) навіть в обмежених рамках офіційно запровадженої у 1923 році політики коренізації (а отже, й українізації). Того року в резолюції XII з'їзду РКП(б) було записано, що імперський спадок полягає в пережитках великодержавного шовінізму, який є відбиттям колишнього привілейованого становища великоросів. Ця спадщина виявляє себе в хитливо-зневажливому й байдужому бюрократичному ставленні російських радянських чиновників до потреб національних республік. «За таких умов, — йшлося далі в резолюції, — розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українського, азербайджанського, узбецького, киргизького та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим завданням нашої партії»¹.

Та резолюція партійного з'їзду — це одна річ, а реальне життя демонструвало щось інше. Ще щось інше добре проілюстрував один з героїв Хвильового, заявляючи, що компар-

¹ XII съезд РКП(б)/ 17–25 апреля 1923 года/ Стенографический отчет. — Москва: Политиздат, 1968. — С. 693–694.

тія потихесеньку та полегеньку перетворюється на звичайного собі «собиранеля землі руської». У Миколи Хвильового було глибинне розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій і не було бажання перетворюватися на знаряддя оманни. Його «я» почало роздвоюватися, колотися. Недаремно він сам написав: «Коли ти революціонер — ти не раз розколеш своє “я”»¹.

Тут прислухаємося до думки Івана Лисяка-Рудницького²: «Проблему можна сформулювати так: до якої остаточної позиції дійшов Хвильовий? Чи він аж до самого гіркого кінця залишився комуністом, — нехай грішником й ухильником, але все-таки комуністом? Чи, може, він зумів внутрішньо визволитися від віри своєї молодости, а формальну партійну приналежність зберіг тільки як димову заслону? Ми не претендуємо на те, щоб відповісти на це питання; проте наважуємося висловити сугестію, що “найдалі заходить той, хто не знає, куди він іде” (Олівер Кромвель)³ і що внутрішня логіка мислі може сягати далі, ніж свідомий намір мислячого»⁴.

Ця роздвоєність Миколи Хвильового врешті-решт, привела до того, що він переймає способи своїх суперників, за своє мову ярликів, таврувань, не соромиться обвинуватити своїх критиків то у фашизмі, то в націоналізмі. І водночас

¹ Хвильовий М. Камо грядеши // Хвильовий М. Г. Твори у двох томах. — Т. 2. — Київ: Дніпро, 1990. — С. 421.

² Лисяк-Рудницький Іван Павлович (1919–1984) — історик, навчався у Львівському університеті (1937–1939). Після еміграції до Німеччини продовжив навчання в Берлінському університеті Гумбольдта (1940–1943) і Карловому університеті в Празі, де захистив докторську дисертацію (PhD). Від 1947 року навчався в Інституті вищих міжнародних досліджень у Женеві. З переїздом сім'ї до США стажувався в Колумбійському університеті в Нью-Йорку (1951–1953), потім викладав історію у філадельфійському коледжі Ла Саль, в Американському університеті у Вашингтоні, а з 1971 року був професором Альбертського університету в Едмонтоні (Канада). Співзасновник Канадського інституту українських студій (KIUC) при Альбертському університеті.

³ Кромвель Олівер (1599–1658) — англійський державний діяч, військовик і революціонер. Лорд-протектор Англії в 1653–1658 роках, лідер пуритан. Військовий керівник громадянської війни в Англії, прибічник парламентаризму, один з організаторів армії парламенту Англії в боротьбі з королівською армією.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Микола Хвильовий // Історичні есе. — Т. 2. — Упорядник Я. Грицак. — Київ: Дух і Літера, 2019. — С. 136.

затято бореться... сам із собою, тобто з хвильовизмом. Про це ще йтиметься далі.

Інтелектуальна розчахнутість періодично вихлюпувалася й в інший спосіб. Вона призводила до експресивно-трагічних і суїцидальних настроїв. Зрештою, все дійшло до моделювання самим Хвильовим його останнього «художнього твору» — самогубства в травні 1933 року. Усе це, як видається, підтверджують документи, які ви знайдете у цій книжці.

ПАРАДОКСИ

У літературному й політичному контекстах 1920–30-х років Микола Хвильовий постає доволі парадоксальною фігурою. Та придивімося спочатку до його фігури в буквальному сенсі слова. Ось як описував Хвильового його земляк, літературознавець Павло Петренко¹ (друкувався під псевдонімом О. Ган): «Маленький на зріст, “щуплий”, непоказний зовні, не любив він, щоб про його особу говорили всі, щоб факти з його біографії стали відомими широкому загалові, і волів пройти як людина непоміченим серед того базару, що звався советською життєвою (отже, й літературною) дійсністю. Одягнений у блаженське пальто чи теплий піджак, в чоботях і лихенькій кепці, — таким частенько можна було бачити Хвильового за “реконструктивною” доби — він аж ніяк не нагадував “публіці” жерця мистецтва»².

Літературознавець Григорій Костюк³ про першу зустріч із Хвильовим напише: «Раптом, якось непомітно, зайшла непо-

¹ Петренко Павло Йосипович, псевдонім О. Ган (1903–1982) — літературознавець. У 1920-х — науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УСРР. Викладав історію української літератури у вищах Харкова. Під час Другої світової виїхав до Німеччини, а пізніше до США. Автор публікацій про Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Євшана, М. Вовчка та ін.

² Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. — Мюнхен: Видавництво «Прометей», 1947. — С. 6.

³ Костюк Григорій Олександрович (1902–2002) — літературознавець, журналіст, громадський діяч. У 1929 році закінчив Київський інститут народної освіти, потім аспірантуру Інституту імені Т. Шевченка в Харкові, захистив кандидатську дисертацію. Викладав історію української літератури в Харківському педагогічному інституті професійної освіти, а з початку 1934 року — у Луганському інституті народної освіти. У листопаді того самого року звільнений за «націоналістичні прояви», наступного року зааре-

казна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим обличчям, людина. Присутні заворушилися й відразу обступили її. Масенко¹ штовхнув мене і мовив:

— Хвильовий.

Я глянув і остовпів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній “косоворотці”, в сандалях на босу ногу, з вихрятьстою чуприною — оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?»².

До «кремлівського горця», як назвав Сталіна один відомий поет, ми ще повернемося. А тепер звернімо увагу на творчу спадщину Хвильового. Він є автором двох незакінчених (через політичні обставини) романів — «Іраїда» і «Вальдшнепи». Йому належать чимало поезій, ліричних етюдів, сатиричних оповідань, трагедійно-романтичних повістей і новел, нарисів, політичних памфлетів і публіцистичних статей. Проте ця невелика, у порівнянні з доробком інших тодішніх українських радянських «класиків», творча спадщина Хвильового мала надзвичайний резонанс.

Він ніколи не обіймав якихось високих офіційних посад. Проте саме йому, як згадував Юрій Смолич³, дарували свої

штований. У липні 1936 року засуджений до 5 років концтаборів. Звільнений у листопаді 1940 року. Від грудня 1941 до липня 1944 року жив і працював не за фахом у Слов'янську, Києві, Львові. Потім — в еміграції в Німеччині, з 1952 року — у США. У 1959–1964 роках очолював Мистецьку комісію Комітету з побудови пам'ятника Тарасові Шевченку у Вашингтоні. Автор численних праць, а також спогадів.

¹ Масенко Терень Германович (1903–1970) — поет і прозаїк. У 1930-ті працював у журналах «Молодняк», «Перець». Автор багатьох поетичних збірок. Найвідоміші твори — роман у віршах «Степ» (I ч. — 1938, II ч. — 1968) та «Роман пам'яті» (1970).

² Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. — Едмонтон: Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. — С. 253.

³ Смолич Юрій Корнійович (Георгій Корнелійович) (1900–1976), письменник, журналіст, театральний критик. Дебютував 1924 року збіркою прозових творів «Кінець міста за базаром». У 1920-х вийшли його романи «Останній Ейджевуд» (1926), «Фальшива Мельпомена» (1928), «Господарство доктора Гальванеску» (1929). Співпрацював із журналом «Літературний ярмарок». Редактор журналів «Сільський театр» (1926–1929), «УЖ» (1928–1929), «Червоний шлях» (1935), «Літературний журнал» (1936–1937), «Україна» (1943–1950). Був завербований НКВД у лютому 1935 року й відтоді до

книжки з авторськими підписами і його друзі, і недруги¹. Не він формально очолював створену у листопаді 1925 року фактично ним на протигагу офіційним літературним структурам Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)². Однак саме Микола Хвильовий був її душею й символом.

Не він, власне, розпочав знамениту літературну дискусію 1925–1928 років в Україні³, але саме він через свої публікації опинився в центрі уваги й найгостріших, сказати б, мейн-стрімної публічної полеміки. Через резонанс цих публікацій Олександр Шумський навіть приписував Хвильовому започаткування літературної дискусії: «Літературна дискусія, розпочавшись виступами Хвильового проти графоманії, писаризму, неучтва в літературі, так би мовити, боротьбою за якість, швидко переступила в боротьбу: за організаційні принципи поміж “Плугом” (масовізм) і “Вапліте” (академізм) і розгорнулася в площині суто принципових питань (Європа чи Просвіта) за перспективи розвитку української літератури й цілого соціально-культурного процесу. Як це бувало з більшістю питань, що виникли в процесі нашого будівництва на Україні, так і літературна дискусія загострилася по лінії національної проблеми. Загострення це внесли виступи тов. Хвильового про

лютого 1953 року співпрацював з комуністичними спецслужбами, мав псевдонім «Стріла». Водночас на нього самого було відкрито справу-формуляр як на українського націоналіста. Схема та сама, як і в кейсі Миколи Бажана. Голова правління Спілки письменників України (1971–1973), секретар правління Спілки письменників СРСР (1971–1976). Написав спогади про ВАПЛІТЕ, М. Хвильового, літературний Харків 1920-х років.

¹ Див.: Смолич Ю. ВАПЛІТЕ і я // Літературна Україна. — 1987. — № 39.

² ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури. Заснована в листопаді 1925 року. До Академії увійшли М. Бажан, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епик, М. Йогансен, М. Куліш, А. Любченко, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, Г. Шкурупій, М. Яловий, Ю. Яновський. Першим Президентом ВАПЛІТЕ став Михайло Яловий, після нього був Микола Куліш. Під тиском партійної критики 12 січня 1928 року ВАПЛІТЕ змушена була «самоліквідуватися».

³ Початком її вважають статтю письменника Григорія Прокоповича Яковенка (1895–1940?) «Про критиків і критику в літературі» (Культура і побут, 1925, 20 квітня). Микола Хвильовий написав свою відповідь на цю публікацію. Надрукована в збірці «Камо грядеши» у 1925 році, вона мала назву «Про сатану в бочці, або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян». Григорій Яковенко був заарештований у 1935 році. Засуджений до чотирьох років ув'язнення, його подальша доля невідома.

орієнтацію української пролетарської літератури, що зводиться до формули: «Геть від Москви на Європу»¹.

Він був членом партії, але саме його особливо пристрасно таврували як «буржуазного націоналіста» чи «куркульського підголоска». Після його самогубства в травні 1933 року офіційні особи й наближені до тодішнього політичного істеблішменту літератори засуджували Хвильового за його самогубство. Водночас навіть негативні згадки про нього несли натяк на його неабияку чи навіть центральну роль у літературному процесі тих років.

Та, здається, всіх перевершив, призначений Сталіним у січні 1933 року другим секретарем ЦК КП(б)У, Павло Постишев². Мало хто знає, що він, крім іншого, виставляв себе знавцем літератури й навіть оповідання писав. У цьому своєму амплу літератора пізніше каюся публічно на партійному форумі, коли його почнуть критикувати. Так ось, Постишев у своїй промові на пленумі Правління Спілки радянських письменників України у 1935 році стверджував, що серед українських письменників у 1931–1932 роках «була ще деяка кількість явно контрреволюційних, націоналістичних елементів, які, втративши всяку надію на перемогу їх контрреволюційної справи, відчуваючи свою цілковиту ізольованість, стають на шлях самих крайніх, гострих, бандитських методів боротьби. Цілков безплідні в галузі художньої творчості Досвітні³, Хви-

¹ Шумський О. Ідеологічна боротьба в українській культурному процесі // Більшовик України. — 1927. — № 2. — С. 12.

² Постишев Павло Петрович (1887–1939) — більшовицький діяч, з 1923 року — завідувач оргінструкторського відділу, секретар Київського губкому (окружкому) КП(б)У; з листопада 1926 року — секретар ЦК КП(б)У, водночас секретар Харківського окружкому і міськкому партії. У 1930–1933 роках — секретар ЦК ВКП(б), у 1933–1937 роках — другий секретар ЦК КП(б)У, водночас перший секретар Харківського, а з травня 1934 року — Київського обкомів КП(б)У. Сталін прибрав його з України формально за недостатню боротьбу з троцькістами. У 1937–1938 роках — секретар Куйбишевського обкому і міському ВКП(б). У січні 1938 року його вивели зі складу Політбюро ЦК ВКП(б), у лютому — виключили з партії, звинуватили в антирадянській діяльності. Репресований і розстріляний у 1939 році.

³ Досвітній Олесь, справжнє ім'я Скрипаль-Мищенко Олександр Федорович (1891–1934) — письменник, один із фундаторів ВАПЛІТЕ, близький друг М. Хвильового. Найвідоміші твори О. Досвітнього — романи «Американці» (1925), «Хто?» (1927), «Нас було троє» (1929). У 1924–1929 рр. був головним редактором Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), одним

льові й інші стали на шлях терору. Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми образами вони перейшли до боротьби обрізами, наганом»¹. В який спосіб Хвильовий перейшов до боротьби обрізами й наганом, знав, очевидно, один Постишев.

За слушним зауваженням Григорія Грабовича, коли в СРСР було заборонено хоч трохи прихильно згадувати про Хвильового (а це забуття тривало до горбачовської «перебудови»²), як не дивно, саме Хвильового в науковому та паранауковому дискурсах «з-поміж українських письменників паплюжили найдужче — значно більше, ніж Винниченка³ та Грушевського й безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова»⁴.

з організаторів Ялтинської та Одеської кінофабрик. Заарештований у грудні 1933 року, а навесні наступного року розстріляний у Харкові.

¹ Постишев П. Шляхи української літератури. Промова на Пленумі Правління Спілки радянських письменників України // Червоний шлях. — 1935. — № 5. — С. 10.

² Ще за часів СРСР і УРСР (фактично першим, розкуто і всупереч культивованим ідеологічним канонам) про Миколу Хвильового у 1987 році написав Сергій Гречанюк (Див.: Гречанюк С. День повернення Миколи Хвильового // Українська мова і література в школі. — 1987. — № 12. — С. 17–26). Пам'ятаю, як ця публікація вже в «перебудовні» горбачовські часи викликала до певної міри шок у партійних ідеологів в Україні та примусила їх чи не вперше уважніше придивитися до особи та спадщини Хвильового.

³ Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — учасник революційного руху, політичний, державний діяч, письменник, драматург, художник. Член Української Центральної Ради, у червні 1917 року очолив Генеральний секретаріат. У серпні 1918 року очолив опозиційний гетьманату Павла Скоропадського Український національний союз, з листопада 1918 року очолив Директорію УНР. Незабаром пішов у відставку, виїхав за кордон. У Відні створив Закордонну групу українських комуністів, згодом невдало намагався повернутися в Україну. У вересні 1921 року очолив Комітет допомоги українському студентству в Берліні, з 1934 року мешкав у місті Мужен біля Канн (Франція), виступав з критикою сталінського режиму. Під час Другої світової війни відмовився співпрацювати з нацистами.

⁴ Грабович Г. Тексти і маски. — С. 240.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) — український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського інтегрального націоналізму. На початку діяльності (1905–1913) був членом УСДРП. У 1914 році очолив про-австрійський Союз визволення України, у 1918 році (під час Гетьманату Скоропадського) — директор Українського телеграфного агентства, у 1920–1930 роках видавав у Львові журнал «Літературно-науковий вісник» (згодом «Вісник»). З 1939 року — в еміграції.

На підтвердження цих слів можна процитувати, скажімо, те, що писалось про Миколу Хвильового у 1959 році (вже в часи хрущовської «відлиги»!) у київському журналі «Вітчизна»: «Покалічений уламок арцибашевщини, хворий ідейно, духовно, морально, цей письменник, як свідчить більшість його творів, належав до прямих епігонів буржуазного декадентства і тому закономірно відійшов у літературне небуття. Ненависник Шевченка, формалістичний істерик, що мав дивну пристрасність до всього темного, брудного, нездорового, роздвоєного, що спільного він міг мати з передовою українською літературою, з її традиціями, з основними напрямками її розвитку!»¹.

Це цікавіше те, що, як констатував Леонід Плющ², викреслений з української культури комуністами за український націоналізм, Хвильовий деякими представниками української діаспори паплюжився «як росіянин-дегенерат а la Достоевський, комуніст, чекіст тощо»³. Ось, наприклад, що можна прочитати в одній з публікацій 1948 року: «...Москаль Фітільоф, який походив з пограничного, напівмосковського міста Богодухова, думав по-московськи, хоч і прийняв собі український псевдонім Хвильовий... Нащадкові московських стрільців Фітільофу не так легко звільнитися від спадщини своїх предків (якщо взагалі може бути мова про звільнення)»⁴.

Особливо автор наведених слів був невдоволений каяттями Хвильового та його колег-письменників з ВАПЛІТЕ та інших літературних об'єднань: «Українець Шевченко колись “мучився, а не кааявся”. Москаль Фітільоф чи мучився, чи ні — невідомо, але покааявся... Бо таке каяття (віноват, ваше

¹ Цит. за: Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Літературна Україна. — 1988. — № 49.

² Плющ Леонід Іванович (1938–2015) — математик, публіцист, літературознавець, правозахисник, дисидент. У 1973–1976 роках перебував в закладах радянської каральної психіатрії. У 1976 році був звільнений під тиском міжнародної громадськості, емігрував до Франції, прийняв французьке громадянство. За кордоном займався переважно літературознавчою діяльністю. Член Ініціативної групи захисту прав людини, член Закордонного представництва Української Гельсінської групи.

³ Плющ Л. Його таємниця, або «Прекрасна ложа» Хвильового. — Київ: Факт, 2006. — С. 35–36.

⁴ Ляковець М. Микола Хвильовий. Легенда та дійсність. — Зальцбург — Інсбрук: «Звено», 1948. — С. 11–12.

високоблагородіє!) глибоко закорінене в московській психіці»¹. Понад те, автор докорів на адресу Хвильового переконує, що навіть гасло «Геть від Москви!» — це «не клич національної української душі. Це клич того, хоч би, царя Петра, що кликав “геть од Москви”, до “європейської” Росії!»². Навіть самогубство Хвильового оголошувалося такою собі традицією, «цілком у згоді з його московською природою, у стилі покажної сокири й плахи його предків»³.

Отже, і в критиці Хвильового бачимо парадокс. Комуністи гудили його за те, що він націоналіст, а націоналісти вбачали в ньому недостатнього патріота і навіть особу з «московською природою».

Як відомо, Микола Хвильовий під час дискусії 1925—1928 років написав памфлети «Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?». Ці тексти миттєво стали популярними й бурхливо обговорювались⁴. У них, крім іншого, Хвильовий висунув вимоги негайної «дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури й суспільства від російської культури й Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» тощо.

Він написав все те, що не на жарт роздратовало найвищі партійні інстанції в Москві та навіть самого Сталіна, який читав тексти Хвильового, роблячи примітки червоним олівцем. Звідки ж кремлівський вождь, зайнятий багатьма справами, дізнався про україномовні тексти Хвильового? Виявляється, допоміг Лазар Каганович. Це він надсилав Сталіну машинописні уривки (перекладені російською мовою) з творів українських письменників⁵.

Після читання текстів Хвильового Сталін відреагував 26 квітня 1926 року спеціальним листом вже згаданому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу та іншим членам Політбюро

¹ Ляковець М. Микола Хвильовий. Легенда та дійсність. — Зальцбург — Інсбрук: «Звено», 1948. — С. 13.

² Там само. — С. 15.

³ Там само. — С. 21.

⁴ Докладніше див.: Shkandrij M. Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s. — Edmonton: CIUS Press, 1992.

⁵ Див.: Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 148–149.

КП(б)У щодо «націонал-ухильництва» в УСРР. Вождь критикував насамперед Олександра Шумського, з яким у 1925 році й у квітні 1926 року мав особисті зустрічі й розмови щодо кадрової політики в Україні. Удавшись до притаманної йому демагогії, Сталін відкинув пропонувані Шумським кадрові зміни, а саме: висунути на посаду Голови Раднаркому Григорія Гринька¹, а Кагановича замінити Власом Чубарем²: «Як можуть розцінити цю справу партія в цілому і партійні кадри особливо? Чи не зрозуміють вони це так, що ми тримаємо курс на зниження питомої ваги Раднаркому? Бо не можна ж приховати від партії, що партійний і революційний стаж Гринька набагато нижче за партійний і революційний стаж Чубаря... Чи не краще буде, і в інтересах справи, і в інтересах Гринька, відмовитися поки що від подібних планів? Я за те, щоб склад Секретаріату і Політбюро ЦК КП(б)У, а також радянську верхівку посилити українськими елементами»³.

Погодившись із деякими міркуваннями Шумського стосовно потреби контролювати українізацію і навіть стримано покритикувавши Кагановича за «передміністрування», генсек ЦК ВКП(б) водночас недвозначно вказав, що рух за українську культуру і громадськість набирає антиросійського характеру, що «така небезпека стає все реальнішою на Україні»⁴.

На підтвердження цієї думки наводився приклад з висунутими Миколою Хвильовим вимогами про «негайну дерусифікацію пролетаріату» в Україні, про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше»⁵. У цих та інших судженнях Сталін вбачав вияв

¹ Гринько Григорій Федорович (1890–1938) — політик, один із лідерів боротьбистів, з 1920 року — член КП(б)У. У 1920–1923 роках — нарком освіти УСРР, у 1923–1925 роках — голова Держплану УСРР, з 1925 року — в Москві, у 1930–1937 роках — нарком фінансів СРСР. Заарештований 30 серпня 1937 року, розстріляний 15 березня 1938 року.

² Чубар Влас Якович (1891–1939) — політичний діяч, член РСДРП(б) з 1907 року. У 1923–1934 роках — голова Раднаркому УСРР, у 1934–1938 роках — заступник голови Раднаркому СРСР, у 1937–1938 роках — народний комісар фінансів СРСР. Заарештований 1938 року, наступного року розстріляний.

³ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й. В. Твори. Т. 8. — Київ: Політвидав України, 1949. — С. 154.

⁴ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й. В. Твори. Т. 8. — Київ: Політвидав України, 1949. — С. 152.

⁵ Там само.

боротьби «проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — лєнінізму»¹. А Шумський в листі, як народний комісар освіти, робився відповідальним за недостатню протидію таким тенденціям.

Третина сталінського листа присвячена саме Хвильовому. Та — звернімо увагу! — окремо Сталін застерігає: Хвильовий аж занадто захоплюється, як писав кремлівський диктатор, «якоюсь месіаністичною роллю української молоді інтелігенції»².

Сталін вгадав. Хвильовий робив ставку не на ватажків тогочасних ворожих літературних угруповань, зіпсованих власними амбіціями й розрахунком на партійні «пряники», а саме на молодь, на тих, хто здатен мислити незаангажовано, неординарно, неформально, навіть в межах тодішньої панівної революційно-комуністичної парадигми.

Тож не випадково, на думку фахівців, друга половина 1925 року стала найпродуктивнішим періодом у здійсненні політики коренізації, що не могло не викликати руху української громадськості назустріч. Це був важливий імпульс для подальшого розвитку. На думку Богдана Кравченка, українізація знизу в поєднанні з українізацією суспільної верхівки на кінець 1920-х років «підвела українців до порогу повноцінної нації»³.

Культура починає бути схожою на духовну індустрію. Формується національна урбаністична культура. З'являються повноцінні видавництва. Літературна продукція та періодика дістають значно ширшу, ніж будь-коли, аудиторію. Зріс рівень освіти цієї аудиторії. Уперше в літературі з'явилася велика кількість письменників, митців та інтелектуалів, чия діяльність позначена небувалим спалахом творчої активності. Виникає розмаїття стилєвих напрямків, численні творчі угруповання. Здійснюються переклади світової класики на українську.

Говорячи про цю добу, Віра Агеєва зазначала, що перші десятиліття ХХ віку вирізняються в українській літературі не-

¹ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й. В. Твори. Т. 8. — Київ: Політвидав України, 1949. — С. 152.

² Там само. — С. 152–153.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — Київ: Основи, 1997. — С. 188.

бувалою — принаймні від барокової доби — увагою до форми, до стильових і жанрових експериментів: «І неокласики, й авангардисти, і прихильники романтики вітаїзму, попри їх повсякчасне протистояння й очевидну розбіжність естетичних концепцій, прагнули модернізувати українське письменство... З'являються перші зразки інтелектуальної прози, насиченої роздумами про широкий культурний контекст, про зумовленість людської поведінки самим духом культурно-історичної епохи, в яку їй випало жити. Інтелектуальний роман приваблював складними мовними іграми, інтертекстуальними побудовами й підтекстами. Серед найцікавіших проєктів була, звичайно ж, авангардистська альтернатива реалістичному письму»¹.

Про цей час Іван Лисяк-Рудницький зробив ось такий щоденниковий запис: «В недовгу епоху “українізації” розцвіла на Великій Україні чудесна література, на яку можемо бути горді. Хоч із комуністичною закраскою, вона наша, а не жаден московський прихвостень. Треба бачити, як такі Хвильові, Досвітні, Слісаренки² борються проти “чорносотенного” російського імперіалізму, як своє національне обличчя стараються скрити за маскою інтернаціоналізму, що їм рішучо не відповідає. Бідолахи! Забули знану байку про союз звірів із левом. (Причём треба згадати, що брудний московський більшовизм цілковито не нагадує такої будь-що-будь шляхетної тварини, як лев)»³.

¹ Агеєва В. Дороги й перехрестя. Есеї. — Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. — С. 168–169.

² Слісаренко Олекса Андрійович, справжнє прізвище Снісар (1891–1937) — поет, прозаїк. Друкуватися почав як символіст і футурист (збірка поезій «На березі Кастальському» — 1919). У 1920-х входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, Техно-мистецька група А. У 1931–1933 роках було видано твори О. Слісаренка в 6 томах. Серед найвідоміших — роман «Чорний ангел» (1929). У 1927 році дав гостру відповідь Максиму Горькому за відмову видати переклад роману «Мати» українською мовою. У 1928–1929 роках — співредактор «Універсального журналу». Був одним з громадських обвинувачів на процесі «Спілки визволення України» у 1930 році. Заарештований у квітні 1934 року, розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох в Карелії у листопаді 1937 року.

³ Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники / Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти. — Київ: Дух і Літера, 2019. — С. 54–55.

За таких умов Хвильовий визначив у своїх памфлетах те, що заважає вищезгаданим процесам. Холуйське упадання українських політиків і переважної більшості інтелігенції перед усім московським як найзначнішим інтелектуальним явищем, провінційний рівень амбіцій, розмита, малоросійська ідентичність — все це стало мішенню Хвильового. Він — проти тих, хто за літературу лише про комуни й трактори, за ту літературу, яка потрібна лише партії та освячена нею. Почуття свободи в Миколи Хвильового сягає апогею напровесні 1926 року. Саме тоді, ще до сталінського листа, з'являється третій цикл його памфлетів — «Апологети писаризму». І це була справжня бомба. Прикінцева, тринадцята частина памфлету мала скандально-немислиму назву: «Московські задрипанки».

Йому були потрібні суперники для словесного герцю. Тоді він оживав і випромінював нестримну енергію. Заколот — його спеціальність. У «Апологетах писаризму» він пише: «Українська економіка — не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи зі своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в “область преданія”... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми — самостійна»¹. І далі: «...Досить “фільствувати” — “дайош” свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?»².

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» Хвильовий наполягає: «...Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»³.

Отже, державна незалежність України неминуха, адже це пройшли всі народи Європи, тож протидіяти цьому — отже, бути гальмом прогресу. Одним розчерком пера Хвильовий

¹ Хвильовий М. Апологети писаризму // Хвильовий М. Г. Твори у двох томах. — Т. 2. — С. 573.

² Там само. — С. 575.

³ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Там само. — С. 591.

перетворив на таке гальмо компартію і всіх її вождів — столичних і регіональних. Хто ж міг йому таке вибачити? Поява сталінського листа означала, що полювання на Хвильового розпочалося. Памфлет «Україна чи Малоросія?» забороняють до друку.

Через 20 років, у 1946-му, Євген Маланюк¹ напише: «Чим був в дійсності виступ Хвильового? Не рядом сумбурних памфлетів (які досі “цитуються”), але постановою Особистості. Цього Росія ніколи не вибачає і не терпить (Чаадаєв² і т. і.)»³.

У 1926 році, ім'я Хвильового з'являється у суперсекретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документа полягав, власне, у тому, що його автори ставилися з апіорною підозрою до всіх, хто сприйняв політику «українізації», зокрема, до її речників у сфері культури: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики... Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося. “Культурна боротьба” набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр<аїнської> контрреволюції»⁴.

¹ Маланюк Євген Федосійович (1897–1968) — поет, історіософ, культуролог, публіцист. Докладно і нещадно проаналізував феномен малоросійства, тобто психологічний комплекс меншовартості, в основі якого лежить негативне або зневажливе й байдуже ставлення серед деяких представників української спільноти до своєї національної культури, держави, історико-суспільних традицій. «Малорос, — писав Маланюк, — це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а — внаслідках, часом — і расово». Для нього було важливо, щоб нація дивилася сама на себе, не вдаючись до псевдооптимістичної ретуші.

² Чаадаєв Петро Якович (1794–1856) — російський філософ і публіцист, оголошений урядом божевільним за свої твори, в яких різко критикував дійсність російського життя. Його праці були заборонені до публікації в царській Росії.

³ Маланюк Є. Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання. — Київ: Темпора, 2008. — С. 100.

⁴ Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — Київ: Абрис, 1997. — С. 256.

Обіжник орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», а висновок був такий: «...На роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу»¹.

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на українізацію розгортало (зрозуміло, з відома партійного керівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму². Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично, точно, адресно чекісти вже з 1933 року в Україні трощитимуть українську інтелігенцію, знаючи, кого брати, про що розпитувати, у чому, в яких саме «гріхах» примушувати «зізнаватися».

У секретному обіжнику «Про український сепаратизм» Микола Хвильовий згадується так: «Велику увагу приділяють шовіністичні кола, між іншим, поету Хвильовому, не дивлячись на те, що він є членом КП(б)У. Шовіністична закордонна преса інколи передруковує з наших журналів окремі його твори і прагне зробити на нього націоналістичний вплив... З цього приводу один з авторитетних представників харківської правої громадськості висловив таку думку: “Хвильового ми можемо підтримувати. На українських комуністів ми повинні робити наш вплив і проводити роботу так, щоб вони не відходили від нас, а разом з нами боролись за українізацію, за Україну”»³.

Поза сумнівом, Хвильовий підпадав під рекомендації зданого обіжника щодо необхідності «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій...»⁴.

До того ж Хвильовий, особистість харизматична, мав якийсь особливий магнетизм. Як уже зазначалося, він не був

¹ Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — Київ: Абрис, 1997. — С. 266.

² Докладніше див.: Shapoval Yuri. On Ukrainian Separatism. A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies. — 1994. — Vol. XVIII, № s. — Pp. 275-302.

³ Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 263–264.

⁴ Там само. — С. 266.

формальним літературним вождем, але до нього прислухалися, з ним рахувалися. Особливий вплив мали його публічні виступи. Аркадій Любченко¹ згадував: «Говорити на засіданнях, зборах завжди починав дуже спокійно, поважно і це створювало одразу напружену пильність, тишу. А він — ще глухішим голосом, ще інтимніше якось і переконливіше. А коли запалювався — бив кулаком по столі, скакував, бігав, і перекичати його було неможливо. Але можна було вдатним чулим підходом, товариським і гострим дотепом одразу розсмішити»².

Задля справедливості слід заважити, що Хвильовий своїми неординарними якостями виводив з рівноваги не лише «кремлівського горця», а й декого зі значно ближчого харківського партійного й письменницького (або ж партійно-письменницького) середовища. Тож харківським чекістам було на кого спертися, коли вони почали розробку Хвильового. Нездаремно справа-формуляр, крім традиційно-обов'язкових повідомлень інформаторів, містить чимало зразків, сказати б, чекістського літературознавства — відгуків про літературну долю й творчість Миколи Хвильового.

ЦАР І РАБ ХИТРОЩІВ

«Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, а надзвичайно розумна людина. Крім того..., він надзвичайно хитра і дипломатична людина. І якраз в цій надмірності — його слабке місце. Чайковський був “царем і рабом мінора” і так само М. Хвильовий — “цар і раб хитрощів”. Дякуючи перевазі дипломатування над безсторон-

¹ Любченко Аркадій Панасович (1899–1945) — письменник, драматург, перекладач та літературний критик. Як прозаїк дебютував 1924 року. У 1925–1928 роках — секретар ВАПЛІТЕ. Співпрацював із журналом «Літературний ярмарок». Навесні 1933 року разом із Миколою Хвильовим здійснив поїздку селами Харківщини, про що написав оповідання «Його таємниця» та інші. У 1938 році був заарештований, однак ув'язнення unik. Під час нацистсько-радянської війни мешкав у Харкові та Києві, потім — у Галичині. Співпрацював з окупантами. Помер у Німеччині після невдалої операції. Починаючи з листопада 1941 року і аж до смерті, вів щоденник, у якому описував своє життя.

² Любченко А. Спогади про Хвильового (із записної книжки) // Ю. Луцький. Ваплітянський збірник. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Мозаїка, 1977. — С. 38.

ньо-розумовими здібностями, з Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: «сам себе перехитрував»¹.

Це не традиційне донесення секретного співробітника. Це уривок з розлогого, ретельно відредагованого машинописного тексту під назвою «Нове амплуа Миколи Хвильового», що зберігся у справі-формулярі. Схоже на статтю, що мала вкотре «викрити» Хвильового (тут — у зв'язку з виходом журналу «Літературний ярмарок»²).

У тексті, там, де пояснення в дужках, можна побачити авторський криптонім «Л. С.»³, однаке наприкінці повідомлення знаходимо чорнилами дописану дату — 29/XI і в лапках слово «Інженер», що цілком може означати: автор тексту міг співпрацювати з ГПУ як агент чи інформатор. Проте в цьому випадку цікаво насамперед те, чи правомірно автор тексту називає Миколу Хвильового «царем і рабом хитрощів».

Тут не місце давати характеристики літературному шляхові Хвильового. Проте для мене цілком очевидно, що упродовж цього шляху, потрапляючи в скрутні політико-ідеологічні ситуації (а часом свідомо заводячи себе у них, як у випадку з літературною дискусією середини 1920-х років), Хвильовий завжди намагався «переграти» владу. Логіка його поведінки була приблизно такою: треба офіційно покаятись — «спокутую» провину, вимагають офіційно щось визнати — «визнаю». І це не був цинізм. Такою була ціна збереження внутрішнього інтелектуального суверенітету, захисту кола однодумців, на яких спирався, зрештою ціна можливості жити й працювати далі.

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 51.

² «Літературний ярмарок» — журнал-альманах, заснований у грудні 1928 року після «самоліквідації» ВАПЛІТЕ, виходив щомісячно до лютого 1930 року. Зініційований М. Йогансенем, підтриманий М. Хвильовим. Названий за відтинком Сумської вулиці від кафе «Пок» і Театральної площі до Мироносицької площі у Харкові, де відбувалися ярмарки. У ньому друкувалися такі гострі сатири, як «Іван Іванович» та «Ревізор» М. Хвильового, п'єси «Мина Мазайло» та «Народний Малахій» М. Куліша, «Вертеп» А. Любченка, уривки з поеми «Мазепа» В. Сосюри, роман «Чорне озеро» В. Гжицького та інші твори. Після закриття альманаху його авторський колектив сформував нову письменницьку групу Пролітфронт та однойменний журнал.

³ Саме «Л. С.» був, зокрема, автором рецензії на роман Юліана Шпола (Михайла Ялового) «Золоті лисенята». Ця рецензія передрукована у томі вибраних праць Шпола, що виданий у 2007 році в Києві (Див.: Шпол Юліан. Вибрані твори. — Київ, Смолоскип, 2007. — С. 483–485).

Уявімо, наприклад, якими були наслідки того, що Хвильового у квітні 1926 року «відзначив» у своєму листі сам генсек ЦК ВКП(б) Сталін. У травні того самого року з'являється стаття глави уряду України Власа Чубаря проти Хвильового. У червні останнього критикують на партійному пленумі, а в листопаді на Х з'їзді КП(б)У генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович «вписує» Хвильового в національний ухил разом з наркомом освіти УСРР у 1924–1927 роках Олександром Шумським. Через короткий час до них додадуть економіста Михайла Волобуєва¹.

У 1928 році журнал «Більшовик України» (№ 2–3) розмістив його статтю під назвою «До проблеми української економіки». У статті, що мала дискусійний характер, було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтневих подій 1917 року й спростовано тезу про повну єдність дореволюційної російської економіки. Ця економіка справді мала єдину імперіалістичну основу, але, з погляду пригноблених Росією територій, вона являла собою комплекс *національних* економік. Однак, наголошував Волобуєв, саме це ігнорують і російські економісти, і московські керівні установи (зокрема й Держплан СРСР), які взагалі часом уникають навіть самої назви «Україна», віддаючи перевагу назвам «Пів-

¹ Волобуєв (Артемів) Михайло Симонович (1903–1972) — економіст, викладач. З 1923 року працював у Харкові у Головполітосвіті, викладав у Харківському фармацевтичному технікумі, Інституті народної освіти, фінансово-економічному технікумі; згодом — професор політичної економії Харківського механіко-машинобудівного інституту (в 1930–1933 роках — завідувач кафедри цього інституту). У 1928 році в журналі «Більшовик України» (№ 2–3) було вміщено статтю Волобуєва під назвою «До проблеми української економіки». У статті, що мала дискусійний характер, було окреслено фази розвитку колоніальної політики царату в Україні до жовтневих подій 1917 року і спростовано версію про повну єдність дореволюційної російської економіки. Автор на конкретних прикладах критикував нерациональне використання центральними плановими установами природних і економічних ресурсів України. Він пропонував підходити до господарства СРСР як до комплексу національних економік, а до кожної національної економіки як до певної цілісності. І хоч М. Волобуєв наголошував, що написав статтю не для поглиблення розходжень між Росією і Україною, саме це йому було інкриміновано, а його погляди були кваліфіковані як економічна платформа «націонал-ухильництва» і піддані публічному ostracismu. Докладніше про життя і долю М. Волобуєва див.: Шаповал Ю. І. «Я помилявся, взявши на себе провину...» До 90-річчя М. С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С.104–110.

день», «Південний район», «Південно-Західний район», «Південь Європейської Росії», «Південноросійське господарство».

Волобуєв вважав Україну колонією європейського типу, що увійшла до складу Радянського Союзу. Він обґрунтовував думку про те, що проблема ліквідації колоніальної спадщини царату в Україні мала вирішуватись інакше, ніж у країнах «відсталих». Україна, на думку Волобуєва, мала власні шляхи розвитку. Вона повинна бути готовою до вступу у світове господарство на рівноправній основі. Ці твердження були охрещені «волобуєвщиною», трактувались як економічне обґрунтування націонал-ухильництва, нібито очолюваного Шумським. А Хвильовий у цьому ухильництві відповідав таким чином за літературно-мистецьку частину.

До речі, одним з головних обвинувачень проти Олександра Шумського було те, що він підтримував Миколу Хвильового, сприяв йому (що загалом відповідало дійсності)¹. Наприклад, 12 травня 1926 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У була заслухана доповідь Володимира Затонського² «Попередні підсумки українізації». Навівши цифри щодо українізації, Затонський перевів розмову на те, «наскільки ми оволоділи українськими елементами поза партією і поза виробництвом»³. Констатуючи певний перелам в настроях представників некомуністичної інтелігенції в позитивний бік у зв'язку з розгортанням українізації, Затонський почав застерігати, що ці представники готові взяти участь у проведенні українізації, щоб «вихопити ініціативу з рук комуністичної партії, захопити у свої руки»⁴.

¹ Микола Хвильовий разом з Михайлом Яловим дуже часто бував на квартирі Олександра Шумського, читав свої нові твори, обговорював нагальні політичні й мистецькі питання.

² Затонський Володимир Петрович (1888–1938) — політичний і державний діяч, колишній меншовик, один із засновників КП(б)У. У 1918–1920 роках був членом ЦК КП(б)У, Реввійськради УСРР та реввійськрад низки фронтів Червоної армії, різних складів українського більшовицького уряду. У 1922–1923 і у 1933–1937 роках — нарком освіти УСРР/УРСР, у 1924–1927 та у 1933–1938 роках — член Політбюро ЦК КП(б)У, у 1925–1927 роках — член Оргбюро та секретар ЦК КП(б)У, у 1927–1933 роках — голова ЦК КП(б)У, нарком робітничо-селянської інспекції УСРР. Заарештований 3 листопада 1933 року, розстріляний 29 липня 1938 року.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 116 зв.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 117 зв.

Загострюючи розмову, Володимир Затонський вказав на Миколу Хвильового як на один з прикладів того, що окремі члени партії починають відбивати у своїх творах буржуазну ідеологію, закликаючи насамперед орієнтуватись на європейські цінності й культуру, а не на російську літературу й культуру, шукати власний шлях і не плутати політичного союзу з Росією з літературою. «...Доведеться зайнятися ідеологією Хвильового», — наголосив Затонський¹.

Після Володимира Затонського промовляв Лазар Каганович. Він говорив про національну політику, про необхідність і завдання українізації, про складнощі цього процесу. На його думку, три завдання були найактуальнішими: зміцнення української державності як складової частини СРСР, розвиток культурного будівництва й збереження керівної ролі партії в українізації. Каганович наводив цифри, покликані підтвердити, що за всіх складнощів його керівництво не шкодить українізації. Він також зачепив розпочату Затонським тему небезпек для українізації через впливи ворожої ідеології, що здатна «заразити найменш стійкі елементи з нашого середовища»².

Прикладом також слугував Микола Хвильовий. Повторивши, що російську частину робітників насильно українізувати ніхто не буде, Каганович торкнувся питання про темпи українізації: «Зрозуміло, що люди, які були пригнічені сотні років, люди, мова яких була заборонена царатом, — що нині у них порив дуже великий. Проте, як політична партія, ми не можемо діяти на підставі почуттів, поривів і добрих намірів, ми повинні враховувати можливості...»³. Каганович у цьому своєму першому виступі не згадав Шумського, закликавши наприкінці боротися з «ідейним перекрученням протиставлення української культури російській культурі, протиставлення України Москві» і з «проявами будь-яких ухилів до шовінізму в лавах партії»⁴. Проте всім учасникам зібрання було зрозуміло, на чію адресу спрямовано докори.

Практично всі представники тодішнього партійного Олімпу дорікали Шумському його поблажливим ставленням до

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 117 зв.

² Там само. — Арк. 119.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 119 зв.

⁴ Там само. — Арк. 120.

Хвильового. Зокрема, Микола Демченко¹ заявив: «Літературна дискусія ще й тому є фактом політичним, що до поглядів, які в ній представлені, приєдналися такі люди політики як т<ова-риш> Шумський. Я говорив з ним неодноразово на цю тему і не чув від нього, що він відмежовується від Хвильового... Ніхто не наважився виступити проти Хвильового, з осіб, які користуються кредитом так званої української громадськості. Ні Шумський, ні Гринько. Хвилю² вони розглядають як чиновника з апарату»³.

Микола Скрипник сказав, що був би радий, якби Шумський заявив про відмову солідаризуватися з Хвильовим⁴. Влас Чубар, лише одного разу згадавши ім'я Шумського, рішуче зрікся згаданої у сталінському листі від 26 квітня 1926 року пропозиції Шумського поставити саме його, Чубаря, на чолі КП(б)У⁵.

Шумський у своєму виступі наголошував, що він не проти критики Хвильового, але закликав не вихоплювати окремі фрагменти його творів, визнавав, що Хвильовий виступив «за свої традиції революційної боротьби на Україні, за соціалізм він буде боротися як український комуніст... Хвильовий не хлопчик і робити з нього хлопчика не можна, він серйозна людина...»⁶.

У 1926 році на червневому пленумі ЦК КП(б)У, який розглядав питання про підсумки українізації і на якому розпочався новий тур брутальної критики Олександра Шумського, ім'я Хвильового згадувалось доволі часто. І знов останнього

¹ Демченко Микола Несторович (1896–1937) — у 1925–1927 роках — член ЦК КП(б)У, у 1927–1937 роках — член ЦК КП(б)У, у 1927–1928 роках — член Оргбюро ЦК КП(б)У, у 1931–1937 роках — член Політбюро ЦК КП(б)У. У 1930–1932 роках — нарком землеробства УСРР, у 1937 році — нарком зернових і тваринницьких радгоспів УРСР. Заарештований 22 липня 1937 року, розстріляний у жовтні того самого року.

² Хвиля (Олінтер) Андрій Ананійович (1898–1938) — член УПСР, потім боротьбист, з 1919 року — член партії більшовиків, публіцист, завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, з 1933 року — заступник наркомосвіти УСРР. З лютого 1937 року — начальник Управління мистецтв при РНК УРСР. У серпні 1937 року виключений із складу ЦК КП(б)У, розстріляний у лютому 1938 року.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 145-а. — Спр. 52. — Арк. 70.

⁴ Там само. — Арк. 122.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 145-а. — Спр. 52. — Арк. 123 зв.

⁶ Там само. — Арк. 77.

боронить Шумський: «Коли б я хоч на хвилину припустив, що комуніст Хвильовий може закликати, може вести пропаганду і агітацію, в якій би то не було формі за те, щоб Україна стала буржуазною республікою і перейшла на шлях капіталістично-національного відродження, я би зараз же, сьогодні, запропонував би його виключити з партії. Але я глибоко певний, що це не так»¹.

Проте доля Шумського як наркома освіти УСРР була вже фактично вирішена: йому не могли вибачити, того, що він запропонував Сталіну замінити Лазаря Кагановича на посаді генсека КП(б)У місцевим українським керівником. Другого лютого 1927 року Шумського буде звільнено з посади наркома освіти.

Публічне шельмування Хвильового тривало, воно було майстерно зрежисоване. Його представляли «націоналістом», «фашистом», «підголоском буржуазії та куркулів». Його, «царя хитрощів», спіймали на очевидній суперечності: ти клянешся партійно-класовими категоріями, але що ти ними обгрунтуєш? Вільну — від Москви — Україну?

Для Хвильового це виразний сигнал: треба каятися. Четвертого грудня 1926 року в газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилася заява Хвильового та його колег по ВАПЛІТЕ Олеся Досвітнього й Михайла Ялового². Вони каялися й визнавали, що «наші ухили від партійної лінії... були широко використані ворожими пролетарській революції елементами»³. Ця трійця (або «три мушкетери», як їх ще називали друзі) наголошувала,

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 13. — Спр. 199. — Арк. 59.

² Яловий Михайло Омелянович, літературний псевдонім — Юліан Шпол (1895–1937) — поет, прозаїк. Автор збірки поезій «Верхи» (1923), комедії «Катина любов, або Будівельна пропаганда» (1928), роману «Золоті лисенята» (1929). Працював відповідальним секретарем журналу «Червоний шлях», редактором «Вапліте», директором видавництва «Література і мистецтво» (ЛіМ). Перший президент ВАПЛІТЕ. Один із найближчих друзів М. Хвильового. Заарештований у ніч з 12 на 13 травня 1933 року. Звинувачений у створенні «контрреволюційної фашистської організації», шпигунстві, організації замаху на П. Постишева. М. Хвильовий, передбачаючи початок масових репресій, спрямованих проти української інтелігенції, писав у передсмертній записці: «Арешт Ялового — це розстріл цілої Генерації». Розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії у листопаді 1937 року.

³ Досвітній Ол., Хвильовий М., Яловий М. Заява групи комуністів-членів «Вапліте» // Вісті ВУЦВК. — 1926. — 4 грудня.

що уважно обмірковувавши справу, побачила власні «ідеологічні і політичні помилки» і запевняла, що одверто їх зрікається¹. Вони зрікалися орієнтації на Європу, заперечували теорію про боротьбу двох культур в Україні, відмовлялися від зв'язку з письменниками-неокласиками.

У січні 1927 року Хвильового з колегами виключили з ВАПЛІТЕ. Та його це не бентежить: він виграв рік, виходять ваплітянські видання, він друкується в них. До речі, це по-своєму відзначить у щоденнику академік ВУАН Сергій Єфремов². 27 січня 1927 року він записує: «ВАПЛІТЕ себе розпустило. Ця Всеукраїнська Академія пролетарської літератури попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосилися на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка³. Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкодливої, фронди»⁴.

Категоричніше висловлюється інформатор під псевдонімом «Літератор». Він твердить, що «гасло Хвильового — “Бо-

¹ Досвітній Ол., Хвильовий М., Яловий М. Заява групи комуністів-членів «Вапліте» // Вісті ВУЦВК. — 1926. — 4 грудня.

² Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — літературознавець, академік ВУАН (1919), віце-президент ВУАН (1922), дійсний член НТШ. Автор низки монографічних досліджень про українську класичну літературу та фундаментальної «Історії українського письменства» (1911 рік, останнє авторизоване видання — 1924 року). У 1929 році заарештований у сфабрикованій справі «СВУ» як голова цієї організації. У квітні 1930 року засуджений до 10 років позбавлення волі, помер в ув'язненні 10 березня 1939 року.

³ Христюк Павло Оникійович (1890–1941) — політичний діяч, публіцист, літературознавець, кооператор. У 1917 році — член УЦР, генеральний писар у Генеральному секретаріаті, з 1918 року — активний діяч УПСР. З 1919 року — в еміграції, де підготував 4-томне видання «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920», що вийшло під егідою Українського Соціологічного Інституту (УСІ). Навесні 1923 року повернувся з еміграції до Харкова, де до 1925 року працював інспектором Українського банку. У 1925–28 роках — член Правління ДВУ, у 1928–1931 роках — на роботі в наркоматі фінансів УСРР і в Інституті літератури імені Т. Шевченка. У 1931 році обвинувачений в участі в підпільній організації «Український національний центр», засуджений до 7 років позбавлення волі. У 1936 році заарештований, засуджений до 8 років позбавлення волі. За офіційними відомостями, помер в ув'язненні у вересні 1941 року.

⁴ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — Київ: «Рада», 1997. — С. 580.

ротьба з Москвою“ — повторюється і Кулішем¹, що чітко підкреслює, що між Президентом Вапліте — Кулішем і буцімто виключеним з Вапліте Хвильовим повна ідеологічна рівність... “Президент” Вапліте Куліш і Хвильовий — однакових поглядів: вони проти національної політики партії... Хвильовий ясно говорить у “Вальдшнепах”: «комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської»².

У січні 1928 року ВАПЛІТЕ ліквідують, або, як тоді висловлювалися, академія «самоліквідувалася». У спеціальній постанові Політбюро ЦК КП(б)У було записано: «Визнати, що твір “Вальдшнепи” Хвильового є твором по суті контрреволюційним, фашистським, антирадянським... Питання про можливість подальшого перебування Хвильового в лавах партії передати в ЦК»³.

Публічна атака на Хвильового вступає в нову фазу: його починають «викривати» у зв'язку з появою другої частини роману «Вальдшнепи». Цей роман було написано у розпал дискусії в 1926 році. Він друкувався у 5 і 6 числах журналу ВАПЛІТЕ за 1927 рік, але весь наклад 6-го числа було знищено. Урешті-решт, як заважає Сергій Гречанюк, на всю творчість Хвильового починають дивитися крізь призму незакінченого роману «Вальдшнепи» і неопублікованої статті «Україна чи Малоросія?»⁴

Проте Микола Хвильовий вистояв. Він розуміє: попри все в партії треба залишатися. Це — єдиний шанс зберегти свободу. Відтак знов треба «спокутувати гріхи» і визнавати, що мають рацію його критики. Навіть такі, як, наприклад, відвертий погромник, завідувач сектору ЦК КП(б)У Андрій

¹ Куліш Микола Гурович (1892–1937) — драматург, автор п'єс «97» (1924), «Комуна в степах» (1925), «Хулій Хурина» (1925), «Народний Малахій» (1927), «Мина Мазайло» (1929), «Патетична соната» (1931), «Маклена Граса» (1933) та ін. Президент ВАПЛІТЕ після М. Ялового. На першому все-союзному з'їзді радянських письменників, що відбувся 17 серпня — 1 вересня 1934 року Миколу Куліша оголосили буржуазно-націоналістичним драматургом. Заарештований у грудні 1934 року, розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії у листопаді 1937 року.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 43-44.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 17.

⁴ Див.: Гречанюк С. День повернення Миколи Хвильового // Українська мова і література в школі. — 1987. — № 12. — С. 20.

Олінтер, який (ніби за якимось майже містичним збігом) мав псевдонім «Хвиля».

29 лютого 1928 року у газеті «Комуніст» з'являється «Лист до редакції», надісланий Хвильовим із-за кордону, куди він поїхав на лікування (був у Відні, потім Берліні й Парижі). Це було не просто тривіальне спокутування політичних «гріхів», а, до певної міри, гра, адже Хвильовий пробує пояснити, що саме він мав на увазі, коли писав «Україну чи Малоросію», «Вальдшнепів», «Кота в чоботях». А пояснивши, негайно посипає голову попелом: «Віддаючи себе на милість своєї компартії і її Центрального комітету, зокрема, я перш за все вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх... Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію по суті в не вигідну і ганебну “делку” з українським націоналізмом... Кінець свого роману “Вальдшнепи” я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я... Я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я впродовж кількох років вів запеклу боротьбу»¹.

Понад те, Хвильовий запевняє: «Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників... Я прошу тих-таки однодумців не вважати цю мою заяву, що її написано, нещиро. Ця заява є продукт того психологічного перелому, який назрівав в мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, в Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном, остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив йти, як комуніст»².

На це каяття достатньо ядуче відреагував у своєму щоденнику Володимир Винниченко. Третього березня 1928 року він робить такий запис: «Хвильовий кається». Так з триумфом руські газети переказують заяву Хвильового. А надто з захопленням хвалять його, що він бере назад усі свої слова про орієнтацію на Європу, а не на Москву (в культурі). Заробив

¹ Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. — 1928. — 29 лютого.

² Там само.

хлопець. Хотів вирватися з обіймів українських націоналістів, та попав в руки руських. Не хотів бути “рупором” петлюрівців, став рупором мілюковців¹. Різниця?»².

Саме тут час нагадати, що написав Хвильовий у своїй автобіографії ще у 1924 році: «...Я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом»³. І комунар вкотре перемагає комуніста. Доводить це і справа-формуляр, в якій залишилося чимало свідчень того, як Хвильовий насправді ставився до своїх «зречень» і «покаянь», а разом до своїх критиків. Наприклад, у, здається, ще ніколи недрукованому, але перлюстрованому листі до Михайла Ялового в лютому 1928 року з-за кордону: «Ми написали “зречення”? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що ж до “Вальдшнепів”, то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені»⁴.

Отже, недаремно один з ангажованих чекістами знавців творчості Хвильового у своєму анонімному відгуку на цю творчість переконував, що лист Хвильового до газети «Комуніст» свідчить радше про «переляканість автора чи про тактичний маневр, ніж про щире усвідомлення контрреволюційності націоналізму»⁵.

Ще один приклад — слова, переказані інформатором: «На вечірці у громадянина Шраг⁶.., Хвильовий заявив, що його позірний лист, як людини настроїв, викликаний газетною трісканиною (трескотней) і він спробує реабілітуватися перед

¹ Ідеться про прибічників Павла Мілюкова (1895–1943) — російського політичного діяча, історика та публіциста. Він був лідером партії конституційних демократів, депутатом Державної думи кількох скликань, міністром закордонних справ Тимчасового уряду.

² Винниченко В. Щоденник. 1926–1928. — Т. 3. — Київ: Смолоскип, 2010. — С. 478.

³ ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 20. — Спр. 1852. — Арк. 80.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 19.

⁵ Там само. — Арк. 35.

⁶ Шраг Микола Ілліч (1894–1970) — у 1917 році став одним з ініціаторів створення УПСР, у червні 1917 — квітні 1918 року товариш (заступник) голови УЦР; у 1920–1924 роках перебував в еміграції. У 1924 році повернувся в УСРР, працював економістом у наркоматі зовнішньої торгівлі УСРР, на момент арешту — заступник начальника промислово-економічного управління ВРНГ, співробітник Товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. У 1932 році по справі «УНЦ» засуджений до 6 років таборів.

українською громадськістю»¹. Дмитро Донцов недаремно порівняв каяття Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Як «цар хитрощів», Хвильовий знав ціну словам. І тим, які треба сказати для влади, і тим, які потрібні були тим, хто був здатен зрозуміти його коди.

І хоч один з інформаторів ГПУ (до речі, він мав псевдо «Літератор») називає «каяття» в газеті «Комуніст» «надмірним», сіє сумнів у щирості Хвильового², ця тактика спрацювала. «Індугенцію» за каяття отримано: після повернення з-за кордону, у 1928 році Хвильовому дозволяють заснувати часопис «Літературний ярмарок». У квітні 1929 року Політбюро ЦК КП(б)У у своєму спеціальному рішенні проголошує: «Зважаючи на те, що тов<ариш> Хвильовий останнього часу категорично відмовився від своїх антипартійних помилкових поглядів, виступив проти шумськізму та розламівців КПЗУ³ і заявив про свою цілковиту погодженість з нацполітикою КП(б)У, лишити тов<ариша> Хвильового в лавах партії»⁴.

Тим самим Хвильовий і колишні члени ВАПЛІТе отримують ще один шанс для своєї боротьби. Це розуміли не лише ті, хто підтримував Хвильового. У жовтні 1928 року в одному з робочих зведень ГПУ УСРР зазначалося: «Найближчим часом намічений до випуску альманах «Літературний ярмарок». Ініціатором журналу є М. Хвильовий, який залучає до співпраці в альманасі всіх колишніх Ваплітян. Крім того, на сторінках журналу будуть друкуватися ВУССПП'івці і члени інших літорганізацій... Тенденція Ваплітян — всі гострі політичні питання протягувати через символічні пародії і «необразливі» за формою фейлетони... Фактично альманах буде органом Ваплітян, які прагнуть усіма силами мати свій окремий друкований орган»⁵.

Петро Панч у зв'язку з виходом згадував: «Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолі-

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 137.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 15.

³ Ідеться про частину діячів Компартії Західної України, які виступили на підтримку Олександра Шумського. Їх називали «розламівцями», тобто розкольниками.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 70.

⁵ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 12.

ем Петрицьким¹, зразу виділили журнал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальний і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.

Назвали її, для оригінальності, “Зелена кобила”, в якій діють постійні казкові персонажі — Циган, Золотий Півник і Сирій чортик Зануда. Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно. Редакція журналу називалась “Ярмарок”. Складалася вона з одного відповідального секретаря, закоханого в цю справу Івана Сенченка², а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань. Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою³.

Юрій Шевельов оцінював «Літературний ярмарок» як нове слово в українській літературній журналістиці, але це журнал

¹ Петрицький Анатолій (Анатоль) Галактіонович (1895–1964) — живописець, художник театру і книги, народний художник СРСР (1944), лауреат Сталінської премії (1949, 1951), професор Київського художнього інституту. Автор 500 театральних робіт. Оформляв вистави в театрах Києва — в Молодому театрі, Музичній драмі, Першому театрі Української Радянської Республіки імені Шевченка, театрі опери та балету, українському драматичному театрі імені Івана Франка та Харківському театрі опери та балету.

² Сенченко Іван Юхимович (1901–1975) — письменник, перекладач, журналіст. Входив до літературних організацій «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ. У часи нагінок на ВАПЛІТЕ особливо гострій критиці було піддано його памфлет «Із записок» (інша назва — «Із записок холуя»). Памфлет надруковано у журналі Вапліте у першому номері за 1927 рік. Опоненти автора побачили в ньому алюзії на партійне «єдномисліє» (прообразом героя памфлету був київський професор Борис Якубський). У жовтні 1941 року І. Сенченко вислали з України до Алма-Атинської області Казахстану й примусили вчителювати в селі. У 1943 року його викликали до Москви й призначили на посаду відповідального секретаря журналу «Україна». У журналі він працював після переведення до Харкова, а згодом — до Києва. Автор статей про Тараса Шевченка. Залишив спогади про М. Хвильового.

³ Панч П. На калиновім мості. Повість минулих літ // Панч П. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. — Київ: Наукова думка, 1985. — С. 421–422.

«був занадто дотепний, занадто “шампанський”, щоб мати успіх у харківського читача..., і він погано розходився»¹.

«Літературний ярмарок» став надто унікальним явищем, щоб не привернути уваги і чекістів, і конкурентів Миколи Хвильового. Це відбиває і справа-формуляр. Ось, наприклад, як інтерпретував значення журналу один з інформаторів, який мав псевдо «Марксист»: «У “Літ. ярмарку” № 2, що нині друкується, вміщено “Диспут про зелену кобилу”, довкола якого велось багато розмов у письменницькому середовищі. “Диспут” цей характерний своєю безглуздістю і нібито відстороненістю. Проте якщо уважно до нього придивитися і вдуматися, то можна зробити висновок, що основна суть “Диспуту” зрозуміла лише дуже небагатьом “втаємниченим”. А символічно “Зелену кобилу” можна вважати і Україною, і партією, і українською літературою тощо. Таким чином, у цьому “Диспуті” під виглядом “Зеленої кобили”, можуть бути протягнуті будь-які контрреволюційні памфлети, завуальовані жартівливою та беззмістовною формою викладу»².

Ще один пильний інформатор (псевдо «Донбасівець») повідомляв: «Важко точно з’ясувати — чого хоче редакція, виставляючи “Зелену кобилу”. На думку деяких товаришів, йдеться про Кобилу, якій судилося вивезти українську літературу. Зелена вона тому, що молода. Інші вважають, що зеленою вона зветься на відміну від червоної літератури. Інші вбачають в зеленій кобилі коняку, яка повинна увезти літературу до лісу (підпілля)»³.

Одне слово, не давала спокою «зелена кобила» ні рецензентам Хвильового, ні чекістам. Понад те, перші миттєво відреагували на виголошену ним у першому випуску журналу формулу про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну»⁴. Якийсь анонімний рецензент, відгук якого залишився у справі-формулярі, друге число альманаху оцінив так: «В наш час, коли вся країна індустріалізується, коли всю громадську увагу кинуто на виконання п’ятирічки, “Літературний ярма-

¹ Шевельов Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги). — Спогади. — Частина 1. — В Україні. — Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. — С. 215.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 46.

³ Там само. — Арк. 47.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 49.

рок” товче воду в ступі... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі!...»¹.

Завершилося все традиційно: «Літературний ярмарок» під тиском влади припинив існування на 12 числі, наприкінці 1929 року. Слід визнати і те, що в останніх випусках альманаху почала виявлятися відразлива тенденція перетворення тодішніх видань на своєрідний ринг, де трошили опонентів, тобто *de facto* займалися публічними доносами.

Такий стиль відверто унаочниться і в журналі «Пролітфронт». Його Микола Хвильовий видаватиме з одностумцями після «Літературного ярмарку», починаючи з листопада 1929 року. Важко сказати, чи щиро, але вони діяли за принципом: найкращий спосіб уберегтися від чужого дракона — завести свого власного. Вони переймають способи своїх суперників, засвоюють мову ярликів, таврувань, не соромляться обвинуватити своїх критиків то у «фашизмі», у «націоналізмі» і навіть у... «хвильовізмі».

Іван Дзюба справедливо зауважує, що мистецтвом політичної компрометації опонентів Микола Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги, «без цього тоді не було дієздатності (взаємні обвинувачення в “куркульстві”, а потім ще у “фашизмі” були найдошкульнішою зброєю в устах суперечників і найпростішим способом апелювати до прихильності влади, яка, однак, мала свій рахунок до всіх)»².

Проте невдовзі для Хвильового починається не удаваний, а справжній відступ: визнається першість Москви в усьому, визнається література лише на замовлення компартії. Восени 1929 року Хвильового як члена партійного осередку Державного видавництва України (ДВУ) «чищать» на засіданні комісії Харківської окружної контрольної комісії під головуванням одного з найактивніших критиків «хвильовізму» Євгена Гірчака³.

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 16.

² Дзюба І. М. З криниці літ. У трьох томах. — Т. 3. — Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 290-291.

³ Гірчак Євген Федорович (1898–1938) — партійний і державний діяч УРСР. Закінчив 2-класне училище, вчительську семінарію. У 1915 році вступив до більшовицької партії. У 1918 році добровільно пішов до Червоної Армії, де перебував до 1920-го. У 1920–1925 роках навчався в Інституті червоної професури у Москві. Був направлений у розпорядження КП(б)У, пра-

У пункті «Слухали», зокрема, мовилося: «Із матеріалів, які є, а також запитань, встановлені факти недосить активної боротьби з класовим ворогом на літературному фронті, а також недостатнього вскриття та пояснення перед партією своїх минулих помилок»¹. У пункті «Ухвалили» було записано: «Вважати за перевіреного. Зауважити на потребу активізувати свою боротьбу з класовим ворогом на літературному фронті, зокрема з тією ідеологією, що її раніш тов. Фітілів (Хвильовий) захищав і що її нині експлуатують ворожі партії і робітничий класі елементи»².

Якщо декодувати цю партійну новомову, то від Хвильового попросту вимагають нового каяття, вимагають, щоб він довів свою ортодоксію ціною атак на тих, хто його колись підтримував чи підтримує. Він мучиться, вагається, але вибір треба робити.

ФАНАТИЗМ САМОЗАПЕРЕЧЕННЯ?

Вважається, що третє й останнє каяття Миколи Хвильового сталося у 1931 році на зборах харківської організації письменників. Це не зовсім так. Був ще один важливий для розуміння подальших подій епізод. У березні-квітні 1930 року

цював у Харківському окружкомі партії, був редактором органу ЦК КП(б)У журналу «Більшовик України». Обраний членом ЦК КП(б)У. Брав активну участь у публічних виступах проти Михайла Волобуєва, Олександра Шумського, Миколи Хвильового. У цей час був наближений до Панаса Любченка й Андрія Хвилі. У 1930–1933 роках — заступник наркома освіти УСРР Миколи Скрипника. З 1930 року входив до Правління Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). У цей період різко виступав проти Панаса Любченка й Андрія Хвилі, звинувачуючи їх у потуранні націоналізму, а пізніше — у «націоналістичній контрреволюції». З 1933 року працював старшим науковим співробітником в Інституті радянського будівництва і права при Комуністичній академії в Москві. Заарештований у грудні 1934 року. Обвинувачений «за участь у контрреволюційній терористичній організації, що готувала терористичні акти проти керівників Комуністичної партії». У липні 1935 року був виключений з партії. А у серпні Військовий трибунал Київського Військового округу на закритому засіданні у Києві засудив його до 10 років позбавлення волі. Відбуваючи термін, потрапив до Московської обласної тюремної в'язниці, оскільки був психічно хворий. Розстріляний в лютому 1938 року за «контрреволюційну агітацію серед ув'язнених».

¹ Державний архів Харківської області. — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 30.

² Державний архів Харківської області. — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 30.

у залі Харківської опери відбувся показовий процес у справі сфабрикованої чекістами «Спілки визволення України» (СВУ). Прямо на сцені було влаштовано лаву підсудних, місце для суддів і адвокатів — все те, що є у звичайній судовій залі. Судили 45 представників української інтелігенції, які нібито прагнули повалити більшовицький режим в Україні, відродити УНР і продатися інтервентам. Лідером СВУ оголосили академіка Сергія Єфремова.

Поза сумнівом, Хвильовому та його однодумцям була зрозумілою абсурдність обвинувачень та абсурдність суду. Григорій Костюк згадував: як тільки з'явилися повідомлення про арешти у справі СВУ, в середовищі Хвильового сталося замішання. За всієї антипатії до діячів УНР важко було повірити, що представники інтелігенції могли плекати якісь відверто терористичні та контрреволюційні плани:

«Розповідали, — згадував Костюк, — що нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше — недовір'я до органів безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ГПУ чи не самого голову Балицького¹ з відповідними “доказовими” документами. Що саме говорив їм сам шеф ГПУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди — це залишилося таємницею. Відомо

¹ Балицький Всеволод Аполлонович (1892–1937) — один з провідних чекістських діячів. З вересня 1923-го по липень 1931 року — Голова ГПУ УСРР і повноважний представник ОГПУ по УСРР (за сумісництвом нарком внутрішніх справ УСРР). У 1923–1934 роках — член Колегії ОГПУ СРСР. Під керівництвом Балицького відбувалося зміцнення чекістських органів в Україні як органів комуністичної диктатури, їхнє перетворення на політичну поліцію, яка контролювала практично всі сфери життя суспільства і верстви населення, організація в Україні відкритих судових процесів, багатьох «закритих» справ, висилки і розстріли «класово ворожих елементів». З 31 липня 1930-го до 10 липня 1934-го — заступник Голови ОГПУ СРСР, з листопада 1932-го до лютого 1933 року — особливо уповноважений ОГПУ по Україні. З липня 1934-го до 11 травня 1937 року — нарком внутрішніх справ УРСР. З травня до 19 червня 1937 року — начальник Управління НКВД по Далекосхідному краю у Хабаровську. На червневому (1937) Пленумі ЦК ВКП(б) виведений зі складу членів ЦК ВКП(б) та виключений із партії. Заарештований за наказом М. Єжова 7 липня 1937 року за обвинуваченням в організації «антирадянського заклоту у НКВД УРСР». Розстріляний в листопаді 1937 року.

тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ... Їм, очевидячки, недвозначно на-тякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою зазублюється з ан-тинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею “пійманих на гарячому злочинців”, а власною долею»¹.

А особисто Миколі Хвильовому влада зробила пропози-цію, від якої від не зміг відмовитись: написати матеріал із засудженням обвинувачених у справі СВУ. Його «озброїли» перекладеним російською мовою текстом фрагментів щоден-ника Сергія Єфремова (до слова, тоді доступним не для по-сполитих, а лише для найвищого керівництва), який містив критичні випадки проти більшовиків.

Невідомо, чи наважився Микола Хвильовий зайти до Хар-ківської опери під час процесу в справі СВУ. Проте відо-мо інше: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня 1930 року він друкує дві статті (у другій було дві частини) у зв’язку з процесом, достатньо брутально лає та викриває Єфремова й інших. «Цар і раб хитрощів» дедалі більше роз-уміє: гратися більше не дадуть. Потрібна повна капітуляція. Перетворення на раба.

І ось з’являються статті — «А хто ще сидить на лаві підсуд-них? (до процесу “Спілки визволення України”))» та «За що-денником С. О. Єфремова — вождя, академіка, “совісті землі української”, що палахкотить “великим полум’ям”».

Перша з тих статей розпочиналась так: «Державна політич-на управа не помилилася: вона натрапила на найголовніший штаб бойової контрреволюційної організації... Зізнання панів із СВУ..., їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захаявного щоденника з “фоль-клором” базарної спекулянтки-перекупки, з тупоголовими мі-щанськими анекдотами, з антисемітськими афоризмами за-пеклих погромників — все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходить тепер не стільки верещати й шухукати, скільки тяжко зітхати й чухатися»².

¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. — С. 269.

² Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спіл-ки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

Друга стаття закінчувалася такими словами: «Процес СБУ остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник ще раз показує нам справжнє обличчя “совісті землі української”, через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й моральному рівні стоять недобитки української контрреволюції»¹.

Ті, хто надавав Хвильовому для «аналізу» щоденник академіка Єфремова, розрахували досить точно, адже академік не тільки відверто демонстрував своїми записами (зробленими винятково для себе) політичні симпатії й антипатії, він неодноразово критично висловлювався на адресу Хвильового, що не могло не зачепити останнього².

Проте це ще було не все. У першій своїй публікації Хвильовий оголошує пошук «штабного підголоску єфремовщини». І знаєте, про що йдеться? Про «хвильовізм»!

Хвильовий веде далі інфернальну гру сам проти себе: «Саме хвильовізмowi ми в ці дні не хочемо дати просочити крізь кільце обурення робітничо-селянських мас»³. Далі Хви-

¹ Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Харківський пролетар. — 1930. — 25 березня.

² Так, 14 січня 1927 року Сергій Єфремов занотує: «Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового — «Україна чи Малоросія?» — полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор — теж большевик, але здорово силпе своїм колегам за «малоросіяство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «центра», окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп'ячій звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...» (Єфремов С. О. Щоденники, 1923—1929. — С. 453). 1 березня 1928 року, після прочитання «покаянного» листа Хвильового з Відня, Єфремов записує: «Вчора каявся П'ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Дали, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються «на милість моєї партії»... Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже, хоч-не-хоч, а мусиш каятись». (Там само. — С. 595).

³ Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спіл-ки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

льовий стверджує, що паралельно з конспіративними діями СБУ речник хвильовізму (Хвильовий починає говорити про себе у третій особі) «розкидує праворуч і ліворуч “революційні” фрази і, прикриваючись тими ж таки “революційними” фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабніє кожен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті “Україна чи Малоросія?” та в романі “Вальдшнепи”. Здекласована інтелігенція (в деякій своїй частині напівінтелігенція) конче загубила голову... Тут уже не доводиться гадати, був чи не був хвильовізм підбрехачем єфремівщини, тут залишається поставити його до стінки»¹.

Один з головних висновків публікації не може не вражати: «...Поруч з єфремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість виправляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм як певне соціальне явище»². Потім Хвильовий ніби схаменувся після написаного вище: «Правда, судити якусь громадську течію, не чіпаючи цієї течії речників — річ неможлива. Але для того ж єсть чимало таких хвильовістів, які не тільки ніколи не писали покайних листів, але які й досі фігурують у нас, як справжні пролетарські поети. Давайте зачепимо їх»³. А далі Хвильовий робить, по суті, річ неприпустиму: він «рекомендує» для критики письменника Гео Шкурупія⁴, якому відводить роль «підбрехача єфремівщини»⁵. Завершується стаття повторенням твердження про те, що на лаві підсудних, крім «єфремівщини», сидить і хвильовізм: «Зв'язавшись з українським націоналізмом, хвильовізм на всіх процесах, подібних до процесу

¹ Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спільки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Шкурупій Гео, справжнє ім'я Георгій (Юрій) Данилович (1903–1937) — письменник, кіносценарист та журналіст. Представник напряму панфутуризму — за власним визначенням «Король Футуроперії». Заарештований у грудні 1934 року. Розстріляний у грудні 1937 року.

⁵ Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спільки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

СВУ, буде до кінця своїх днів супроводжувати свого ж таки патрона. Тільки остаточна загибель української контрреволюції звільняє націоналістичний ухил від ролі підбрехача, бо остаточна загибель української контрреволюції несе загибель і хвильовизмовів¹.

Коли у 1932 році вийшов перший том його вибраних творів, Хвильовий написав до нього передмову. Цей текст місцями спантеличує. Хвильовий визнає, що був «рупором фашизму», що не «перебудувався» тощо. Проте на свій захист він наводить, «як відгукнулася буржуазна преса» на збірку його оповідань, виданих німецькою мовою. Так, високо оцінюючи письменницьку майстерність Хвильового, один із західних бюлетенів виснував: «Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!»². Цитуючи це, Хвильовий резюмує: «Як бачите, мої оповідання не тому непридатні для закордонної молоді й закордонних народних бібліотек, що вони недосконалі (“кожне поодинокі оповідання становить маленький шедевр” — Meisterwerk), а саме тому, що вони *комуністичні!* Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто з наших радянських критиків. Хто ж із них помиляється?»³.

Отже, після всього ним же власноруч написаного (достатньо згадати памфлети) Хвильовий демонстрував не просто виразні, а часом, делікатно висловлюючись, непривабливі зразки власної амбівалентності, якогось хворобливого політичного мазохізму. Проте не все було так просто. Недаремно, говорячи про «покаянні» публікації та виступи Хвильового, Юрій Шевельов (Шерех) завважував: «Воістину не знати, де в усьому цьому самобичуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозаперечення»⁴.

¹ Там само.

² Передмова і вступні слова М. Хвильового до першого тому його «Вибраних творів» 1932 р. // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. — Т. 4. — Нью-Йорк, Балтимор, Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — С. 618–619.

³ Там само. — С. 619.

⁴ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. — Т. 4. — С. 42.

ПІД КОВПАКОМ

1930 рік виявився особливим в житті Хвильового через дві обставини. Насамперед тому, що він переїхав до будинку «Слово», який спеціально для письменників побудували у 1928 році. З 1930-го він став прихистком багатьох відомих українських радянських літераторів. Тут їх розселяли, облаштовували, обсаджували інформаторами. Щоб контролювати, а згодом заарештувати. Саме тут з 1930 року на третьому поверсі у квартирі № 9 мешкав Микола Хвильовий.

Аркадій Любченко, як один з мешканців цього будинку, відверто писав про те, що помешкання тут визначалися догідністю, а от життя в цій «позолоченій клітці» гнітило: «Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, кльобах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувавши себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідою... Коли трохи згодом... почався несамолюбний розгром української літератури..., коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву — “крематорій”, що міцно і назавжди прикипіла до нього»¹.

По-друге, саме 1930 року, здавалося, комуністи могли на решті святкувати перемогу над комунаром Хвильовим. Нездаремно в червні на XI з'їзді КП(б)У Станіслав Косіор² спе-

¹ Любченко А. Вибрані твори. — Київ: Смолоскип, 1999. — С. 421–423.

² Косіор Станіслав Вікентійович (1888–1939) — політичний діяч, з весни 1918-го працював в Україні: народним секретарем фінансів, членом Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, входив до складу Закордонного бюро ЦК КП(б)У, був секретарем Київського підпільного обкому партії. У травні—серпні 1919-го виконував обов'язки секретаря ЦК КП(б)У. Після гро-

ціально говорить кілька слів на захист Хвильового: «...Час вже припинити цькування тов<ариша> Хвильового за його старі гріхи, що роблять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші...»¹. Генсек ЦК КП(б)У аргументує, чому це він раптом боронить колишнього «націонал-ухильника»: йдеться про статті Хвильового з приводу процесу СВУ. Проте і після цього сановного захисту цькування не припиняється. Ортодоксальні партійні публіцисти за нагоди й без такої згадують «хвильовізм». Понад те, як ми вже знаємо, саме у 1930 році ГПУ УСРР розпочинає тотальне стеження за Хвильовим і на світ з'являється справа-формуляр.

Мотиви цієї появи добре позначив один з інформаторів під псевдонімом «Гап». У його повідомленні від 24 жовтня 1930 року є такі слова: «Здається, що нема потреби говорити про те, що великі кола української інтелігенції цілком по-своєму проводять лінію партії в національному питанні. Нема також потреби говорити, чому вони по-своєму її проводять, яка їхня політична установка — про це говорилося. Ходить про те, щоб виявити які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична... Думка така, що найенергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецьки організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т. д. — ось де оселище цієї роботи... Важливе не те, що Хвильовий чи Шумський проявили націоналістичний ухил, а те, що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід ще більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т. д. явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культроботи на заводах — дає

мадянської війни — заступник наркома продовольства УСРР, завідувач оргвідділом ЦК КП(б)У, перший секретар Сибірського бюро ЦК РКП(б). У 1925–1928 роках — секретар ЦК КП(б)У; у 1928–1938 роках — генеральний секретар, з 1934 року — перший секретар ЦК КП(б)У. З січня 1938 — заступник Голови РНК СРСР. Заарештований у 1938 року, розстріляний у лютому 1939 року.

¹ XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків: Партвидав, 1930. — С. 285.

можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість — клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути — ніде не пропустити... На сьогодні стан не змінився, і наше завдання виявити, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід, зорганізованість»¹.

Я вже наголошував, що справа-формуляр містить документи й матеріали про Хвильового, які збиралися не лише з 1930 року, а з більш раннього часу. Інформатори аналізують все — не лише його твори, а також його біографію, історію життя, політичні уподобання, контакти, розмови, настрої, поведінку.

Наприклад, у справі є недатований і непідписаний відгук на творчість Хвильового в стилі політичного доносу. Зокрема, тут можна знайти твердження про те, що нібито він закінчив Харківський університет (що не було правдою), але «приховував і приховує» свою освіту². Окремо автор записки зупиняється на вступі Хвильового в партію. Сталося це у квітні 1919 року, та автор записки стверджує, що у 1920 році і що вступ цей був «свого роду “сімейною драмою” — всі близькі Хвильовому люди були страшно проти цього вступу. Проти нього була і та особа, в яку був закоханий Хвильовий... Хвильовий тоді ж пустив у оберт фразу, що стала крилатою і що згодом з такою насолодою була підхоплена та розповсюджена: “На ці речі слід дивитись значно простіше, просто партійність нині — найбільш зручна форма...” (Пропуск у тексті. — *Ю. Ш.*)». Зі вступом у партію Хвильовий, який і раніше ще звертав на себе увагу громадянства., стає в центрі такої уваги³. Загальний висновок записки такий: «Анархічний індивідуалізм, міщанське естество, що роднить його навіть з Ігорем Северянином⁴, відсутність класової бази, тяжіння до міщанства і якесь любовне оміщанування комуністів, вибір із всього сучасного життя негативно-міщанських сюжетів, без виявлен-

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 1.

² Див.: Там само. — Арк. 24.

³ Там само.

⁴ Северянін Ігор, справжнє ім'я Лотарьов Ігор Васильович (1887–1941) — російський поет-футурист «Срібної доби», першим вжив слово «футуризм».

ня свого ставлення (ставлення партійця) до потворних явищ нашої епохи — таким є Хвильовий»¹.

А ось, наприклад, повідомлення інформатора про лекцію, що її влаштували 12 січня 1929 року в харківському будинку літератури імені Василя Блакитного². Московський гість, заступник завідувача агітпропвідділу ЦК ВКП(б) Платон Керженцев³ (до речі, один із фундаторів системи більшовицької цензури) прочитав лекцію про завдання художньої літератури, про шляхи поліпшення національних літератур. Після лекції всіх запрошують до столу. Миколи Хвильового немає. Він з Михайлом Яловим, Іваном Сенченком та найближчими друзями грає в більярд, не хоче вечеряти з москвичами. Ось що пише про це інформатор: «Це було якесь душевне небажання, внутрішній протест проти пропозиції з'єднатися з російськими товаришами по перу. Вони розуміли..., що йти потрібно, доведеться, але не хотілось, бо знали, що тим, що вони сядуть за стіл, вони підписують акт зв'язку з Москвою»⁴.

Усе, що накопичувалось у справі-формулярі, має одну виразну домінанту: вимальовується негативний портрет Хвильового як «неширої» особи, «неповноцінного» комуніста, як особи, що плекає латентні «контрреволюційні» задуми. Тож не дивно, що чекісти постійно ставлять запитання, а чи не створив Хвильовий якусь організацію, чи не є він її лідером?

Збереглося чимало свідчень того, що Хвильовий реально гуртував навколо себе однодумців. Так було, наприклад,

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 25.

² Ідеться про Харківський літературний клуб. Еллан-Блакитний Василь Михайлович (1894–1925) — поет, публіцист, автор єдиної прижиттєвої збірки «Удари молота і серця» (1920). Один із лідерів боротьбистів — лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. У 1920 року партія боротьбистів оголосила про саморозпуск, багато її членів на індивідуальній основі увійшли до КП(б)У. В. Блакитний був включений до ЦК КП(б)У, став першим редактором урядової газети «Вісті ВУЦВК». У 1921–1925 роках активно працював як організатор літературного життя. Засновник і редактор журналу «Всесвіт», голова колегії Державного видавництва України, керівник Спілки пролетарських письменників «Гарт». З 1934 року його ім'я замовчувалося. Твори знову почали друкуватися в УРСР з шістдесятих років.

³ Керженцев Платон Михайлович, справжнє прізвище Лебедев (1881–1940) — партійний і державний діяч, один із фундаторів системи більшовицької цензури, дипломат, журналіст, перекладач. У 1928–1930 роках — заступник завідувача відділу агітації, пропаганди і друку ЦК ВКП(б).

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 48.

у 1924 році, коли він створював літературну групу «Урбіно»¹. Саме з цієї групи наприкінці 1925 року постала ВАПЛІТЕ. Співтворцями академії були Михайло Яловий, Олесь Досвітний і Микола Хвильовий. Три мушкетери, як їх називали, неформальні та непередбачувані. Проте ключова фігура — Хвильовий. Він домінує на інтелектуальному полі, відшукує близьких за способом мислення людей.

У справі-формулярі є чимало свідчень агентів та інформаторів про те, що Микола Хвильовий та його колеги мали тісні зв'язки з театром «Березіль» і Лесем Курбасом². Наприклад, в одному з повідомлень мовиться: «Любченко мешкає в гуртожитку Березіля... До нього часто ходять українські поети на чолі з Хвильовим і Тичиною. Збираються зазвичай по 3, 4, 5 осіб. Ці зібрання по можливості приховують від сторонніх очей. Деякий час тому, коли збирались влаштувати вечірку спільно з активом Березильців..., Любченко заявив, що треба відкласти, оскільки за ними зараз стежать»³.

Датована 1930 роком анонімна записка під назвою «Про українські літературні кола» містить таке твердження: «Група ВАПЛІТЕ припинила своє організаційне існування. Проте внутрішній міцний зв'язок і спільність в ідеологічному забарвленні її діячів залишились, і ніщо не говорить про відхід найвидніших з них від націоналістичного світосприйнят-

¹ Літературознавець професор Володимир Панченко зазначав: «Урбіно — це маленьке італійське містечко, яке було пов'язане з іменем Рафаеля. Отже, самою назвою Урбіно Хвильовий хотів підкреслити свій зв'язок з класичною традицією, з високими мистецькими взірцями. Власне в цьому полягала ідея. З «Урбіно» потім було створено ВАПЛІТЕ — Всеукраїнську академію пролетарської літератури. Хвильовий схитрував, він сказав пролетарської літератури, але там важливо було не стільки слово пролетарської, скільки Академія, та ще й вільна» (Інтерв'ю з В. Панченком. 2008 рік. Особистий архів Юрія Шаповала).

² «Березіль» — театр, заснований режисером Лесем Курбасом, справжнє ім'я Курбас Олександр Степанович (1887–1937). Художній керівник і режисер «Молодого театру» в Києві (1917–1919), постановник інсценізації «Гайдамаки» у Театрі ім. Т. Шевченка (Київ, 1920). Театр «Березіль» у 1922–1926 роках працював у Києві, потім переїхав до Харкова. Курбас — постановник резонансних вистав за п'єсами Миколи Куліша «Народний Малахій» та «Мина Мазайло». Після арешту Леся Курбаса в грудні 1933 року «Березіль» фактично розпався. Курбас був розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії у 1937 році.

³ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 78.

тя»¹. Понад те, автор записки впевнений і переконує ГПУ: «Є щось, що приховується, що з'єднує в особливу групу значну частину українських письменницьких кадрів, не виключаючи і деяких членів партії. І це щось не вичерпується спільністю мови»².

17 березня 1933 року агент під псевдо «Професор» повідомляє: «Хвильовізм, як літературно-політичний напрямок був, як відомо, розбитий. Тим часом ексваплітянська група переходила свій склад і дружні взаємозв'язки поміж старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного “содружества”, вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику... Навчені гірким досвідом ексваплітяни особливо бояться тепер будь-чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б<ільш>-м<енш> відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але оскільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють наодинці і з б<ільш>-м<енш> корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний... Щодо обережності, то у групі є відомості, що за ними стежить або може стежити ГПУ. Про таку обережність іноді випадково згадують Копиленко³ та Сенченко. ГПУ групу, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має»⁴.

Зацікавленість чекістів насправді була, і вона не зникла до останніх днів життя Хвильового. У квітні 1933 року «Професор» коротко переповідає історію літературної кар'єри Хвильового, а завершує своє коротке повідомлення так: «Хвильо-

¹ Там само. — Арк. 35.

² Там само. — Арк. 39.

³ Копиленко Олександр Іванович (1900—1958) — письменник, педагог, критик. Служив в Армії УНР. Член літературних об'єднань «Плуг», «Гарт», «ВАПЛІТЕ», «Пролітфронт». Виконував обов'язки редактора журналу «Всесвіт», входив до складу редколегії журналу «Соціалістична борозна». Співпрацював у товаристві кінорежисерів, літераторів та сценаристів, яке скорочено називалось «Кореліс». У 1929 році разом з Петром Панчем, Юрієм Яновським, Остапом Вишнею, Юрієм Смоличем та Олександром Донченком підписав лист-звернення до радянського уряду і всього українського народу з вимогою покарати ворогів. Автор романів «Визволення» (1929), «Народжується місто» (1932), «Дуже добре» (1936), «Десятикласники» (1938), «Лейтенанти» (1947).

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 104, 105.

вий стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к. р. природу, доходячи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. Хвильовий починає каятись, особливо ж після “Вальдшнепів” (свого к<онтр>-р<еволюційного> твору) в № 6 “Вопліте”, а потім після СБУ (стаття “Хто ще сидить на лаві підсудних”, відповідь на запитання: Хвильовим). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ¹ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. Досвітного, Ялового, Вишні², Любченка. Член міськради Оргкому³. Має партійні зв’язки. Добре відомий і в Росії⁴. «Поводиться тихіш» — означало також: нічого вартісного не написав з 1930 року, себто з моменту переїзду до будинку «Слово».

Особливо вражають документи, що з’явилися напередодні самогубства Миколи Хвильового. Його дружина Юлія Уманцева, якщо вірити Аркадієві Любченку, навесні 1933 року сказала йому: «Щось буде, щось трапиться, от пам’янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшно... оту його проклятушу інтуїцію»⁵.

Документи зі справи-формуляра підтверджують, що Хвильовий «проклятушу інтуїцію» таки мав. Насмілюся стверджувати: він здогадувався, що чекісти інтенсивно концентрують короткі відомості про нього та його колег⁶. Проте навряд чи

¹ ТБЦ — туберкульоз, від латинського *tuberculum*.

² Вишня Остап, справжнє прізвище Губенко Павло Михайлович (1889–1956) — письменник-гуморист і сатирик. З 1918 року був мобілізований до Армії УНР, потрапив в полон до більшовиків у ранзі начальника медично-санітарного управління Міністерства залізниць УНР. Стверджують, що його визволенню сприяв Микола Скрипник. У 1920-х працював у газетах «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда», журналі «Червоний перець». Співпрацював із журналом «Літературний ярмарок». У грудні 1933 року заарештований, звинувачений у «приналежності до української контрреволюційної організації, яка намагалася повалити Радянську владу збройним шляхом». Смертний вирок замінено десятима роками ув’язнення. Звільнений у жовтні 1943 року, після чого повернувся до літературної праці.

³ Ідеться про Всесоюзний організаційний комітет Спілки радянських письменників.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 107.

⁵ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. — С. 423.

⁶ Тут слід ще раз повернутися до тверджень про те, що Микола Хвильовий служив у ЧК. Якби таке справді було, у матеріалах ГПУ неодмінно на це було б вказано. Натомість у справі-формулярі немає жодного документа, жодної згадки про це.

він здогадувався, що з певного періоду ці відомості набули узагальнювального характеру. За чекістським канонам, саме такого типу матеріали мали створити фундамент для висунення обвинувачень ще до, а особливо після арешту. Недаремно в теці збиралися свідчення заарештованих у справах «ВУ», «Українського національного центру» (УНЦ), «Української військової організації» (УВО), які згадували Хвильового. У документальній частині цієї книжки можна прочитати уривки із згаданих свідчень.

У справі є довідка, яка починається з Хвильового, потім перекидається на інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, а завершується такими словами: «Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по СБУ, УНЦ и УВО, як ворожо налаштована до радянської влади і така, що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди. Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах Хвильового і Любченка, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту»¹. 11 травня 1933 року секретному співробітнику під псевдо «Влас» ГПУ дає завдання «терміново увійти до цієї групи»².

У згаданій довідці цитуються слова Хвильового, сказані ним у Берліні у 1927 році, про «великодержавницький дух», що панує в Україні, і що він готовий покінчити життя самогубством, щоб показати, «що тут насправді коїться»³. До цього додавалося твердження про те, що Хвильовий під час перебування за кордоном брав участь у якихось «нелегальних нарадах»⁴. Не підлягає сумніву, що довідка мала закінчитися стандартним висновком про те, що Микола Хвильовий підлягає арешту.

У справі-формулярі міститься довідка під назвою «Краткая характеристика проходящих». По суті, це список тих, кого в ГПУ намітили як фігурантів майбутньої справи. Тут можна знайти імена Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Майка

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 125.

² Там само. — Арк. 123.

³ Там само. — Арк. 126.

⁴ Там само.

Йогансена¹ та інших². Тут немає імені Хвильового, але не забуваймо, що цей список саме в його справі-формулярі. Власне, наявність згаданих матеріалів дає підстави стверджувати: коло замикалося, **арешт Хвильового був лише питанням часу**. Наступним мав бути процес витягування саме з нього неймовірних, проте потрібних чекістам «зізнань».

Микола Хвильовий це відчув. Натомість ті, хто полював на «Вальдшнепа», припустилися помилки. Вони якось призабули, що він сам — чудовий мисливець. І знав, коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця та який гончий пес найрозумніший у ловах. Власне, він знав про закони полювання фактично все. Відомо, що справжнього вальдшнепа важко підстрелити, а «Вальдшнеп»-Хвильовий знав напевне: він не дасть себе підстрелити.

«ТІЛЬКИ СМЕРТЮ ПЕРЕМОЖЕШ СМЕРТЬ»

За назву цього розділу взяті слова з одного з віршів Василя Еллана-Блакитного. Вони, на мою думку, найкраще передають суть тих подій, про які йтиметься далі.

Схоже, у свідомості Хвильового давно жило переконання, що він нікому, крім себе, не дозволить визначати межу власного життя та смерті. У 1924 році в листі до Миколи Зерова³ зізнається: «...Застрелитися ніяк не могу. Два рази хо-

¹ Йогансен Майк, справжнє ім'я Михайло Гервасійович (1895–1937) — прозаїк, поет, літературний критик, сценарист, перекладач. Входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, Техномистецька група «А». Перша збірка поезій — «Д'горі» — вийшла 1921 року. Найвідоміші твори — «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» (1925), «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альчести у Слобожанську Швейцарію» (1930), «Життя Гая Сергійовича Шайби» (1931) та ін. Ініціював видання «Літературного ярмарку» та «Універсального журналу». Заарештований у серпні 1937 року, обвинувачений в участі в антирадянській націоналістичній організації, розстріляний у Києві 27 жовтня 1937 року. Тіло таємно поховано на таємному кладовищі НКВД у Биківнянському лісі.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 124.

³ Зеров Микола Костьович (1890–1937) — поет, перекладач античної поезії, літературознавець, професор Київського інституту народної освіти (Київського університету), лідер групи «неокласиків». За життя вийшли його книги «Антологія римської поезії» (1920), «Камена», «Леся Українка», «Нове українське письменство» (1924), «До джерел» (1926), «Від Куліша до Винниченка» (1929). Микола Хвильовий різко критично відгукнувся про «нео-

див в поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема»¹.

У справі-формулярі є повідомлення й про інші етапи підготовки до того моменту, коли він остаточно вирішить поставити крапку у власному житті.

Наприклад, лист до його найближчого приятеля Михайла Ялового від 7 лютого 1928 року. Оповідючи про те, як тяжко йому переживати обвинувачення на свою адресу, Хвильовий зізнається, що його психічний стан «не в блискучому порядку»². А далі пише: «Чортівщина лізе в голову. (Ви про це, будь ласка, не говоріть нікому). Думаю, чи не краще за все “росплутати клубок” десь під тим експресом, що мчить зараз з Відня в напрямку до Азіатської магістралі? І скоро, і “романтично”, і “Плуго-вуспо”-ново-дегенератії будуть задоволені... Я правда, тримаюсь добре, але передчуття мені, Мишуню, таке, що жити мені або 150 років, або дуже-дуже мало»³.

А ось ще одне повідомлення інформатора. Це вже 1931 рік: «...В розмові казав, що він далі так не може, виймав браунінг (стара метода — залякування своєю самоліквідацією)...»⁴. Насправді Хвильовий не залякував, він готувався.

Микола Жулинський, який одним із перших почав повертати Хвильового в публічний дискурс ще в часи існування Радянського Союзу, зауважив: «Хвильовий справді йшов на дуже серйозні компроміси, внутрішні⁵, які коштували йому дуже багато крові. Те, що він писав репортажі про процес “Спілки визволення України”, репортажі про села українські,

класиків» у «Нашому універсалі», підписаному, крім Хвильового, М. Йогансеном та В. Сосюрою (1921). Проте після знайомства з Миколою Зеровим у 1923 році змінив своє ставлення, шанував високу культуру й освіченість лідера «неокласиків». У 1934 році переїхав до Москви, наступного року був заарештований. Розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії в листопаді 1937 року.

¹ Хвильовий М. Лист до Миколи Зерова від 1924 року // Хвильовий М. Г. Твори. У двох томах. — Т. 2. — С. 853.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 20.

³ Там само.

⁴ Там само. — Арк. 74.

⁵ Див. про це, наприклад: Жулинський М. Талант незвичайний і суперечливий // Вітчизна. — 1987. — № 12. — С. 144–149.

які гинули від голоду.... І я вірю, що ті компроміси, які він собі дозволив, прискорили його самогубство»¹.

Нарешті рік 1933-й. Це зафіксоване інформатором свідчення Майка Йогансена: «Хвильовий знав і усвідомлював... буквально міжнародне значення свого акту. У хвилину смерті він був спокійний і веселий. Отже, він знав, що означає і як буде витлумачений його постріл»².

У травні 1933 року Микола Куліш, пояснюючи мотиви самогубства Хвильового, намагався використати вже згадану передмову Хвильового до першого тому його вибраних творів у 1932 році. У своїй заяві до слідчого Обласної харківської прокуратури Кушарського Куліш, зокрема, вказував, що Хвильовий ніколи не скаржився на вочевидь несправедливу критику на свою адресу, але з передмови видно, як тяжко було йому мовчати: «Мої припущення про *внутрішню* творчу кризу та її причини треба розуміти лише у світлі цієї передмови»³.

Улас Самчук⁴ мотивував самогубство Хвильового так: «...Це був останній з могікан одної ідеї, за яку він сам себе покарав розстрілом»⁵. На думку Юрія Шевельова (Шереха), «людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, — вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, — вони створили тільки обіцянку своїх можливостей»⁶.

¹ Інтерв'ю з М. Жулинським. 2008 рік. Особистий архів Юрія Шаповала.

² Там само. — Арк. 114.

³ Лист до Харк. Облпрокуратури. Слідчому т. Кушарському // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. — Т. 5. — Нью-Йорк, Балтимор, Торонто, Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. — С. 150.

⁴ Самчук Улас Олексійович (1905–1987) — письменник, журналіст і публіцист, редактор, член уряду УНР у вигнанні. Найвідоміший твір — трилогія «Волинь» (1932–1937). Похований у Канаді.

⁵ Самчук У. «Відповідь Ніночці» // Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років. Упоряд. А. Жив'юк. — Рівне, 2008. — С. 206.

⁶ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. — Т. 4. — С. 62.

На початку 1932 року секретний співробітник під псевдонімом «Професор», аналізуючи оповідання «Молоді шахтарі» (вперше надруковане в журналі «Молодняк» у 1931 році), пише про «надривний мажор»¹ Хвильового. Визначення цілкомиточне. Іван Дніпровський вже по смерті Хвильового, 23 травня 1933 року, запише в щоденнику: «Вульгаризатори, упрощенці, ненависний Сатана з бочки вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті — халтури і оман... Засобами, за планом, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей; писав речі дрібні і слабкі — і бився в безвиході... Художник балансував над прірвою... Сонячна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху “Слова”, вона блукала нічними вулицями столиці, від пивнички до пивнички...»².

Відчуття творчої безвиході для Миколи Хвильового посилювалося гнітючим враженням від відрадження на село навесні 1933 року. За спогадами Аркадія Любченка, він заявляв: «Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою»³. Справа-формуляр підтверджує, що побачене на селі стало важливим чинником у формуванні апокаліптичного настрою письменника.

Один з інформаторів зафіксував, як Микола Куліш переказував свою розмову з Хвильовим за півтора місяця до самогубства останнього. «...Я запитував Хвильового, чим пояснити, що поки Хвильовий був “хвильовістом”, він давав яскраві речі, а тепер одне “насіння”. Хвильовий відповів — “логічно і розумом я перебудувався, а емоційно ні, і відчуваю, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній”. Тепер після поїздки на село Хвильовий нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше...»⁴. Згадане «емоційне» — це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 96.

² Дніпровський І. Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів). Щоденник. Публікація М. Наєнка // Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.

³ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. — С. 423.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 115.

українських селах. Все це, поза сумнівом, підсилило суїцидний настрій Хвильового.

26 травня 1933 року, через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитує, зокрема, такі слова: «...У жакхливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні — це і колективізація на Україні та її наслідки»¹.

Безпосереднім імпульсом для самогубства Миколи Хвильового став арешт його найближчого друга й соратника Михайла Ялового. Він був заарештований 12 травня 1933 року. Матеріали справи-формуляра підтверджують, що саме арештом Ялового Хвильовий був глибоко вражений. За словами його дружини Юлії Уманцевої, він повторював, що це «роблять спекулянти, які прийшли в літературу сьогодні, які займаються травлею Старої Генерації письменників і персонально Торін², який стояв на чолі»³, Хвильовий не міг збагнути, «чому не звернуть увагу, хто такий Торін, хто дав право чорнити письменників — комуністів»⁴.

І ось 13 травня 1933 року. Його останній земний день. За найпоширенішою версією, у Хвильового зібралися гості. Це нібито були Олесь Досвітній, Остап Вишня, Григорій Епик⁵, Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Микола Куліш. Атмосфера була пречудовою. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з поеми Олександра Пушкіна «Беси». Потім зник за дверима свого кабінету. Невдовзі пролунав постріл. Гості вбігли до кабінету й побачили мертвого письменника з револьвером у руці. Усе це переказувала дружина Миколи

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 129.

² Важко сказати з усією вірогідністю, але очевидно йдеться про Торіна-Ільєвича Леоніда Єфремовича (1911–1965).

³ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 98.

⁴ Там само.

⁵ Епик Григорій Данилович (1901–1937) — письменник, перекладач і публіцист. У 1924–1926 роках — головний редактор видавництва «Червоний шлях» та Державного видавництва України. Автор повісті «Восени», романів «Без ґрунту», «Перша весна», «Петро Ромен» та ін. Входив до літературної організації «Плуг», згодом — до ВАПЛІТЕ. У 1934 році, під час чистки партії, виключений з КП(б)У. Того самого року 5 грудня заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення на Соловках. Розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії в листопаді 1937 року.

Куліша Антоніна Іллівна, перебуваючи вже в еміграції¹. І ця версія довгий час була найпоширенішою.

Справа-формуляр показує, що все було не так. З неї дізнаємося: «Сьогодні об 11 годині ранку були: Куліш, Досвітній, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови»². Отже, гостей насправді було всього двоє. «Я» — це дружина Хвильового Юлія Уманцева³. А протокол за підписом обласного прокурора Михайла Брона⁴ було складено вже о 13 годині 40 хвилин.

Микола Куліш та Олесь Досвітній спогадів не залишили, але те, про що говорили гості з Хвильовим за кілька хвилин до його пострілу, тепер можна дізнатись від учасниці цих розмов, себто від його дружини. Насамперед вона повідомила, що напередодні, 12 травня, вражений відомостями про арешт Михайла Ялового, її чоловік збирався дзвонити не кому-небудь, а заступникові голови ГПУ УСРР Карлу Карлсону⁵. «Я, — свідчила Уманцева, — не знала номера телефону, я не вважала серйозним зараз турбувати, тим більше, що випадок був свіжий, з'ясується, заспокоїться»⁶. Отже, дружина умовила Хвильового не дзвонити високому чекістському на-

¹ Див.: Грабович Г. Тексти і маски. — С. 239–240; Костюк Г. Вибрані праці. У 5 т. — Упорядник Н. Баштова. — Т. 1. Літературознавство. Критика. — Київ: Смолоскип, 2015. — С. 630–632.

² ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 99.

³ Юлія Уманцева — друга дружина Хвильового. Вона була прототипом героїні (товариш Жучок) його новели «Кіт у чоботях».

⁴ Брон Михайло Ісакович (1886–?) — харківський обласний прокурор з 1933 року. Брав участь у проведенні масових репресій в добу «єжовщини». У 1936 році на нього був здійснений замах, наприкінці 1937 року відсторонений від роботи у прокуратурі, а згодом заарештований та ув'язнений. Звільнений у 1939 році, працював адвокатом, а під час нацистсько-радянської війни військовим прокурором. У часи хрущовської «відлиги» знов на адвокатській роботі.

⁵ Карлсон Карл Мартинович (1888–1938) — один із чекістських керівників, комісар державної безпеки 2-го рангу. Член ВКП(б) з 1905. З червня 1924 року — заступник голови ГПУ УСРР. З червня 1934 року — начальник Харківського обласного відділу ГПУ, а з липня — начальник Управління НКВД Харківської області. З жовтня 1936-го до липня 1937 року — заступник наркома внутрішніх справ УСРР/УРСР. З серпня 1937 року — начальник Томськ-Асинського табору НКВД. Заарештований 22 січня 1938 року, розстріляний у квітні того самого року.

⁶ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 98.

чальнику, щоб з'ясувати мотиви арешту одного з найближчих своїх друзів.

Проте Юлія Уманцева не могла вплинути на хід болісних роздумів свого чоловіка: «Увесь час він хворів переживанням, хворів тим, що розпочата ним колись літературна течія, вся наступна доля, що зв'язана була з нею, є жертвою. Обставина — арешт Ялового — ускладнила і поставила в більш безнадійний стан справу — ліквідувати раз назавжди це цькування»¹.

Отже, Хвильовий сприйняв арешт свого приятеля як знак. Ніякі «каяття», ніякі спроби заробити у влади ідеологічні індульгенції вже не допоможуть. Виплекана ним течія, виховане ним покоління буде знищено. Недаремно в одній з посмертних записок він написав: «Арешт Ялового — це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найширшими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий»².

Як свідчила Юлія Уманцева гості Хвильового в останній день його життя обговорювали з ним можливість того, що Михайло Яловий все-таки вів якусь подвійну гру, «якусь політику», але врешті-решт відкинули цю версію. Зійшлися на тому, що це “зла іронія, знов козир для цькування старої Генерації письменників”³.

Розмова закінчилася рішенням іти до прокурора Верховного суду УСРР Льва Ахматова⁴ (людини, як і згаданий вже Карл Карлсон, впливової в тодішній каральній ієрархії). Зібралися розходитися, і саме тоді Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати. «Ми, — свідчила Юлія Уманцева обласному прокурору Михайлові Брону, — не звернули уваги. Зайшов він

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 99.

² Там само. — Арк. 100.

³ Там само. — Арк. 98.

⁴ Ахматов Лев Соломонович (1899—1937). У 1918-му — один з організаторів комуністичного терору в Україні. Колишній член партії боротьбистів. У 1920—1922 роках — секретар Раднаркому УСРР, згодом — до 1925 — прокурор губернського суду. У 1925—1933 роках — прокурор Верховного суду УСРР, у 1934—1935 роках — прокурор Дніпропетровської області. З 1935 — начальник відділу трудових колоній НКВД УРСР. Заарештований в липні 1936 року за обвинуваченням у приналежності до контрреволюційної троцькістської терористичної організації, що нібито готувала «терористичні акти проти керівників КП(б)У тт. Косіора, Постишева і Балицького на Україні і проти керівників ВКП(б) у Москві». Розстріляний у Москві в березні 1937 року.

в цю кімнату, почули постріл, прибігли — лежить. Подробиці Ви дізнаєтесь у товаришів, які безпосередньо страждають і знають це цькування. Треба з'ясувати, хто цим займається, і в чому коріння зла... Прокуратурі є над чим попрацювати, щоб це була лише одна жертва»¹.

Проте кількість жертв, як тепер добре відомо, не зменшиться, а навпаки. У своїх спогадах про харківський будинок «Слово» та його мешканця Володимир Куліш, описуючи день самогубства Миколи Хвильового, писав: «Важко пригадувати, що діялось після того в будинку. Почалися відразу арешти, будинок притих, не чути було вже навіть дитячого галасу, здавалось, в будинку ніхто не живе... Це трохи й відповідало правді, бо з кожною ніччю все менше й менше ставало мешканців»². У день самогубства Хвильового, 13 травня 1933 року, буде заарештовано близьких до нього Олександра Шумського й Миколу Христового³.

У Галузевому державному архіві СБУ зберігся щоденник Георгія (Юрія) Самброса, колишнього співробітника Всеукраїнського інституту народної освіти. Він знав Хвильового з дитинства, для нього він колись був «Колькою Фітільовим»⁴. Самброс, який був свідком похорону Хвильового, описує загальне враження, яке справило це самогубство на тодішнє суспільство. Проте один з найцікавіших моментів у його спогадах — це переказ того, як нібито відреагував на повідомлення про самогубство ще один майбутній самогубець, нарком освіти УСРР у 1927–1933 роках Микола Скрипник. Ось що пише Самброс: «Кажуть, що смерть М. Хвильового надто вразила М. О. Скрипника. Почувши про його самогубство, він навіть здригнувся увесь від якоїсь потаємної внутрішньої думки. Вражений, проказав своїм рикаючим, хрипким голо-сом лише одне коротке слово, повне задумливого запитання:

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 99.

² Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. — С. 21.

³ Христовий Микола Федорович (1894–1938) — один із лідерів УКП (боротьбистів), у 1924–1929 роках працював у Наркоматі освіти УСРР, очолюючи відділ мистецтв, сприяв політиці «українізації». З 1929-го до 1933 року був директором Київської державної академічної української опери. У 1933 році засуджений до трьох років позбавлення волі. Повторно заарештований 16 грудня 1937 року, розстріляний 27 квітня 1938 року.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Ф. 6. — Спр. 68805-ФП. — Зошит 6. — Арк. 981.

— Вже?.. — й мовчки, згорбившись, пішов до свого кабінету»¹.

Важко сказати, чи було так насправді, але безсумнівно інше. Коли у липні 1933 року, не піддаючись на шантаж своїх колег по Політбюро ЦК КП(б)У і відмовившись підписати пропонування ганебний лист із «самовикриттям», Микола Скрипник застрелиться у своєму робочому кабінеті, його не просто обвинуватять у «націоналістичному ухилі». Партійні ідеологи шукатимуть зв'язок цього самогубства із самогубством Миколи Хвильового, зв'язок із діяльністю Олександра Шумського. Ось, наприклад, що писав журнал «Більшовик України» на початку 1934 року: «...Скрипник та очолюваний ним ухил... продовжували лінію українських фашистів Шумського-Хвильового на відрив Радянської України від СРСР та перетворення її на колонію міжнародного імперіалізму»².

Паралельно з ідеологічним «викриттям» посиляться репресії. Навесні 1934 року розстріляють Олеся Досвітнього. Третього мушкетера — Михайла Ялового, а разом і Миколу Куліша, Григорія Епіка, інших ваплітян розстріляють у листопаді 1937 року разом з великою групою соловецьких в'язнів. Тоді ж там само піде в небуття Лесь Курбас. Їх примусять давати принизливі, безглузді та неправдиві свідчення перед тим, як знищити. Поза сумнівом, таких зізнань у нездійснених злочинах чекісти вимагали б і від Миколи Хвильового. Та він позбавив своїх катів такого задоволення.

На самогубство Хвильового відгукнувся Дмитро Донцов: «Як би не розв'язувати “загадки Хвильового” і його наглої смерті, розв'язка буде проста. Загадка смерті в цьому випадку буде й загадкою життя. Хоч би він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук та сама “велетенська сила” — як він її знав — яка знищила його за життя... Москва... Його останній жест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні»³.

¹ ГДА СБУ, Київ. — Ф. 6. — Спр. 68805-ФП. — Зошит 6. — Арк. 979.

² Сенченко Ан. Небезпека нової інтервенції та український фашизм // Більшовик України. — 1934. — № 1. — С. 110.

³ Донцов Д. Микола Хвильовий // Сучасність. — 1973. — № 5. — С. 75, 93-94.

Свою думку змінив Володимир Винниченко. У своєму щоденнику 5 червня і 12 липня 1933 року він занотував гнівні думки про нелюдськість режиму, що заганяє в смерть навіть таких людей, як Микола Скрипник і Микола Хвильовий. Смерть останнього Винниченко сприйняв як вияв трагедії українських письменників в умовах комуністичної тиранії: «Тільки на всю душу мені боляче, що гинуть Хвильові»¹. Винниченко зі своєї емігрантської далечі зміг оцінити й сенс самогубства Хвильового: «Такий спосіб був єдиний у його обставинах: самогубство, самогубство як зойк, як пересторога, як демонстрація, як люзунг, як заповіт»².

Документи справи-формуляра показують, що над тілом мертвого Хвильового спалахнув конфлікт представників двох впливових відомств — прокуратури й ГПУ. Вони посварились, як засвідчує протокол, що зберігся у справі, за вкрай важливі документи — посмертні записки Хвильового. Згадують якісь матеріали Олександра Шумського та інших боротьбистів, з якими контактував Хвильовий. Та все це забрав Григорій Железнодорожський³, на той момент — увага! — прокурор у спеціальних справах ГПУ УСРР⁴.

¹ Цит. за: Костюк Г. Вибрані праці. У 5 т. — Упорядник Н. Баштова. — Т. 1. Літературознавство. Критика. — С. 641.

² Там само.

³ Железнодорожський, справжнє прізвище Айзенберг Григорій Абрамович (1896–1938) — колишній лівий есер, член партії більшовиків з 1919 року. З того часу працював в комуністичних органах юстиції. У 1922–1925 роках — харківський губернський прокурор, з вересня 1926 року — прокурор ГПУ УСРР. Згодом — у Прокуратурі УСРР, де з 1926 до 1932 рік — помічник Генерального прокурора УСРР. З 1932-го до травня 1934 року — прокурор у спецсправах ГПУ у прокуратурі УСРР, член Особливої наради при Колегії ГПУ. З травня 1934 року — голова Верховного суду УСРР. З вересня 1936 року — Генеральний прокурор УСРР/УРСР. 20 серпня 1937 року звільнений з цієї посади та з органів прокуратури. Працював на посаді юрисконсульта Наркомторгу УРСР. Заарештований у квітні 1938 року, обвинувачений як учасник лівоесерівської організації, який мав зв'язок з правотроцькістами і входив до керівного ядра правотроцькістського підпілля в Україні. У вересні 1938 року засуджений виїзною Колегією Верховного Суду СРСР у Києві до розстрілу. Розстріляний і похований у Биківні під Києвом. У травні 1957 року реабілітований за клопотанням родичів. У партійній реабілітації відмовлено у 1989 як причетному до масових репресій.

⁴ Див.: ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 135–135 зв.

Документи зникли, а мої спроби їх розшукати успіху не мали. Тож маємо копії двох посмертних записок Хвильового. Де оригінали і що в них насправді було, — ніхто не знає. Ще одна таємниця Хвильового, пам'ять про якого намагалися стерти навіки. Справа-формуляр це підтверджує. Крім вилучених документів, не залишилося жодного метра кіноплівки з його зображенням, тільки невелика кількість фотографій. Його поховали у травні 1933 року на міському кладовищі Харкова. Минуло небагато часу, могилу зрівняли із землею¹. Від Хвильового залишився лише лайливий термін «хвильовізм».

А в ніч з 13 на 14 травня Микола Хвильовий ще був у власній квартирі. Лежав на столі в труні. На правій скроні просочена кров'ю вата прикривала отвір від кулі. На лівій — велика гуля. Від кулі, що не вийшла наскрізь, а застрягла в черепній коробці. Цілу ніч поруч тіла — близькі, друзі. Більш ніж друзі — обрані. Хто дослухався до кожного його слова. Хто зрозумів зміст його останнього послання.

Тим часом «крематорій», себто будинок «Слово», жив своїм бурхливим життям. Востаннє Микола Хвильовий розхвилював його мешканців. Виразну картину того, що діялося, дає спеціальне повідомлення за підписом начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайла Александровського² «Про самогубство письменника Хвильового». Тут, зокрема, мовиться: «Максимальне збудження, що охопило майже все населення будинку “Слово”, де жив Хвильовий, не переривалося упродовж цілої ночі з 13-го на 14-те травня. У квартирах, у дворі, в коридорах збирались групи письменників,

¹ У колишньому Першотравневому парку Харкова є символічна могила Миколи Хвильового. Встановлена 1995 року.

² Александровський (Юкельзон) Михайло Костянтинович (1898–1937) — у ЧК з 1920 року. Старший майор держбезпеки (1935). Член ВКП(б) з 1917-го. У 1925–1930 роках — начальник Запорізького окрвідділу ДПУ. У 1931–1933 роках — помічник начальника Особливого відділу ОГПУ СРСР. З 21 березня до 15 грудня 1933 року — начальник Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. З грудня 1933 року — начальник Особливого відділу Українського військового округу і Особливого відділу ГПУ УСРР. З грудня 1936 року — начальник Контррозвідувального відділу Управління держбезпеки НКВД УРСР. З січня 1937 року — перший заступник начальника Головного розвідувального управління РСЧА. Заарештований у липні 1937 року, у листопаді розстріляний.

продовжуючи обговорювати самогубство Хвильового. Настрій пригнічений. Продовжують розцінювати самогубство як вияв “героїзму”...»¹.

14 травня об 11 годині ранку тіло небіжчика було виставлене в Будинку літератури імені Василя Блакитного по вулиці Каплунівській, 4. Там відбувалося прощання з Хвильовим. Чекісти фіксують усі фази цього дійства. Зокрема, звертають увагу на таку деталь: «На громадянській панахиді, де були присутніми багато представників учбових закладів, літературних і художніх кіл і у повному складі “Березіль”, — кидалася в очі тенденційна виставка творів Хвильового, серед яких не було жодного нарису за 1930–1933 рр., тобто з моменту виступу Хвильового проти “хвильовізму”»².

У Будинку літератури від партійної організації Спілки письменників промовляв Іван Кириленко³. 27 травня 1933 року в «Літературній газеті» надрукували його промову під назвою «Остання найприкріша помилка». Переповівши коротко історію входження Хвильового в літературу, Кириленко раптом критикує, за його словами, буржуазне прислів'я, що «про мертвих або нічого не говорять. Або говорять лише хороше»⁴.

Насправді йдеться про античну приповідку, яка є такою: «Про мертвих — або добре, або нічого, крім правди». Не маючи належної освіти, Кириленко цього не знав, але закликав об'єктивно, правдиво оцінити політичну і творчу путь Хвильового. Однак об'єктивність і правда в промові звелися до нарікань, що самогубство — це вияв легкодухості, зневір'я,

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 112.

² Там само. — Арк. 115.

³ Кириленко Іван Улянович (1903–1938) — письменник. Автор переважно плакатно-ідеологічних творів «виробничого жанру». Став відомим завдяки повістям «Курси» (1927), «Кучеряві дні» (1928, рос. переклад 1931), «Натиск» (1930, рос. переклад 1937). Був особистим секретарем голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Григорія Петровського, відповідальним секретарем Спілки письменників України. Беззастережно підтримував сталінську політику в боротьбі з троцькізмом, українським націоналізмом. Заарештований у Києві в лютому 1938 року за обвинуваченням у приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації та шпигунстві. Розстріляний того самого року.

⁴ Остання найприкріша помилка. Промова тов. І. Кириленка // Літературна газета. — 1933. — 27 травня.

вияв браку «класового гарту»¹. А далі йшлося про те, що «ідеалістично-творча стежка» іноді заводила Хвильового на манівці, що він з одностудійцями з ВАПЛІТЕ став речником «української націоналістичної буржуазії в літературі»². Завершувалася промова так: «Миколо Григоровичу! Вчорашній постріл твій є найтяжча, найбільчіша для нас твоя помилка. Хай же буде легкою тобі наша більшовицька земля, на якій ти жив, боровся, помилявся — і нарешті зробив останню найприкрішу помилку, якої, на жаль, не можна виправити»³.

О 13-й годині з Будинку літератури імені Блакитного винесли труну, поставили на спеціальну платформу автомобіля й процесія рушила Пушкінською вулицею на міське кладовище. За автомобілем ішли мати Хвильового, його сестри, дружина з донькою й найближчі друзі з родинами. Чекісти описували це так: «Найбільше збудження серед тих, хто зібрався в будинку імені Блакитного досягло на момент виносу тіла. На цей час біля будинку літератури зібралося до 2 000 осіб. Проте кількість проводжаючих мірою наближення до кладовища швидко ріділа і на кладовище прийшло не більше 500—600 осіб»⁴.

Юрій (Георгій) Самброс був очевидцем прощання й у своєму щоденнику записав: «Невеличка, чоловік на 40—50, купка письменників та близьких до літератури осіб, йшла за труною у кількох похмурих шерегах... Колона письменників була мовчазною й воліла ліпше дивитися в брук, ніж ділитися поміж себе якимись думками... Не трудно було спостерігати на тротуарах певну кількість зовнішньо байдужих, але професійно пильних шпиків-сексотів, розташованих дбайливою рукою відповідних органів...»⁵.

¹ Остання найприкріша помилка. Промова тов. І. Кириленка // Літературна газета. — 1933. — 27 травня.

² Там само.

³ Остання найприкріша помилка. Промова тов. І. Кириленка // Літературна газета. — 1933. — 27 травня.

⁴ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 115.

⁵ ГДА СБУ, Київ. — Ф. 6. — Спр. 68805-ФП. — Зошит 6. — Арк. 981, 983. Уривки зі щоденникових записів Юрія (Георгія) Самброса, надруковані в книжці: «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Упорядкування, вступна стаття, загальна редакція Я. Файзуліна. — Київ: Фенікс, 2018.

Чекісти справді пильнували за всім. Цікавила їх і кількість тих, хто прийшов на прощання з Миколою Хвильовим. Кількість тих, хто прийшов, викликала підозри: чи не було це спеціально організовано, чи не було тут якоїсь змови? Уже після похорону нарком освіти УСРР Володимир Затонський пише голові ГПУ Всеволоду Балицькому записку, в якій зазначає: «З приводу телефонограми про організований вихід на похорон Хвильового сьогодні дізнався, що телефонували з будинку письменників (Будинок Блакитного). Чув (через двері із сусідньої кімнати) тов. Максимчук (чоловік однієї наркомосівської співробітниці). Завтра отримаєте його заяву»¹.

Заява цього Максимчука, написана на ім'я Затонського, збереглася у справі-формулярі: «В день похорону Хвильового (14/V) я був у буд<инку> ім. Блакитного. Прибув туди о 10 год. 20 хв. Приблизно через 15 хв. почув, що з канцелярії буд<ин>ку якийсь молодий голос (чоловічий) нечистою руською мовою передавав телефонограми... Зміст телефонограми був приблизно такий: Приходьте завтра зі своєю організацією до буд<инку> Блакитного о пів на дванадцяту на похорон Хвильового — письменника України. Така телефонограма була передана приблизно 4–6 організаціям»².

Та повернімося до траурної процесії, що досягла цвинтаря з труною Хвильового. У згаданому спеціальному повідомленні за підписом Михайла Александровського констатувалося: «Характерно відзначити поведінку групи ваплітянців і співчуваючих їм. Ці особи демонстративно не слухали промову Микитенка і відкрито злобствували з приводу некролога в пресі»³.

В офіційному некролозі, що його вмістили газети 14 травня 1933 року, зазначалося, що вже в перших художніх творах Хвильовий «досягає значної мистецької довершеності. Але ідейний шлях творчості Хвильового розвивається суперечливо, виявляючи раз у раз непережиті елементи ідеалізму й індивідуалізму»⁴. Далі наголошувалося, що Хвильовий у 1925–1937 роках «збився на націоналістичні позиції, ви-

¹ ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 120.

² Там само. — Арк. 122, 122 зв.

³ Там само. — Арк. 115.

⁴ Некролог «М. Г. Хвильовий» // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 14 травня.

ступивши з відомими памфлетами...»¹ Він вів боротьбу проти «лінії партії в національно-культурному будівництві», хоч пізніше зрікся своїх «націоналістичних помилок»². Одначе, на думку авторів некрологу, минулі помилки Хвильового «тяжили над ним», йому «забрало революційного гарту і він відходить від життя»³.

Іван Микитенко⁴ також у своїй промові над труною Хвильового наполягав на тому, що останньому забракло «революційного гарту», що його волю послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небуття⁵.

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитися. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він завважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина — на обліку, тим паче член партії»⁶. Що правда, то правда. І це переконливо доводить заведена чекістами справа формулярного обліку на Миколу Хвильового.

Свою специфічну частину в достатньо антилюдяну симфонію промов про Хвильового, вніс представник Російської Федерації, письменник Олександр Безименський⁷. До речі,

¹ Некролог «М. Г. Хвильовий» // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 14 травня.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Микитенко Іван Кіндратович (1897–1937) — письменник і драматург. У 1920-х очолював Одеську філію «Гарту». У 1927 році переїхав до Харкова, де став одним із керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). З 1934 року — секретар правління Спілки радянських письменників України та Спілки радянських письменників СРСР. З жовтня 1937 року на партійних зборах Спілки радянських письменників України був виключений із партії. Наступного дня він повідомив дружину, що йде до НКВС здавати особисту зброю і не повернувся. За два тижні, 18 жовтня 1937 року, Івана Микитенка знайшли застреленим на околиці Харкова. За офіційною версією, покінчив життя самогубством.

⁵ Наша відповідь — сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. — Т. 5. — С. 140.

⁶ Там само.

⁷ Безименський Олександр Ілліч (1898–1973) — поет, сценарист, редактор, журналіст. Вірші завжди відповідали партійній лінії. Стверджують, що він є прототипом Івана Бездомного в романі Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита».

народився він у Житомирі, а уславився тим, що все життя пристосовувався до наявної політичної ситуації. За кордоном його називали «літературним чекістом». Саме у 1933 році (вже після самогубства Хвильового) у зв'язку з відкриттям Біло-морсько-Балтійського каналу, який одразу став каналом імені Сталіна, Безименський написав вірш «Донесення». Вірш було присвячено тодішньому очільнику ОГПУ СРСР Генріху Ягоді¹. Посвята була така: «Товаришеві Ягоді від поета, який з гордістю носить присвоєне йому ворожою нам пресою всіх країн ім'я літературного чекіста».

17 травня 1933 року цей літературний чекіст промовляв на творчому вечорі, влаштованому ЦК КП(б)У, Харківським обласним і міським комітетами ЛКСМУ й організаційним комітетом Спілки радянських письменників України. За твердження Безименського, «старий світ убив Хвильового — хто цього не розуміє, той або ідіот, або ворог. З цієї смерті ми робимо висновок про конечність ще гострішої, ще непримиреннішої боротьби з класовим ворогом і його впливами, що виявляються і в нашому письменницькому колі»².

Наголошуючи, що смерть Хвильового це іспит для його близьких друзів, Безименський категорично наполягав: «Той не друг, а ворог Хвильового, хто в силу будь-яких міркувань шукатиме виправдання його кінцеві, потураючи силі сліпих почуттів і впливам класового ворога. Тільки той є справжній друг письменника, хто, сумуючи з приводу його смерті, всією силою розуму і зрячих почуттів, всією ненавистю до капіталізму, всією любов'ю до соціалістичного сьогодні, комуністичного завтра буде громити старий світ з його розумом і почуттями, громити і в житті, і у Хвильовому, і в собі. І це буде

¹ Ягода Генріх (Єнох) Григорович (Гершеневич) (1891–1938) — чекіст, генеральний комісар державної безпеки (1935). З жовтня 1929 року — перший заступник, з липня 1931 року — заступник голови ОГПУ СРСР. З липня 1934 року — нарком внутрішніх справ СРСР. З вересня 1936 року — нарком зв'язку СРСР. У 1937 році заарештований та офіційно відсторонений від посади. Засуджений на процесі «право-троцькістського блоку» у березні 1938 року. Розстріляний у березні 1938 року.

² Ще запекліше боротися з впливами класового ворога. Промова тов. Безименського // Літературна газета. — 1933. — 27 травня.

найкращою шанобою нашому письменникові і найкращою реалізацією обов'язку бійців п'ятирічки»¹.

Усупереч твердженням літературного чекіста документи й факти переконливо показують, чим насправді спричинено самогубство Миколи Хвильового, доводять, що він неодмінно мав опинитись там, де опинилися його найкращі друзі, загинути там, де загинули вони. А виявом шани й уваги до будь-якого інтелектуала не можуть бути ідеологічні погроми, фізичний терор і замовчування. Якщо говорити конкретно про Миколу Хвильового, то виявом шани й уваги до нього є насамперед з'ясування того, чим насправді було явище, яке літературні та реальні чекісти позначали як «хвильовізм».

¹ Ще запекліше боротися з впливами клясового ворога. Промова тов. Безименського // Літературна газета. — 1933. — 27 травня.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

КОРОТКА БІОГРАФІЯ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

20 листопада 1924 р.

Мені на даний час 31 рік. Народився я в селі Тростянці Охтирського повіту Харківської губернії в сім'ї народного вчителя. Батько мій народник, мрійник, шанувальник Михайловського¹, був найвищою мірою безладною людиною. Цим я пояснюю те, що ніхто з його 5-ох дітей (3 сестри, брат і я) не здобули освіти, яка б відповідала тодішнім традиціям, його соціальному станові. Брат мій був ковалем, сестри не мають дипломів навіть за середню школу. Що ж до мене, то тут відсутність так званого освітнього цензу пояснювалась і моїми індивідуальними особливостями: діставши у спадок від батька мрійливість, я, поступивши в Охтирську гімназію, змушений був невдовзі її залишити: участь у так званому українському революційному гуртку вирізила мене із середовища решти товаришів, і моєму батькові запропонували перевести мене на квартиру до місцевого жандарма. Я покинув гімназію, не одержавши атестата й за 4 класи.

З цього часу починаються «мої муки». Спочатку я пробую поступити до економії поміщика Дурново (в той час моя рідня мешкала в селі Дем'янівці Кублевської волості Богодухівського повіту Харківської губернії) чорноробом, аби вести тут серед наймитів агітацію проти існуючого тоді ладу (наслідок виховання батька-народника); потім, коли це мені не вдається, я живу деякий час у батьків, «байдикую» — за словами місцевої сільської інтелігенції, фактично — веду маленьку роботу серед селян, яка зводилася до дискредитування царського роду. Незабаром про це повідомили місцевому урядникові, і я змушений був залишити родину.

Будучи зв'язаним тільки з Охтирським українським гуртком, революційність якого виявлялася лише в читанні народницьких рефератів, я повинен був самостійно вирішувати свою долю. На той час мені було 16–17 років. Але тоді під ідейним керівництвом батька вже простудював російську кла-

¹ Михайловський Микола Костянтинович (1842–1904) — публіцист, соціолог, літературний критик, один з теоретиків народництва в Росії.

сичну літературу, особливо народницьку. І, природно, прочитавши Успенського¹, Добролюбова², Белінського³ і т. п., я не міг не знати, що крім селян, є пролетаріат. Саме до нього я й звернув свою увагу, і — головне — свою мрійливість, коли змушений був залишити село.

Без копійки грошей я вирядився в Донбас. Після нетривалого часу блукання влаштувався на Дружківський завод чорноробом у котельний цех. Перші місяці я «доходив до тям». Завод мене, як і кожного новачка, «приголомшив». Коли ж я звикся з обстановкою, побачив, що в тисячному потоці робітників загубився і не здатен проводити ту ідейну роботу, про яку я мріяв на селі. З одного боку, моя розгнужана уява не мирилася з маленькими результатами моєї роботи серед напівписьменних товаришів, з іншого — я зрозумів, вірніше, відчув, що мої товариші не завжди мене розуміють. Тут трапилась перша нагода трохи замислитися над тим ідейним багажем, яким мене наділив батько.

Та цього не сталося. Я був дуже молодим (а на ту неписьменну політично пору — особливо), а доля мене не зіткнула з марксистським гуртком. В результаті залишив Дружківський завод. Приводом до цього стала і філософія горьківських босяків: в той час я захопивсь Горьким і його бродячою Руссю. З Дружівки я попрямував на південь, до моря, «босяцькими етапами». Ідейну суть цього періода мого життя я можу означити, як швидке падіння до інтуїтивного анархізму. Розшифрую: тоді я був знайомий з анархізмом за однією брошурою Бакуніна, здається, «Бог і природа», чи щось на зразок цього. Очевидно, бути переконаним анархістом я тоді не міг. Майже до оголошення війни працював на півдні: у Таганрозькому порту вантажником, на цегельному заводі, що поблизу ст<анції> Іловайської, підвозчиком, на Горлівці — вантажником коксу і т. п. В жодному з названих місць не приживався довго, тому що не мирився з існуючою тоді експлуатацією пра-

¹ Успенський Гліб Іванович (1843–1902) — письменник, народник.

² Добролюбов Микола Олександрович (1836–1861) — літературний критик, публіцист.

³ Белінський Віссаріон Григорович (1811–1848) — літературний критик і публіцист, філософ. Дуже категорично й лайливо заперечував право українського народу на існування.

ці, тому що, по-друге, почувався самотнім, і мене тягло до босяцької вольниці.

Війна і мобілізація мене протверезили. До того часу мені виповнився 21 рік — рік призову. Я повинен був йти на військову службу.

З Ващенківських казарм, що в Харкові, на початку 1915 року, караючи за недисциплінованість, фельдфебель відправив мене з маршовою ротою на діючий фронт. Потрапив я в 325-й Царевський полк, який стояв на позиції у волинських болотах, рядовим солдатом. З цього часу починаються поневіряння по Галичині, Польщі, Буковині, Румунії. Бої, походи, воші, «лямка» піхотинця — все це я витримав фізично, але морально те випробування мене надломило. Цей період мого життя можу характеризувати як період повного духовного занепаду. Ні про яку ідейну роботу я вже не міг мріяти, тому що бачив лише одну безмежну «похідну» дорогу, на якій на мене очікувало безхліб'я, гарматний гул і сіра маса невіразних людей. Лише 1916 року, коли мене було переведено у 9-ту хімічну команду рядовим «постійного складу», мені випало зіткнутися із живими людьми, і там я раптом згадав, що я все таки людина, а не заведений автомат. Першою живою людиною був пітерський робітник (прізвище його вже не пам'ятаю), котрий організував щось на зразок гуртка, де велася агітація проти війни. В цей час ми стояли в голодній Румунії і це сприяло успішній агітації. Я брав активну участь у бесідах. Йшла підготовка до розкладу армії. Ми агітували за відмову наступати.

Тут, у Румунії, мене й застала революція. Тут я був обраний членом полкової ради солдатських депутатів і незабаром — депутатом на армійський з'їзд (армія 9-та генерала Личицького). У Романі (Румунії) я зіткнувся з армійською українською радою. Ця обставина стала приводом до нового розладу моєї невикристалізованої ідеології. Прибувши до команди, я почав замислюватися над вольницями України. На цьому ґрунті у мене з пітерським робітником відбулося кілька гострих розмов та оскільки більшовики (а робітник виявився більшовиком) тоді йшли в контакт з українськими партіями, які добивалися державної незалежності, я, безпартійний мрійник, не розірвав зв'язків із названим гуртком: більшовизм був

для мене близьким ще тому, що я його тоді розумів як децентралізовану владу рад. Невдовзі я захворів (отруєння газами) і був відправлений до Кишинева, де, вийшовши зі шпиталю, брав активну участь у виборах Думи, агітуючи за більшовицький список. Ця деталь мені потрібна для того, щоб сказати, що вже в той час я почав сумніватися в революційності українських національних партій.

Потрапив я додому в кінці 1917 року. Тут зустрівся в селі Миски Млинки з відомим українським боротьбистом Заливчим¹. На його пропозицію вступити в яку-небудь партію, я відповів, що в моїй голові повне безладдя, вести ж політичну роботу серед маси не відмовляюся. Я тут же взявся за організацію так званих «Спілок». Це, звичайно, не були витримані більшовицькі організації, але то були осередки, які протиставляли себе Центральній раді. Робота в них велася неорганізовано, в основній Дем'янівській Спільці (Богодучівський повіт, Рублівська волость) були, наприклад, конокради, з якими доводилося миритись, тому що робота по розкуркулюванню куркуля все-таки йшла інтенсивно. З тим більшим запалом я взявся за цю справу, що мій менший брат Олександр (член КП(б)У, червоноармієць корпусу Приймаки загинув, загинув під Перекопом) на цей час повернувся додому на милицях з тяжкою раною, яку він дістав у Московському повстанні проти юнкерів. Брат працював в одній з московських кузень.

Тут мене і застав прихід німців. Я втік до Харкова шукати конспірації. Вступив у спілку безробітних солдат. Працюючи якось на станції Основа вантажником, я зустрів одного з урядників, котрий знав мене. Це змусило мене зникнути. Переночувавши кілька днів на Благбазівських² рундуках, я нарешті знайшов роботу в колишньому московському готелі: мене прийняли туди другим двірником, але і тут я прожив недовго (здається, близько 2-х місяців). У квартирі, де проживав з першим двірником, поселилися гайдамаки. Завівши якось повію, вони почали її бити. Скоїлася між мною і гайдамаками свар-

¹ Заливчий Андрій Іванович (1892–1918) — український політичний діяч, член УПСР, входив до її лівого крила, що пізніше стало основою для створення УКП (боротьбистів). Загинув у Чернігові під час протигетьманського повстання.

² Ідеться про Благовіщенський базар у Харкові.

ка, в результаті якої я змушений був втікати з квартири і вже більше туди не повертатися.

Нову роботу я знайшов у бараках, що в кінці Петінської, за Паровозобудівним заводом. Туди якраз прибували партіями напівгрупи військовополонених з Німеччини, і роботи вистачало. Працював я там спочатку санітаром, а потім, вирішивши використати канцелярські шапірографи для відозв, оголосив себе «знав. укр. мови» і влаштувався до канцелярії.

Не будучи членом компартії, я у своїй підпільній роботі опинився одинаком (якщо не вважати 2–3-х санітарів), і розкидання листівок мене не задовольнило. Якщо до цього додати, що я був і тут взятий під підозру, то стане зрозумілим, чому швидко залишив бараки і майнув на село.

Поселившись таємно у Рублівській волості, я відразу ж організував повстанський загін. Мій брат до цього часу видужав і я разом з ним повів організовану боротьбу із загонами графа Келлера. Петлюрівщина застала мене в цій волості. Не марнучи часу, я постарався, щоб селяни обрали мене своєю «головою». Це давало мені змогу використовувати всі засоби сполучення (телефони, пошту) для організації повстання в повіті.

У міс<ті> Богодухові в цей час була плутанина. Голові місцевої влади т. Колядку (нині член КП(б)У) бракувало, очевидно рішучості і повстання гальмувалося.

На одному із засідань повстанського комітету мене і кількох товаришів «накрили» петлюрівці. Я, як і решта, засуджений був до розстрілу. Козаки куреня імені Таніти посадили нас на місцеві підводи і повезли в поле.

В цей час один із моїх загонів повернувся до Рублівки — між ним і петлюрівцями здійнялася перестрілка. Мені вдалося під кулями втекти. Товаришів моїх розстріляли: це були громадяни названого села — прізвища двох я пам'ятаю — Медвідь і Чапак; їх потім поховала біля волості Радянська влада.

Коли вирвався, я злився із загonom і став до бою з петлюрівцями. Цей період мого життя можу схарактеризувати як повне прийняття більшовицької ідеології. Не будучи членом компартії, я вже із спокійною совістю називав себе більшовиком, навіть потім прийняв звання члена Богодухівського Виконкому.

Боротьба з петлюрівщиною, радянська робота — ось те, що я робив до наступу Денікіна.

Як я вже писав, до КП(б)У я вступив лише в квітні 1919 року, витримавши кандидатський стаж упродовж, здається, 2–3-х місяців. Денікінські війська зустрів Богодухівським полком, який організував разом з т. Колядком і місцевим військовим комісаром. Спочатку я безпосередньо брав участь у трьох боях під Краснокутськом проти дроздовців, потім під Богодуховим. Коли полк наш було розбито, я влився червоноармійцем в один із загонів сумського напрямку (в Лебединський полк) і, нарешті, в 13-ю армію.

Тільки під Орлом я потрапив до штабу 52-ї дивізії політпрацівником, та й тут мені довелося зіткнутися безпосередньо з неприятелем. Нач<ачальник> штабу, зрадивши нам, втік і підвів до незахищеного штабу неприятельських казаків.

Штаб був розбитий. Царський генерал Станкевич, що перейшов на наш бік, розстріляний, і лише група політпрацівників прорвала казаче кільце. Серед них був і я.

За цю справу ми, вся група, потрапили до Особливого відділу 13-ї армії. Нас звинувачували у «розхлябаності».

Протримавши нас близько місяця в гнилому льоху разом з бандитами, контрреволюціонерами і різною іншою сволотою, Особливий відділ побачив, що ми невинні, і нас випустили.

Тоді розпочався наш наступ, і я з 13-ю армією знову потрапляю на Україну. Тут мене відряджають до політичного відділу південного фронту, де я й працюю в редакційно-видавничому відділі.

За мобілізацією політпрацівників на врангелівський фронт я потрапляю в Другу кінну армію. Тут, безпосередньо на фронті, я випускаю прокламації до врангелівських солдат і співпрацюю в армійській газеті.

З ліквідацією врангелівщини мене направляють на Кавказ у 2-й кінний корпус. Звідси знову до Харкова.

Демобілізувався я за розпорядженням ЦК в лютому 1922 р., прослуживши фактично в двох арміях — в царській і червоній — 7 з лишком років.

З цього часу я працював: в Головполітосвіті, в Редакційному відділі, у видавництві «Червоний шлях» і на Харківсько-

му паровозобудівному заводі. На завод я пішов добровільно з метою «освіжитися» від задушливої неприємної атмосфери.

В даний час працюю членом редколегії журналу «Червоний шлях», куди мене відрядив ЦК як письменника.

Вважаю за необхідне сказати ще, що крім бойової, партійної і радянської праці, я з 1917 року вів і літературну працю. Спочатку писав так звані агітки для плакатів і газет у стилі Дем'яна Бедного. Потім, коли агітаційний період революції закінчився, я перейшов до художньої творчості. Написано мною порівняно немало. З більш помітних книг, які викликали критичні статті з приводу моєї творчості, такі: «Молодість», «Досвітні симфонії», «Сині етюди», «Осінь». Друкував я свої речі в багатьох радянських журналах і альманахах. Статті про мою творчість можна знайти в цих же журналах, в емігрантській пресі, в американських виданнях. Більш менш помітні з них: критиків Меженка¹, професора Білецького², Пилипенка³, Доленго⁴, Христюка, Якубського⁵, Могилянського⁶ і т. п.

¹ Меженко Юрій Олексійович (1892–1969) — бібліограф, бібліотекознавець, книгознавець, літературознавець.

² Білецький Олександр Іванович (1884–1961) — літературознавець, заслужений діяч науки УРСР, академік АН УРСР (1939), академік АН СРСР (1958). У 1939–1941 роках і від 1944 року і до кінця життя — директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР.

³ Пилипенко Сергій Володимирович (1891–1934) — письменник. Автор тридцяти книжок оповідань та байок. З 1919 року — член партії. Працював редактором газети «Селянська правда», був директором видавництва «Книгоспілка» та ДВУ (Державне видавництво України). Голова літературної організації «Плуг». Під час літературної дискусії 1925–1928 років — один з основних опонентів М. Хвильового. На початку 1930-х років — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. У 1933 році виключений з партії за «спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів». Заарештований 21 серпня 1933 року, розстріляний у березні 1934 року.

⁴ Доленго Михайло, справжнє ім'я Клоков Михайло Васильович (1896–1981) — ботанік, поет. З 1922 року виступав як літературний критик. У 1924 році вийшла його збірка статей «Критичні етюди».

⁵ Якубський Борис Володимирович (1889–1944) — літературознавець, літературний критик, професор Київського інституту народної освіти (КІНО).

⁶ Могилянський Михайло Михайлович (1873–1942 або 1944) — письменник, літературознавець, публіцист, перекладач. З 1892 року навчався у Петербурзі, був заарештований за участь в революційному русі. У 1904–1917 роках працював у Городнянському повітовому земстві. Очолював Ко-

Такі мої оповідання і новели, як «Я», «Санаторійна зона», як сатири на міщан з партквитком «Свиня», «Лілюлі», «Колонії, вілли» — розцінюються деякими товаришами як ідеологічно невитримані. Я з цим не погоджуюся і вважаю, що нашу епоху необхідно показати в усіх її проявах і що ми маємо потребу в сучасному Гоголі, який вивів би на сцену всіх «Тяпкіних-Ляпкіних» нашої дійсності. (Між іншим, «Тяпкін-Ляпкін» сидить у багатьох з нас і в мені самому, зрозуміло).

Такий мій погляд на сучасну літературу, і я не думаю, щоб він мав свої коріння в тому ідейному багажі, яким наділив мене колись мій батько.

Тут я впритул підійшов до останнього моменту моєї автобіографії. Враховуючи, що вона призначається для трійки по чистці партії, я вважаю за необхідне сказати, як почуваюся в комуністичних рядах.

Ідеологічно, оскільки ідеологія виробляється головним чином інтелектом, я вважаю себе витриманим марксистом-комуністом, але в психіці я себе таким не можу вважати, і вважаю, що не маю права приховувати це. Нервовий розлад, фізичні нездужання, наслідки виховання в народницькому дусі, часто позначаються в щоденній роботі, і я нерідко «хитаюсь» там, де треба діяти рішуче. Так, наприклад, я завжди більше симпатизував так званій «робітничій опозиції»¹; так, наприклад, працюючи в спілці пролетарських письменників «Гарт»², виступаючи публічно в робітничих і міщанських клубах, я вважаю, що виконую партійні обов'язки, і тому останнім часом

місію по складанню Біографічного словника діячів України при УАН, автор праць з історії української літератури (з 1926 року друкувався переважно під псевдонімами). У першому номері журналу «Червоний шлях» за 1926 році надрукував оповідання «Вбивство», в якому йшлося про те, як три діячі здійснюють політичне вбивство. Вони знищують свого вождя за зраду національної справи. Під проводирем-зрадником мався на увазі Михайло Грушевський. У 1933 році припинив наукову діяльність. Помер у Красноярьському краї в Росії.

¹ «Робітнича опозиція» існувала в РКП(б) з 1919 до 1921 року.

² «Гарт» — літературна організація, заснована в січні 1923 року й очолювана Василем Елланом-Блакитним. Об'єднувала у своїх лавах «пролетарських письменників», серед яких були Д. Бузько, О. Довженко, О. Досвітній, М. Йогансен, І. Кириленко, В. Коряк, В. Поліщук, І. Сенченко, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий та ін. Довкола Хвильового гуртувалася група «Урбіно», яка в 1924 році видала альманах «Квартали». Це спричинило розходження між В. Блакитним і М. Хвильовим. «Гарт» розпався у 1925 році.

не веду тієї роботи, яку прийнято вважати партійною. Все це мучить мене і я б'юся над таким питанням — чи маю право носити партквиток, чи не є я баластом для партії? Не завжди я однаково відповідаю на ці запитання. І це зрозуміло: в мені, романтикові, мрійникові — завжди вирує внутрішня боротьба.

В усякому разі, я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом. Це прошу взяти до уваги і зробити відповідні висновки.

М. Фітільов (Микола Хвильовий)

20/XI — 24 р.

Харків

ЦДАГОУ, ф. 1, оп.20, спр. 1852, арк. 73-80.

Машинопис. Копія.

Переклад з російської мови.

Самійло Щупак

ПСЕВДОМАРКСИЗМ ХВИЛЬОВОГО

Грудень 1925 р.

«Багато є бажаючих „осадити” нас, але бачите... ліньки поритись у книжках. Для всіх ясно, що ми десь помиляємось, а саме де — чорт його знає».

Так пише Хвильовий у своїх статтях, вміщених у «Культурі й побуті» під заголовком «Думки проти течії», про своїх супротивників.

Претендуючи на апологета європеїзму в українському культурному рухові, повстаючи проти «хуторянства» й «культурної обмежености», Хвильовий позначив свої статті таким зневажливим відношенням до своїх супротивників і, нарешті, такою безвідповідальністю, що дивуєшся: як це може робити людина, яка, це з усього видко, вмовила себе, що вона виконує трохи не месіянську роль, витягаючи на своїх кволих плечах «український ренесанс» з нетрів «просвітянства» й «масовізму».

Хвильовий не потребує жодних реальних доказів, щоб кого б то не було назвати безграмотним. Він до такого висновку про свого супротивника доходить не на підставі того, що чув або вичитав у нього, а на ґрунті своєї власної фантазії, яка показує йому чомусь раз у раз темну масу неуків, що вишикувались у шеренги й наступають на святая святих «мистецького Олімпу». Через те Хвильовий полемізує не тільки проти того, що його супротивник написав, але й проти того, що, на думку Хвильового, цей супротивник міг би написати. Але найзнаменніше все-таки в писаннях т. Хвильового — це те, що з-під на диво «нескромного пера» його всі виходять страшенними неуками.

Не буду ховатися й одверто скажу, що й на нашу адресу посипалося чимало негідних лайок з уст т. Хвильового. «Писар», «безграмотний учень Пилипенка», «ідеолог куркульства» — ось епітети, якими позначив свою полеміку з нами Хвильовий.

Дурно став би читач дошукуватись тих конкретних матеріалів, на підставі яких Хвильовий міг дійти до таких висновків. Тієї поодинокішої нашої статті, що її тільки мимохіть торкається Хвильовий, та що переслідувала дуже скромне завдання, Хвильовий, по суті, не розбирає, вона служить тільки зачіпкою, щоб наше прізвище відмінати в усіх відмінках, без усякої причини, як синонім «многих сил», проти яких так завзято «бореться» Хвильовий.

Та треба все-таки бути справедливим і признати, що не з усіма Хвильовий так неделікатно поводитьсь. Зневажливий і демагогічний тон у нього тільки для «масовиків»: плужан, гартованців, комуністів тощо. Інакше він говорить з Дорошкевичем¹: його він величає «поважним українським діячем», «ерудитом», і не згоджуючись так само з ним, він з ним полемізує спокійно, як свій зі своїм, як аристократ з аристократом.

Це не випадково, це знаменно, дуже знаменно.

Як ми вже казали на початку нашої статті, Хвильовий не вірить, що хто-небудь відважиться його «осадити». Цю думку він повторює кілька разів у своїх статтях. В останній своїй статті Хвильовий пробує навіть «напужать» всіх малих сих, радячи їм перед тим, як виступити на дискусійний герць з ним, повчитися як слід.

«Раніш, ніж відповідати нам, хай вони трохи ознайомляться як з українським, так і зі світовим культурним надбанням: єсть дуже багато гарних авторів. Коли треба буде справку — то можемо дати».

Хвильовий передбачає, як погано можуть вразити ці слова, і він додає: «Але чи значить це, що ми дійсно зариваємось? Що страждаємо на манію величчя? — Боже упаси, всі ми вважаємо себе за середніх осіб. Але, що ж поробиш, коли нам приходится стикатися з такою азійатиною». Отже, навколо

¹ Дорошкевич Олександр Костянтинович, псевдонім С. Дорош (1889—1946) — літературознавець, літературний критик, педагог, автор підручників з історії української літератури. У 1918 році очолював відділ середньої школи департаменту вищої та середньої освіти в Міністерстві народної освіти. Був співробітником ВУАН, очолював київську філію Інституту Т. Шевченка. Учень і співробітник академіка Сергія Єфремова. В середині 1930-х років був висланий з України в Росію, на Урал, працював в одному з педагогічних інститутів. Повернувся на Україну в останні роки життя, працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка.

тільки азіятчина, і через те Хвильовий певний, що ніхто його не «осадить», через те він зарозуміло попереджає: «не суньтєся відповідати мені, не доросли ще, повчітьсє, а коли не знаєтє, за які книжки взятисє, то я можу вам дати справку».

Зокрема щодо нас, то й нас Хвильовий попереджав, що нам треба повчитися для того, щоб бути критиком. З цим ми згоджуємось, нам зокрема ще треба вчитися й учитися. Але, щоб розібратися в писанині Хвильового, небагато треба. Особливо, коли Хвильовий пробує нас кваліфікувати вульгарним марксистом, а себе виставляє за ортодоксального марксиста, то ми готові посперечатися.

Хвильовий порушив у своїх статтях проблеми остільки широкі, що виходять за межі мистецької галузі. Зокрема, у своїх перших двох статтях: «Дві сили» і «Психологічна Європа» — Хвильовий порушує проблеми культурної революції на Україні й ролю інтелігенції в цій революції, а так само проблему ідеологічних напрямків серед української інтелігенції. Невже обмірковувати ці питання має право й силу тільки молодий «марксист» Хвильовий і зовсім не марксист Зеров? Невже це та єдина інстанція, що може дати відповідь на те, якими шляхами йде і йтиме культурна революція на Україні та яку ролю відіграватимуть у ній різні суспільні сили? Адже ж саме ці проблеми порушує Хвильовий.

Отже, не монополізуйте від імени новітньої мистецької критики ключ розв'язання цих проблем у своїх руках. З вами мають право сперечатися і політичні робітники, і культурні, і наукові діячі. Не затемнюйте ваших теорій тогою неприступності. Не важко бо побачити, що під усім вашим зреклямованим, галасливим, ортодоксальним марксизмом криється звичайнісінька марксистська плутанина.

Отже, дві сили. У центрі, звісно, сам Хвильовий з усіма тими, що з ним. А далі — ще дві сили серед української інтелігенції, серед яких Хвильовий має собі вибирати спільників для тріумфального просування вперед ренесансу¹, для європеїзування України. Для Хвильового Європа є ніби символ, через те його Європа, з його слів — це не значить зрушити Україну

¹ Ми слово «ренесанс» будемо вживати в розумінні культурного розквіту України, а не відновлення клясичного мистецтва. — Примітка С. Щупака.

з рейок інтернаціонального, пролетарського розвитку. Гаразд, припустимо, що це так. Отже, Хвильовому треба сил, щоб створити велику європейську культуру, що означає в той же час пролетарську культуру. Хвильовий ділить, як ми вже сказали, українську інтелігенцію на дві сили: одну силу творять Терещенки¹, Ярошенки², Савченки³, Загули⁴ з усім тим літературним молодняком, що близький до них (Качура⁵, Фальківський і багато ін.), і другу — Зерови, Филиповичі, Рильські. Хвильовий, не довго думаючи, дає перевагу, як співликові в творенні української культурної революції, перед Терещенками й Савченками, саме Зеровим, Филиповичам тощо.

Насамперед ще до розгляду характеристики Хвильового зазначених двох сил української інтелігенції, ми хочемо зауважити, що Хвильовий взагалі переоцінює роль інтелігенції, він їй надає першорядного значення, забуваючи, що авангардом цілої революції, а через те й культурної революції, є пролетаріят. Але ж т. Хвильовий визнає, що ніякої робітничої маси в організаціях Гарт і Плуг не було й довгенько ще не буде. Отже, сам Хвильовий зі своєю групою належить до інтелігенції. Невже ж досить того, щоб ця група інтелігенції «з пролетарськими поглядами» об'єдналась ще з одною групою інтелігенції, щоб створилась та сила, яка б могла винести на собі культурну революцію на Україні, або частину цієї революції, підняти українське мистецтво на рівень світового мистецтва?

Адже ж те мистецтво, яке може стати одною з підвалин великого ренесансу Радянської України, мусить бути пролетарським мистецтвом (не будемо заздалегідь запідозрювати, що «Європа» Хвильового означає мистецтво не пролетарське,

¹ Ідеться про Терещенка Миколу Івановича (1898–1966) — поета і перекладача.

² Ідеться про Ярошенка Володимира Мусійовича (1898–1937) — поета, прозаїка, драматурга, літературного критика, кіносценариста. Заарештований у 1936 році, наступного року розстріляний в Києві.

³ Ідеться про Савченка Якова Григоровича (1898–1937) — поета, літературного критика, публіциста. Заарештований і розстріляний у 1937 році.

⁴ Ідеться про Загула Дмитра Юрійовича (1890–1944) — поета-символіста, літературознавця, критика перекладача, педагога. У 1933 році засуджений до 10 років таборів. Загинув на Колимі.

⁵ Качура Яків Дем'янович (1897–1943) — письменник. Друкувався з 1923 року. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», ВУСПП. Учасник нацистсько-радянської війни, загинув у німецькому концтаборі.

а інтелігентське). І от, чи не треба для справжнього ренесансу цілої плеяди не інтелігентів, що прийшли до пролетаріату, а справжніх представників своєї класи — мистців-пролетарів? Тов. Хвильовий чомусь про цю необхідну силу, яка допіру має зростати на нашому ґрунті, забуває, і через це він надає такого виключного значення тій групі інтелігентів «кваліфікованих мистців» з Гарту й Плугу, що тепер утворили ВАПЛІТЕ.

Тов. Хвильовий має рацію, коли каже: «робітнича класа на Україні була до цього часу настільки одірвана від української культури, що на сьогодні вона не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж культури». Але він робить помилку, коли забуває за завтра, коли він викреслює зі своїх плянів представників робітничої класи і коли думає, що перетворенням Гарту у ВАПЛІТЕ можна обминати ту найважливішу силу, яка єдина надасть необхідного розмаху культурній революції на Україні, яка єдина доведе ренесанс України до тої межі, коли наше мистецтво, наша культура взагалі піднесеться до рівня «світових шедеврів». Те саме, що Хвильовий про цю силу не згадує й всю свою теорію зводить практично до своєї «Вільної Академії», наводить нас на сумну думку, що «Європа» Хвильового це абстракція, якою свідомо чи несвідомо притупляється значення класового змісту нашого культурного руху та класових сил, що єдині можуть штовхати вперед український культурний рух саме на шлях пролетарського (а нам тільки такий і потрібний) ренесансу.

Саме через те, що Хвильовий забув за пролетаріат і його мистецькі кадри, він возвеличив свою групу мистців в авангард мистецького і культурного ренесансу. Через отаку марксистську короткозорість Хвильовий створив собі надзвичайно спрощену концепцію: досить того, щоб «обличить» «графоманів», «просвітан» тощо, щоб об'єднати всіх інтелігентів-мистців з різних рев[олюційних] організацій у академію, щоб підібрати своїй групі відповідного спільника з інших кіл української інтелігенції, — і ми «грядемо» до ренесансу — синонім Європи.

Але ж скільки т. Хвильовий не одмахуватиметься од запитань: «а яка Європа це буде», — відповідь на це потрібна. Тим більше потрібна в цій справі не схоластична відповідь, бо ми знаємо, що Хвильовий забуває про такий важливий процес,

як процес зросту нової плеяди мистців-пролетарів, що він спішить підмінити цей процес організаційними реформами серед інтелігентів-письменників, що він висуває свою групу, як авангард культурної революції. Це все дає право думати, що Хвильовий, може, й турбується за якусь Європу в українському мистецтві, але йому байдуже, який зміст буде цього мистецтва, кому будуть служити, якій класі, «світові шедеври». Ми, до речі, гадаємо, що в умовах нашої радянської революції українське мистецтво піднесеться до світового рівня не так швидко, бо це може статися не за теперішнього етапу, а за пізнішого, коли авангардом мистецького ренесансу буде не ВАПЛІТЕ, а нове покоління пролетарів-мистців.

Отже, ми сперечаємось не проти «обличительства» графоманів, не проти «Європи», як символу культури. Як символ, слова «Європа» не забороняється вживати. Але ми викриваємо тов. Хвильового, зазначаючи, що коли «Європу», як найвищий ідеал Хвильового, збираються вже тепер здійснити, спираючись на ВАПЛІТЕ в спілці з Зеровими, Филиповичами, то це дуже підозріла Європа. Це культура для культури, ренесанс для ренесансу, мистецтво для мистецтва. Це байдужість до проблеми пролетарського ренесансу на Україні. Це націоналістичне захоплення тов. Хвильового.

А тепер перейдемо до двох сил, тобто до того, хто може бути спільником у творенні українського ренесансу. Розібравшись у цих двох силах, ми знов-таки дістанемо відповідь на те, куди гне Хвильовий зі своєю Європою. Хвильовий з видом ученого береться по-марксистському аналізувати українську мистецьку інтелігенцію й через цю аналізу приходить до двох висновків: 1) Хто визнає й бере участь у масовому літературному рухові — той неминуче халтурник. 2) Хто чотири чи п'ять років тому ще виголосив себе прилюдно ідеологічним прихильником програми компартії і на її засадах працював — той ідеолог куркульства.

Терещенко, Ярошенко, Савченко і іже з ними, що з мистців одними з перших прийшли не тільки до радвлади, а й до партії (бо кілька разів підписувалися під комуністичними постулатами) — це «отпетые люди» для ренесансу Хвильового, це представники куркульства, і не тільки вони, а всі «плужани», всі «гартованці», що безпосередньо вийшли з робітничо-се-

лянської революції. Усе це не тільки халтурники, але й ідеологи куркульства. Єдина передова сила поза групою Хвильового — це сила Зерових, Филиповичів, Рильських тощо. Справді важко утнути більшу нісенітницю, ніж подібне твердження. Але ж Хвильовий це обґрунтовує, як марксист, аналізом соціальних процесів у місті й селі, і на підставі цієї аналізи приходить до таких висновків. Та яка ж це аналіза? Волосся сторчма стає від такого спрощеного марксистського тлумачення.

Читаючи партійні документи, Хвильовий знає, що в обставинах НЕПу існують ідеологічні агенти буржуазії, і питаючи себе, хто найбільше постачає цих агентів, він відповідає — куркулі, а на запитання, хто є ці ідеологи — він, не задумуючись, зразу ж відповідає: Савченки, Ярошенки, Пилипенки, Щупаки і т. д., і т. д. Тільки не Зерови, не Филиповичі. За вульгарною аналізою Хвильового виходить так: на селі ідеологічно наступає куркуль, у місті непман. Куркулів більше, ніж непманів, і через те натиск перших сильніший. Зважаючи на те, що «Просвіта» селянська, то вона саме й відбиває ідеологічні настрої куркульства. У Хвильового ж немає сумнівів, що саме Терещенки, Савченки, Ярошенки, Загули, Пилипенки, Щупаки є носителі того самого культурного хуторянства, що його Хвильовий визначає терміном «Просвіта». Інша справа — київські неокласики, вони — урбанізована інтелігенція, і через те саме з ними по дорозі Хвильовому. Гаразд, припустімо на хвилинку, що «масовики» є представники села, а неокласики — міста. Але ж Хвильовий знов забув про найважливіші суспільні групи, що нічого спільного не мають ані з куркулями, ані з непманами. Чому це Хвильовий забув, що на селі, крім куркулів, є незаможники, батраки, та що в місті є урбанізована інтелігенція, яка різниться тим, в якому саме оточенні працює та чи інша група інтелігенції, з якою суспільною верствою міською вона духовно зв'язана.

Невже кожний сільський інтелігент є неодмінно реакційна сила, а кожний міський — провідник поступу? Невже тов. Хвильовий не розуміє, що незважаючи на свою некультурність, незаможники й батраки об'єктивно становлять удесятеро більшу силу, ніж найкультурніші міщани в місті? Невже тов. Хвильовий не знає з історії громадського руху на Україні, що найурбанізованіші українські інтелігенти були раз у раз но-

сителями етнографічної культури, українофілами, саме хуторянами, назадняками, тоді як незаможницьке село постачало революціонерів, що зв'язувалися з найпередовішою клясою суспільства — з пролетаріатом, підносячи цим самим український громадський рух на вищі культурні щаблі? А історія радянської революції на Україні? Чи не перша прийшла до революції сільська інтелігенція. Чи не тягнулась міська інтелігенція в хвості цієї сільської інтелігенції? Це ж і природно. У місті тільки одиниці з українських інтелігентів були зв'язані з продуктивною клясою — з пролетаріатом. Решта утворювала замкнену касту, що жила в оточенні міщанства. Сільська ж інтелігенція принаймні в чималій частині своїй, має зв'язки з трудящим селянством.

Отже, Хвильовий знову-таки, переоцінюючи інтелігенцію й недобачаючи ролі пролетаріату й незаможного селянства, незалежно від цих сил, схематично поділив українську інтелігенцію на міську — передову і сільську — реакційну. Проти такого шкідливого перекручування співвідношення клясових сил мусимо з усією рішучістю повстати. Так, ми можемо визнати перевагу за урбанізованою інтелігенцією перед сільською, навіть коли остання є виразник інтересів найпередовіших сільських верств, але тільки з однією умовою — коли урбанізованою інтелігенцією розуміти про — летаризовану інтелігенцію, що зв'язана в своїй культурній праці з пролетаріатом, що пройнята його ідеологією. Чи можна віднести Зерова, Филиповича й Рильського до урбанізованої інтелігенції, що пролетаризувалася ідеологічно? Нам здається, що зайве доводити протилежне. Це інтелігенція, яка не зв'язана ні з пролетаріатом, ні з селянством, яка живе у власному інтелігентському, так би мовити, спецівському оточенні. Через те ми кажемо, що коли Хвильовий кваліфікує ту групу інтелігенції, яка духовно зв'язана або з трудящим селом, або з пролетарським містом, яка принаймні шануючи ці зв'язки, дошукується їх, орієнтується на них, як носителів «Просвіти», а спецівську інтелігентську групу, як носителів «Європи», то для нас очевидно, що Хвильовий просто не розуміє, що таке «Європа» для революційної України. Ми гадаємо, що з погляду революційного ренесансу незаможницька «Просвіта» буде «Європа», а рафінована «Європа» Зерова, Филиповича, Риль-

ського — справжня не незаможницька, не батрацька, а куркульська «Просвіта».

Може, ми занадто суб'єктивні в нашій оцінці неокласиків. Отже, ми можемо послатись на особу, якої ніяк не можна запідозрити у ворожості до них. Це відомий український фашист Донцов, колишній марксист.

Донцов теж взявся за висвітлення літературної ситуації на Україні. Він приходить на підставі загального огляду цієї ситуації до цілком приємних для себе висновків. Особливо його радують неокласики. Ленін учив нас уважно прислухатися до розумних класових ворогів. Отже, послухаємо, що саме каже Донцов з приводу неокласиків, конкретно називаючи імена Зерова, Филиповича й Рильського. У статті під назвою «Українсько-совітські псевдоморфози» Донцов, цитуючи нашу радянську критику, констатує занепад революційної лірики. Але ж ліричну поезію, очевидно, за інерцією, каже Донцов, пишуть ще, і ту групу поетів, що пишуть лірику на революційні мотиви, Донцов величає «бляшаними революціонерами», що за всяку ціну тримаються злинялого червоного прапора, вмовляючи себе й інших, що колір його є червоний». Інакше Донцов розцінює неокласиків. Це, — каже він, — «друга течія серед активного українства, яка своїм способом прагне виплутатися з суперечностей чужого йому укладу. Люди сеї групи почувають себе окремою одиницею, що не зрослася з гуртом. Коли тамті (це про «бляшаних революціонерів» — С. Ш.), насилуючи свою душу для догоди моди, видають дуже часто безвірні «агітки», другі мають відвагу одверто зірвати з «шабльоном», як Зеров, Филипович і Рильський, т. зв. неокласики... Коли перші надробляють патетичною міною внутрішню порожність, — другі свідомо вирікаються всякого патоса. Се епікурейці, що завчасу серед комуністичної зими мріють про «пишне творче літо» реставрації. Віддаючи данину часу, вони ще співають хвалу «кипучим міліонам», «які ідуть, щоб світ востаннє розколоть на так і ні, на біле і червоне» (М. Рильський — «Крізь бурю й сніг»), але воліють, щоб боротьба між так і ні, нарешті, вже скінчилася, щоб можна було спочити або на однім, або на другім. Вони не довіряють, пристрасті, — стільки вона накоїла лиха, — а коли й не замикають очей на принаду гріха, то не такого, що хоче стати новою

мораллю: вони приймають закон, бо чим міцніший він, тим солодший гріх — для епікурейця, що прагне не розбивання скрижалей, лиш особистої насолоди». І т. д., і т. д.

Нам здається, що Донцов дав, хоч трохи гіперболічну, але влучну характеристику українських «попутників». Він нічого не сказав за Терещенка, Ярошенка, бо їх разом з Хвильовим і Сосюрою, очевидно, відносить до бляшаних революціонерів, але в Зерові, Филиповичеві, Рильському він упізнав тих, що під лозунгами «Європи» й «клясичних вартостів» прагнуть виплутатись з «чужого їм укладу», прагнуть до мистецької «реставрації». Реставрація т. Хвильового, а не ренесанс. І чи не веде об'єктивно, незалежно від бажання, «Європа» Хвильового, реалізація якої мислиться в некритичній спілці з Зеровим, до мистецької реставрації?

Звісно, до цього справа не дійде. Бо не постуляти Хвильового будуть нам дороговказом, за яким прямуватимуть робітничо-селянські мистецькі кадри. Ми вважаємо, що українське революційне мистецтво не піде за «попутниками», а швидше «попутники» все більше наблизяться до революції, і під цим поглядом ми не дивимося на неокласиків, як на безнадійних, і не вважаємо, що з ними не треба співробітничати. Але одна справа співробітничати, а друга — висунути їх, як авангардну силу майбутнього ренесансу. Цим некритичним відношенням до попутників зміцнюють їх на своїх позиціях і загальмовують процес «лівіння» серед попутників. Не можна уявити собі більшої громадської шкоди, ніж ту, що її завдає Хвильовий тим, що неокласиків-індивідуалістів, що ще до сьогоднішнього дня страждають на масопобоювання, він возвеличив, як передову силу, а всіх тих, що орієнтуються на пролетаріят, нарешті на партію, він обзиває «масовиками» в лапках, «халтурниками».

За Хвильовим так і виходить: доки Загул не став «масовиком», тобто офіційно не зрекламував себе членом ревліторганізації, а тим самим активним прихильником усього нашого теперішнього укладу, доки він був поруч з неокласиками, він був талановитим поетом; досить йому було перейти цю межу, і він став «халтурником». Це найшкідливіша теорія, яка на руку всім назадняцьким силам України. Ми ніколи не захоплювались Плугом і Гартом, ми зокрема і їх не вважали за

суто пролетарські організації, але отаке протиставлення цим організаціям неоклясиків — і вульгарне, і шкідливе.

Нам здається, що читачеві тепер ясно, що своїм розподілом сил української інтелігенції, згідно з їхньою суспільною вартістю, Хвильовий попав пальцем у небо. Він забув про незаможницько-батьрацьке село, що постачає свою інтелігенцію, що не тільки само урбанізується в кращому розумінні цього слова через духовні зв'язки з пролетарським містом, але й допомагає ще урбанізувати село, — він змішав карти, і дав перевагу тим, що сьогодні ще пройняті індивідуалізмом, перед тим, що назавжди одкинули його й злились у своїй творчій роботі з найпоступовішим колективом нашої держави. Але ж Хвильовий має ще одну зброю проти справді поступових культурних сил — це «формальну культуру» неоклясиків. Хвильовий каже: що мені, що вони — «масовики», а культура де ж, «просвещенность»? — У «неоклясиків». Нам здається, що т. Дорошкевич в останній своїй статті (в «Житті й революції», № 11) ближчий у цій справі до революційної правди, ніж Хвильовий. Припустимо, що Зеров, Филипович культурніші, ніж київські плужани й гартованці (Качура, Фальківський, Лісовий). Але чи припустимо на цій підставі робити вибір?

Тов. Хвильовий відповідає Дорошкевичу: «а нам яке діло, мусять бути культурні, інакше не буде Європи». Проти цього ми б не сперечалися. Мусять стільки знати, скільки Зерови й Филиповичі, і будуть знати. Але ж не можна не зважувати наших обставин і не знати, що наш молодняк виховувався на громадянській війні й не мав змоги кінчати факультети, що їх скінчили Зеров, Дорошкевич. Не коліть їм очей Зеровими: це не тільки не педагогічно, це по-антипролетарському. Молодняк робить великі успіхи, і він дійде того культурного рівня, на якому стоїть тепер старша генерація інтелігенції. Але ж чи припустимо знов на тій підставі, що «формальної культури більше у Зерових, ніж у Качур, говорити: — «ось де наша підпора, — Зерови, Филиповичі, Рильські, а не масовики!» Це інтелігентська безтурботність, це клясова байдужість. Бо зрештою для нас важить не тільки одна «формальна культура». Ми повинні всіяко мати на увазі й «формальну культуру» Зерових, ми повинні всіяко штовхати їх на те, щоб заповнили цю

свою культуру нашим класовим змістом, але більше всього ми покладаємося все-таки на нове, молоде покоління.

Що ж до Терещенка, Ярошенка, Савченка, Загула (яких ми не відносимо до молодого покоління) і яких Хвильовий кваліфікує, як халтурників, тільки через те, що вони пишуть «виробничі вірші», то ми знаходимо тут багато спільного в критичній психології Хвильового, Зерова, і — о, жаж! — Донцова. Хвильовий глузує з «виробничих віршів», і взагалі віршів, що потрібні Держвидаву. Зеров називає вірші Терещенка, що вийшли книжкою «Чорнозем», через те, що вони виробничі й на актуальні теми, «віршованими фейлетонами», а Донцов усіх «виробничих» письменників називає «бляшаними революціонерами». Зокрема, щодо Савченка, то так само дуже вульгарно пояснювати те, що він кинув поезію й перейшов до критики, тим, що він став масовиком. Ось же й Хвильовий зайнявся публіцистикою. До речі, саме статті Хвильового доводять, що Хвильовий має рацію, коли каже, що нам потрібні наші марксистські критики, наші Плеханови. Але спроба Хвильового по к и щ о заступити Плеханова вийшла дуже смішною.

«Європа» чи «Просвіта»? Ми не проти «Європи». Але вся справа в тім, хто сьогодні носитель «європеїзму», а хто назадняцтва. Ми гадаємо, що справжній провідник культурної революції — це українські пролетарські культурні кадри, тісний спілник, — революційна інтелігенція, що, не вагаючись, прийняла погляди пролетаріату, попутники — неокласики ще чималі індивідуалісти, але під натиском революційної стихії, разураз озираючись назад, разураз упираючись на назадняцькі позиції, коли не всі, то поодинокі, повільно наблизатимуться до пролетаріату.

Про «Європу» й «Просвіту» Донцов, до речі, теж висловив свою думку. Він тут повстає проти нашої оцінки неокласиків, саме, як просвітян (а ми їх уважаємо тільки ідеологами просвітянства. — *С. Ш.*) і сходиться з Хвильовим. Але цікаво, з яких причин Донцов не згоджується, що неокласики просвітяни. Донцов пише: «Лиш несправедливо бачать противники неокласиків у них поворот до “просвітянства”, мовляв, нічого там нема, oprіч уже переспіваних “тремтіння зір”, “човнів” та “кохання”, “інтелігентського квиління” та “вічно

людської абстракції» («Більшовик», 17/111-25). Є між ними й «просвітянщиною» велика різниця. У поетів «ночей і очей» передреволюційної доби не було того скрайнього і зачіпного індивідуалізму, що в їхніх гнилих наслідників нашої доби. Там «кохання» все йшло всуміж з т. зв. громадськими мотивами, там Я поета завше підпорядковувалося «Тобі і Нам».

Отже, за Донцовим, неокласики не годяться в «просвітяни», бо більші індивідуалісти, ніж колишні просвітяни. Ми на це відповідаємо: саме через те, що вони такі індивідуалісти, вони в наших обставинах є ідеологи «просвітянства», ідеологи ж європеїзму, що ми ототожнюємо з пролетарським ренесансом — (наш умовний термін — *С. Ш.*) це є сили колективістичні.

Наприкінці треба сказати, що виступ Хвильового, крім усього сказаного, ще є для нас ознака невеликого масштабу його світогляду. Справді, провінціалізмом дхне від статтів Хвильового, коли він в них говорить таким тоном, наче якусь нову Америку винайшов. Можна було далеко простіше, спокійніше сказати за «графоманів», за необхідність вчитися й може, за необхідність де в чому вчитися у неокласиків, і тоді були б зайві спроби через куці, нікчемні організаційні реформи намітити ключ до розв'язання найскладніших проблем культурної революції на Україні.

Друкується за:

Щупак С. Питання літератури. — Харків: ДВУ, 1928. — С. 104–124.

З ВИСТУПУ ОЛЕКСАНДРА ШУМСЬКОГО на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У

12 травня 1926 р.

Русская советская культура заинтересована в том, чтобы украинская культура тянулась к сотрудничеству с ней, как равный с равным.

Но насильно мил не будешь. Но этого стремления к сотрудничеству нельзя достигнуть при том высокомерии, пренебрежении, ироническом отношении, высмеивании, которое имеет место по отношению к украинской культуре.

На аркане к сотрудничеству не притянешь. Конечно, здесь не так все будет гладко идти. Этому есть много причин, и, прежде всего, рынок сбыта интеллектуальной продукции. Но надо, чтобы это соревнование не превращалось в борьбу двух культур. Это возможно только тогда, когда со стороны русской культуры установится толерантное отношение к украинской и она будет признана в правах гражданства. В противном случае — неизбежна борьба за эти права и те крайности, которые местами прорываются у т. Хвильевого.

Теперь о тов. Хвильевом. Я считаю, что тут неправильно подходят к т. Хвильевому. Ведь нельзя же, говоря о Хвильевом, написавшем целые трактаты по вопросам литературы и искусств, выхватывать один отрывок из его произведений, одну лишь часть и по ней судить. (Голос с места: «не одна часть»). Я, например, считаю, что стержневыми вопросами в его статьях — это «задрипанство» и «даешь пролетариат». Эти же злополучные «задрыпанки», которые так произвольно и на все лады трактуются, являются побочной темой, ответом похода ограниченного мещанину «просвितянину» Боровию,¹ впутав-

¹ Так у тексті. Мається на увазі Буревій (справжнє прізвище Сопляков) Кость Степанович (1888–1934) — український поет, драматург, письменник, літературознавець. Приводом для памфлету М. Хвильового «Московські задрипанки» стала брошура Костя Буревія «Європа чи Росія — про шляхи розвитку сучасної літератури». У ході дискусії Кость Буревій значною мірою перейшов на позиції Хвильового. У вересні 1934 року, намагаючись уникнути арешту, він переїжджає до Москви. У грудні 1934 року заарештований у справі «української групи терористів-білогвардійців» разом із Олексом Влизьком, Дмитром Фальківським та ін. Розстріляний 15 грудня 1934 року.

шемуся в дискуссию и предложившему зря не галдеть на Украине, потому, мол, что здесь перепевают то, о чем говорилось в московской литдискуссии два года тому назад. И вот этот «просвितянин», живущий задами русской литдискуссии, кстати сказать, довольно беспросветной, получил кличку «московского задрыпанки» (кличка вредная политически). В этом абзаце у Хвилевого есть целый ряд неточных, неудачных и политически вредных формулировок. Здесь же дело представлено так, что писания Хвилевого есть вообще сплошная путаница, а абзац о задрыпанках чуть-ли не «австрийская интрига».

Хвилевой — тот тип молодого культурного пролетария, которого вынесла наверх Октябрьская революционная буря, тип закаленного в боях революционера, который призван произвести культурную революцию. Хвилевой, который до 21 года ходил по всем фронтам с винтовкой, является не только выдающимся поэтом гражданских битв, крупнейшим и талантливейшим беллетристом, но и образованным марксистом и пусть не изображают его здесь путаником, ибо это нельзя иначе назвать, как фразой бессилия выступить открыто в печати с выяснением этой путаности, которой по сути нет. Хвилевой яркий представитель того молодого поколения строителей социализма, подхваченных Октябрем из общественных «низов», который (представитель), поставив в 1921 г. в угол винтовку, успел за это время упорным, самостоятельным трудом добраться до вершин человеческой культуры. И это не просто себе нахватавшийся выскочка — верхогляд, а человек с твердо сложившимся марксистским материалистическим мировоззрением, который с лезвием диалектического метода познания переработал горы материала человеческой мысли. Это тот тип революции, которым мы должны гордиться, а не так огульно оплевывать, как это здесь пытался делать тов. Затонский. Я этим вовсе не хочу сказать, что Хвилевого не надо критиковать или что не за что критиковать. Ведь это только первые шаги его публицистической и критической деятельности с ошибками и промахами, исправление которых принесет ему только пользу. Но для того, чтобы критиковать тов. Хвилевого, надо прежде всего хорошо знать то, с чем он выступил. (Голос с места: «он выступил со своими традициями»). Да, за эти свои традиции революционной борьбы на Украине, за социализм он будет бороться, как

украинский коммунист. Так подходить к Хвилевому, как здесь подходили, выставляя его каким-то сумбурным путаником, нельзя. Хвилевой не мальчишка и делать из него мальчишку нельзя, он серьезный человек, хоть это не мешает ему иногда писать в тоне чисто юношеского задора, ибо чем иначе объяснить, как не юношеским задором такую логику, как: «Росія самостійна? Самостійна. Ну, так і Україна самостійна».

Несколько слов по поводу моего разговора с Лазарем Мойсеевичем о выступлениях т. Хвилевого, на который здесь ссылались, как на мое прегрешение. Как-то, при выходе из ЦК, тов. Каганович спросил меня, читал ли я статьи тов. Хвилевого. Я ответил, что, конечно, читал. Ну, как вы к ним относитесь? — последовал вопрос. Правильно пишет — ответил я, имея в виду основное в них — это вопрос о «просвитянстве» и о вовлечении пролетариата в украинское культурное строительство. Из дальнейшего разговора выяснилось, что Лазарь Мойсеевич имел в виду лишь последний пасус «московські задрипанки». Как тогда, так здесь, на Политбюро мне ставится вопрос — согласен ли я с теми путями развития молодой украинской литературы и, в частности, с той ориентацией, какую дает ей тов. Хвилевой в своем разделе «московські задрипанки». Согласен с основной мыслью т. Хвилевого о том, какими путями должна развиваться украинская литература и каким материалом она должна питаться, но не согласен с этой формой, в какую облек тов. Хвилевой эту правильную мысль в своем разделе «московські задрипанки» и его утрированно острыми формулировками. Перед октябрьской украинской литературой, выросшей и переработавшей в основном материал дореволюционной украинской литературы, встала проблема: какой материал она должна взять в переработку для своего развития, т. е. то, что т. Хвилевой формулирует: на какую из мировых литератур она должна взять курс на дореволюционную русскую дворянскую литературу, или на европейскую буржуазную? Иногда можно услышать демагогические речи, что украинская литература должна ориентироваться на русскую пролетарскую литературу. Но ведь это лишь фраза, ибо никакой русской пролетарской литературы еще нет. Она находится в еще более тяжелом положении, чем украинская, ибо на

молодую русскую литературу дают старые громоздкие традиции и беспросветное попутничество.

Сотрудничества украинской октябрьской литературы с такой же русской тов. Хвильевой не только не отрицает, но наоборот, является пламенным ее защитником. Но ориентироваться на то, чего еще нет или почти нет, нельзя. Ведь сейчас русская читающая аудитория, в том числе и литературная молодежь, живет и воспитывается на Синклере¹, Джек[е] Лондоне², Генри³, Келлермане⁴ и т. д., т. е. на иностранной литературе. Так что же жевать молодой украинской литературе — русское дореволюционное литературное нитье, отражавшее в основном разложение и упадок господствовавшего дворянства или учиться на образцах западноевропейской литературы, отразившей в основном бодрый тип восходящего буржуа. Тут у тов. Хвильевого сомнений нет. Даешь, как он говорит, Европу и, по возможности, в оригинале. И это верно. Что тут плохого? Нас Ленин тоже учил заимствовать культуру у буржуазного Запада. Разумеется, вытряхая ее буржуазную идеологию. Другое дело, как изложил эту правильную мысль тов. Хвильевой. А, по сути, это совершенно правильная мысль, т. е. украинская литература должна питаться тем же материалом, чем сейчас питается русская, и брать этот западный материал должна не через русскую трансмиссию, а непосредственно из первоисточников.

Друкується за:

ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 128 зв.—129.

Друкарський примірник.

¹ Синклер Льюїс (1895–1951) — американський прозаїк, лауреат Нобелівської премії з літератури за 1930 р.

² Лондон Джек (справжнє ім'я Джон Гріффіт Чейні) (1876–1916) — американський письменник, автор багатьох пригодницьких романів та оповідань, а також романів на гострі соціальні сюжети. У 1900–1914 рр. — активний діяч Соціалістичної партії США.

³ Генрі О. (справжнє ім'я Уільям Сідні Портер) (1862–1910) — американський прозаїк, відомий передусім як автор гумористичних та сатиричних новел.

⁴ Келлерман Бернгард (1879–1951) — німецький письменник. Представник неоромантизму в німецькій літературі.

З ДОПОВІДІ ВОЛОДИМИРА ЗАТОНСЬКОГО
на червневому пленумі ЦК КП(б)У

4 червня 1926 р.

Зразки творчості комуністів-митців

Виходить так, що, по-перше, розуміємо, а потім починаємо каятися. Я вам зараз наведу зразки ревізйонізму в мистецькій формі.

«З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія...» ...я откидаю вії і згадую: — ...воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків...»¹.

«...Моїх товаришів легко пізнати: —
доктор Тагабат,
Андрюша,
третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).
Чорний трибунал в повному складі».

«Я подумав: “коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палац з гільйотини”».

«у дегенерата низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся і приплюснутий ніс. Мені він завше нагадає каторжника і, я думаю, що він не раз мусів стояти у Відділі кримінальної хроніки».

«...Шість на моїй совісті?
Ні, це не правда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті.
— Тьма?»

«Хвильовий» «Я (Романтика)».

Далі він розказує про те, як вони у ЧК розстрілювали на право й наліво, ми це й самі знаємо, всіяко бувало, а далі він каже:

¹ Тут і далі Володимир Затонський цитує твір Миколи Хвильового «Я (Романтика)», вперше надрукований 1924 року.

«...Але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся в бік: що це: галюцінація? Я в тривозі метнувся в бік і вскрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину. Мій м'ятежний сину.

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, схопився рукою за крісло і похилився.

Але в той же мент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю і пропав. То доктор Тагабат:

— “Мамо”? Ах ти, чортова кукла. Сісі захотів? “Мамо”?

Я вмить опам'ятався і схопився рукою за маузер.

— Чорт, — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене і сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни».

«нікому, ніколи і нічого не говорити, і розкололось мое власне «Я».

«...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене всю ніч ні на хвилину? Хіба то моя вина?».

«...Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать все там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелене світло з пронизаного zenіту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях.

Я пориваюсь крикнути:

— Мати. Кажу тобі: іди до мене. Я мушу убить тебе».

«...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері і притиснув її голову до своїх грудей.

Потім підвів маузера і нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилась вона на мене».

«Я зупинився серед мертвого степу:

там, в дальній безвісті,

невідомо горіли тихі озера загірної комуни».

«З дзвоном розірвалась біля мене шрапнель і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути у невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось взяв мене за руку. Я повернувся — дегенерат.

— От так стража. — Всі повтікали. — Хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким вогнем. — Пам'ятаю, я подумав тоді:

“Це сторож моєї душі”, і без мислі побрів на міські пустирі».

«Ми часто ухилялись доглядати розстріл. Але він, цей дегенерат, завше був салдатом революції, і тільки тоді уходив з поля, коли танули димки і закопували розстріляних».

«Хвильовий» «Я».

Товариш не уявляє собі фальші, усієї глибокої фальші цієї самої загірної комуни, в зв'язку з цим розкладом, занепадом і т. інше, в зв'язку з тим, що єдиний вірний вартовий революції в його уяві є дегенерат. Але це ще недоговорено. Чого недоговорив один, договорить другий:

Україно, моя Україно...
Мій обдертий, замучений край...
Я за тебе піду до загибелі
На торттури, на вічний одчай...
Образ твій перед мене ізнову,
Так докірливо дивишся ти...
Скільки хлопців твоїх чорнобрових
Розстріляли по тюрмах кати...
Зір твій кличе мене і тривожить...
Я ж не можу вернутись назад.
Хто кати, я ї сказати не можу...
Може, й сам я той зрадник і кат?
Рвав, сліпий, твоє біле я тіло,
Круку тіло твоє віддавав...
Коли ж кості твої забілили,
Я прокинувся, і все пригадав...
Ти прийшла?... Ти воскресла?... Небого...
За тобою руїни, хрести...

О, прости свого сина сліпого,
Свого сина дурного прости...
Вся в сльозах перед мене не стій...
Я і вдруге тебе розстріляю...

Ну, я не буду більше читати, гарно написано.

Голос с места: Дуже гарно (сміх).

Затонський: Так, дуже гарно написано, далі як написано:

Скинь вінок свій, о, мамо кохана,
І лягай в домовину сама...
Ці шовки не для себе ми ткали,
Ці ляльки не для наших дітей.
Пролітають авто і трамваї...
Ох, ти доле безумна моя...
Що робити, і сам я не знаю,
Розгубився, заплутався я.
Я покінчить не можу з собою.
Бо не знаю, де правда й чия...
Бо на мене махнула рукою
Україна нещасна моя.
— Що зробив я, ой, мамо, ой, нене?..
Ми без тебе тепер нічий...
Тільки сльози та кров неупинно,
Наче серце на вістрі ножа...
Я співав про нову Україну.
А нова — Україна — чужа...
І чужа й не чужа... Я не знаю...
Я люблю й проклинаю її...

Голос с места: Хто це писав?

Затонський: Перше писав Хвильовий, а друге, неважно, теж член нашої партії. Але я питаю — є щось спільне між ними, подібні один до другого чи ні? Та це ж два рідних брати. Про що це свідчить. Ми підходимо до цього, не до як до літературного явища і не з боку, звичайно, тов. Балицького, а ми підходимо до цього, як політики і марксиста. Це що говорить — це уже каються, починають комуністи каятись в тому, що самі робили — от що. Одно надруковано, — «Осінь», а друге ще не надруковане. Захалаявна література, як кажуть. Це, товариші, виходить теж ревізйонізм, тільки далі сягаючий, бо це письменник, поет, який в образах мислить, і, розуміється, далі сягає, аніж публіцист. Це цілком зрозуміло. Тепер, коли людина кається в минулому, через що це

набирає національного виразу. Бо в «Я» ще немає національного виразу, це взагалі говорить, то могло б і в російського поета бути (у Єсеніна тощо). Але оскільки й Хвильовий — ще українець, то у нього розгубленість соціальна теж виростає в націоналізм. Він в других творах розкаже теж саме, що у автора зачитаної вже «України»: і «невже-ж я зайва людина, що так люблю Україну». Весь час говорить про те, що наболіло, і у кого болить оця нацмозоля. Не тільки на Україні, але і в Росії, є люди, що загубилися в нетрах непманщини, що не розуміють патосу будівництва.

За пролетарський ренесанс

Ось цей самий Устрялов говорить про ренесанс (відродження), українська буржуазія теж говорить про ренесанс, ми теж говоримо про ренесанс і Хвильовий, далі скажу, теж про ренесанс та ще і про азійський, з великим патосом верещить. Він говорить, що саме з Радянської України піде нове мистецтво, що на його «чекає Європа». Ось виходить, що є 4 ренесанси. Я підкреслюю, що ми теж за ренесанс, ми, безумовно, за відродження, відродження, перш за все, пролетарської культури. І тут на Україні вона буде відроджуватися в національному офарбленні, це буде культура радянської України. Ми переконані, що українська культура в радянській Україні відродиться, ми переводимо українізацію цілком, не боїмося того, що культура може підупасти. Може, на перші роки, вона і підупаде, але ми не боїмося. Зниження рівню на ті часи, поки у нас не буде відповідних українських сил, поки у нас не буде викладачів, підручників тощо. Можливо, що в перші роки ця культура й дасть зниження, що може вийти так, як у нас вийшло з ВУЗами. Вони приймали в свій час теж з трошки нижчим рівнем, по класовому принципу, — рівень був трохи знизився, але зате ми поширили базу, втягнули густу масу робітництва і мали змогу на цій базі сягнути далі. Так само і з українізацією. Ми певні, що з часом розів'ється українська культура, що українська культура внесе свій внесок в загальноєвропейську і в світову культуру. Розуміється, було б безглуздом відкинути те, що нам може дати Європа, навіть, ширше, світова культура.

Візьмемо все краще, пристосуємо до свого ґрунту, будемо творити свій ренесанс. Звичайно, він не буде розвиватись в буржуазних формах, йти шляхами, що на них штовхає буржуазію. Українська радянська, пролетарська, хоча і на селянському ґрунті. Вона буде творити свої цінності, а не обмежуватись перекладом на українську мову досягнень російської. Тільки процес не відбуватиметься за Хвильовим, шляхами національної ворожнечі. Навпаки, без ворогування хоча б і культурного з «московським». Ми підемо поруч, допомагаючи один одному, до спільного пролетарського ренесансу, що увільється, врешті, в море культури безкласового суспільства.

Тому, що ми віримо в маси, ми віримо в те, що пролетаріат висуне дійсно тих людей, які зуміють захопитись патосом, але патосом будівництва; у їх же патос бляшаний з орієнтацією на невідомі обрії загірних комун. Патос зараз в будівництві життя, в індустріалізації. Ми певні в тому, що саме це будівництво дасть пролетаріату змогу підвищити культуру взагалі, а українську зокрема. Ми певні в тому, що не буде Ренесансу Устрялових, Грушевських, Зерових.

Радченко: І Хвильового.

Затонський: Щодо ренесансу Хвильового, то це не ренесанс, а невір'я, він ні в що і нічому не вірить, не вірить Хвильовий і в те, що ми будуємо соціалізм. Сам себе і других обманути хоче криком.

Шляхи творчості Хвильового

Треба сказати, що в творах Хвильового є дуже запашні місця. Так він говорить: «Комінтерн одне, а Сухарівка зовсім інше...» (читає). Далі він каже, що в російській літературі нема нічого путнього. Чи є путнє чи нема, можна погодитись чи ні, але далі він каже: «Буття визначає свідомість»... (читає), а далі: «таким чином ми підходим до московських задріпанок...» «Москва є центр всесоюзного міщанства».

Цитати, тт., дуже запашні. Але, товариші, коли тут обурюватись, то я хотів попередити, — обурюватись можна і треба, але як: якщо кричати — рятуйте православні, наших руських

б'ють, то це було б що хочете, тільки не ленінізм. Це було б русотяпство. Треба бути дуже обережним, щоб не впасти в русотяпство, щоб не сказати оце саме рятуйте православні. Коли ми ображаємося за Москву, то не як за Росію, а як за центр світової революції, як за цитаделю тої революції. От через що. Справа не в Росії, а в революційності Москви. Ось у чому справа. Тому то ми і ображаємося, коли комуністи можуть говорити такі речі, тим більш, що це ж брехня. Через що ж він це говорить? Тут не тільки націоналізм, я хочу це підкреслити, хоч це і має суто націоналістичний, кажучи просто, жовто-блакитний вигляд, але це визначає не тільки націоналізм. Хвильовий, такі вже у його очі, в кожному о б і й с т ю бачить лише нужник та помийницю. В Москві духа Ілліча, що всю Москву красить, не примітив Хвильовий, а ось Сухарівку або Ільїнку побачив.

Чому він проти Москви? Тому лише, що українець, тому проти Москви. Не в тому річ. Він у всьому бачить тільки одну сторону, і то задню. Після НЕПу розгубився, заплутався Хвильовий, це ж скрізь видно в його творах. Він не бачить того, що ми можемо шляхом НЕПу ж перемогти капітал, що ми можемо соціалістичним шляхом дійти до виконання тих завдань в галузі культури, які стоять перед нами. От через що він говорить: «Національне відродження робить чудеса. Нація прискореним темпом приходить до відродження». В другому місці він каже: «Україна доти буде пляцдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав. Наше завдання полягає...» і далі — «цебто то, що проробила Італія в 48 році, звільнившись від австрійського утиску, коли стала незалежною державою». Він цього ніби хоче, а може сам і не хоче, та другого нічого не бачить. Він каже, що соціальні процеси, що їх викликано НЕПом логічно ведуть до конфлікту двох культур, а раз ідемо чисто капіталістичним шляхом, то, цілком зрозуміло, треба вибрати краще. Так він говорить в другому місці, — між куркулем і міською буржуазією треба вибрати краще. Це він говорить в «Думках проти течії». Він несвідомо, я певний, що він не хоче цього, але йде разом із буржуазією. От через

що орієнтується на Європу, правда, з оговоркою. Він каже, що навіть його друзі не розуміють, чого він хоче. Коли говорить про Європу, то має на увазі не тільки голу техніку, голої техніки замало, є дещо серйозніше останньої. Він розуміє Європу, як психологічну категорію, але яку Європу — буржуазну, пролетарську, чи яку? А все одно яку — кокетує він з діалектичною.

Він бачить, що в цьому він сходиться з буржуазією, навіть, з фашистами, бо це не важко помітити. Отже, стоячи по той бік кордону, фашист Донцов, придивляючись до творчости, до мистецтва Хвильового, він прямо каже, Хвильовий до «нас» іде, він розчарувався в радянському будівництві і шукає собі ґрунту в національному почутті, в національному відродженні. Він дивиться на Хвильового гадючими очима — оцей самий Донцов — і говорить: «годі, голубчику, крути не крути, а будеш з нами». Я певний, що Хвильовий не хоче цього. Він крутиться, щоб не піти до Донцова, він не хоче цього. Я не маю жодного підозріння, що Хвильовий і ті, що за ним ідуть, що вони хочуть іти за Донцовим, але Донцов тягне, приваблює його, і він крутиться й крутить. Він каже — Зерова ми мусимо використовувати не тільки по лінії техніки, але й у напрямку психологічному. Що таке Зеров? «Зерови — це та частина молодії української інтелігенції, яка в силу тих чи інших причин щільно зв'язала себе з долею старої генерації». Ви розумієте — старої генерації. Далі, він в іншому місці говорить: «Але технічно і навіть психологічно — вони нам потрібні» (стор. 61). Ось через що прийшов він до такого трагічного висновку, що йому приходить спиратись психологічно на Зерова.

Ленін заповідав нам, щоб ми вчилися в Європи, але Ленін ніколи не вчив нас вивчати й позичати психологію в буржуазії, а Хвильовий нас тому вчить, тому що він не вірить в пролетаріят, тому, що він не зв'язаний з пролетаріятим, — ось в цьому його нещастя. Товариші, ми за те, щоб вивчати техніку Європи, але й ми за те, щоби брати психологію Жовтневої революції, пролетарської Москви, а не Європи буржуазної, капіталістичної, а вони нав'язують нам не тільки техніку, але й психологію буржуазної Європи. Чого ж вони так аж до

Європи заїхали? Я не повірив доти, поки не прочитав статтю Донцова. Я думав, ну, що там, вороги на нас вішають собак, бреше Донцов.

Але, ось як їх розцінюють в нашій критичній літературі: «...Фальш у них од того, що вони сильні індивідуальні натури, котрим важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату» (Тиверець Б., *Спад ліризму*. «Червоний шлях» ч. 1-2, 1924 р.).

Так, отже, кланяйтесь і дякуйте, «сіра маса пролетаріату». Це написано в «Червоному шляху» про цих самих наших ширих європейців, написано в тоні співчуття до бідних хлопців, що їм важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату. Я не можу обвинувачувати редакторів, які мабуть не читали цієї статті, як не читали й інших статей, що там написані, але й сам Хвильовий не заперечує, що він із пролетаріатом не зможе зв'язатися. Він каже в одному місці так: «почуття колективізму не маю». Оскільки Хвильовий не може з'єднатися з колективом, не має віри в пролетаріят, він і мусить шукати опори в інтелігенції, тому він шукає в націоналізмові костурів для своєї романтики, для своєї творчості. Він не може шукати опори в тому, що робить пролетаріят, бо ж для нього «пройшла сіра осінь по всіх заулках республіки» і через це, як цілковитий і жалюгідний ліквідатор, він не хоче цього та йде просто до Донцова. Я не буду наводити цілої низки випадків, ще більш цікавих, бо не ставлю собі завдання перетворювати свою доповідь у літературну дискусію. Це не література, а це політика, глибока політика, бо ми не повинні, ми не можемо припустити того, щоб гадюка Донцівська проковтнула Хвильового і тих, що йдуть за ним, чи його ведуть за собою. Ми будемо проти того, щоб цей буржуазний гад взяв до себе, притягнув до себе ту частину нашої інтелігенції, нашої молоді, яка заплуталась, розгубилася під час НЕПу й буденного будівництва. Ми не можемо, не повинні цього припустити. Як у «Ревізорі» говориться: «в большом хозяйстве видно веревочка пригодится», а Хвильовий не «веревочка» і навіть не ганчірка, він, безумовно, талановитий хлопець і, безумовно, талановитий мистець, але більшовиками не родяться, а вироблюються.

З Хвильового і Хвильових треба вигартувати комуністів, чи, принаймні, як ми переконані, що не з кожного тіста комуністи виходять, то принаймні, корисних для революції людей, які б не сіяли отруту зневір'я, ліквідаторства, а які б, навпаки, допомагали б пролетаріатові в його жорстокій, трудній боротьбі.

Але як це можна зробити? Не так, що ми будемо його хвалити й говорити, що у нього плеханівська постановка, що він марксист і т. інш. Який у нього марксизм, яка в нього плеханівська постановка? У нього струвізм. Ми повинні притягти до себе ближче Хвильових і всіх здібних людей з армії мистецтва і взагалі з молоді, яка зараз заплуталась в суперечках НЕПу. НЕП складна річ. Що ж говорити про Хвильового, візьміть такого старого більшовика, як Лобанов, старий корінний більшовик, — що, він не заплутався в суперечках НЕПу? Що ж дивного в тому, що це сталося з молодняком? Немає дивного нічого. Ми повинні поставитися не тільки так, що це не наші, чужі люди, ми повинні забрати й використати їх, щоб їх не використовувала буржуазія, щоб не використали їх Донцови, Зерови тощо. Так ось відкіль ті висновки, які запропоновані в тезах, і тому я далі на цьому зупинятися не буду. Ці висновки надруковані, до них додати немає чого. Я маю на цьому закінчити свою доповідь, яка так затяглася, але ще раз підкреслюю, що коли мені довелося у своїй доповіді зупинятися на національних ухилах, і я формально більше зупинився на українському націоналізмові, ні в якому разі не можна відсіль робити такий висновок, що треба бити безоглядно по українізації. Навпаки, тим міцніш ми повинні провадити українізацію для того, щоб у нас на українському фронті, на фронті української ідеології не було монополії ані Зерову, ні навіть Хвильовому, який заплутався сам і може сам того не хоче, але плутає й отруює других.

Ми повинні надалі провадити українізацію, ми повинні провадити боротьбу проти ухилів русотяпства, бо ніяк нам не подолати ухилів Хвильових до рішучої перемоги над русотяпством та й байдужністю щодо безпосереднього будування української культури.

Нам, тт., вдалося ці тези, що тут запропоновані, провести одноголосно через комісію досить авторитетну, в складі тт. Чубаря, Петровського, Кагановича, Затонського, Шумського, Попова, Демченка, під головуванням т. Скрипника. Ми добилися того, що одноголосно були ухвалені всі тези, і я цілком певний того, що ЦК також прийме ці тези в основу, може дещо додати, але не змінить тієї лінії, яка провадилась досі й яку ми бажаємо провадити надалі, бо ми вважаємо, що та лінія, якою керувалось у своїй роботі Політбюро й та робота, що ним переведена, були правильними.

Друкується за:

ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Спр. 208. — Арк. 43 зв. — 45.

Друкарський примірник.

ВИСТУП МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО
на червневому 1926 року пленумі ЦК КП(б)У¹

5 червня 1926 р.

Петровский². — Слово для справки по личному вопросу имеет тов. Хвильевой.

Хвильевой. — Перш за все, два слова щодо автобіографії, на яку тут нападав т. Затонський³. З кожної автобіографії можна зробити такий скандал, який зробив т. Затонський з моєї автобіографії.

Я «званієм» пролетаря, «званієм» робітника ніколи не спекулював і не думаю цього робити, але чи маю я право називати себе пролетарем чи робітником. Я гадаю, що маю, хоч я цього і не роблю, що видно з тієї ж автобіографії.

Коли переходив з Дружківського заводу грузчиком на море, то не тому, що не находив відповідної атмосфери для революційної роботи серед робітництва, це зовсім не значить, що я відривався від мас, — це значить збирав, як робітників, так і селян до революційної думки і піднімав їх до бунту.

Той час цілком відповідав такій революційній тактиці, оскільки царат держався, як-то кажуть, на глиняних ногах.

Починається війна. Тут говорили т. т. про мою талановитість, не знаю оскільки я талановитий, але я не йду чомусь

¹ Друкується вперше.

² Петровський Григорій Іванович (1878–1958) — радянський політичний діяч, член РСДРП(б) з 1898 р. У 1919–1938 рр. — голова ВУЦВК, у 1920–1938 рр. — член ЦК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У, у 1921–1939 рр. — член ЦК РКП(б)/ВКП(б), у 1922–1937 рр. — заступник голови ЦВК СРСР, у 1937–1938 рр. — заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР.

³ Затонський Володимир Петрович (1888–1938) — радянський політичний діяч, член РСДРП(б) з 1905 р. У 1917 р. очолював київський комітет РСДРП(б), один із засновників КП(б)У. У 1918–1920 рр. був членом ЦК КП(б)У, Реввійськради УСРР та реввійськрад низки фронтів Червоної армії, різних складів українського радянського уряду. У 1920–1927, 1933–1938 рр. — член ЦК КП(б)У, у 1922–1923 рр. (у 1933–1937 роках — повторно) — нарком освіти УСРР, у 1924–1927 та у 1933–1938 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У, у 1925–1927 рр. — член Оргбюро та секретар ЦК КП(б)У, у 1927–1933 рр. — голова ЦК КП(б)У, нарком робітничо-селянської інспекції УСРР. Заарештований 3 листопада 1933 р., розстріляний 29 липня 1938 р.

в школу прапорщиків, чи то юнкерів, а йду рядовим, провожу в армії революційну роботу з мобілізованими робітниками, з якими працював в Донбасі.

Починається громадянська війна, я йду в червоногвардійські загони й проводжу там роботу більшовицьку, ту роботу, що провадили й т. т., що називають себе свідомими пролетарями.

Так що з цього боку, мені здається, коли будемо заглядати до автобіографії кожного з нас, то побачимо, що «мечтательность», про яку говорить тов. Затонський, ми знайдемо не тільки у Хвильового, але і у тов. Затонського. Це щодо автобіографії. Знову підкреслюю: мені здається, що я — все ж таки пролетарій, хоч я цим званням і не спекулював. У 17 років пішов я у Донбас і працював серед робітників, закликаючи їх до боротьби з царатом, і тим самим робив те, що робили й всі т. т. більшовики.

Моисеєнко¹. — Где вы работали?

Хвильовий. — З 17 років я вже працював в Дружківці на Торецькому заводі в котельному цеху. Коли потрібна буде моя автобіографія детальна, — прошу закликати мене до «К. К.», і я там розкажу все і досконально. Мені зараз 32 р., а в 17 років пішов з Ахтирського повіту, відкіля мене гнали жандарми.

Тепер я хочу говорити по суті і зробити деякі спростування. Справа, на мій погляд, стоїть зараз не в тій площині, в якій велася дискусія. Це мій власний погляд і дозвольте його отверто висловити. Зараз говорили про українізацію, а я гадаю, що нині стоїть питання не про українізацію, а про етапи національної трансформації, які проходить Україна. От так я мислю, доповідь же тов. Затонського була про українізацію. Я глибоко переконаний, що на одному з найближчих з'їздів чи то пленумів це питання (про національну проблему) безперечно стане во всю широчінь і височінь.

Петровский. — Вы взяли слово лишь для личного заявления и поэтому этим и ограничивайтесь.

¹ Мойсеєнко Костянтин Васильович (1895–1937) — радянський політичний діяч, член РСДРП(б) з 1917 року, у 1924–1927 роках — відповідальний секретар Сталінського окружного КП(б)У, у 1925–1927 та у 1934–1937 роках — член ЦК КП(б)У, у 1925–1927 роках — кандидат у члени Оргбюро ЦК КП(б)У, у 1927–1937 роках — нарком землеробства УСРР. Заарештований і розстріляний у 1937 році.

Хвильовой. — Тоді я дам тільки два-три спростування до тих термінів, що я вживав і яких деякі т. т. не зрозуміли. Товариші, із того, що говорилося на пленумі, у мене склалося таке враження, що я то ніби справжній контрреволюціонер. Як же: «Московські задрипанки»¹, відхід від Москви — і в той же час орієнтація на туманний захід. Таке враження, мені здається, склалося тому, що тов., свідомо чи несвідомо, не уяснили собі тих думок, що я висловлював в своїх статтях. Я говорив, що українська нація виходить зі свого стану етнографічного і переходить в культурний стан, і я говорив: оскільки це так, остільки ми мусимо зробити з цього відповідні висновки, а мені говорять, що я підпав під вплив Донцова чи то Струве, мені говорять, що я являюсь агентом українського шовінізму.

Друге: боротьба двох культур. На мій погляд, в цій теорії, в її існуванні не повинні ні Лебедь², ні Хвильовий. Помилка тов. Лебеда була в тому, що він став на бік російської культури. Недавно тов. Скрипник написав статтю, де він вказує, що динаміка економічного розвитку була за чеську культуру, і саме в тих умовах, в яких вона виростала в Австро-Угорщині. Я гадаю, що ця динаміка цього ж розвитку в наших умовах за українську культуру. От чому нам треба стати на боці української культури і зробити її гегемоном на Україні. Це не значить, що цього хоче Хвильовий. А це значить, що коли ми цього не зробимо, то ми приведемо оці дві культури до конфлікту, що буде «чреват» поганими наслідками. Ось моя постановка питання. Це не бажання боротьби двох культур, а це життєвий факт, з яким не рахуватися не можна. Так говорить мені логіка соціальних процесів. Динаміка економічного розвитку стоїть за українську культуру і тому нам треба стати на

¹ Ідеться про частину під назвою «Московські задрипанки», якою завершувався памфлет Миколи Хвильового «Апологети писаризму» (уперше опубліковано в газеті «Культура і побут» 28 березня 1926 року).

² Лебедь Дмитро Захарович (1893–1937) — партійний і державний діяч, другий секретар ЦК КП(б)У (1920–1924), автор «теорії боротьби двох культур». У травні 1924 — грудні 1925 року — голова Центральної контрольної комісії КП(б)У та народний комісар робітничо-селянської інспекції УСРР. У 1926–1930 роках — заступник народного комісара робітничо-селянської інспекції СРСР. У 1930–1937 роках — 1-й заступник голови РНК РСФРР. Репресований і вбитий у 1937 році в Москві.

боці української культури і зробити її на Україні гегемоном. Тоді, звичайно, можна буде говорити про рівноправність мов. Бо поки українська культура не буде гегемоном, доти слова про рівноправність мов залишаться словами. Всі процеси, що відбуваються на селі, в місті, в українському суспільстві, — ці процеси будуть логічно вести нас до конфлікту двох культур, який — знову повторюю — «чреват грозними» наслідками. Знов таки це не моє бажання, а факт життєвий, з яким не можна не рахуватися.

Далі говорили про «психологічну Європу». Я і тут дам невеличке спростування. В своїй книжці «Думки проти течії» я вже вияснював цей термін. Вияснював я і в статті, що зветься «Україна чи Малоросія?». Що я хотів сказати, коли вживав цей термін? Я хотів сказати, що під «психологічною Європою» я розумів той революційний метод, який вироблювався на протязі віків західноєвропейським суспільством. Мені кажуть, що треба орієнтуватися на техніку Європи, на європейську техніку, — для мене це не зрозуміло. Ні техніки, ні ідеології я у нього не беру. Що я можу взяти у Дідро? Техніку, ідеологію? Також ні! Я візьму в них суму тих прийомів, якими вони володіли, як революціонери, які вони дали нам, як вільні виразники настроїв поступового суспільства. І у Лесінга тощо я це ж візьму.

Каганович. — Вы это говорите как украинец или как представитель рабочего класса?

Хвылевой. — Как представитель рабочего класса.

Каганович. — А чому ви не хочете йти вмісті з російською робітничою класою?

Хвылевой. — Дозвольте скінчити з «психологічною Європою». Отже, те, що говорять товариші, по-моєму, зовсім не те, що я говорив. Коли ми кажемо, що треба орієнтуватись на декабристів, то скажіть — на що? На ідеологію чи на техніку? Я не беру ні ідеології, ні техніки. Я беру революційний метод, яким володіли декабристи. Це треба розуміти, в цьому треба розбиратись, і тоді ясно буде, що я маю на увазі під «психологічною Європою». (Шум). Мені важко говорити, коли мене будуть збивати репліками, бо, по-перше, я тут гість, а, по-друге, про мене вже «висловлювались» стільки, що я і без того повинен «збиватись».

Отже, щодо «московських задрипанок». В своїй статті я вже говорив, що під «московськими задрипанками» я мав на увазі не революційну демократію, не Леніна, не Плеханова¹. На Леніна і Плеханова треба орієнтуватись. Це аксіома. Тов. Киркиж сміється — орієнтуватись на Плеханова не того часу, коли він вів боротьбу з більшовиками, а того, коли він писав філософські праці, на які Ленін завше посилався. Товариші, є дві Москви. Москва з Комінтерном, з ВКП, з пролетарськими заводами.

Каганович. — По-вашому оазис.

Хвильовой. — Є Москва і Сухаревської крамарихи. Це не треба змішувати. Ми кажемо, що ми орієнтуємось на революційну Москву.

С места: А в Харькове Благбаз² есть.

Хвильовой. — Товариші, не поділяти Москву — це значить заставляти нашу молодь орієнтуватись на Москву мистецьку, яка просякнута дрібнобуржуазною ідеологією. Я не кажу, що не треба орієнтуватись на статті Сталіна, а кажу про літературу мистецьку, яку подають нам Еренбургі³, яку подають нам Олексії Толсті⁴. Отже, треба відрізнати і знати, що є дві Москви. Я казав, що не можна орієнтуватись на другу реакційну Москву, і це треба було б в промовах відмітити. Коли я говорив про Європу, то я наводив конкретні приклади. Брав, наприклад, Бальзака і казав, що якийсь Бальзак навіть ідеологічно до нас може бути ближчий, ніж російська література минулого. Бо Бальзак дав тип селянина, припустим, зовсім інакше, як його відбито було в писаннях російських літераторів, хоч би того ж самого Тургенєва. Товариші, Бальзак розкрив нам справжню природу селянина крізь призму свого ідилічного уявлення. Крізь призму ліберально-поміщицьку.

¹ Плеханов Георгій Валентинович (1856–1918) — один із найавторитетніших російських теоретиків марксизму, одним з основних напрямків його роботи була розробка марксистської теорії естетики.

² Благбаз — Благовіщенський базар у Харкові.

³ Еренбург Ілля Григорович (1891–1967) — письменник. Його ім'я і талант публіциста широко використовувала радянська пропаганда для створення привабливого образу СРСР за кордоном.

⁴ Толстой Олексій Миколайович (1883–1945) — письменник, громадський діяч, академік АН СРСР. Був, зокрема, автором апологетичних романів про Петра I і про більшовицький режим.

Отже, коли кажемо нашій молоді, щоб вона орієнтувалась на Москву взагалі, на московське мистецтво, то сим штовхаємо її не на той шлях, яким вона мусить піти.

С места: Сквозь какую призму вы рассматриваете Бальзака?

Хвылевой. — Я знаю, що Бальзак був роялистом, але й знаю, як він розкривав природу селянина.

С места: Не слышно.

Хвылевой. — Отже? Ми не проти московської молоді, ми за московську молодь, але ми гадаємо, що ця московська мистецька молодь не йде тим шляхом, яким їй треба йти.

Моисеенко. — Я категорически возражаю против того, что у нас не пленум ЦК, а литературное выступление.

Хвылевой. — Мені не дають можливості говорити, але я глибоко переконаний в тому, що в тих думках, які я кинув, можливо є і перебільшення, можливо є і загострення, але в основі, гадаю, в них правдивого багато, бо я не казав, що треба тікати від Москви взагалі.

Я казав — від якої Москви, але не казав, щоб молодь не брала ті думки, які подають наші вожді. Я казав, що та художня література, яка зараз видається в Москві, не витримує з ідеологічного боку критики. Наша література мусить піти іншим шляхом, навіть з орієнтацією на кращу західноєвропейську літературу, яка іноді може бути нам близькою.

Киркиж¹. — Признаете ли вы, что ошибаетесь, после того, что говорилось на пленуме, что пленум весь говорит против вас?

Хвылевой. — Коли весь пленум говорить, що я помилявся, то я мушу визнати свої помилки і мушу замовчати — я дисциплінований член партії.

Друкуються за:

ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 208. Арк. 79 зв. — 80.

Друкарський примірник

¹ Кіркїж Купріян Йосипович (1888–1932) — член РСДРП(б) з 1910 року, у 1917 році — член Харківської ради робітничих і солдатських депутатів, член Харківського комітету РСДРП(б), у 1923–1927 роках член ЦК КП(б)У, у 1925–1926 роках — член Політбюро та секретар ЦК КП(б)У, у 1925–1930 роках — член ЦК ВКП(б), у 1926–1927 роках нарком робітничо-селянської інспекції УСРР, у 1929–1932 роках — член президії ВЦРПС, у 1930–1932 роках — член ЦКК та кандидат у члени президії ЦКК ВКП(б). 24 травня 1932 року в Москві загинув у автомобільній катастрофі.

ЗАЯВА
ГРУПИ КОМУНІСТІВ ЧЛЕНІВ ВАПЛІТЕ

1 грудня 1926 р.

У зв'язку з літературною дискусією виявилися певні наші ухили від партійної лінії у ґрунтовних політичних питаннях, ухили, що були широко використані ворожими пролетарській революції елементами.

Утворилось таке становище, що український шовінізм став визнавати нас за своїх однодумців, зачисляючи нас до єдиного націоналістичного фронту проти партії.

Ми вважаємо за необхідне заявити, що це сталося всупереч нашому бажанню, що суб'єктивно нічого спільного ми з представниками буржуазного націоналізму не тільки не мали й не маємо, а й увесь час своєї революційної діяльності провадили з ними рішучу боротьбу. Отже, нині ми рішуче рвемо з тими своїми помилками, що давали привід ворогам Компартії горнутися до нас.

Ми визнаємо, що гасло орієнтації на психологічну «Європу» будь-яку, «минулу-сучасну», «пролетарсько-буржуазну», враз із змаганням розриву з російською культурою, поруч із нехтуванням Москви, (що є центром всесвітньої революції) як центр «всесоюзного міщанства», було, безперечно, збоченням із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму.

Це гасло може бути «тільки прапором для української дрібної буржуазії, що зростає на ґрунті непу, бо вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а за орієнтацією на Європу, безперечно, розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну — відмежовування від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР — Москви».

Щодо боротьби двох національних культур, то вона виявляється нині, навіть загострюючись подекуди, лише в міру існування капіталістичних елементів у економіці переходової доби і в міру впливу буржуазної ідеології на сучасників.

Ми визнаємо, що теорія боротьби двох культур в інтерпретації тов. Хвильового відповідає економіці капіталістичного розвитку і що цілком неможливо застосувати її у будівництві

нової української радянської культури на базі радянської економіки й диктатури пролетаріату.

Ми цілком стоїмо на ґрунті постанов червненого пленуму ЦК КП(б)У про те, що:

1. «Шляхам буржуазного розвитку ми протиставляємо свій пролетарський шлях. Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання розвиваючоїся українською соціалістичною культурою всіх досягнень світової культури, за цілковитий її розрив із традиціями провінціальної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних досягнень, гідних творення великого класу. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братського співробітництва робітників і працюючих мас усіх національностей в ділі будівництва міжнародної пролетарської культури, в котру український робітничий клас зуміє вложити свою частку», і що:

2. «Коли мова йде про пролетаріат, то протиставлення української культури в цілому великоруській культурі теж в цілому означає ганебну зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму. Якщо український марксист захопиться цілком законною й природною ненавистю до великоросів-гнобителів перед тим, якщо він перенесе хоча б частинку цієї ненависті, хоча б тільки відчуження, на пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист тим самим звалиться в болото буржуазного націоналізму» (Ленін, «Національний жупел асиміляторства», т. XIX).

Ми цілком поділяємо думку пленуму ЦК КП(б)У в справі літературних груп типу «неокласиків»¹, що вони ведуть роботу, «розраховану на задоволення потреб зростаючої української буржуазії, і тому вважаємо, що товариш Хвильовий, визначивши в своїх статтях ці групи як «ідеологічно нам далекі» і заявивши, що «до їхньої ідеології ми завжди мусимо бути насторожені», в той самий час висунув помилкову формулу

¹ «Неокласики» — група українських поетів та письменників-модерністів початку XX століття (Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драї-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен), Максим Рильський, Віктор Петров (Домонтович).

використання цих груп «психологічно». Так само за помилку ми вважаємо «апологію» неокласиків у першому зошиті ВАПЛІТЕ.

До вищезазначених збочень від пролетарської партійної лінії ми дійшли в запалі літературної дискусії, в боротьбі з проявами неучтва, напостівства¹ та просвітянства, в запалі боротьби проти вікового «епігонізму», що проти них ми вважаємо за свій революційний марксівський обов'язок провадити боротьбу й надалі. Нині ж, уважно обмірковуючи справу, ми бачимо свої ідеологічні й політичні помилки і одверто їх зрікаємось.

Ми не розходимося ні в чому з лінією партії й визнаємо цілком правильну політику й роботу, що провадиться під керівництвом ЦК КП(б)У, зокрема в галузі культурного будівництва. В основу своєї роботи ми кладемо вирішення червеного пленуму ЦК КП(б)У.

Ол. Досвітній

М. Хвильовий

М. Яловий

1-ХІІ-26 р.

Друкується за:

Вісті ВУЦВК. — 1926. — 4 грудня.

¹ Це поняття походить від назви радянського літературно-критичного журналу «На посту». Він був створений у 1923 році і став органом Московської асоціації пролетарських письменників (МАПП) і Всеросійської асоціації пролетарських письменників (ВАПП). Проіснував до 1926 року.

АНОНІМНИЙ ВІДГУК
про творчість Миколи Хвильового

Без дати
Орієнтовно 1926 рік

Копія

ХВИЛЬОВИЙ Микола — лет 34—36, происхождения интеллигентского, окончил гимназию и Харьковский университет¹, в 14 г., во время войны, в целях избежания призыва², ХВИЛЬОВИЙ, имея родственную поддержку и протекцию, вступает в число рабочих на ХПЗ³, где, однако, первоначально вообще очень редко бывает, а затем, с осложнением и усложнением общей атмосферы, работает регулярно, выполняя различную мелкую работу⁴. В 20 г. ХВИЛЬОВИЙ вступает в Коммунистическую партию⁵ в качестве «рабочего от станка». Характерно отметить, что вступление это было своего рода «семейной драмой» — все близкие Хвильовому люди были страшно против этого вступления, против него была и та особа, в которую был влюблен Хвильовий и которая влияла на него очень долгий период; ХВИЛЬОВИЙ уже тогда-то именно и пустил в обращение фразу, ставшую крылатой и впоследствии с таким удовольствием подхваченную и распространенную: «На эти вещи нужно смотреть значительно проще, просто партийность сейчас — наиболее удобная форма...» (Пропуск у тексті — *Ю.Ш.*); влюбленную же свою он всячески убеждал в «романтической прелести» принадлежности к партии. И то и другое очень ясно сказалось в его произведениях — романтика, безыдейная, интеллигентская салонная романтика пропитала все те его произведения, где он касается «револю-

¹ Насправді Микола Хвильовий не закінчував Харківський університет.

² Насправді Микола Хвильовий не уникав призову в армію.

³ ХПЗ — Харківський паровозобудівельний завод. Заснований у 1895 році, з 1957 року мав назву «Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева».

⁴ На ХПЗ Хвильовий прийшов в період нової економічної політики, а не під час Першої світової війни.

⁵ Членом партії Хвильовий став у 1919 році.

ции» (могу говорить только в кавычках — «Досвітні симфонії», изд. ВСЕУКРЛІТКОМ»а, 1922 р.; «Сині етюди» ДВУ, 1922 р. и др.); стремление «спецов», «ответственных», их родни и проч<их> всячески использовать «блага жути от революции», безо всякого при этом осуждения или насмешки со стороны автора рассыпано обильно в его рассказах «Колонії, Вілі»... «Свиня», «Чумаківська комуна», «Життя», «Редактор Карк», «Кімната ч. 2» (см. «Сині етюди», сборн. ДВУ, 1922 г.). Со вступлением в партию ХВИЛЬОВИЙ, который и раньше еще обращал на себя внимание громадянства и общественности, становится в центре такого внимания. У него все больше растет слава «большого таланта». Эта репутация им едва ли заслужена, так как «большим талантом» ХВИЛЬ<О>ВОГО все же назвать нельзя. Он, безусловно, весьма способный человек, выделяющийся среди украинцев, да еще «рабочих», своим образованием, которое он тщательно скрывал и скрывает, вследствие чего он оказался чем-то вроде «исключительного самородка из рабочих» (Підкреслено в документі. — Ю.Ш.) с «данной ему от рождения тонкой чуткостью, изумительной интуицией, восприимчивостью», словом, попал в большие таланты. На самом же деле — имеет достаточное образование, «выгодно» его отличающее от того круга, в котором он вращался и вращается. При возникновении идеи о создании группировки «пролетарских писателей» на ХВИЛЬОВОГО были, естественно, устремлены все взоры, как на «всамделишного рабочего». Не вдаваясь в исследование причин, руководивших Блакитным в момент создания «Гарта», скажу лишь об истинной причине создания этой организации другими: «Гарт», в сущности, открывал собою страницу той дискуссии, которая так сильно (Пропуск у тексті. — Ю.Ш.) между Затонским и Сельбудом, — есть ли на Украине дейс<т>вительно украинский пролетариат; вот именно «Гарт» создавался его участниками с той целью, чтобы доказать не только наличие такого городского украинского пролетариата, но и столь сильное национальное его полное созрение, что имеется уже и кадр пролетарских писателей (Хвильовий, Христовий, Тичина, тогда и Сосюра — ни одного пролетария...), способных в литературе осуществить свои национальные идеалы (Підкреслено в документі. — Ю.Ш.). Такова сущность «Гарта». Сложился

же он из мелкой интеллигенции, из мелкопомещанской, мелкобуржуазной публики, которая прикрывалась «пролетариатом», но от своей идеологии, как увидим ниже, отделаться не могла, а быть может — и не хотела. И еще в январе 25 г. т. т. ПИЛИПЕНКО, СОФИЕВА /С. ЛЕВИТИНА/, ВАНИК и др. открыто обвиняли «Гарт» в том, что он является определенной мелкопомещанской организацией с националистическим душком. Так писал я и в июле-августе минувшего года, сообщая о распрах «Гарт-Плуг». И в этом смысле ХВИЛЬОВИЙ типичный «гартованец». Как и все они, он под явным или тайным влиянием шовинистической публики. Несколько фактов из недавней истории и текущего времени: а) в январе-феврале 25 г. во время съездов «Пролеткульта», «Плуга», «Гарта» обсуждался вопрос о вхождении в «ВАПП» (т.е. Всесоюзную ассоциацию пролет. писателей); все украинские группировки вошли, «Гарт» же отказался (Підкреслено в документі. — Ю.Ш.); б) на поставленный «в лоб» вопрос стоят ли гартованцы на платформе «Октября» (журнал осуществляющий резолюции партсъезда о литературной политике) — ХРИСТОВИЙ заявил, что «нет, не стоят»; в) попытка создать журнал на платформе этих резолюций провалилась: первоначально все дали свое согласие, а затем ХВИЛЬОВИЙ, ХРИСТОВИЙ и М. ЛЮБЧЕНКО (К. Котко) развели сильнейшую агитацию и появился ряд писем, — «т.к. журнал «напостовский» — я отказываюсь», что совершенно неслыханно, ибо «напостовцы» авангард пролетлитературы, осуществляющий партийную лит. политику; г) резолюция партии никак в жизнь не проведена на том основании, что в резолюции есть упоминание: «Гарт», а раз упоминают — значит все хорошо, действуй дальше, как и раньше; д) в конце концов «Гарт» развалился, развалил его Хвильовий. Почему? В это время он сильно попал под влияние тех кругов, которые были недовольны «Гартом» за слишком медленную политику; выразителем этой идеологии является Мих. МОГИЛЯНСКИЙ, сильно влияющий на ХВИЛЬОВОГО, его любимец. Именно через него идет лозунг — «от Москвы в Европу», а подоплека этого дана в предыдущей информации о Могилянском; д)¹ роковую роль во всем этом сыграла статья

¹ Так у тексті, повтор пункту «д»).

в «Коммунисте» некоего А. Соловьева, инспирированная К. Котко. В этой статье «Гарт» столь неприлично выдвигался, что он чувствовал под собой твердую почву.

Характерно отметить также, что при создании новой совершенно группировки, ориентирующейся «на Европу», ХВИЛЬОВИЙ не без остроумия взял для нее имя «ВАПЛИТ'е», весьма созвучное ВАПП, которая пользовалась таким кредитом. А потому, кто его там разберет, новая ли это ассоциация, или это та же ВАПП, но лишь по-украински звучащая как ВАПЛИТ'е. Своеобразная спекуляция, о которой говорят и очень много. Осталось отметить еще, что, подобно всем «гартованцам», ХВИЛЬОВИЙ не чужд антисемитизма — это проглядывает и в его сочинениях (особенно в романе «Кімната ч. 2» из того же сборника «Сині етюди») и сказалось на таком факте. Когда в 24 г. ставили «Тараса» ЛИСЕНКА¹ в Госопере, в Репертуарном комитете возник серьезный вопрос — как быть с совершенно неприличной сценой с евреем? ХВИЛЬОВИЙ же на спектакле говорил: хорошо, что не выкинули совсем, бо прав же Микола Федорович (Христовий), «хай їх хоч на сцені поколотять».

Совершенно непонятным представляется как именно о ХВИЛЬОВОМ не возникало до сих пор вопроса о правильности его линии, как непонятно и то, что для многих его «курс на Европу» о^казался новым. Говорю именно о ХВИЛЬОВОМ (Підкреслено в документі. — Ю.Ш.), потому, что если взять его главнейшие книги: «Досвітні симфонії» (изд. Всеукрлітком, 1922 р.) «Сині етюди» (ДВУ, 1923), «В очере-ті» («Шлях освіти», 24 г.), «Осінь» («Черв. Шлях», 24 г.), то в них легко можно найти подлинную физиономию Хвильового — бесформенный расплывчатый интеллигент, смакующий модернистические вывихи, чужак революции, для которого она — лишь сюжет. Приведем несколько наиболее характерных примеров:

1) Ранее всего у ХВИЛЬОВОГО нигде нет классового чутья и классового сознания, у ХВИЛЬОВОГО никогда нет

¹ Очевидно, идет речь про оперу Миколи Лисенка «Тарас Бульба».

в качестве действующего лица массы или хотя бы толпы — всегда личность, личность и личность. И даже в «Легенде» («Сині етюди»), рассказывающей о восстании, там мифическая личность Стеньки, а о подлинно движущей это восстание силе говорится лишь: «А далі йшли повстанці — чабани, байстрики, голодранці (відтіля, де «на ставок верби похилились»), в сравнении с чем попутчик Вс. Иванов («Бронепоезд», «Партизаны») кажется архипролетарским писателем;

2) Как освещается сама революция у ХВИЛЬОВОГО — безклассово, беспочвенно антимарксистски и антибольшевитски, чуть-что не по те<ории> «мистического анархизма» Георгия Чулкова;¹ вот образцы: «Влетіла та крикнула, — дзвінко, просторно: повстання». Очень просто, «влетела буря» и все («Легенда»); «Ах, я знаю: це Жовтнева тайна» («Кіт у чоботях»); «Ах я<к> мертво навкруги, як мертво, пеленає революція моїх думок мовчазні жертви» («Досвітні сімфонії», стр. 35). «Під браму комуністичної Мекки» (там же, 63); «Це кажу я, колишня шлюха, вам проститутки без формальної проституції, бо мої жіночі руки причастилися до нашого визволення революції» (там же, стр. 66 и 67). «Гей, революція для Духа. Так вам говорить колишня шлюха» (71). «Радуйся плоть моя. Радуйся. Вільний дух спішить до плоті — так в історії» (73) и т. п.

3) Как принимают герои ХВИЛЬОВОГО революцию — те же примеры «Колішньої шлюхи» («Досвітні сімфонії», стр. 63, 66, 67, 71, 73), а вот еще и в «Легенде» — «Ліворучія, або — повстання та й квит» стр. (Пропуск у тексті. — Ю.Ш.) («Сині етюди»). Опять очень просто. Или «мовчала молодиця, думала, мабуть... А потім спалахнулась раптом, наче промінь пробився крізь хмари: за волю... (Пропуск у тексті. — Ю.Ш.) йдете? І скрикнули хлопці: — за волю. Ще й шаблі забрязкотили. Зашумували очі в слив'янці (під віями, ніби слив'янка діяла), вискочила Стенька до порога: Цю ніч 5 чоловіків присплю... Хто перший? Виходь» (там же, стр. 180). Или еще: «Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а у Ми-

¹ Георгій Іванович Чулков (1879–1939) — поет-символіст, редактор, письменник, критик, перекладач. У 1906 році створив і популяризував теорію містичного анархізму. Ця теорія стверджувала індивідуалізм і сповідувала внутрішню свободу особистості, яка заперечувала будь-яку форму контролю за нею, зокрема соціального і політичного.

шиних очах стояло кохання, вона вже любила комуністів...» (там же, стр. 8) и так везде.

4) Как рассуждают о партии герои ХВИЛЬОВОГО: «Слухав його, плати за те, як утворити нову партію — викинути «р» із «РКП», викинути «у» — з КПБУ, утворити єдину КП» («Редактор Карк», стр. 35) и оказывается, что «це фантазія, це романтика», оказывается, что КП(б)У нечто вроде УКП.

5) Как рассуждают эти герои о своей работе? Вот единственно приличный коммунист из всех выведенных Хвильовым («Сині етюди», «Кімната ч. 2»), однако и он несет ахинею, на которую не решится даже нэпман: «Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар» и объясняет это столь «глубокой сентенцией» — «Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби». І тільки. «А коли я комісар, то я значить такий». Словом, и тут все так же просто, как «просто удобная форма жизни».

6) Что делают герои Хвильового — пьют, развратничают, бегают за юбками, ездят на автомобилях, жрут санаторские и детские пайки, словом, новое мещанство с партбилетами («Юрко», «Свиня», «Чумаківська комуна») — «А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хозяйствичком обзавівся й будинок збудував» («Кімната ч. 2», «Колонії, Віли»). Иногда они впрочем еще сражаются, но не от того ли, что никто из них, очевидно, не понимает почвы, на которой возникла революция, сражения все оканчиваются поражением («Солонський яр», «Синій листопад», «Бараки ще за містом», «Легенда»), приходят в деревню еще и такие, которых Хвильовий так таки и сравнивает с солдатом из «Катерини» Шевченка «взять, изнасиловать молоденькую девочку, да и уйти» («Життя») и т. д.

7) Революционерами люди становятся не менее просто — вот Гапка («Кіт у чоботях») попадает в партию лишь потому, что у нее козак повесил «байстрюка», хотя Гапка единственно положительный тип у Хвильового, а почему «це Жовтнева тайна», не более, не менее; вот Стенька — увлеченная хлопцами и стуком «шаблук», и их очами, усами, голосами, («Легенда»); вот охарактеризованный уже Вольский с его «І тільки»; вот Юрко («Юрко»), ищущий романтики и скучающий в эпоху мирного строительства.

8) Есть и нац. момент, предвещающий его теперешние выступления — «Шляхетне гніздо», где говорится, что на украинских костях «збудовано Петербург» и весь «Редактор Карк», где «невже зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну», где из-за революции «не стало церкви і воскресла церква», в которой, между прочим, поют мелодии Леонтовича, кстати, распеваемые детьми (чьими? очевидно, эмигрантскими) в Париже, где идет разговор о РКП и КП(б)У и т. д.

9) Есть, наконец, и предвестие теперешних выступлений Хвильового — «Европа чи Просвіта» и «Апологети писаризму» — тот же «Редактор Карк» (стр. 27, 28, 31, 34–35, 39, 42).

Все творчество ХВИЛЬОВОГО так не похоже на творчество пролет-писателей Либединского¹ (и у него есть отрицательные типы коммунистов), ФУРМАНОВА² (и у него в «Мятеже»³ приходится бороться с толпой), ГЛАДКОВА, Леонова и мн. др. Анархический индивидуализм; мещанское эстетство, роднящее его даже с Игорем Северянином, отсутствие классовой базы, тяготение к мещанству и какое то любовное омещанивание коммунистов, выбор из всей современной жизни отрицательно-мещанских сюжетов, без выявления своего отношения (отношения партийца) к уродливым явлениям нашей эпохи — таков ХВИЛЬОВИЙ. И думается, что недаром он испугался ВАПП'а — туда таких не берут и, войди «Гарт» в ВАПП, кто может знать — только ли оттуда, оказался бы выпущенным ХВИЛЬОВИЙ.

Верно: (підпис нерозбірливий)

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 24-25.

Машинопис. Засвідчена копія.

¹ Либединський Юрій Миколайович (1898–1959) — письменник, журналіст.

² Фурманов Дмитро Андрійович (1891–1926) — радянський письменник, військовий і політичний діяч.

³ «Мятеж» («Заколот») — роман Дмитра Фурманова, надрукований у 1925 році.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

11 жовтня 1927 р.

СВОДКА

Два года тому назад из Галиции приехала в Харьков некая СУРОВЦЕВА¹ — бывшая жена одного из видных работников директории ВИННИЧЕНКО, и сама бывший секретарь иностранного отдела УНР. С приездом в Харьков, она подала заявление в партию, но до сего времени не принята. В настоящее время работает в одном из наших наркоматов, как знающая иностранные языки. Теперь она состоит членом ВАПЛИТЕ.

Вчера 10/X, часов около 9-ти вечера, в дом печати им. Блакитного собрались почти все Ваплитовцы (человек 20—25), в том числе и исключенные из ВАПЛИТЕ ХВЫЛЬОВОЙ и ЯЛОВОЙ. Среди всех их была гр-нка СУРОВЦЕВА. Это собрание носило чрезвычайно секретный характер. Все они собрались внизу в отдельной комнате близь бильярдной, в которую никто, кроме своих членов не входил. Часов около 11 туда пришли ХРИСТОВОЙ, ОЗЕРСКИЙ² и ФУРЕР³. Заседание закончилось до поздней ночи.

¹ Правильно: Суровцова Надія Віталіївна(1896—1985) — громадська діячка, історик. Працювала в Українській Центральній Раді, у секретаріаті Міністерства закордонних справ під час гетьманату Павла Скоропадського. У 1918 році емігрувала до Австрії, на початку 1920-х років вступила до компартії Австрії, у 1925 році повернулась до СРСР (спочатку до Москви, потім до Харкова). У 1927 році заарештована і заслана, звільнена у 1954 році. Після реабілітації мешкала в Умані.

² Озерський Юрій Іванович (1896—1937) — радянський політичний діяч, науковець, виходець із УКП (боротьбистів), у КП(б)У з 1920 року. Член Колегії Наркомату освіти, завідувач Управління науки Наркомосу (з грудня 1928 року), після реорганізації Державного видавництва України в Державне видавничче об'єднання України очолив новостворену структуру. Заарештований 23 листопада 1933 року, засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував на Соловецьких островах. 9 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу. Розстріляний в урочищі Сандармох 3 листопада 1937 року.

³ Фурер — співробітник відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У,

ОСНОВАНИЕ: Донесение осведома ПК № ...от 11/X-27 г.

Верно: підпис

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 80.

Машинопис. Засвідчена копія.

редактор газети «Радянське село» (згодом — «Соціалістична Харківщина»).
Прихильник Хвильового. У 1930-х — на партійній роботі у Москві. Покінчив
життя самогубством.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

5 грудня 1927 р.

Том 2-й
Стр. 336

Р/с № 30
Отъезд ХВИЛЬОВОГО за гран.

§ 4. 6/ХІІ — выезжает за границу на 6 месяцев известный украинский шовинист, партиец — ХВИЛЬОВЫЙ¹.
Уезжает он с женой и дочерью.

В честь его отъезда 4/ХІІ — у него на квартире состоялся банкет, на котором присутствовали почти все члены Ваплите.

Попойка и речи произносились до утра. Со слов его прислуги, в течение целого месяца на квартире у него перепечатывались на машинке какие-то книги и рукописи. Причем работа производилась почти целыми ночами.

Есть пред<по>ложение, что ХВИЛЬОВЫЙ² вывезет все свои, а может быть и других запрещенные рукописи.

ОСНОВАНИЕ: дон. осв. ОПК «Литератор» от 5/ХІІ-27

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 30.
Машинопис. Копія.

¹ Підкреслено червоною хвилястою лінією.

² Підкреслено червоною хвилястою лінією.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

6 грудня 1927 р.

Том 2-й
стр. 347

Р/с. № 32
ПО лит. об'єд.

§11. Рассказ ХВИЛЬОВОГО «Я» (выпущен в сборнике «Осень») перепечатан в Наук. Литерат. Вестнике Донцова в гор. Львов (Галиция)¹ с примечанием редакции, что автор рассказа, хотя и коммунист «открыл звенья работы Ч-К.»

ОСНОВАНИЕ: дон. осв. ОПК № 1 «Литератор» от 6/ХІІ-27 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 29.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ «Літературно-науковий вісник» — літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал. Заснований 1898 року у Львові як продовження видаваного Науковим товариством імені Т. Шевченка журналу «Зоря» та редагованого І. Франком журналу «Життя і слово». Вихід був перерваний Першою світовою війною, відновлений у 1917–1919 роках у Києві. З 1922 по 1932 рік видавався у Львові Українською видавничою спілкою. З ініціативи Євгена Коновальця, головним редактором було призначено Дмитра Донцова. У 1933–1939 роках виходив під назвою «Вісник».

РОБОЧЕ ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

Грудень 1927 р.

§ I. — ХВИЛЬЕВЫМ закончена 2 часть романа «Вальдшнепы» о колеблющемся коммунисте и о соблазняющей его националистке-украинке. В уста последней автором вложены целые передовицы из Петлюровского «Трезуба».¹ Установка романа чисто политическая с массой идеологически невыдержанных мест. В Укрлите² есть тенденция вторую часть пропустить полностью с мотивировкой «есть критические журналы, которые будут ругать недостатки романа».

Приводятся наиболее интересные монологи 2-й части романа с сохранением оригинальной текстовой — в переводе на русский язык:

(речь идет о герое романа — партийце).

«Это тот самый русский интеллигент-интернационалист, который охотно говорит про самоопределение наций, только не тех, которые входят в Советский Союз; который всюду видит петлюровщину, не замечая своей устряловщины; который до сих пор думает, что украинская культура существует как австрийская интрига; который показывая Европе достижения русского гения выводит на арену и друг<ие> народы Союза, как интересный зоологический сад, обиженных русским царизмом обезьян. Он прячет в себе зоологический национализм».

Во время разговора двух партийцев о национализме героине романа Аглаи, один из них в присутствии Аглаи говорит другому:

¹ «Тризуб» — громадсько-політичний та літературно-мистецький часопис, неофіційний орган уряду УНР в екзилі. Заснований з ініціативи Симона Петлюри. Виходив у Парижі у 1925–1940 роках.

² Укрліт — Головне управління в справах друку у складі наркомосу УСРР, створене у серпні 1922 року.

«Как же Вы можете выносить ее издевательства и не заявлять про ее агитацию в ГПУ, в то время, как она живет в одной квартире с Вами».

Аглая на это говорит «обрабатываемому» ею партийцу:

«Разве от твоего материализма не оставили только рожки да ножки. Всякая же фетишизация, как говорят Ваши марксисты, есть первый признак идеализма. А разве Вы из своего учителя не сделали схоластичный аргумент? (Учитель сказал) разве Вы не кастрировали жизни этим пошлым обожествлением Аристотеля, — т. е. Кремлевского мечтателя¹. Как же ты, честный интеллигент, будешь доносить на меня в ГПУ.

— «Вы прикрываясь знаменем диктатуры пролетариата проповедываете российский миссионизм».

— «Но ты боишься этих взглядов — боишься разлучиться с партией и на что Вам эта критика, если она может нарушить единство Вашей «кулацкой отчизны». Да, вы лучше будете исполнять роли туманоискателей и творцов безвременья, чтобы потом передать родственному Вам фашизму свою «единую неделимую».

«Ты уже давно сам понимаешь и помнишь, что Робеспьер² послал на гильотину Дантона³ и что сам он доживал последние дни: ты хорошо усвоил, что 4 интернационал сейчас невозможен и что положение у Вас безвыходное».

ПРИМЕЧАНИЕ: здесь очевидно символически под Робеспьером подразумевается КП(б)У, а под Дантоном — УКП и украинский национализм.

Под агитацией Аглаи КАРАМАЗОВ (партиец) говорит:

¹ Тут натяк на Володимира Леніна. «Кремлівським мрійником» його назвав англійський письменник Герберт Велс.

² Робесп'єр Максиміліан (1758–1794) — один з лідерів Великої Французької революції, ініціатор терору проти «ворогів революції».

³ Дантон Жорж Жак (1759–1794) — діяч Великої Французької революції, виступив проти масових страт, був обвинувачений у спробі повалення республіки і гільйотинований.

«Неужели сама история создает для нации (украинск<ой>) перманентную трагедию».

(сам про себя).

«КАРАМАЗОВ из тех, которые сами расстреливают. Его нельзя усыпить медом сладких слов. Будьте покойны, он не растеряется в серьезной ситуации революционных будней. Разве его не родила молодая, сильная нация, выходящая на мировую арену.

Меня интересует будущее нашей замученной земли».

АГЛАЯ: «Конечно, это большое достижение, что кухарка в их (коммунистов) обществе управляет государством, но почему же эта кухарка не пользуется теми привилегиями, которыми пользуется коммунист. Почему она должна выносить из-под него горшок? Потому, что ей не хватает его способностей? Потому, что дело не в единице, а в будущем, так почему же тогда его (коммуниста) мировоззрение отличается от мировоззрения известного буржуа? Разве последний не хочет, в будущем сравнять все человечество? Или дел<о> может быть только в том, что буржуй не называет это будущее царством социализма, или в том, что в массе своей он против воли идет к своему царству».

Подобными местами, не нуждающимися в комментариях, полна вторая часть романа, — выход в свет которого предполагается в очередных номерах журнала «Ваплите» в январе.

3-ю часть Хвильевой пришлет из заграницы.

ОСНОВАНИЕ: дон. осв. ОПК № 64 от 12/XII — с. г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 67-68.

Машинопис. Копія.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

13 січня 1928 р.

Р/С № 3

§ 8. Наступление на идеологическом фронте в область литературы открыто началось с введением непа. Антисоветские элементы и попутчики надеялись, в связи с новой экономической политикой иметь отдушину, через которую можно тихонько и незаметно протаскать свою идеологию, задрапировав ее, иногда даже в красную фразеологию. Первые годы непа были полны такой перекрашенной «лже-революционной» литературой, когда под видом революционных рассказов, протаскивалась враждебная нам идеология. К числу таких рассказов относится рассказ Чернявского¹ о крейсере «Алмаз», рассказы о бандитах — Косынки, рассказ Хвильевого «Юрко», пьеса Иванченко² «Повідь» и т. д.

Чем дальше, тем наступление становилось открытее, смелее. Под видом необходимости «выявить наши ошибки», начали преподноситься читателю произведения, обливающие грязью революцию, партию, Соввласть. Появились пасквили на коммунистов, революцию. В литературе все чаще начали звучать нотки неверия, насмешки над революцией, разочарования. Приводим целый ряд рассказов:

1/ «Убийство» — МОГИЛЯНСКОГО, где обвиняется украинская интеллигенция в предательстве за то, что она пошла с Соввластью и тем предала идею национального освобождения Украины.

2/ «Я» — Хвильевого, где вся работа ЧК представлена, как «чорний трибунал», состоящий из дегенератов, подавляющих всего интеллигента и заставляющего расстрелять свою мать³.

¹ Идетсья про оповідання Миколи Чернявського.

² Очевидно, йдетсья про Івана Іванченка (1902–1987).

³ Слова підкреслено червоними чорнилами.

3/ «Вор» — АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА¹, где есть прямой призыв к тому, чтобы снести водоворотом всю эту теперешнюю жизнь.

4/ «Третья революция» — ПИДМОГИЛЬНОГО², воспевającego Махно, махновцев и т. д.

5/ Пьеса ХВИЛЬОВОГО — «Комсомольцы», которая является пасквилем на КСМ и партию, где воспевается рабочая оппозиция. Эта пьеса после сильных боев с Шумским была снята.

6/ «Анкета» — КОСЫНКИ³, рисующая бандита приставшего к коммунисту. В начале критика Соввласти и Компартии шла под флагом вскрывания наших ошибок, а следующим этапом явилось уже просто неверие в силы революции, издевка над Соввластью.

Всех рассказов открыто и явно враждебных нам /и всех печатавшихся/ не перечсть.

¹ Антоненко-Давидович Борис Дмитрович (справжнє прізвище: Давидов) (1899–1984) — письменник, перекладач, публіцист. Навчався на фізико-математичному факультеті Харківського університету та на історико-філологічному факультеті Київського університету. Воював у лавах армії УНР. За політичними поглядами — боротьбист. Свого часу був відповідальним секретарем Київського губкому УКП(б). Почав займатися письменницькою працею в 1920–1921 роках. Був учасником літературних груп «Ланка» та МАРС. Заарештований 5 січня 1935 року, засуджений до страти, заміненій 10 роками виправно-трудових таборів. У червні 1957 р. повернувся із заслання до Києва. Працював як письменник.

² Підмогильний Валер'ян Петрович (1901–1937) — письменник, перекладач. У 1919–1920 роках працював у відділі народної освіти, учителював. На цей час припадає його дебют як письменника. У 1920 році мешкав у Києві, працюючи бібліографом Книжкової палати. Пізніше відвідував лекції в Інституті народного господарства, працював у видавництві «Книгоспілка» та в редакції журналу «Життя й революція». У 1925 році став одним з організаторів літературних угруповань «Ланка» та МАРС. У 1929 р. переїздить до Харкова, працює перекладачем у кооперативному видавництві «ЛіМ». Заарештований 8 грудня 1934 р. у зв'язку зі справою «боротьбистської контрреволюційної організації». 28 березня 1935 р. засуджений до 10 років концтаборів. Покарання відбував на Соловках. Розстріляний у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії в листопаді 1937 року.

³ Косинка Григорій Михайлович, справжнє прізвище: Стрілець (1899–1934) — письменник. Народився на Київщині. У 1919–1922 роках навчався в Київському університеті (КІНО). Був членом літературних угруповань «Гроно», АСПИС, «Ланка», МАРС. Заарештований 5 листопада 1934 року за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної терористичної організації. Розстріляний 15 грудня 1934 року в Києві.

«Зона» — КУЛИША, в которой честный коммунист кончает с собой потому, что кругом мерзость, подлость, потому что от Октября остались только «октябрьские папиросы и полинявшие красные флаги». «Пусто, порожньо і систематично в стінах Республіки», говорит честный коммунист и кончает с собой. Тенденция показать, что революция обманула, что от Октября остались только лозунги, которыми спекулируют сейчас «фарисеи», — сквозит сейчас в письмах ХВИЛЬОВОГО — Вальдшнеп¹. А раз революция обманула, раз от Октября осталась только красная тряпка, а в компартии убийцы и подлецы /Зона/, идиоты и чиновники /Хулий Хурина/, шкурники и мародеры /Осінь/, дезертиры и садисты /Я/, начальники паразиты /Юрко/, воры, бандиты /Анкета/, /сейчас это общий тон всей поэзии определенных литературных кадров, за исключением небольшой группы пролетарских писателей/; то отсюда есть тон упадочничества, и другой вывод — назад от революции... Куда — ясно, — к прежним идеалам интеллигенции — к прогрессу, к национальной демократии.

«Прогрес це не якор спасення. Це не вихід з того становища, що в нього зайшла революція». Из Вальдшнеп — Хвильового /Журн. Ваплите/, або «лозунги 17-го року сьогодні стали фарисейськими і матеріалом для спекуляції». /Вальдшнеп/.

Революция своим пафосом захватила в свои ряды часть украинской интеллигенции, чуждой по идеологии компартии. Когда погасли огни революции «І настали будні» /Осінь/ сіра осінь бреде по заковулкам республіки» («Осінь» — Хвильового), эти чуждые элементы, гнилые интеллигенты разочаровывались, начали выть и вернулись к своим прежним идеалам — национальным. Вот почему мы имеем сейчас такой кадр украинских «коммунистов», которые давно отплыли от коммунистического берега и приплыли к берегу национальному (от

¹ Насправді йдеться не про листи, а про роман М. Хвильового «Вальдшнепи».

которого в сущности они никогда не отплывали). Что мы имеем за последние два года на фронте литературы:

1/ Открытое выступление Хвильового в своих «Думках проти течії», где основным его лозунгом является «геть від Москви від усяких застережень» и ориентацию «на Европу, будь-яку». Лозунг борьбы против Москвы, (хотя бы в вопросах только литературы) соединение с Шумскими-Солодубовскими, а сейчас и Волобуевскими теориями, есть попытка разрыва единого фронта республик — и в области идеологии (Шумский, Хвильовий) и в области экономики (Солодуб¹, Волобуев).

Осужденная партией теория Шумского и Хвильового все же не перестает вести свою пагубную пропаганду — отрыв от Москвы, что отчетливо видно из последнего рассказа Хвильового — Вальдшнеп.

2/ Выступление Кулиша — Зона, Хулио-Хурина и Народный Малахий². Все три вещи враждебные нам по идеологии, являются пасквилем на партию и Соввласть. И что главное всего — лозунг Хвильового — «Борьба с Москвой» — повторяется и Кулишем, что отчетливо подчеркивает, что между Президентом Ваплите — КУЛИШЕМ и будто исключенным из Ваплите ХВИЛЬО-

¹ Солодуб Петро Кирилович (1893–1937) — політичний і державний діяч, колишній соціаліст-революціонер, згодом більшовик, керуючий справами Раднаркому УСРР, очолював сектор перспективного планування Наркомату важкої промисловості СРСР. У вересні 1933 року заарештований за обвинуваченням в участі в «УВО», засуджений до 10 років таборів. Розстріляний у 1937 році в групі соловецьких в'язнів. У квітні 1934 року у заяві (великій за обсягом і цікавій за змістом) до Колегії ОГПУ СРСР він, згадавши про початок 1920-х, написав: «У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З другого боку, центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України» (Цит. за: Ю. Шаповал. Невигадані історії. — Київ: «Світогляд», 2004. — С. 22). Ці слова варто порівняти із матеріалами справ (наприклад, на таких діячів, як Панас Любченко, Олександр Шумський та багато інших), в яких збереглися свідчення того, як саме, в який спосіб, вони прагнули, бодай частково, обстоювати права України, навіть в рамках декоративної комуністичної форми її державності.

² «Хуліо-Хурина» (1925), «Народний Малахій» (1927) — п'єси Миколи Куліша.

ВИМ¹ полное идеологическое равенство. Стоит только сопоставить две фразы:

1) В «Народном Малахисе» по вопросу об украинизации: «украинизация нужна для того, чтобы можно было потребить вдвое больше калорий». Что хотел сказать этим Кулиш — то, что украинизация делается для того, чтобы можно было потребить больше калорий, т. е. объедать Украину. Излюбленный мотив всех украинских шовинистов: Москва объедает Украину, Украина колония Москвы; 2) Хвильовий в Вальдшнепах — «на чорта здалася Україна така, якою ми її бачимо: бо в сьогоднішньому вигляді своїми ідіотськими українізаціями вона виконує тільки роль тормоза». Также протест против политики партии в национальном вопросе. Украинизация мешает, якобы, Украине идти своим собственным путем. А каким путем — ясно.

Отсюда вывод: «Президент» Ваплите Кулиш и Хвильовий — одинаковых взглядов: они против национальной политики партии и считают что эта идиотская украинизация нужна для того, чтобы можно было обирать Украину — и вдвое больше употреблять калорий. Хвильовий ясно говорит в «Вальдшнепах»: «комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської».

Там, где на первый план выдвигается национальная идея, там стирается классовая борьба. Вот почему мы и видим единый национальный фронт в литературе. (А литература та же политика). Начиная от черносотенца Донцова, кадета Могилянського, правых попутчиков: Косынка, Антоненко-Давидовича (Киевская группа, объединенная в «Марсе»²) и кончая «коммунистами» — Кулишем, Хвильовим, Досвитным, Эпиком и т. д. Вот в этом вся серьезность и опасность данного наступления на идеологическом фронте, когда мы имеем не столько

¹ Увесь виділений текст підкреслено червоним олівцем.

² «Марс» (Майстерня революційного слова) — літературна група, створена в 1926 року внаслідок припинення діяльності літературного угруповання «Ланка». До «Марсу» належали Б. Антоненко-Давидович, Марія Галич, Г. Косинка, Є. Плужник, В. Підмогильний, Т. Осьмачка.

«писаний», сколько единый национальный фронт известной части литературы.

Поэтому и не удивительно, что т. ТАРАН¹ (в «Коммунисте») забил тревогу, когда ясно и отчетливо понял, что Ваплите является не столько организацией литературной, сколько политической, ибо литература это тоже политика. И если об одном и том же пишут «коммунисты» Хвильовий и Кулиш, а их идеология известна, а в тоже время и ХРИСТЮК (министр петлюровского правительства), то это значит, что фронт — налицо.

ОСНОВАНИЕ: Дон. осв. «Литератор» от 13/I-28 года. № 78

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 43-44.

Машинопис. Копія.

¹ Таран Феодосій (Тодось) Прохорович, справжнє прізвище Гончаренко; псевдонім Ф. Мосенко (1897–1937) — політичний діяч, публіцист, критик. Виходець із партії боротьбистів, член КП(б)У. З 1925 року — відповідальний секретар газети «Вісті ВУЦВК». У 1927–1933 роках — заступник відповідального редактора газети «Комуніст». З жовтня 1933 року — відповідальний редактор газети «Вісті ВУЦВК». У додатку до «Вістей ВУЦВК» — виданні «Культура і побут» — друкував памфлети М. Хвильового. Після офіційного засудження «хвильовізму» був організатором публікації критичних матеріалів проти М. Хвильового, а згодом проти театру «Березиль» та ін. Активно писав і друкував сам особисто такого роду матеріали. Заарештований у серпні 1937 року і у грудні того самого року розстріляний у Києві.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

19 січня 1928 р.

Том 3-й.
Стр. 59.
Р/с № 5.
По лит-
объедин.

§ 11. — Зам. Пред. Укрлита т. ОРДЫНСКИЙ в беседе указал, что Х В И Л Ь О В И Й является сыном пристава и что знает даже ту деревню, в которой проживал отец ХВИЛЬОВОГО.¹

ОСНОВАНИЕ: Дон. осв. ПК «Литератор» от 19/1 28 г.

ГДА СБ України, Київ. — Спр. С-183, арк. 31.
Машинопис. Копія.

¹ Прізвище підкреслено червоним олівцем.

З ПОСТАНОВИ
Політбюро ЦК КП(б)У про ВАПЛІТЕ

21 січня 1928 р.

А) Констатуючи, що останні факти з діяльності літературної організації «Вапліте», що найбільш яскраво виявилися в змісті останніх номерів журналу «Вапліте», яскраво відбивають дальший одхід цієї організації від пролетарської лінії, наявність яскраво виявлених елементів націоналістичного ухилу в низці літературних творів та скат до чисто буржуазної, а частинно по суті до фашистської ідеології («Вальдшнепи»¹, «Розпеченим пером»² і т.п.) — доручити Від<ділу> преси ЦК продовжувати і ще більш розвернути ідейну боротьбу та глибоко викриття антипролетарських ухилів та буржуазно-фашистського впливу на окремих письменників. В той же час необхідно проявляти максимальну обережність до тих, що дійсно визнають свої помилки та щиро хочуть звільнитися від цих антипролетарських, буржуазних впливів.

Б) Необхідно урахувати, що вищенаведена оцінка «Вапліте» не може бути розповсюджена на всіх членів «Вапліте», особливо на тих, що визнають помилковою лінію «Вапліте» і не стільки формально, як ідеологічно рвуть з цією лінією.

Визнати для таких письменників, в тім числі і позапартійних, повинні бути утворені максимально сприяючі умови для їх роботи.

Доручити тт. Любченко і Хвилі роз'яснити цій групі письменників відношення до них ЦК і що ми від них ждемо.

В) Виходячи з факту самоліквідації «Вапліте» (постанова загальних зборів членів цієї організації про її ліквідацію) — доручити Від<ділу> преси ЦК провести роботу по дальнішій диференціації групи бувш<их> членів «Вапліте», вживши заходів до утворення відповідної обстановки для тих, що можуть одійти від помилкових позицій «Вапліте».

¹ У документі всюди назва «Вальдшнеп» написана як «Вальшнеп».

² Ідеться про статтю Павла Христюка.

Г) Доручити Від<ділу> преси ЦК продовжувати лінію на зміцнення пролетарської ідеології в нашій художній літературі та на поліпшення й посилення критики помилок, незалежно від того, де б вони не були, одночасно борючись з елементами упрощенства та вульгаризації в критиці.

Д) Визнати, що твір «Вадьдшнепи» Хвильового є твором по суті контрреволюційним, фашистським, антирадянським.

Е) Завідуючому Укрлітом¹ тов. Люксембургу, що дозволив видання збірника «Вапліте», в якому було надруковано роман Хвильового «Вальдшнепи» — висловити догану.

ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 16-17.

Оригінал. Машинопис.

¹ Укрліт або Головліт — Головне управління у справах друку у складі наркомосу УСРР. Створення Головліту було важливим кроком у зміцненні системи більшовицької політичної цензури. 22 березня 1922 року Політбюро ЦК РКП (б) визнало за необхідне звести всі напрями цензури під єдине керівництво Народного комісаріату освіти, а 6 червня остаточно ухвалило факт створення Головного управління у справах літератури і видавництва (Головліт). Положенням про Головліт обумовлювалося виконання таких завдань: попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів; надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань; підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження; видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництва, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів. 11 серпня 1922 року було організоване Центральне управління у справах преси при Головополітосвіті наркомосу УСРР (підпорядковувалося Колегії НКО УСРР), а при губполітосвітах — його місцеві органи. У складі наркомосу України постановою від 29 серпня 1922 року розпочало також роботу Головне управління в справах друку. Успішне виконання поставлених завдань стало можливим після налагодження органами цензури найтіснішого співробітництва з ГПУ. Під час ухвалення рішень про заборону певних відомостей політцензори керувалися регламентуючими партійними директивами, циркулярами Головліту й інструкціями ГПУ. (Докладніше див.: О. Федотова. Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990 рр.). — Київ: Парламентське видавництво, 2009).

УРИВОК

з перлюстрованого листа
Миколи Хвильового до Михайла Ялового

7 лютого 1928 р.

§ II...«І я одержав вашого листа, дорогий Миша, але ваш лист, як і треба було чекати «витішив» мене — саме тим витішив, що він нічого не ховає.

Отже навкруги моїх «Вальдшнепів» «заплутався клубок».

Я не думаю робити з себе наївної дівчини (я добре знав, що «.....» для безробітних вуспівських критиків — не поганий клад), — але я все таки ніяк не хочу зрозуміти Вас. Коли Ви вважаєте, що до кожного «вольовано»¹ взятого уривку «не можна вішати всіх собак», то де-ж ви взяли «підставу розрізнявати цей уривок» так, як його розцінюють мої «ідеологічно-витримані» «приятелі». Дозвольте почати з основного — чи можна мої думки ототожнювати (хоч би й в деякій мірі) з думками мого Карамазова? Чи й справді я рішуче не відмежувався від свого героя? Як Ви справедливо зазначаєте, Карамазов «загалом» і в цілому негативна фігура. Прекрасно. Але дозвольте хто ж Вас в цьому переконав? Не Таран же я думаю, а саме Я, автор цього уривку? Так? Звичайно так, бо хто ж, як не я спаплюжив Карамазова, відомого Вам характеристикою, що йому дала її, цю характеристику, за моїм авторським наказом, другий герой цього роману — Аглая. Очевидно, автор ставиться до свого героя негативно. А оскільки це так (а цього заперечувати не можна), то ... який же автор погодиться пропонувати і переводити свої думки йому через свого несимпатичного героя?

Чи може ви мене вважаєте за ідіота? Хіба я не знаю, що коли до цілої діжки меду додадуть тільки одну ложку дьогтю, то цього меду ніхто не захоче їсти? Хіба я не знаю, що коли до «взагалі» і в цілому негативному типу (в даному разі до Карамазова) притягти кілька добрих думок, то із цього теж, крім скандалу, нічого не вийде: в устах «плутаника» Карамазова і ці

¹ «Вольовано» означає «довільно».

думки мусять скомпрометувати себе. Виходить все це я знаю? Знаю. Значить залишається тільки одне припущення: можливо автор (нічого ж неможливого нема) і мав в голові деякі думки із тих, що їх висловлює його Карамазов, але «позаяк» він передав їх такому безвихідному «плутанику», що в масі буде викликати до себе тільки іронічну посмішку (а автор, здається, це зробив, щоб показати читачеві саме таким смішним і навіть дурненьким свого героя), то й вищеназвані думки він з цього моменту, очевидно, рішуче засуджує. Інакше розцінювати моє відношення до Карамазова і до його балаканини (чи то частини цієї балаканини) можна тільки в двох випадках. В тому випадкові — знову повторюю — коли той, хто розцінює, вважає автора за не зовсім нормальну людину, і в тому, коли «розцінювати» свідомо йде на провокацію і за всяку ціну хоче поставити ХВИЛЬОВОГО «до стінки».

Але почекайте скажете ви, можливо ХВИЛЬОВИЙ «взагалі і в цілому» засуджує Карамазова та його думки, але чи не тому він їх (Карамазова та його думки) засуджує, що рішуче рвучи з напів-інтелігентською плутаниною свого героя, хоче чи думає, чи може «вже» кинувся в обійми Аглаї, в обійми світогляду цієї збірної жінки? Це питання дуже серйозне, тим паче, що Аглая, як далі зовсім виясняється, є не що інше, як українська націоналістка і значить виходить, що автор попадає в «лабети рідного націоналізму».

В літературі є два способи боротьби з чужим світоглядом. Перший спосіб це той, коли автор, щоби скомпрометувати названий світогляд серед своїх читачів, подає його в шаржованому, карикатурному вигляді, другий, — це той, коли автор, притримуючись життєвої правди, в кількох штрихах і в кожному акорді показує читачеві справжню суть чужого йому світогляду. В різні часи до різних людей і різних ситуацій автор (художник) силою певних обставин примушений по-різному підходити. Коли в якомусь 17 році у нас або в 28 році у німців, скажемо, малюнки Гроса¹ матимуть успіх і будуть робити своє діло, то ті ж таки малюнки в умовах «непу» буквально нічого не зроблять. Це я говорю про Гроса, що ж до

¹ Грос Жорж (Георг Еренфрід) (1893–1959) — німецький художник, член Компартії Німеччини. В 1932–1959 мешкав у США.

якогось художника І. Ю. КУЛИКА¹, то про нього й говорити не приходиться. Це я говорю про шарж, що ж до звичайного «червоного» триндикання чи то «слинявих» віршів а ля «Европа на вулкані», то і про них говорити не приходиться. Значить в умовах «непу» проти чужого світогляду, в одному разі проти українського націоналізму, треба боротися дуже хитро. Так я роблю.

Перше: утворює «неп» обстановку, що в ній може розвиватися (так чи інакше) український націоналізм? Утворює, прогоне й заперече партія.

Друге: є у нас підстави думати, що цілком законні протести української молоді проти не вижитого бюрократизму та інших хиб нашого державного апарату можуть прийняти потворні форми? Безперечно єсть і цього партія не заперече.

Третє: яким же чином, як ми будемо боротися з цими явищами? Очевидно так як я боровся б скажемо з хворобою добре підтоптаной в половому сенсі людини, що зараз за всяку ціну намагається мати відповідні зносини з жінками. Я б з ним, звичайно, погодився, що коті дуже не погана річ, але..... для всього свій час. Коли в молодості він оздоровляв організм цієї людини, то тепер, мовляв, він тільки прискорить трагічний кінець.

Я зовсім не думаю ховати від нашої молоді, що український націоналізм, коли його взяти в абстракціях, може відогравати не погану роль. Не думаю ховати тому, що вона ж молодь, добре знає, як ми, себто комуністи, розцінюємо націоналізм, коли він вибухає, скажемо в Хині² чи то Індії. Але тут же кількома штрихами я хочу показати їй, молоді, що український націоналізм в даній конкретній обстановці є вже реакційне явище і що, не дивлячись на його привабливу фра-

¹ Кулик Іван Юліанович, справжнє ім'я Ізраїль Юделевич (1897–1937) — поет, перекладач. У 1914 році виїхав до США. У 1917 році повернувся в Україну, а невдовзі став наркомом закордонних справ першого радянського уряду України. З 1921 року — на партійній роботі. У 1924–1926 роках — консул СРСР у Канаді. Був членом ЦК КП(б)У і ЦВК УРСР, директором Партвидаву ЦК КП(б)У. З 1934 року — голова Спілки радянських письменників України. Заарештований у липні 1937 року за обвинуваченням у шпигунстві на користь Великобританії. Розстріляний у жовтні 1937 року.

² Ідеться про Китай.

зеологію, він уже не живе, а тільки жевріє і що за його красивими фразами ховається з одного боку величезна порожнеча, а з другого приховані егоїстичні тенденції відмираючої класи, себто буржуазії.

Все це, звичайно, ви побачите тоді, коли весь роман буде на вашому столі, але що автор уже зараз, в першому уривкові, малюючи Аглаю так, як вона миготить в уяві Карамазова, делікатно і настирливо відмежовується і від «флоберівської» дами — це теж не підлягає ніякому сумніву. Перший і найголовніший факт. Як вам відомо, крім Карамазова й Аглаї в «Вальдшнепах» є ще й Ганна. Між цими двома героїнями, між цими двома протилежними полюсами розколюється героїня. Щоб зрозуміти як ставиться автор до Аглаї (своє ж відношення до неї він свідомо приховує для більшого ефекту, по-перше, і для того, по-друге і головне — щоб не злякати свого ідеологічно-несильного читача своїм ніби то не об'єктивним відношенням до чужого собі погляду) — так от, щоб зрозуміти як автор ставиться до Аглаї, треба уважніше подивитись як він розцінює її протилежність ідеологічну, себто Ганну. Приписувати авторові думки Карамазова, як я вже, здається, Вам довів, не можна. Отже коли відкинути те, що думає про Ганну Карамазов залишається те, що думає про неї автор. Що ж думає автор: а думає автор про неї от як: на протязі всього уривку вона виступає перед читачем, як виключно симпатична людина і як людина з прихованою внутрішньою силою (візьміть хоч би сценку з Карасика, де автор поставив Ганну в багато видніше становище ніж Аглаю). Отже знову таки мені здається, що Ви, дорогий Миша, надто вже не охотно поводитесь з моїми розумовими здібностями. Припустім я прихильно ставлюся до Аглаїної фразеології. Але чому-ж тоді я в першому ж уривкові спішу ставити Ганну в більш вигідне становище? Коли вірити Вам, що я в «Вальд<шнепах>» порушив кардинального значіння проблеми, то тоді, очевидно, треба «повірити» і мені, що віддавати себе на глум читачеві я зовсім не маю охоти і очевидно я тільки для того несу через Карамазова Аглаю так «високо», щоб вона, падаючи з цього «високо» сильніше вдарилась, коли не розбилась.

Мені дуже важко писати ці «об'яснення» (бачите скільки помарок) — автор не суд'я своєму творові — але мене обури-

ло те, що навіть Ви визнали рацію за тими читачами й критиками, що ставлять руба питання, що не процес, а вже факт (з підкресленням) мого відходу від комуністичних позицій. Що значить цей «факт»? Цей «факт» значить, що я вже перейшов в табір до націоналістів? Так? По-вашому виходить так, а по-моєму зовсім не так, бо я не тільки не думав віддавати свого партквитка, але буду апелювати до самого Сталіна, коли хтось надумає відбирати його у мене. Словом я обурений. Обурений самою постановкою цього питання. Особливо обурений тим, що саме Ви, той з ким я не раз інтимно розмовляв, що саме Ви говорите про факт відходу мого від комуністичних позицій. «Чужеродна прихованість», Мишуню, не в тому, що я одверто несу в суспільство наші болячки, висміюю Карамазових та з хитринкою розвію цю Аглаю. «Чужеродна прихованість» в іншому — вона там, де ці болячки замовчуються, де ведуть страусову політику і не показують їх лікареві — комуністичному суспільству. Тільки тут «чужеродна прихованість». Отже, я все таки певний, що мої «Вальдшнепи» підуть до друку і саме накладом ДВУ, і готовий битися об заклад з Вами.

...А втім, я з Вами не буду битися об заклад, бо... чорт його знає, може й справді мене «вислали» за кордон. Може й справді моя хвороба була тільки зачіпкою, може й справді я вже так осточортів всім, вуспо-плужанам, що вони навіть взялися одробити за мене всі ті аванси, які я забрав на лікування. Коли це так, то повідомте їх, будь ласка, від мене:

— Даремно вони турбувалися, бо за кордоном я довго жити не буду і по приїзді своєму на Україну, притягну до громадського суду всю ту сволоту, що десь називала мене націоналістом. Хай не хіхікає пришелепуватий Коряк¹, бо

¹ Коряк Володимир Дмитрович, справжнє ім'я Блюмштейн Волько Давидович (1889–1937) — партійний діяч, історик літератури, публіцист. За участь у підпільній роботі в 1915 році був засланий до Тургайського краю. Повернувся в Україну в 1917 році. Був членом УПСР, згодом — УКП(б), а в 1920 році вступив до лав більшовиків. Працював у наркомосі УСРР у Харкові та Києві. У 1921–1924 роках — співробітник газети «Вісті ВУЦВК» та журналу «Шляхи мистецтва». З 1925 по 1936 рік — професор і завідувач кафедри української літератури Харківського університету (ХІНО). Водночас був співробітником Інституту Тараса Шевченка. Належав до літературних угруповань «Гарт», ВУСПП, з 1934 року — до СРПУ. Заарештований 1 ве-

все одно з його Харківського «Фрічітика» не вийде марксизму і все одно колись пародія наша врешті побачить що від Вуспо-плужанського «антрекоту» страшено несе малоросейським блюдом.

Тепер, дорогий Миша, про «комічний трагізм», і «трагічний комізм». «Вихідне положення» на мій погляд було цілком правильне. Ми написали «зречення»? Написали. Чого-ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що ж до «Вальдшнепів», то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені. Чи може я їх подав до друку не вчасно? Може в такій нагартованій атмосфері їх не слід було-б друкувати? Можливо. Але, дорогий Миша, я переконаний був, що Ви їх читали в рукопису (ви-ж статтю, як я пам'ятаю, читали, а стаття була з романом). Отже я вважав, що Ви їм дасте візу на в'їзд до якогось журналу і саме тепер. Вийшло непорозуміння і ніякого «трагічного комізму» тут нема. Що-ж до «очистівної купелі», то я її готовий завжди «взяти», бо бруду на собі не виношу. Піду я з Вами і в ЦК «витягувати себе» із брехливого становища і також завжди готовий відділові адрес допомогти «унормувати літературні справи». Але я погоджуюся і з тим, що «краще вже не їздити б мені за кордон». Погоджуюсь тому, що з поїздки моєї і справді виходить ерунда. Я ж думав — пам'ятаєте нашу розмову? — пробути тут мінімум 1–2 роки, а тепер виходить така «планида», що хоч зараз їдь до Харкова.

Лікуватися я не можу, не здібний, це констатував і лікар. Не тому не можу, що я не йду під вивіску санаторія (мій пансіон — той-же санаторій, бо кращого місця по клімату знайти в Австрії не можна; в кількох кроках від мене санаторій, що в ньому лікувався небіжчик ЙОФЕ¹. І режим я також маю санаторний), а тому, що мене з'їдають думки про «Ваплитян», про першу Кулішову «сивину» (він мені про неї писав) і т. д. Я відчуваю на собі велику відповідальність за долю тих това-

ресня 1937 року як «буржуазний націоналіст». 22 грудня 1937 року розстріляний у Києві.

¹ Йоффе Адольф Абрамович (1883–1927) — революційний і партійний діяч, дипломат. Входив до радянської делегації під час Брестських переговорів. З квітня по листопад 1918 року був повпредом РСФРР в Берліні. Налігав до троцькістської опозиції. Покінчив життя самогубством.

ришів, що йшли за мною і не можу не «супатись» і лежати спокійно в той час, коли цих товаришів цькують. Отже нам, очевидно, не прийдеться зустрітися за кордоном, як ми мріяли колись: коли Вас одпустять і Ви приїдете сюди, я вже мабуть буду в Харкові. Повірте мені: це не «інтелігентська м'яккотілість», а те, що треба зробити. Хоч Ви й лаєте мене, але, користуючись Вашим виразом, я, в даному випадкові роблю це «від імени і разом з тим хто відповідає за все». Хай не гнівається на мене і Олесь, ДОСВІТНИЙ. Я прекрасно розумію, що ми мусимо, як мога скоріше допомогти партії унормувати літературні справи, але я як і Ви сумніваюсь, що до мого приїзду це буде зроблено. Отже, очевидно, треба поспішати. Але раніш якихсь 2-х міс. я, звичайно, до Харкова не приїду, так що коли Ви маєте охоту і таке вже бажання вилікувати мене, то беріть відпуск на 2–3 тижні чи то місяць і їдьте сюди (в цьому Вам, очевидно, допоможе і тов. Азарх¹). Ваш приїзд буде для мене найкращими ліками, бо мій психічний стан і справді не в блискучому порядку, саме психічний, а не фізичний. Чортівщина лізе в голову. (Ви про це, будь ласка, не говоріть нікому). Думаю, чи не краще за все «росплутати клубок» десь під тим експресом, що мчить зараз з Відня в напрямку до Азіатської магістралі? І скоро... «романтично», і «Плуго-вуспо»-ново-дегенератії будуть задоволені. І потім піде ще чортовщина — якісь фізії (мать їх перемать) — точнісінько такі, що мали до мого Карамазова. Я правда, тримаюсь добре, але передчуття мені, Мишуню, таке, що жити мені або 150 років, або дуже-дуже мало. А втім, не звертайте уваги на цю лірику — таке буває з кожним в хвилини занепаду сил. А взагалі — простіть мені, дорогий мій Мишуня, одна із найшляхетніших людей у світі. Цілую Ваші ноги, як цілував я їх колись Соні Мармеладовій.

¹ Азарх Раїса (1898–?) — письменниця, революціонерка, учасниця жовтневого перевороту 1917 року і громадянської війни, член більшовицької партії з 1917 року. Мала впливові зв'язки (Л. Каганович, В. Примаков). Протегувала ваплітянам, зокрема — М. Хвильовому. Аркадій Любченко писав про неї так: «Раїса Азарх. Її роля зовні меценатки, насправді — сексота Кагановича. Дипломатія Хвильового відносно неї — її він здорово використовував і нам натякав так поводитись. Сприяла виїзду Хвильового за кордон». Член дирекції Державного видавництва України. Авторка романів «Гуманісти», «Дорога честі» та ін. У 1930-ті була звинувачена в троцькізмі.

Ви хочете, щоб я ліг у санаторій? Добре. Я лягаю.

Цілують Вас мої.

Обіймайте весь світ.

Ваш Микола ХВИЛЬОВИЙ. 7/II-28 г.

Коли кінчав листа, одержав статтю Хвилі (першу частину). Писати він почав багато грамотніше і я задоволений, що ми вивели його в люди. Але чим же він цікаво кінчить? З початку видно, що його розбирає страшенно охота зробити з мене націоналіста, подивимось. М. Х.

Коли дочитаю Хвилину статтю, напишу до «Комуніста» одв<ітного> листа.

Піджінить його там, щоб мені вислали негайно ту частину «Вальдшнеп<ів>», що призначались до 6 №-ра, з художнього боку мені треба ще багато переробити. Страшенно багато ляпсусів. Чекаю відповіді. М. Х.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 17-20.

Машинопис. Копія.

ЛИСТ

Миколи Хвильового до редакції газети «Комуніст»

22 лютого 1928 р.

Нижче ми друкуємо лист тов. Миколи Хвильового, який вів довгий час боротьбу проти лінії партії в національній справі та на літературному фронті. Цей лист є з боку тов. Хвильового, автора «Вальдшнепів», початком перегляду його попередніх неправдивих поглядів та націоналістичних збочень. Тов. Микола Хвильовий лікується тепер за кордоном, у Відні, звідки й надіслав нам цього листа.

РЕДАКЦІЯ

ШАНОВНИЙ ТОВАРИШУ РЕДАКТОРЕ!

Прошу вас вмістити в однім із ближчих №№ Центрального органу нашої партії цього мого листа.

В лютневих числах «Комуніста» (№№ 30, 31, 32 і 33) надруковано було статтю Завідуючого Відділом Преси ЦК т. А. Хвилі під назвою — «Від ухилу — у прірву». В цій статті, як відомо, т. А. Хвиля, даючи оцінку двом уривкам мого роману «Вальдшнепи», по-перше, називає ці два уривки контрреволюційним явищем в нашій літературі, по-друге — підкреслює, що в «Вальдшнепах» я розгорнув у художній формі всі ті політичні помилки, які я зробив у своїй неопублікованій статті «Україна чи Малоросія».

Уважно перечитавши ще раз як статтю — «Від ухилу — у прірву», так і роман «Вальдшнепи», я прийшов до того неприємного, коли не сказати жахливого, для мене висновку, що т. А. Хвиля, з яким я довгий час вів уперту боротьбу на літературному фронті, і справді має рацію так розцінювати мій твір і має рацію зв'язувати його зі статтею «Україна чи Малоросія».

Основна установка «Вальдшнепів» мусила так виглядати: автор показує в своєму романі: 1) що плутаники Карамазови навіть «з другорядною ідеєю» неминуче попадають в лабети

буржуазії; 2) що бляск і мішура українського націоналізму є все-таки бляск і мішура відмираючої класи, і навіть тоді, коли цей бляск взяти, так би мовити, об'єктивно й дати йому розгорнутись «до отказу»; 3) що наша партія така сильна й має такі міцні коріння в масах, що Аглаїну критику вона не боїться виставляти на показ; 4) що трагедія Карамазова по суті, є трагікомедія; 5) що наша партія б'є не тільки український, а й російський націоналізм; 6) що, нарешті, тільки середня партійка Ганна, цебто тисячі «Котів у чоботях» вивезуть мою країну на великий історичний шлях.

Так мусила виглядати основна установка «Вальдшнепів».

Але, поставивши собі таке завдання, я сів його виконувати несвоєчасно себ-то тоді, коли, одмовившись формально й розумово від своїх політичних помилок, я емоційально (коли й не весь, то у всякому разі частково) був ще в їхньому полоні. Саме це й не дало мені чітко відмежуватись як від Карамазова, так і від Аглаї.

Отже, віддаючи себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету, зокрема, я перш за все вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки і ще раз засудити їх.

Основна моя помилка була та, що я відновив стару теорію боротьби двох культур. Суть цієї теорії можна сформулювати в таких словах: щоб остаточно ліквідувати ті сутички на культурному фронті, що в них діють дві ворожі сили (російський та український конкуренти), партія повинна вийти із становища третьої особи й виявити свої симпатії до однієї із ворогуючих сторін. Беручи ж на увагу, що наша партія діє на Україні, а також те, що українська культура так чи інакше, а зробиться врешті на Україні гегемоном, я й робив «послідовний» (в лапках, звичайно) висновок: симпатії наша партія мусить виявити в сторону конкурента українського.

Але втягуючи партію в боротьбу двох культур (української й російської), виводячи її із ролі коректора й судді цієї боротьби, із ролі, нарешті, того фактора, що його історія призначила ліквідувати цю боротьбу, наказавши в той же час йому, факторові, не виявляти тих чи інших симпатій до якоїсь з сторін, я тим самим робив замах на чистоту комуністичної ідеології. Агітуючи-ж партію стати в боротьбі двох культур на боці

культури української, я тим втягував партію по суті в невідгдану й ганебну «делку» з українським націоналізмом. Таким чином, цілком правильно поставивши питання про необхідність поширення матеріальних і моральних рямців¹ для розмаху молоді української культури, я, звичайно, проти свого бажання опинився в ролі рупора українського націоналізму. Дальші мої політичні помилки, як от: «Москва центр всесоюзного міщанства» (чому не Київ, скажімо?), «психологічна Європа» («психологічна Європа» — правильно, але треба було підкреслити, що носієм цієї психологічної Європи й є сама наша партія), теза про «природний етап, який західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав» — всі ці дальші мої помилки були продуктом основного політичного ляпсуса — тези про боротьбу двох культур. І тому, ще раз гостро засуджуючи свою головну помилку, я тим самим також гостро засуджую й дальші мої політичні помилки.

От все те, що я перш за все хочу оголосити в пресі, віддаючи себе на милість своєї Компартії й її Центрального Комітету.

2) Я прошу всіх своїх літературних однодумців рішуче відмовитись від тих форм боротьби на літературному фронті проти вульгаризаторів, що в них до цього часу велася боротьба, бо таку боротьбу (я вже в цьому цілком переконався) неминуче використовує українська контр-революція в своїх класових інтересах.

3) Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників, цебто сприяти утворенню єдиного фронту проти буржуазних культурників.

4) Я прошу тих же таки однодумців не вважати цю мою заяву за заяву, що її написано не широ. Ця заява є продукт того психологічного перелому, що назрівав в мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут в Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив іти, як комуніст.

5) Доводжу до відому своїх літературних однодумців, що кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши,

¹ Тобто рамок.

думаю тільки про те, як би мені хоч би частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я.

б) Нарешті, я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я на протязі кількох років вів запеклу боротьбу.

Член КП(б)У

Микола Хвильовий

22/II — 28 р.

P.S. Прошу інші газети передрукувати цього мого листа, що я його адресую до редакції газети «Комуніст».

Друкуються за:

Комуніст. — 1928. — 29 лютого.

ВИТЯГ
з робочого зведення
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

30 березня 1928 р.

П Е Ч А Т Ь:

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ:

§ I. 27/III — с. г. возвратился из-за границы ХВИЛЬОВОЙ, нагруженный 7 чемоданами и новой пишущей машинкой. Он и семья — одеты по последней моде Европы. Через полчаса к нему уже явился на квартиру ДОСВИТНИЙ. Сейчас же жена оставила комнату его и ХВИЛЬОВИЙ, и ДОСВИТНИЙ говорили при запертых на замок дверях в течении нескольких часов.

Чрезмерное «покаянье» ХВИЛЬОВОГО в связи с письмом в газете «Комуніст» по поводу ВАЛЬДШНЕПОВ, и так же его скорое возвращение из-за границы, куда он выезжал для лечения на год, как он говорил сам об этом при отъезде, вызывают сомнения, нет ли здесь какого-либо политического хода.

ОСНОВАНИЕ: Дон. осв. ОПК «ЛИТЕРАТОР» от 30/III-28 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 15.
Машинопис. Копія.

ДОНЕСЕННЯ
агента «Літератора»

30 березня 1928 р.

Копія.

Источник — «Литератор»
30.ІІІ.28.

27/Ш с. г. возвратился из-за границы ХВИЛЬОВИЙ¹... Через полчаса к нему на квартиру явился ДОСВИТНИЙ. Сейчас-же жена его оставила комнату; ХВИЛЬОВИЙ и ДОСВИТНИЙ говорили при запертых на замок дверях в течении нескольких часов.

Верно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 13.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Підкреслено червоною лінією.

ВИТЯГ
з робочого зведення
відділення політичного контролю ГПУ УСРР¹

23 жовтня 1928 р.

ПЕЧАТЬ

§1. — В ближайшее время намечается к выпуску альманах² «Литературный ярмарок». Инициатором журнала является М. ХВИЛЬОВИЙ², привлекающий к сотрудничеству в альманахе всех бывш. Ваплитовцев. Помимо этого, на страницах журнала будут печататься ВУСПП'овцы и члены других литорганізацій. Таким образом, как будто безобидное название журнала расшифровывается следующим образом: «На ярмарке товар лицом», т. е. другими словами — произведения Ваплитовцев будут «покупаться» в первую очередь.

Тенденция Ваплитовцев — все острые политические вопросы протаскивать через символические пародии и «безобидные» по форме фельетоны. Издавать альманах будет ДВУ³.

Фактически альманах будет являться органом Ваплитовцев, стремящихся всеми силами иметь свой отдельный печатный орган. В настоящий момент ХВИЛЬОВИЙ пишет роман, с нетерпением ожидаемый украинской публикой.

ОСНОВАНИЕ: Дон. осв. ПК №..... от 23/X-28 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 27.
Машинопис. Копія.

¹ Зліва на документі простим олівцем написано текст, в якому можна прочитати тільки такі слова: «Проследить за... рецензией журнала». На самому документі червоними великими цифрами написано число 132. У правому нижньому куті простим олівцем поставлено число 3518.

² Підкреслено червоним.

³ ДВУ — Державне видавництво України. Засноване у Харкові у 1919 році як Держвидав. 1930 року реорганізоване у Державне видавничче об'єднання України (ДВОУ).

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР¹

24 листопада 1928 р.

По книжной
продукции
Р/Св. № 105.

§ 2. Закончен и сдан на просмотр I № нового литературного журнала «Литературный ярмарок».

Журнал начинается дипломатической статьей редактора ХВИЛЬОВОГО, которая заканчивается следующей мыслью:

«Зачем я пишу все это? Может быть, все что я написал совершенно не нужно?».

Вместо I № на журнале стоит «133», т. е. суммарный итог ее — 7, должен обозначать продолжение издания «Ваплите» закончившееся 6 №.

Таким образом редакция журнала (вместе с Хвильовым) хотела провести общественность, желая протащить в журнале традицию и принципы «Ваплите».

Кроме этого, не вполне идеологически выдержан роман «Пария» СМОЛИЧА.

ОСНОВАНИЕ: Донес. освед ОПК «Сценарист» от 24/XI-28 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 45.
Машинопис. Копія.

¹ Зліва на документі простим олівцем написано резолюцію: «Строго и своевременно следить за этим журналом». Дата і нерозбірливий підпис».

ВИТЯГ
з робочого зведення ГПУ УСРР¹

1928 р.

§ 3. М. ХВИЛЬОВИЙ², як відомо, через пресу визнав свої хиби. Дуже вплинув на нього з негативного боку закордон. Він обурений на пануючий лад, на порядки закордонні, вирішив, що йому треба бути тільки з Радянським Союзом. Зараз пише статті про свої вражіння закордонного життя. Ці статті незабаром будуть дру³...

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 14.
Машинопис. Копія.

¹ У правому нижньому куті простим олівцем від руки проставлено число — 1939.

² Підкреслено червоним олівцем.

³ Далі текст відсутній.

ФРАГМЕНТ

анонімного відгуку про творчість Миколи Хвильового

1928 р.

А Харків — колисанка УСРР?

Ще в 1926 році недовго перед смертю В. БЛАКИТНОГО¹, коли він вже не міг керувати так саяк збитим з різних психологічно елементів «Гартом» (як не підходить назва до дійсності — бо ж Гарт — «закал» руською мовою) з Харкова рішуче простягнув руку до «УАН»овських² стовпів Микола ХВИЛЬОВИЙ.

Причина — ХВИЛЬ<О>ВОГО похвалили «стовпи».

Чому й чого похвалили?

Тому, що їм треба було спокутувати партійця, письменника радянського тематикою своїх творів, що до форми підпав впливу як найгіршого гатунку буржуазної форми — ліричний орнаменталізм, гра словом, як самоціллю — словом «краса», ради краси, а не як засіб худ<ожньої> пропаганди класових ідей.

ХВИЛЬОВИЙ докотився до «Вальдшнепів».

А навколо ХВИЛЬОВОГО — «Вапліте».

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 26.

Машинопис. Копія.

¹ Помилка: насправді Василь Блакитний помер у 1925 році.

² УАН — Українська академія наук.

ПОВІДОМЛЕННЯ ІНФОРМАТОРА

Вірогідно 1928 р.

ХВИЛЬОВИЙ Николай. На вечеринке у гр<омадянина> ШРАГ¹ — лишеного права голоса, служ. в ВСНХ², Хвильовий заявив, що его показное письмо, как человека настроений, вызвано тяжелой газетной трескотней и он старается реабилитироваться перед укр. общественностью.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 137.
Машинопис. Копія.

¹ Ідеться про Миколу Ілліча Шрага.

² ВСНХ — Высший совет народного хозяйства (Найвища рада народного господарства), найвищий радянський господарський орган зі статусом наркомату у 1917–1932 роках.

АНДРІЙ ХВИЛЯ. ВІД УХИЛУ У ПІРВУ
(Про «Вальдшнепи» Хвильового)

1928 р.

I

В 5 числі «Вапліте» вміщено частину роману Хвильового «Вальдшнепи». Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що радянська Україна не радянська, що диктатура пролетаріату не диктатура пролетаріату, що національна політика це одна лише омана; що український народ виключно відсталий, безвольний люд, що йде переродження, що, нарешті, сама партія, то є організація лицемірів. Блискуче, талановито ці думки виявляє в своїх «Вальдшнепах» Хвильовий і, зробивши таку аналізу нашої дійсності, доводить, що єдине гасло, яке може запалити мільйони, піднести їх на височінь патосу боротьби за Україну, за народ, то є національне відродження, відродження нації.

Та годі нам робити таке припущення. Ми підемо слідом за Хвильовим, подивимось, поглянемо своїми власними очима, почуємо своїми власними вухами, що являють, що кажуть, що роблять його герої. «Комуніст» Карамазов обіймає своїм розумом усі складні елементи життя, критично на все дивиться, з великою самоаналізою, з певною провідною, ясною думкою на кожний день своєї роботи, на кожному кроці свого життя. У нього є завжди та основна провідна лінія, яка веде його в щоденній роботі. Але коли він стикається з суперечностями нашого часу, він стає іншим. Бо в цих суперечностях гинуть його основні принципи, за які він раніше боровся. І з хаосу, бруду, в якому він уявляє собі сучасне життя, перед ним, перед Карамазовим, виринає лише одна провідна думка, за яку слід боротися до загибелі, — національне відродження України.

Карамазов робив революцію, Карамазов був чекістом, Карамазов у недавньому минулому, коли гриміли громи громадянської війни на широких просторах і степах України, своєю власною рукою розстрілював ворогів і дивився просто у вічі смерті. В ці часи запеклої боротьби з ворогами проле-

тарської диктатури, з ворогами праці Карамазов зустрівся з Ганною, з дівчиною, що в боротьбі пролетаріату була не на абиякому місці. Вона була теж чекісткою, вона стояла на варті диктатури пролетаріату і в борні з ворогами не раз допомагала Карамазову, як своєму вірному товаришеві. Але ті часи пройшли. Карамазов тільки може згадувати про недавнє минуле, коли, оточений з усіх боків ворогами, він мав підтримку в Ганні. Карамазов сьогодні далеко від Харкова, відпочиває. Відпочиває од вчорашньої громадянської війни, від учорашнього Жовтня. А в порах могутнього тіла України відбуваються певні соціальні процеси. Карамазов знервований, розбитий суперечностями нашого часу. Він уже й на свою дружину дивиться, як на міщанку. І так само, як теперішній час у кожному рухові дратує його психіку, збуджує нервовість, конденсує ненависть до кожної частини життя нашої партії, так само це відбувається на його відносинах до Ганни. Ми не можемо і не хочемо сказати про те, що обов'язково кожний герой нашого письменника повинен бути чемний, повинен завжди ходити з бадьорою усмішкою, навіть тоді, коли йому не хочеться сміятися. Ми проти лицемірства й у житті, й у літературі, бо вона повинна відігравати відповідну виховну роль. Тому ми не можемо заперечувати, коли люди в недавньому минулому товаришували, були подружжями, а сьогодні розходяться. Справа не в цьому. Це справа, власне, тих, хто це робить. Це власна справа того автора, який хоче виявити ту чи іншу частину нашого суспільства, показати її під певним кутом зору. Справа, повторюємо, не в цьому. Роздратований Ганною, Карамазов зовсім іншими очима дивиться на неї. Він дивиться на неї не як обиватель, а як політик, з високим розумінням того, куди його країна, його нація ступає. Ганна в недавньому минулому бойова жінка пролетарської революції, а сьогодні член КП(б)У й подружжя Дмитра Карамазова, в думках героя Хвильового виступає в такому вигляді: «Ганна все ж таки типова миргородська міщаночка й саме вона не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовано вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається «до отказу». Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так

ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?»

Карамазов, як бачимо, проти Ганни не тому, що вона особисто йому не подобається, як жінка, як дружина тощо, Карамазов проти Ганни тому, що вона є «типова українська жінка», що ця українська жінка перешкоджає йому «протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків».

Ми не будемо говорити про те, чому саме, на думку Хвильового, українська жінка ганебно випроводила синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, чому після цього вона почала плодити безвольних людей. Ці слова є, власне, художнім оформленням певної політичної думки, що її має Хвильовий. У сьогоднішньому дні на Україні він хоче бачити такі ж бурхливі картини, як бачив він їх в історії Запорізької Січі. В сьогоднішньому дні України перед собою він хоче побачити людей іншої психіки, іншої волі, ніж те, що в дійсності є. І тому Хвильовий, кинувши тінь на матір Андрія й Остапа, кинув виклик усьому жіноцтву України. Виклик цей у художній формі, безумовно, має ту політичну суть, що він перед усім жіноцтвом України ставить проблему виховання дітей з новою психікою, з новими думками, з новими перспективами, порівнюючи з тим, що ми маємо в теперішньому житті радянської України. Чому саме потрібна зміна психіки, чому саме потрібно змінити цей курс у верхівлі нашого суспільства, що сьогодні є керівником України? Це не випадковий елемент у «Вальдшнепах». Дмитро Карамазов виступає у «Вальдшнепах» — в 5 книжці «Вапліте», як суцільна людина з твердою думкою про події на Україні. В розмові зі своїм товаришем Вовчиком, говорячи про сучасність, він каже, що тільки через убивство можна прийти до нового: «Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля. — З якого це часу ти почав так думати? — спитав він. — Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову зі страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників».

Отже, сучасники Дмитра Карамазова обмежені. Партія, робітничий клас — усе це штамп, усе це обмежені, недорозвинуті люди. Характерна риса, що звертає на себе увагу, як невеличкий штрих: «Тьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінційна

парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла в бік і дала дорогу веселій компанії».

Дочки є молоді, старі, пристаркуваті й бувають у житті такі випадки, коли стара дівка так і вмирає, не виходячи заміж. Справа не в цьому. Але чому Хвильовий обов'язково хоче виставити місцевого кавалера червоного прапора в ролі старого, царських часів урядника, чи то земського начальника, чи то станового пристава, чи старшини, чи ще якого-небудь представника певної класи визискувачів трудящих? Навіть і не це основне. Основне те, що з появою цієї пристаркуватої дочки місцевого кавалера червоного прапора так і уявляємо ми собі це тупе, дегенеративне, як у свині, обличчя того самого кавалера червоного прапора. Це ж не демагогія, це та «дійсність», що виникає з кожного образу Хвильового. Це — між іншим.

Справа не в пристаркуватій дочці місцевого кавалера червоного прапора. Згадавши між іншим про «лопанський центр» (інтересна характеристика столиці соціалістичної України), він устами Дмитра Карамазова підходить до розв'язання основних проблем.

Він говорить уже не тільки про українську жінку, що плодить безвольних людей, він хоче ідейно роззброїти і вбити найвиразніших, найрідніших для українських трудящих мас людей.

Зокрема про Тараса Шевченка Дмитро Карамазов каже: «Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного». — Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів. — Цілком справедливо, — погодися Карамазов. Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайяватизованим «капіталом».

— Не в брову, а в око, — з захопленням сказала Аглая.

— Без якогось Льюнгфелло¹ і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

¹ Ідеться про Генрі Водсворт Лонгфелло (1807–1882) — американського поета, автора «Пісні про Гаявату» та інших поем і віршів.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мені цікаве друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі і віршомазів взагалі, і його зосібна. — За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв — навіщо цей допит. Потім раптом нервово одкинув волосся й зупинився. — А за те я його ненавиджу, — надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, — що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба — просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба це не Шевченко — цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина — хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглуздо, безсильно й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму? Хіба це не він — цей крепак — навчив нас лаяти пана, як то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й каже: «А ти, Матюшо, все-таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації й не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю. Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України. А я от гадаю, на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... Бо в сьогодиншньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза».

Як бачимо, Аглая й Дмитро Карамазов цілком одної думки про те, що Маркс є зовсім чужорідний елемент для нашої країни. Шевченко і його типи в нашій країні повинні згинуть, бо вони, мовляв, кастрували нашу інтелігенцію, бо вони виховали тупоголового раба-просвітянина і створили традицію тої просвітянщини, ім'я якій легіон, бо, нарешті, Шевченко затримав культурний розвиток України.

Чому саме сьогодні, після Жовтня, на десятому році Маркс для нас чужорідний елемент? Чому саме не пролетаріят, не тяжка індустрія, не партія поведе за собою нашу країну, а має її повести новий тип переродженого, перетвореного Дмитра Карамазова, який стане Льонгфеллом для української нації? І тільки після цього зможе бути для українського народу і Маркс, і те відродження, про яке мріє Аглая і Дмитро Карамазов. Ясно одне, що Дмитро Карамазов ненавидить усіма фібрами своєї душі сучасність, бо інакше в такий момент він не говорив би про водород і кислород, він не говорив би про ті хемічні реакції, які на соціальній мові означають нову революцію. Зовсім не згадує Хвильовий позитивних елементів нашого життя. Натомість вся його концепція йде проти них і веде до відродження нації не в пролетарському, а, безумовно, в буржуазному розумінні.

З цієї концепції виникає така схема відродження нації. Спочатку треба утворити певні кадри української нової загартованої інтелігенції. Спочатку повинен прийти загартований український Льонгфелло, щоб повести український народ до стану другого велетенського соціального руху. І тільки після того зможуть бути нові економісти, нові робітники, що економіку й соціальне життя нашої країни поведуть до нових днів.

Що тут маємо спільного хоч з якою б то не було нашою або спорідненою нам установкою? Нічогоісінько. Хвильовий вважає, що треба всі векселі за наші нестатки, некультурність, малописьменність подати не старому ладові, не старим класам, які в минулому визискували трудящий український люд. Не вони, мовляв, були порепоною цьому, а переполоною цьому був Шевченко, який не міг повести націю зовсім іншою дорогою, ніж вона йде тепер до свого відродження. Але ж все таки, яке відродження? Куди вона йтиме? Яку соціальну путь, устами свого героя Карамазова, прокладає Хвильовий у цьому відродженні? Відповідь на це ми можемо знайти в його трактуванні про національну політику: «Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України. А я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, яку ми її бачимо аж досі... Бо в сьогоднішньому вигляді, з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза». Отже, соціалістична Україна всім комплексом соціально-економічних чинників, що скеровують її шалений біг у соці-

ялістичне річище, за словами героя Хвильового Карамазова, здалася на чорта. Українізація, ідіотська українізація, на думку Карамазова, що проводить її партія, не є позитивна, а тільки відіграє ролю тормоза. Не такої українізації хоче Хвильовий...

II

Хвильовий мріє про відродження нації в буржуазному розумінні. Говорячи про відродження нації, М. Хвильовий фактично штурмує національну політику нашої партії.

Але, може, хоч які-небудь позитивні сили вводить в роман Хвильовий, щоб розгорнути картину нашого будівництва. Є це? Нема.

Бо Карамазов так характеризує теперішній стан революції: «Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба льозунги якогось 17 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції?» Отже, як бачимо, на думку героя Хвильового, революційні гасла Жовтня 1917 року сьогодні стали реакційними. Прапор 1917 року сьогодні став фарисейством і матеріалом для спекуляції. Партія, робітнича кляса, що бореться з буржуазією в Жовтні, сьогодні стали фарисеями. Виходить, КП(б)У перед народом б'є себе в груди, божиться комунізмом, боротьбою за соціалізм у своїй країні, оточений з усіх боків капіталістами, а в той же час веде країну до переродження, до такого стану, коли ворог прийде й голими руками забере всі здобутки революції. В розмові з своєю дружиною Ганною Карамазов говорить: «Я думаю зараз про наше фарисейство й думаю, чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки. Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... Саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди і без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках». Отже, ми боїмося виносити гірку правду на народ, ховаємо її по своїх ком'ячейках, проїдаємо народні гроші. Так зі слів Карамазова, героя Хвильового, компартія не стала на шлях руйнації класового суспільства, компартія нічого не робить для того, щоб перетворити країну в суспільство праці. Мовляв, вона в жовт-

ні 1917 року кинула гасло соціалістичної революції, під червоними прапорами вела маси на боротьбу з капіталом, і минуло коротких десять років, як компартія в програмі своєї роботи фактично переродилась, перестала бути комуністичною партією, а стала партією зради комунізму. Червоний прапор, що тремтів у її руках на барикадах і вів мільйони мас на боротьбу з капіталом, уже давно зблід і під брудом фарисейства через десять років став навіть чорним.

Як бачимо, з концепції Хвильового виникає, що ніби справа, яку розгорнула молода героїчна пролетарська кляса та її авангард, компартія, власне до того зводиться, щоб поставити питання тільки виключно про зміну класового панування одної кляси клясовим пануванням іншої кляси. І все. Закріпивши стан свого панування, компартія боїться говорити правду масам, робить величезні розтрати, краде народні гроші, перероджується, і революція, за словами того ж Карамазова, в недавньому минулому, попала в «раковину з калом».

Але Карамазов далекий від пролетарського розуміння революції та тих процесів, що проходять зараз на Україні. Ми вже бачили, що розуміння національної політики, соціалістичного будівництва, розуміння клясових сил у країні, що є основним регулятором нашого суспільства — все це не наше, вороже нам. Це стверджується поглядами на революцію: «Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі¹». Зрозу-

¹ Троцький (Бронштейн) Лев (Лейба) Давидович (1879–1940) — політичний та державний діяч. У революційному русі з 1897 року. У 1917 році — голова Петроградської ради, обирається до першого складу Політбюро ЦК. Відіграв визначну роль у збройному перевороті у Петрограді в жовтні 1917 року, виконуючи основну організаційну роботу. З 1918 року — нарком з військових, морських справ, голова Реввійськради. Став фактичним організатором Червоної армії. Водночас широко використовував репресії. Після смерті В. Леніна опинився в ізоляції, проти нього об'єдналися всі члени Політбюро. Його було знято з посади наркомвоєнмору та голови Реввійськради. У 1926–1927 роках об'єднався з Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим для боротьби проти Й. Сталіна, але опозиція зазнала поразки. У 1927 році Л. Троцького виключають з ВКП(б) і висилають в Алма-Ату, а у 1929 році — із СРСР. Він живе в Туреччині, Мексиці. Виступає з критикою сталінського режиму. Був ініціатором створення IV Інтернаціоналу. Отримав смертельне поранення від агента НКВС Р. Меркадера. Похований у мексиканській Койокані.

міло, чому Маркс є чужим елементом у поглядах Карамазова для України, зрозуміло, чому гасла 1917 року в уяві Карамазова зараз є фарисейством. Бо в основному питанні, в питанні про революцію, хто її робить, хто нею керує, Карамазов зводить все виключно до ватажка, до одної людини. Невже Карамазов зараз, на десятому році, припускає, що одна людина, навіть геніяльна, може робити революцію без відповідного піднесення організованої пролетарської класової боротьби на теренах певних країн? Зводячи все до одної людини в справі революції, Хвильовий попадає в лабеті чужої нам ідеології, він стає виявником ідеалістичного світогляду.

Але в чім справа, чому всі ці розмови веде Карамазов з Аглаєю, чому Аглая стає тою людиною у «Вальдшнепах», якій Карамазов викладає таємниці своїх думок? Чому саме Аглая стала об'єктом, до якого Карамазов підійшов з великим довір'ям, розказав про свої сумніви? Аджеж він не говорить їх своєму недавньому товаришеві Ганні? Чому Аглая, а не Ганна? Хто веде перед у «Вальдшнепах»? Аглая. Вона веде й Карамазова. Аглая по суті виявник фашистських настроїв у наші часи. Звідки вона виникла у Хвильового? Біля наших партійних ячеек, профспілок, навколо радянського суспільства, поруч із ним іде інше життя. Як би ми широко не розгорнули всі свої суспільні організації, як би ми не поставили питання про найбільше охоплення всіма суспільними організаціями населення нашої країни, ми повинні зазначити, що в країні нашої є люди, які з ворожими думками виступають проти наших ідей, проти нашого будівництва. Ми знаємо, що ці люди, виявляючи невелику кількісно й якісно силу, все ж таки перешкоджають нашому будівництву. Ці шари йдуть з непівських кіл, маючи під собою непівський ґрунт, формують вони ідеологію нової непівської буржуазії. Ми можемо з певністю сказати, що поруч із нашими партійними й комсомольськими ячейками, профспілковим об'єднанням і нашими школами, є певні середовища, які, маючи за ґрунт для себе нову буржуазію, виховують новий фашистський світогляд у нашої країні. Ці люди мріють про те, щоб скинути владу робітників і селян, ці люди думають про те, щоб розбити нашу партію, знищити суспільство пролетаріату. Тому, зрозуміла річ, що основною

проблемою в справі ідейного роззброєння ворога є відповідне гуртування наших сил у боротьбі з тими чужими нам ідеями.

Виразницею такого чужого нам погляду молодії української фашистської буржуазії є Аглая. Вона прекрасно знає, що собою являє компартія, вона знає наше внутрішнє життя. Вона прекрасно знає, як живуть профспілки, вузи. Вона живе поруч них, вона кожний день їх спостерігає, вона кожний час критикує їхню роботу, критикує зле, критикує люто, і в цій критиці гартує ворожу проти нашого суспільства ідеологію. Але це не заважає Аглаї відповідним чином вести розмови з так званим «комуністом» Карамазовим. Ці розмови вона веде для того, щоб остаточно вплинути на Карамазова й збити його зброєю своїх ідей: «Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комуністи, хоч і непогані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевне твердити — не сягає далі Чемберлена¹ з моноклею і чергової парт'ячейки. Правда, цікавляться ще китайськими справами».

Хіба в цих коротких словах, повних сарказму й злої іронії над компартією й партійними ячейками, над її комуністами, не видно, що з Карамазовим говорить ворог, хіба не видно те, що ця людина дивиться на компартію, на революційне суспільство, як на нудний етап у житті людства? Зрозуміло, що кожний діяч, кожний активний елемент повинен боротись з цим нудним світоглядом, що не сягає далі ячейки й Чемберлена, хоч займаються, правда, і «китайськими справами». Ясна річ, що в поглядах Аглаї компартія виступає в ролі якогось-то кретина, старого волосного старшини, який, одслуживши Службу Божу, йде на роботу, грабує, обманує, дурить, живе тільки власним життям і стає найкращим виразником суспільної реакції і застою.

Та що ми будемо говорити про Аглаю. Дамо їй слово. Вона сама про себе скаже: «Я випила, товариство, за відважних і волеволівих людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина

¹ Чемберлен Невілл (1869–1940) — британський державний діяч, прем'єр-міністр Великої Британії у 1937–1940 роках.

Пешкова¹, я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів. Ви мене, Ганно, розумієте. Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що, як гриби, виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав, би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все-таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство...». Карамазов із захопленням дивився на дівчину. — «Іще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене ніхто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама. Ну, от уявіть собі. Ростає десь в якомусь, скажімо, «вузі» дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє. Ну, скажімо, якоюсь нудною доповіддю, чи то «Собачим завулком», а тієї, що, скажімо, Перовська. І от кличе її ячейка й каже: «так от що, свідомо юнко, будеш ти в нас кандидаткою в комсомол... Твоє яке походження?». А на чорта мені це походження. Не я ж робила батька, а він мене зробив... — Ні, почекайте, я ще не скінчила. — Аглая грубо взяла за руку Ганну і посадила її. — Так от, що ж мені робити. Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келіх горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років...

Ви, звичайно, скажете, що я пропоную ідеологію нової буржуазії. Хай буде по-вашому. Але буде й по-моєму, бо ми — я й тисячі Аглаї у спідницях та штанах — не можемо далі жити без повітря».

Як бачимо, Аглая ворожа нам сила. В Аглаї відповідна ідеологія нової буржуазії. Аглая — представник цієї нової буржуазії, і ця нова буржуазія розуміє, що дійсно без кипучої діяльності, без хоробрости, без сучасників, які можуть запалити

¹ Ідеться про письменника Максима Горького.

молоде покоління представників буржуазної класи романтикою боротьби з радянською владою, без цього тисячі Аглаї в штанах і в спідницях нічого не зможуть зробити. Аглая свідома. Вона знає, що вона представник тих, хто закликаний в нашому суспільстві протиріччями його розвитку боротись з компартією, з пролетаріатом. Аглаї історично мусять боротися з нами жорстоко, до загину, бо вони — антиподи компартії, антиподи пролетаріату. І під шаленим натиском ідеології Аглаї «комуніст» Карамазов відступає, здає свої позиції і поволі стає бранцем фашизму.

Справа, нарешті, не в тому, що Аглая є представник начебто іншої нації, що вона московка. Справа не в цьому. Це може заінтригувати відповідним чином Карамазова, це може надати фабулі роману більшого ефекту, але по суті так званий «комуніст» Карамазов, з усіма його думками піддається впливові Аглаї — представникові ворожої нам класи.

Белькочучи по-дитячому проти тверджень Аглаї, стаючи апологетом тої самої Аглаї, Карамазов говорить про те, що він закликаний розв'язати основну соціальну проблему. «Відродження моєї нації — це шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві і, значить, крок до соціалізму». Ми говоримо й будемо говорити про диференціацію суспільства в умовах капіталізму. Але ставити питання про збільшення диференціації в нашій соціалістичній республіці — це ж явна апологетика меншовизму, який говорить про те, що наше суспільство Радянської України знову повертає до старого капіталістичного стану. Цебто «так зване» соціалістичне будівництво не дає своїх позитивних наслідків і приводить зовсім до протилежного. Така лінія веде до ворожої нам сили.

Але зате герої Хвильового Карамазов має прекрасну вчительку. Вона уявляє стан Карамазова в партії, вона знає, що потрібно Карамазову, вона знає, як повинен Карамазов робити сьогодні і навіть пророкує, що зробить він завтра.

Характеризуючи Карамазова, Аглая каже: «Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати широко людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на

своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусів себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середняка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму. Карамазов говорить про фарисеїв, а Аглая, його вчителька, представник нової молодії буржуазії, представник фашизму в нашій країні, говорить про партію, як про хитренького міщанина-середняка, говорить про партію в умовах соціалістичного будівництва на Україні, як про «собірателя землі руської», говорить про партію, як про арену боротьби, а потім, помітивши великі перепони, потихесеньку-полегесеньку спускається на тормозах, щоб ніхто не помітив. Говорить про партію, як про міщанина, який стоїть грізною примарою на путях до світового прогресу.

Так говорить вчитель Карамазова — Аглая. Так за нею говорить сам Карамазов. Але, на думку Аглаї, Карамазов — прекрасний об'єкт для прикладання її сили. Карамазов повинен працювати над собою, над своєю волею, над своїм характером, повинен вийти на широку дорогу, загартувати себе й організувати тисячі таких самих, як і він, щоб повернути історію України іншими шляхами.

Чому повинен Карамазов негайно шукати інших шляхів? Чому він повинен в умовах нашого суспільства нагромаджувати нові сили, кличучи ті сили до більшої організованості, вичікувати слушного часу, щоб виступити на бій? Чому?

«Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жакливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не

пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі, і вовки не почувають голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і таким чином прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) нездібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Дингени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов завдяки романтичному складові своєї натури й завдяки, мабуть, революції хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу й тому послідовно мусить прийти до розбитого корита».

В сучасних умовах для Карамазова ідейною віддушиною стала: «ідея відродження його молодой нації». Аглая сама росіянка, але вона вивчила українську мову, і коли цю людину з таким ідеологічним світоглядом запитують, через що вона кинула свою вітчизну, РСФРР, то вона каже: «Чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні, — загадково посміхнулась Аглая. — В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо, коли в Киргизії є оддушина».

Ось в цій філософії Карамазового навчителя. Аглая ненавидить нове суспільство. Аглая проти компартії. Аглая вважає компартію за тупоголових дрібних міщан-середняків, Аглая проти «пересічності» нашого суспільства. Аглаї душно, так душно, як може бути душно молодій буржуазії, що хоче скинути диктатуру пролетаріату. Аглая хоче дихнути вільно, вона не може зробити цього в РСФРР, вона ладна кинутись і в Киргизію, не то на Україну, аби тільки дихнути вільним повітрям і знайти щілину для своєї фашистської роботи. Тому Аглая їде на Україну, тому Аглая вивчає українську мову і, конденсуючи в собі світогляд молодой буржуазії, зупиняє свій зір на так званому комуністі Карамазові, який став виявником і носієм ідеї відродження нації, безумовно в буржуазному розумінні. Цю ідею хоче розвернути у великий потік Аглая. Вона ввесь свій талант, силу слова, елементи романтики зосере-

джує в акцію своєї роботи над представником комуністичної партії для того, щоб розвернути в реальному житті боротьбу проти пересічного міщанина-середнячка, проти обмеженого ком'ячейщика тощо й звести класові рахунки з пролетарським суспільством. І з такою філософією Аглаї «комуніст» Карамазов згоден. Як бачимо, Хвильовий став закінченим апологетом молодого української буржуазії. Він кинув гасло боротьби з нашим суспільством, він визнав, що революція, за словами Карамазова, опинилась в тупику, він визнає, що компартія стала фарисеєм, що немає жодної перспективи, і тому єдиним гаслом повинно бути виховання молодого загартованої людини з світоглядом українського націоналізму, яка виведе Україну на новий шлях — на шлях національного відродження, в буржуазне річище. Так комуніст Хвильовий через свого героя Карамазова дійшов до апологетики українського націоналізму.

III

Фашистка Аглая знає добре, що замало говорити про відродження нації, за єдиний вихід з післяреволюційного глухого закутка.

В свої загальнопринципові твердження треба вкладати конкретну суть. Треба ілюструвати свої думки різкими фактами з життя країни, де так багато «пересічності».

Істина стає життєвою, коли вона може вбратися в одягу органічного зв'язку з життям мільйонів.

Десятий раз летить земля навколо сонця, а диктатура пролетаріату непохитна. Десяті роковини своєї жалоби справляє еміграція, а дійсної реальної надії на завтрашній день не має. Несе він сум і чорну могилу смерті.

Сподіванки? На кого?

Давно одцвіли надії на звияжні марші інтервентів, і вже давно десятки тисяч верстов кордонів рад перестали промовляти гарматами.

День за днем летить час уперед, а в скронях ритми пульсу все слабшають. Гострий різючий біль наче розпаленими обценьками обіймає чоло еміграції, і руки її в розпуці не наводять опертя.

Нема його.

Завтрішній день може принести нові бурі, але кому вони допоможуть. Може, вони, остаточно одним ударом скинуть у прірву останні надії. Розпач і холод смерти віє з майбутнього дня для ворогів революції, і знесилені руки їхні благають допомоги у фінансових королів світу.

З усіх комбінацій для них одна найпевніша, найдоцільніша, бо вона остання. Це — орієнтація на внутрішні ворожі сили пролетаріату. Шукати їх, пестити, вирощувати й ширити їхню міць — ось завдання фашизму на терені України. Для цього потрібно активно організовувати свої сили і так само активно дезорганізовувати сили революції, сили партії.

Тому так настирливо Аглая, молода фашистка, наступає на Карамазова. Те саме робить вона і з другим комуністом Євгенієм Валентиновичем. Перед нами старий член партії — росіянин, досвідчений марксист, зі слів Хвильового. Але яким мерзотним, опаплюженим вивів його на літературний кін Хвильовий. Як через учителя Карамазова, Аглаю, глузує він з цього нещасного Євгенія Валентиновича!

Після цієї характеристики Євгенія Валентиновича у нас складається уява, що бачите ви не члена ВКП, старого більшовика, а якогось гоголівського Афанасія Івановича. Смішне, жалюгідне вражіння справляє Євгеній Валентинович. Не старий більшовик це, не член ВКП.

Та Хвильовий у другій частині «Вальдшнепів», що її ми мали нагоду прочитати, виставляє на показ такого чудасія, хоч і марксистського професора, спеціально для того, щоб дати можливість другому своєму персонажеві, фашистці Аглаї, дати йому ляпаса. Так роблять у цирку, коли виводять кльовна і б'ють його в лице, а оскаженіла аудиторія по-звірячому гогоче. Так робить Хвильовий з Євгенієм Валентиновичем. Нам шкода не Євгенія і не його батька Валентина чи якогось там іншого, ні-ні. Справа не в Євгенії й не у Валентині. Одне настирливе питання йде за нами. Для чого автор виставляє таким ідіотом, дегенератом старого члена партії, досвідченого марксиста? Чому саме скроні цього марксиста Хвильовий підставляє під плювки фашистки? Чому на фоні цього не професора, а дурня, не члена партії, а міщанина, не марксиста, а нікчемного обивателя, з такою погордою розправляє свої груди молода фашистка Аглая і так нахабно розкидає стег-

нами? Чому вона, ця Аглая, з викристалізованою ідеологією фашизму на герці має проти себе смішного обивателя Євгенія Валентиновича і дегенеративного Карамазова?

Це зроблено для того, щоб якнайяскравіше відзначити глухий кут, куди потрапила революція. Це зроблено для того, щоб з найбільшою силою на тлі заскорузлости, пересічності і обмежености пролунав крик одчаю гасел 1917 року, що тепер стали фарисейством.

Це, нарешті, зроблено для того, щоб гасло українського фашизму над розпачем і занепадом революції буйно розцвітало.

«Ти, Женю, краще розкажи нам, як ти будеш соціалізм в одній країні?» — так питає фашистка Аглая цього «Женю».

Так можуть питати хіба лише бранця, аби, поглузувавши над ним, розстріляти. І Врангель, і Денікін, і Петлюра так робили з нами. Але нині нема бойовости. Тепер — тиша, і в тиші цій, до речі, рідня Євгенія Валентиновича такі запитання дає старому членові партії з метою поглузувати.

Вихопивши для глузування такого типа російського комуніста, старого члена партії і марксиста, Хвильовий так його характеризує устами Аглаї: «Та це ж той самий руський інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самовизначення націй... тільки не тих, що входять у Радянський Союз, який всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини¹, який і досі думає, що українська культура існує... як австрійська інтрига, який, показуючи Європі досягнення руського генія, виводить на арену й інші народи Союзу... як цікавий Зоо ображених руським царатом мавп. Словом, це саме той інтернаціоналіст, який під своїм космополітизмом ховає звичайнісінький собі зоологічний націоналізм».

Можна було б подумати, що маємо справу з якимось окремим виразником російського великодержавного націоналізму.

¹ Поняття походить від імені Миколи Васильовича Устрялова (1890—1937) — правника, філософа, політичного діяча. Під час громадянської війни в Росії він був на боці Білого руху, але пізніше став прибічником більшовиків, з огляду на те, що вони змогли відновити міць Росії. У 1921 році став ініціатором видання у Празі журналу «Смена вех», що дав назву цілій політичній течії — «змінювцтва». Її прибічники декларували думку про можливість прийняття більшовицької революції і примирення з її результатами заради збереження єдиної і міцної російської держави.

Такі люди безумовно є, і завдання нашої літератури — бити їх до смерті.

Але справа зовсім інакша. Аглая характеризує партію як зборище тих, «яким у житті при інших умовах зовсім не було б місця...».

І далі: «...В партії залишились тільки (я не говорю про верхушку — до неї спеціальний підхід)... тільки дрібні кар'єристи «ревізорівського» масштабу, самоварники й аршинники, тупоголові міщани канареїчного гатунку, некрасиві жінки й т. д.»

Такі погляди розгортає Аглая на партію, і з цими поглядами погоджується Карамазов.

«Полемізуючи» з професором «марксизму», Аглая каже: «Ну, скажімо так: хіба від того матеріалізму не залишились тільки ріжки та ніжки?..»

Хіба ви не кастрували життя цим «пошлим» обожненням Арістотеля... чи то пак «Кремльовського мрійника?»

Б'ючи професора, члена партії, що не може жодного слова сказати проти таких фашистських тверджень, і, заявляючи, що вона може бути ідеологом «тільки українського фашизму», Аглая не тільки не знаходить опору від комуніста Карамазова, а навпаки.

«Аглая блиснула білками своїх очей і зупинилась.

Карамазов відчув як йому прискорено забилося серце: щось без кінця привабливе він побачив в її погляді, і йому здалося, що він стоїть на краю таємного бездонного провалля».

Хто став над безоднею та до того ще не має жодного опертя і втратив рівновагу, той неминуче злетить в неї і загине.

Аглая йде далі. Вона не може ні на хвилину спинитися, бо вона представник войовничого українського фашизму.

Вона б'є професора:

«Але, — підхопила Аглая, — я, Євгенію Валентиновичу, боюсь цих поглядів, бо не хочу розлучитись з партією. Так? І потім навіщо мені ця критика, коли вона може порушити єдність моєї Калузької вітчизни? Так? Краще я вже буду виконувати роль туманопускателя і творця «безвремення», щоб потім передати своєму рідному фашизмові... «єдиную не-делімую»? Так? О, ти, безперечно, знаєш, де раки зимують. Ти прекрасно розумієш, що Робесп'єр уже давно послав на гільйотину Дантона і ти прекрасно розумієш, що і сам він

доживає останні дні. Але ти добре засвоїв і те, що четвертий Інтернаціонал сьогодні неможливий і що взагалі становище безвихідне. Десь позахалявно ти, може, і зідхаєш важко, мовляв, з диктатури пролетаріату та з світової революції нічого не вийшло, але в той же час ти не можеш не втішати себе й тим, що Расея збунтувала цілий світ і... значить, по суті нічого поганого не трапилось.

Отже, треба лише найти в собі мужність довести до її логічного кінця і тільки! — Правда?»

Як бачимо, в поглядах Карамазова і Аглаї немає жодних розходжень. Даремно Хвильовий робить спробу проводити якусь межу між ними. По суті Карамазов і Аглая йдуть одне одному назустріч. Різниця тільки у вихідних точках. Карамазов утратив віру в сьогоднішній день нашої революції і в реалізації гасел 1917 року бачить лише одне фарисейство; Аглая йде з другого боку, із джерел непівської фашистської буржуазії, з ясною провідною думкою про реванш.

Аглая захоплює Дмитра Карамазова, як представник певних класових поглядів. Різниця між ними хіба тільки та, що Аглая від початку до кінця, як представник певних класових прошарувань, ворожих пролетаріатові — активна, войовнича.

Аглая розумна. Аглая сильна. Аглая гарна, красномовна, Аглая тверда в своїх поглядах, як криця. Така Аглая у Хвильового.

Чому ж їй не бути такою, коли Хвильовий протиставив їй не професора марксизму, а обивателя, міщанина й дурня?

Чому їй не схилити до себе Карамазова, коли в них співзвучність поглядів на національну справу?

Недаремно Аглая каже «професорові»: «...Знаєш, коли я говорю з тобою (і взагалі з людьми, подібними до тебе), тоді я не тільки переконуюсь, що ви цілком пропавший народ, але й більше того: мій світогляд усе більше загострюється і викристалізовується».

Карамазов і Аглая сходяться на одному, на основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 року стали фарисейством, що історія в нових убраннях повторює в 30-тих роках ХХ сторіччя криваві дні французького термідора. «Робесп'єр уже давно поклав на гільйотину Дантона і... сам він доживає останні дні». Що

«з диктатури пролетаріату та з світової революції нічого не вийде».

Термідор у повному розгарі. Що ж залишається робити? Єдиний порятунок — націоналізм. Треба подбати лише про те, щоб термідор привів до створення могутньої української національної держави. І тут не може бути вагання, бо коли українець «комуніст» не робитиме цього — зробить це російський «комуніст», але зробить проти нього, проти українця для того, щоб передати своєму рідному фашизмові «єдиную неделімую».

На думку героїв Хвильового, питання стоїть так, або за російський, або за український фашизм. Третього шляху немає. Євгеній Валентинович, «російський комуніст», держиться в партії для того, щоб сприяти російському фашизмові до створення «єдиної неделімой». Аглая, ведучи за собою «комуніста» Карамазова, повинна створити українську націоналістичну державу. В поглядах на ролі українського націоналізму між Карамазовим та Аглаєю нема розходжень. Загрожуючи Євгенію Валентиновичу, Аглая каже: «Справа в тому, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському мракобесію. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор».

Зрозуміла річ, що для українського фашиста в теперішніх умовах український націоналізм — прогресивне явище. Було б дивно, якби цей фашизм іншим гаслом спробував прикрити своє обличчя. Як бачимо, він навіть «не дасть спокою... російському мракобесію...».

Але в унісон політичному світоглядові фашистки комуніст Карамазов каже, що український націоналізм «мусить бути багато прогресивніший за російський».

Невідомо, яка партія може терпіти в своїх лавах членів з такими поглядами на націоналізм після пролетарської революції.

Хіба невідомо, що в соціалістичних республіках кожний націоналізм — це ворог звияжного маршу революції?

Хіба невідомо, що який би не був націоналізм, а він в умовах диктатури пролетаріату спричиниться до нагромодження сил контрреволюційних вибухів?

Хіба такі погляди можна з'єднати з яким би не було розумінням розгортання союзу наших республік в дійсну інтер-національну сім'ю?

Хіба, нарешті, погляди Карамазова мають хоч крихту віри в наше сучасне?

Ні.

Бо революція, на думку цього «комуніста», залишила по собі лише один спогад — «димок» на далекому небі.

Таке порівняння спогадів про революцію бадьорить фашистку Аглаю, викликає шалену радість, і вона, підтримуючи думку Карамазова, з захопленням сприймає ці слова: «Який прекрасний димок. Нюхайте ж, друзі мої, і переконайтесь нарешті, що нічого вічного нема і що все в свій час мусить зникнути в безвість, як і цей прекрасний димок. Це, здається, в календарі написано. Але не завжди до календарної мудрости треба підходити з погордою. Отже, не ловить руками того диму, що тікає від вас і що його не можна зловити. Треба розкладати нове багаття, бо тільки біля нього можна погрітись».

«Прекрасні друзі» фашистки Аглаї на блакитному небі бачать лише «димок». Димок зникає і зникне. Але для них він стає символом революції. Вона була. А тепер тільки неясні спогади про неї, як димок. Він наче є, але зловити його не можна, бо він уже перестав бути істотним. Він тільки уява, а через хвилину лише спогад на ясному небі. Був димок і нема його. Куди він дівся?.. Так і революція. Була і нема. З такою бойовою пропагандою про вічність і прогрес іде вперед фашистка, іде і штурмує слякотних комуністів, збиває їх з ніг і закликає «розкладати нове багаття, бо тільки біля нього можна погрітись».

Багаття — річ хороша, особливо для тих, що мерзнуть, але багаття Аглаї має зовсім інше символічне значення. Вона не мерзне, вона повна сил, крові, тепла й темпераменту. Вона радить запалити багаття, щоб розпалити море націоналістичної боротьби й залізом і кров'ю повертати історію України на шлях фашизму.

Чи не про це «багаття» не так уже й давно казав один дуже знайомий Хвильовому літератор:

... Для нас на дворищі багаття тліє,
Для нас перестороги півень піє,
І слуг гуде архиерейський хор.

І теплий круг євангельських історій
Звучить, як низка тонких алегорій,
Про наші підлі і скупі часи...

Здається, цьому «неокласикові» М. Хвильовий і «руку простягав»? За «кваліфікацію»?

За «психологічну Європу»...

Ну, що ж, не винні ми, що «кваліфікація» ця перебила М. Хвильовому хребет пролетарського письменника і зробила його сьогодні джурою українського націоналізму.

Бо дійсно, де в автора поділася наша могутня і героїчна робітнича кляса? Де наш бадьорий крок? Аджеж проблема, що ставить її Хвильовий, по суті не нова, чому ж у нього немає навіть натяку на будівничий патос соціалістичної республіки?

Автор загнав своїх героїв у глухий закуток, відірвав од життя, відкинув од себе зв'язок з масами, що виявляють творчий процес нашої доби, і почав розглядати долю революції з націоналістичного погляду.

Можна навіть сказати, на основі відомої нам частини «Вальдшнепів», що вони по суті публіцистичний твір. Це публіцистична робота, одягнена в певні художні твори. Автор поставив собі за завдання виявити в художніх формах свої політичні думки. Він підійшов до цієї проблеми просто. Взяв 4 дійові особи: Ганну, Аглаю, Карамазова і Євгенія Валентиновича, а для інших ролей — тьотю Клаву і лінгвіста Вовчика. Все життя цього невеличкого персонажу він підпорядкував одній думці, довести, що революція залишила тільки димок на обрії неба, що все загинуло, що відновлюється знову «єдіная неделімая», і тому, в такій ситуації навіть український націоналізм є прогресивне явище. Звідси його прекрасне ставлення до Аглаї, бо її автор використовує як рупор для виголошення найгостріших і по суті фашистських думок.

Ми бачимо, як «комуніст» Карамазов плентається в хвості Аглаї, навіть любов його до Аглаї підпорядкував автор, як політичну любов. Карамазов, обмірковуючи в страшному вольовому напруженні свої дальші кроки, як бачимо, не підходить до справи з чисто романтичного погляду. Ні, не таке ставлення автора до своїх героїв. Він примушує й Карамазова в найскрутніший для нього час вибрати не між Ганною і Аг-

лаєю, як між жінками, а між Ганною, як представником партійного середняка, і Аглаєю, що кличе його шляхом українського войовничого націоналізму.

Карамазов відходить од Ганни, як характерного представника радянського суспільства і рушає за Аглаєю — войовником молодого українського фашизму.

Як бачимо, Хвильовий розставив своїх героїв на певні трибуни і примусив заговорити їх у художній формі про занепад революції, апологетами українського націоналізму.

Не дарма ж Карамазов уявляє свої взаємини до Ганни та Аглаї так. «Аглая, мабуть, не випадкова постать на його, життєвому шляху, він, мабуть, не випадково закохався в неї, вона уже давно підстерегла його і тільки прийшла до нього вчасно. Саме тепер вона й мусіла прийти».

Дійсно, для Карамазова Аглая не випадкова: «Він бачить її впевнені рухи і йому здається, що перед ним стоїть не Аглая, а якась збірна людина, що виникає й викристалізовується на переломі двох епох».

Немає жодного сумніву, що для Карамазова, цебто для Хвильового, Аглая символ, Аглая тип нової сильної людини, що виведе Україну з глухого закутка.

Хвильовий не дав позитивних елементів у цій частині «Вальдшнепів». Він вивів своїх героїв і через них проголосив промову, що сумним похоронним дзвоном пролунала над Україною і прекрасним димком розвіяла над обрієм неба спогади про революцію.

Кому ж симпатизує автор? Хто його герой? Така думка проймає читача. Бо Хвильовий ніде не протиставляє своєї думки навіть думці Карамазова. Наведена аналіза доводить нас до висновку, що думки автора, це думки й вагання «комуніста» Карамазова. Про це хоч в одному місці, але яскраво говорить сам автор М. Хвильовий: «Сонце поважно, важко й огняно сідало на обрій і обливалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озерця. Озеро самотньо стояло серед степу і здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею й задумалась...»

Коли в уяві автора нема інших шляхів, як тільки термідор, то немає і в нього іншого образу про соціалістичну країну. Дійсно, над «безумною кручею» тільки не Україна, а спинився М. Хвильовий — Д. Карамазов.

Він обплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих художніх формах розгорнув перед читачами картину загнивання революції, картину термідора.

Автор може наприкінці навіть розстріляти Аглаю і вилікувати Карамазова, але з боку суспільного значення ця частина «Вальдшнепів» може бути розцінена тільки, як контр-революційне явище.

Карамазов може впасти навколішки перед мільйонами пролетаріату і славити його героїчний шлях. Але це буде подібно до знесиленого бранця, що віддає своє життя на милість переможця. Від цього його злочин не минає.

А може М. Хвильовий не Карамазов?

Може...

IV

Наші сумніви остаточно розвіються, коли ми згадаємо Хвильового, як публіциста.

Ще по весні 1926 р. в одній зі своїх статей «Україна чи Малоросія» М. Хвильовий, відповідаючи своїм опонентам, так розумів шлях культурного розвитку України: «Коли українська радянська культура робиться в себе на Україні гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною, але коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з «зміновіховських») цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрозливе явище і з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.

Отже, цей момент в новому гаслі, так би мовити, шлункового характеру, з одного боку, «гоні монету», з другого — не перешкождай мені боротись з моїм конкурентом, бо ж ти, так би мовити, сам декретував (фактично, коли не де-юре)

цю конкуренцію визнанням відродження. З третього боку, не добавай в цьому контрреволюції».

Хвильовий має сумнів щодо можливості творення української комуністичної культури, але, припускаючи її творення, він застерігає, що, коли хто не буде її розуміти, вона почне відходити до табору дрібної буржуазії.

Схема Хвильового в розумінні культурного будівництва така: українська культура розвивається й б'є свого конкурента російського — російську культуру. На боці української культури проти російської культури повинна стати партія. Інакше й бути не може, бо, коли обоє б'ються, партія повинна чийось сторону підтримувати. У цій боротьбі двох конкурентів за схемою Хвильового партія не може посідати третьої позиції. Коли б це сталося, то, на думку того ж таки Хвильового, українська культура, як самостійна сила, відвернеться від комунізму і піде до української дрібної буржуазії.

А щоб цього не було, треба бити російського конкурента.

З другого боку до теорії боротьби двох культур, до фактичної організації двох ворогуючих національних таборів, про які в останній час заговорили Зінов'єв¹ і Ваганян², підійшов М. Хвильовий. І коли представники російського великодержавного шовінізму для більшої непогрішимости ставали начебто під марксівськими вивісками, то Хвильовий недвозначно загрожує перейти в табір буржуазії.

¹ Зінов'єв Григорій Овсійович, справжнє ім'я Овсій-Гершен Ааронович Радомисльський (1883–1936) — політичний діяч, один із соратників В. Леніна. У 1919–1926 роках — голова Виконкому Комінтерну, у грудні 19170-го — березні 1926 року — голова Петроградської/Ленінградської ради робочих і селянських депутатів. Спочатку підтримував Й. Сталіна, а у 1925 році виступив проти нього від імені «нової опозиції». У 1926 його виключили з Політбюро, відсторонили від керівництва Виконкомом Комінтерну. У 1927 році через контакти з Л. Троцьким виведений з ЦК, виключений з партії та висланий. Після каяття у 1928 році був поновлений у партії та призначений ректором Казанського університету. Наприкінці 1932 року знову виключений з партії та висланий. 1933 року поновлений в рядах ВКП(б) та направлений на роботу в Петросоюз. У 1934 році заарештований та засуджений до 10 років ув'язнення у справі «Московського центру». 24 серпня 1936 року засуджений до розстрілу у сфабрикованій справі «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру».

² Ваганян Вагаршак Арутюнович (1893–1936) — політичний діяч, один із прибічників Льва Троцького. Розстріляний у серпні 1936 року.

Коли б партія допустила боротьбу двох культур — російської й української — а до того ще й посіла неутральну позицію, можливо, дійсно, розвиток української культури пішов би проти революції.

Хвильовий розуміє відродження української культури, як процес боротьби з російським конкурентом, російською культурою. Партія, робітничка кляса при цьому обговоренні десь зникли, немає їх.

Але найяскравіше стає перед нами позиція Хвильового, коли ми чуємо такі слова: «...Змазувати самостійність порожнім псевдомарксизмом, значить — не розуміти, що Україна доти буде пляцдармом для контрреволюції, доки перейде той природний етап, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав».

XIX сторіччя, знаменуючи собою розвиток капіталізму, несло одночасно консолідацію нації, творення національних держав.

Націоналізм молодих народів, що виходили в цей час на історичну арену, був цементуючим засобом, що в руках національної буржуазії відіграв велику роль.

І коли оформлення національних держав у Західній Європі фактично закінчилось за часів післявоєнної бурі 1914–1918 рр., то від початку й до кінця на чолі цього руху марширувала національна буржуазія.

Досить згадати історичні факти творення національного організму Італії, Німеччини, а під кінець Чехії, Польщі, Південславії, щоб згадати й те, що, творячи національну державу, буржуазія йшла шляхом роздмухування неймовірного шовінізму поміж різними національностями, в той же час підсолоджувала своє клясове обличчя «єдиним національним фронтом» і фактично гнобила національний пролетаріат.

Викликаючи до життя нові національні держави, капіталізм у той же час ніс клясову боротьбу в «єдиний національний фронт», як історичне заперечення цього процесу.

Зовсім інша справа розв'язання національної проблеми за часів диктатури пролетаріату. Це визволення не тільки національне, але й соціальне, клясове, бо шлях національного самовизначення за часів капіталізму — це самовизначення буржуазії і уярмлення пролетаріату. Шлях національного са-

мовизначення за часів капіталізму — то шлях шовіністичного чаду і плекання націоналізму, навіть серед певних шарів робітництва.

Не такий наш шлях. Пролетаріят не може бути носієм націоналізму, тому він не може припустити роздмухування націоналістичного пекла на теренах СРСР.

Він не дозволить розпалювати боротьби двох культур, бо кожна культура отримала повне право на своє існування в Жовтні 1917 р. Інтернаціональну суть культури кожної нації забезпечить пролетаріят, його керівник — комуністична партія.

Хвильовий забув одне: що Україна давно вже перестала бути пляцдармом для контрреволюції і стала соціалістичною республікою, що Україна в майбутніх боях із світовим капіталом буде авангардом, що не може вона йти тою дорогою, якою йшло творення національних держав за часів розвитку капіталізму в XIX сторіччі.

Хай спробують Малицькі своїми русотяпськими пазурами втручатися в ці справи і вносити свої антипролетарські корективи. Хай спробують. Пролетаріят дасть їм по руках, аж луна піде.

Ясно, що «замазувати» нашу робітничо-селянську самостійність порожнім «псевдо-марксизмом» — не тільки не розуміти справи, а навіть більше — провокувати розвиток молодії соціалістичної національної держави і допомагати Малицьким, що з презирством гоноровитого ясновельможного пана ставляться до питань розвитку «хлопської», цебто української радянської культури.

Але пролетаріят — то заперечення традицій культури ясновельможних панів, а компартія — то не Малицькі. І тому зрозуміла річ, що коли Хвильовий розглядає природний етап, який має пройти національне самовизначення України, його мислення йде за зразками творення буржуазних національних держав.

Не розуміючи суті розв'язання національної проблеми за часів диктатури пролетаріату, Хвильовий по суті хоче втягти компартію на шлях боротьби української культури проти російської.

Нас не може здивувати Карамазов, що згоджується з Аглаєю в трактуванні українського націоналізму, як про-

гресивного явища, бо комуніст Хвильовий розуміє процес національного відродження за часів диктатури пролетаріату, як дрібний буржуа.

Недаремно ж він і лякає партію дрібною буржуазією: «...з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її (цебто української культури — А. Х.) до табору дрібної буржуазії».

Хвильовому потрібні ілюстрації до своїх думок, і він силкується їх дати з культурного життя України: «Висловлюючись вульгарно, але зате й ясніш, боротьба за книжний ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братніх культур на Україні — російської й української — це є та життєва правда, та проза, яка далека від сентиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою».

І все-таки Хвильовий знову не бере в розрахунках партії пролетаріату. Та й для чого йому брати на увагу ролю партії в цьому процесі, коли теперішній політичний стан Республіки Рад автор визначає так: «Буттям визначається свідомість, відцїля витікає й перша причина. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні і зокрема в центрі її чули тільки «товариш», там уже давно перейшли з «громадянина» на «господина». Москва має міцні традиції, які глибоко входять в міщанство. Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру) по суті не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби».

Які ж можуть бути сподіванки на розумне розв'язання національної проблеми, коли навіть сподіванки на компартію ні до чого не доведуть?

Хвильовий для цього переводить Москву з «громадянина» на «господина», він навіть підроблює історію, бо хто ж не знає про жорстокі дні Жовтня в Ленінграді та в Москві?

Всім відомий націоналістичний ухил Хвильового, який в першу чергу позначився на його ставленні до соціалістичної Москви.

Партія ясно сказала свою думку про це у відомих червневих постановах ЦК КП(б)У. Партія сигналізувала небезпеку націоналістичних збочень Хвильового, що йшли з буржуазних джерел. Але Хвильовий та його однодумці поставились до справи цієї неухважно і навіть з деяким гонором.

А дехто з міщан найгіршої марки поширював плітки, що партія спеціально цькує українську літературу та її найкращого письменника М. Хвильового. Баби-Палажки, що пробують удавати з себе меценаток української літератури, плескали язиками про адміністрування процесів української літератури тощо. Господи ж ти Боже мій, що б тоді й робити довгим язикам Баб-Палажок, коли б ними навіть не плескати! Хай плещуть.

Але ніхто ніколи не адміністрував і був би останнім дурнем, якби й брався адмініструвати літературу. В той же час, зрозуміла річ, що партія завжди повинна боротися з антипартійними поглядами, навіть тоді, коли ці погляди починають виростати в літератора. Доки цей літератор — член партії, доти це обов'язок партії і не інакше.

Наприкінці 1926 р. в передмові до збірки поезії Василя Еллана Хвильовий казав: «Громадянська війна скінчилась. Комунар (ясніше, лірик) не зрушив «бетонно-світові підпори»; замість «червоних зір» над «розвінністю хмар» замаячив безвихідний неп з його диким бюрократизмом і гладкими неп-манами».

Хіба не ці ж слова виголошує у «Вальдшнепах» Карамазов, коли говорить про «фарисейство»?

Хіба не ці самі слова, лише в гострішій формі, виголошує Аглая?

Вся їхня філософія на тому й базується, що революція потрапила в закуток глухих протиріч і не може вийти на простір.

М. Хвильовий сказав це в своїй передмові до Вас. Еллана.

Карамазов ненавидить своїх обмежених «дегенеративних сучасників», бо вони безвольні і плодять і без того «безвольних людей».

М. Хвильовий в передмові до Еллана вважає, що наше суспільство — «безвольне суспільство».

Фашистка Аглая і Карамазов сходяться на тому, що від революції залишилися лише спогади, «прекрасний димок» на обрії неба. Революція «доживає останні дні».

В передмові до Вас. Еллана М. Хвильовий задихається: «в сирій, нудній, роздериротазівотній казенщині» «з єпархіяльних відомостей», що її казенщину, до речі, породжує те буття, яке визначає свідомість».

Непролетарське буття визначало свідомість М. Хвильового, коли він писав свою роботу з політичними збоченнями в національному питанні, непролетарське буття визначало його свідомість, коли він писав статтю «Україна чи Малоросія», передмову до Еллана і «Вальдшнепи».

Обпльовуючи партію, робітничий клас, Хвильовий став трибуном не партії, а проти партії.

Орієнтуючись на Карамазова та Аглаю, він одривав себе безоднею від інтернаціоналізму і ставав з кожним днем все більш упевнено на шлях українського націоналізму.

Зрозуміла, річ, що в нашій країні, де протиріччя часу ворог використовує, особливо в національній справі, М. Хвильовий став рупором сил українського буржуа.

За останні два роки шлях Хвильового — від «орієнтації на психологічну Європу» через Карамазова до світогляду української фашистки Аглаї...

Так, так.

Коли Малицький, з ненависти до українського слова, української книжки ладний знищити все, що навіть його нагадує, виявляє великодержавний російський шовінізм, що має коріннями російську буржуазію, то Хвильовий став рупором українського буржуа.

Два роки немалий термін, і наведені факти не випадок.

Такий уже шлях всякої опозиції за часів диктатури пролетаріату.

Відходячи від лінії партії, вона з кожним кроком робиться все більшою зброєю в руках ворожих пролетаріатові сил.

За ілюстраціями в цьому питанні ходити недалеко. Три місяці минуло, як ми відзначили десяти роковини Жовтня, але й на десятому році наш ворог — українська петлюрівська емігрантщина — не кидає надії на повернення буржуазної влади на Радянській Україні.

Один із ватажків цієї емігрантщини, М. Шаповал, в «Новій Україні» присвячує велику статтю десяти роковинам Радянської України.

Старі, заязовані фрази про гніт великодержавної Росії над Радянською Україною, про грабіжницький вивіз хліба, цукру, заліза, вугілля. Старі всім знайомі вибрики про знущення Мо-

ски над самими елементарними людськими правами українського народу...

Нового в цій статті немає, за винятком одного мотиву. Емігрант М. Шаповал дуже великі сподіванки покладає на національну опозицію в нашій партії, а в зв'язку з цим Шаповал дав директиву для української контрреволюції: «В цю історичну добу для нас на сов. Україні вигідніша тактика бойкоту російського елементу і відокремлення українців в окремі організації по всіх лініях. Той факт, що створилась у КП(б)У національна українська комуністична опозиція, — є великої ваги.

Всі українські елементи повинні підтримувати цю опозицію, ані в якому разі не виставляти окремих програм.

Щоб збільшити вплив української комуністичної опозиції, треба всім вести себе так, щоб опозицію всі вважали за виразника волі, інтересів українських робітників і селян. Тих українців-комуністів, що підлабузнюються до Москви, треба взяти під бойкот, як зрадників українського робітництва і «презрених малоросіян», взяти під моральний терор і паралізувати їх. Українська інтелігенція повинна відверто признавати й захищати радянську систему влади, але підкреслювати, що влада ця мусить вибиратися селянами й робітниками України. Московську владу на Україні можна підірвати, на решті знищити не виставленням окремих програм і конституції, а якраз домаганням здійснити владу селян і робітників. Ленінізм можна знищити лише ленінізмом. Цей парадокс мусять зрозуміти всі, хто хоче знищити диктатуру Москви. Москва нас нищила признанням «самостійности України», цебто тим, за що ми боролись» («Десять років», М. Шаповал — «Нова Україна», листопад 1927 р.).

Ми можемо реготати над тим, як збираються Шаповали захищати радянську систему влади, як радять вони вибирати цю владу робітникам і селянам України, бо всі ці «підкреслення» про «радянську систему» та її захист, все це ні більше ні менше, як чергове контрреволюційне шахрайство, бо таких порад українські робітники й селяни не потребують, бо десять років вони самі будують соціалістичну Україну і самі, за допомогою інших народів Союзу, переводячи в життя дійсне гасло захисту радянської республіки, повиганяли Шаповалів за кордон та винищили їхні банди.

Але хай добре запам'ятають ці слова, що їх каже сьогодні Шаповал, всі ті, що в національному питанні ще вагаються, ще не можуть з усією послідовністю усвідомити лінію партії.

Ворог не спить. З далекої еміграції він висилає стежу і наказує негайно перешикувати свої загони. Треба бути гнучким і мудрим, як змій, треба своєчасно ловити подих менту і, пристосовуючись до нього, вести невпинну роботу над руйнацією впливів Москви на Україну. І тому Шаповал дає нову директиву. Вона дуже далекозора... Викинуте гасло войовничого фашизму не дасть масового зворушення. Сподіванки на повстання, що стихійно спалахнуть над Дніпром, даремні, їх не буде, бо дуже міцна більшовицька диктатура, а, крім того, селянська маса, на яку так сподівалася петлюрівська еміграція, нічого привабливого не знайде в гаслах УНР. Ширити чутки й сподіванки на інтервенцію теж небезпечно, бо з цими словами в уяві українського села встають події 1920 р., згадуються незабутні марші польського панства на Київ. Не така вже й приваблива картина пана Пілсудського «од можа до можа», щоб до неї потяглося село українське.

Ні.

Тому остання надія у петлюрівця Шаповала на українську національну опозицію в КП(б)У.

Треба бити в саме серце КП(б)У, а тому потрібно негайно скинути з політичних розрахунків усякі другорядні гасла й вимоги і волю всієї української інтелігенції, що хоче знищення більшовиків, пустити виключно на підтримку національної опозиції в КП(б)У.

На цей час треба мати одне ясне гасло: колоти й деморалізувати КП(б)У, бо тільки розколовши КП(б)У, можна буде знищити більшовизм на Україні. Тому, прикриваючись гаслом підтримки радянської влади, треба зосередити убивчий вогонь морального терору на всіх тих українцях, що виступають проти такої лінії. Тепер, як ніколи, на думку нашого ворога Шаповала, українська інтелігенція мусить усвідомити необхідність єдиного національного фронту — від комуніста-укапіста до українського фашиста.

Так розставляє свої пазури ворог, сподіваючись залізти в наше серце і обезкровити його.

Яка іронія історії. Тільки вчора в боях за Жовтень на Україні табір жовто-блакитної контрреволюції рвав на шматки кожного українського комуніста, що попадав до їхніх рук, а сьогодні вони ладні всіма силами підтримувати українців комуністів-опозиціонерів, бо це остання спроба на можливість руйнації «диктатури Москви».

Еміграція потирає руки, коли Хвильовий пробує забивати в організм партії отруєні націоналізмом голки і організовує суспільну думку українського націоналізму на Радянській Україні.

Невже й після цього для тих, хто не уявляв усієї гостроти боротьби з національною опозицією, не буде зрозуміло, що йде боротьба двох історичних ліній в українському процесі.

Єдиний національний фронт від українського комуніста, що збочив з правдивої лінії партії, йде до правого табору української буржуазії.

Йому революція і найновітніша історія українських трудящих протиставила пролетаріят на чолі з компартією. Вони відповідають за все будівництво соціалістичної України. Вони відповідають за правдиве вирішення національної проблеми.

Відповідають, вирішають і вирішать.

Не даремно ж у реальному житті за спиною М. Хвильового став жовто-блакитний емігрант Шаповал, а в літературному творі М. Хвильового за спиною Карамазова стала фашистка Аглая.

Чи треба ще раз сказати бабам-Палажкам, що М. Хвильового б'ють не за те, що він — український письменник, а б'ють його за те, що з трибуни української літератури повів він штурм на партію і слідом за Троцьким віщує їй термідор.

Але ми писали не для Палажок, бо однаково вони й сьогодні будуть брехати на всіх перехрестях. Хай.

Ми писали для молоді нашої, для славних тисяч будівників соціалістичної України. Ми писали, щоб довести, як далекі-далекі стали погляди М. Хвильового-Д. Карамазова від поглядів КП(б)У. Ми писали, щоб ще раз підкреслити, що жодні спроби політичних авантур, навіть з трибуни української літератури, не доведуть їх авторів до мети. Бо українська

література, не вважаючи на такі спроби, розгортає могутні орлині крила над просторами соціалістичної України.

Далекі мотиви дзвонів «старого козацького монастиря» від ритму гігантів — заводів, шахт і фабрик соціалістичної України...

Далекий М. Хвильовий від поглядів нашої партії...

Друкується за:

Хвиля А. Від ухилу — у прірву

(Про «Вальдшнепи» Хвильового). — Харків: ДВУ, 1928.

УРИВОК З ПУБЛІКАЦІЇ
львівського «Господарсько-кооперативного часопису»¹

6 січня 1929 р.

В И П И С К А

З господарсько-кооперативного часопису ч. 1—2.

Львів, неділя 6 січня — 29 р.

«ВЕЛИКА Україна, або урядово Українська Соціалістична Радянська Республіка, що є складовою частиною в Радянським Союзі, живе серед зовсім відмінних умовин, як наше життя. Велика Україна є лише формально рівноправною складовою частию Східного Союзу — в дійсності панують на ній московські більшовики. Проти цього впливу і панування московських більшовиків, виступають строго українські більшовики як ШУМСЬКИЙ та ХВИЛЬОВИЙ. За ті їх сміливі виступи в обороні прав українського народу зустріла їх кара від московського уряду, а Шумський опинився на заслання в Архангельську². Українізація урядів йде дуже повільно, бо український уряд не має сили змусити урядовців москалів вчитися української мови. Зате росте свідомість широких українських мас і зростають культурні установи, що є підставою до певного майбутнього українського народу, щоби стати повним господарем своєї землі.

Вірно: (Підпис)³

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 69.

Машинопис. Засвідчена копія.

¹ «Господарсько-кооперативний часопис» — періодичне видання кооперативного руху, виходило у Львові у 1921–1944 роках.

² Олександр Шумський у 1929 році не був на заслання. Він працював у Ленінграді, а згодом у Москві. У вересні 1933 року був засуджений до 10 років позбавлення волі як лідер «Української військової організації» (УВО). До 1935 року перебував на Соловках. 10 грудня 1935 року ув'язнення замінене засланням до Красноярського краю.

³ У правому нижньому куті простим олівцем написано: «Т. Короленко, к формуляру». Далі нерозбірливий підпис. Особу співробітника ГПУ УСРР Короленка встановити не вдалося.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

15 січня 1929 р.

«ЛИТ. ЯРМАРКА» № 2

В печатающемся сейчас «Лит. Ярмарке» № 2 помещен «Диспут о зеленой кобыле»¹, вокруг которого велось много разговоров в писательской среде.

«Диспут» этот характерен своею бессмысленностью и как будто бы отвлеченностью. Но если пристально к нему присмотреться и вдуматься, то можно сделать заключение, что основная суть «Диспута» понятна только очень немногим «посвященным». Символически-же «Зеленую кобылу» можно считать и Украиной, и партией, и украинской литературой и т. д. Таким образом, в этом «Диспуте» под видом «Зеленой кобылы», могут быть проташены любые контрреволюционные памфлеты, завуалированные шуточной и бессмысленной формой изложения.

Наиболее характерно для понятия под «Зеленой кобылой» Украины и партии выступление (первое) КУЛИКА, который говорит:

«Я певний, що дехто навіть хотів би, щоб кобила була білого кольору і щоб на її збитій похребтині пишно висівся батько-отаман, модернізований і без вусів. Проте вони готові на уступку, доки мова мовиться за колір кобили».

В особенности показательно следующее место:

«Наша Зелена кобила безперечно горбата. Ще б. Згорби-
лася от такого життя».

Далее идет общеизвестное контрреволюционное сравнение партии на Украине с «Россинантом» и Дон-Кихотом (рыцарем печального образа).

¹ Жартівлива інтелектуальна гра на сторінках «Літературного ярмарку», сповнена дотепів, фантазій та алюзій. «Диспут» вівся в рамках тих «інтермедій», які були веселими коментарями до художніх текстів, уміщених у тому чи тому числі журналу. Однозначна відповідь на запитання, що означає «Зелена кобила», не передбачалася — учасники «диспуту» залишали простір для гри уяви читачів.

«На мою думку Зелена кобила — це просто Росінант. Воскреслий Росінант. А на його згорбленій спині — навіть не воскреслий, а безсмертний лицар сумного образу. Бідолаха, він українізувався і озброївся пером замість меча».

«Лицар у безвихідному стані, і комусь треба щось конче зробити з Зеленою кобилою, щоб вивести його з безпорадного закапелку».

«Інакше лицар загине. А погібелі ми його не хочемо. Він ще може придатись, кінець кінцем це ж непогана людина, і не його провина, що обставини зробили його таким непотрібним».

Выступление других бессмысленно и, очевидно, относится к укр. литературе.

Помимо диспута о зеленой кобыле, в «Лит. Ярмарке» интересен рассказ Драй Хмары¹ — «5 лебедей»,² в которых символически выведено 5 украинских неоклассиков, «прикованных ко льду».

ОСНОВАНИЕ: Дон. осв. «Марксист» от 15/1— 29 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 46.

Машинопис. Копія.

¹ Драй-Хмара Михайло Опанасович, справжнє прізвище Драй (1889—1939) — поет, літературознавець, перекладач. Знав 19 мов. Заарештований 21 березня 1933 року в Києві, звільнений через брак «доказів злочину» 11 травня, напередодні самогубства Миколи Хвильового. Удруге заарештований 6 вересня 1935 року, після суду засланий на Колиму. 25 жовтня 1939 року київський ЗАГС повідомив дружині Драй-Хмари про його смерть, що сталася 19 січня 1939 року. Місця і причини смерті в повідомленні не вказано.

² Михайло Драй-Хмара написав не оповідання, а сонет «Лебеді». Уперше опублікований у журналі «Літературний ярмарок» у 1928 році в першому номері. Сонет присвячено «неокласикам», яких було названо «гроном п'ятірнім». Ішлося про п'ятьох осіб: Микола Зеров, Максим Рильський, Освальд Бургардт (псевдо Юрій Клен), Павло Филипович, а також сам Михайло Драй-Хмара.

ПОВІДОМЛЕННЯ
інформатора «Донбасівець»

Січень 1929 р.

т. КЕРЖЕНЦЕВ В ХАРЬКОВЕ

В доме БЛАКИТНОГО, в субботу 12 января 1929 г. состоялся доклад т. КЕРЖЕНЦЕВА о задачах художественной литературы.

Присутствовали все писатели Украины. Представительствовал ПИЛИПЕНКО.

Тов. КЕРЖЕНЦЕВ говорил о необходимости увязывания путей национальных литератур. Вот его основная мысль.

В дополнение к его докладу — т. СУТЫРИН¹ — секретарь Федерации Писателей пригласил всех украинских писателей в Москву, передав официальное приглашение от Исполбюро Федерации.

«Посторонняя публика» разошлась в 12 часов. (Хотя никого не впускали посторонних). Остались одни украинцы во главе с ОЗЕРСКИМ² и ХВИЛЬОВИМ.

Но ХВИЛЬОВИЙ, собрав кучку писателей: ЯЛОВИЙ, КОПИЛЕНКО, СЕНЧЕНКО и др. — засел в биллиардной, полагая, что он уйдет от ужина, любезно предложенного Максимом ЛЕБЕДЕМ³.

¹ Сутирин Володимир Андрійович (1902–1985) — письменник, сценарист, літературний критик, організатор кінорежисури, партійний працівник. Був одним з керівників РАПП, членом секретаріату ФОСП. У 1933–1935 роках працював начальником виправно-трудоного табору на Кольському півострові.

² Озерський Юрій Іванович, справжнє прізвище Зебницький (1896–1937) — член УПСР, у 1918–1920 роках боротьбист, член більшовицької партії з 1920 року. У 1920–1933 роках очолював український Держвидав, Укрнауку. Заарештований в листопаді 1933 року за обвинуваченням у участі в УВО, засуджений до 10 років позбавлення волі. У травні 1934 року опинився у Соловецькому таборі, був розстріляний в урочищі Сандармох у групі соловецьких в'язнів у листопаді 1937 року.

³ Лебідь Максим Максимович (1899–1938) — директор літературного будинку імені Блакитного. Працював у київському видавництві «Криниця», очолював український театр у Полтаві. Член літературного угруповання «Плуг». Заарештований 23 червня 1934 року у зв'язку зі справою УВО.

Это было какое-то душевное нежелание, внутренний протест против предложения смыкаться с русскими товарищами по перу. Они понимали (эта кучка), что идти — надо, придется, но как-то не хотелось, ибо знали, что тем самым, что они сядут за стол, они подписывают акт о связи с Москвой.

На банкете пили и говорили горячие речи. Все, в том числе даже МИКИТЕНКО, БОЖКО¹, подкрепленные ОЗЕРСКИМ, со слезой на глазах ругали русских писателей и издателей: за издание ГАХН'ом² книжки Сигизмунда ВАЛАЙТЕСА³, за величайшее оскорбление украинского народа, совершенное Ф. ГЛАДКОВЫМ⁴.

Это был камень преткновения. ГЛАДКОВ склонялся во всех видах и падежах. — КЕРЖЕНЦЕВ ответил, что это выступление ГЛАДКОВА встретило правильное возмущение в рядах украинцев, «но немало погрешностей имеется и у Вас, товарищи».

Однако, о своих грехах молчали, хотя и говорили до 4-х часов утра.

«Донбасовец»

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 48.

Машинопис. Копія.

23 грудня 1934 року засуджений до 5 років виправно-трудоxв таборів. Відбував покарання в місті Чиб'ю (Ухтпечлаг). Розстріляний 19 січня 1938 року.

¹ Божко Сава Захарович (1901–1947) — письменник, журналіст. Належав до літературних організацій «Плуг» і ВУСПП. Автор повісті «Над колиською Запоріжжя» (1927), нарисів «Чабанський вік» (1927) та «Українська Шампань» (1930), романів «В степах» (1930) та «До моря» (рукопис втрачено). Заарештований у червні 1938 року. До 1942 року перебував у таборі Ухтпечлагу. Відбувши ув'язнення, брав участь у Другій світовій війні як кореспондент дивізійної та фронтової газет. По війні був безробітним.

² ГАХН — Государственная академия художественных наук (Державна академія художніх наук), науково-дослідний заклад у Москві у 1921–1931 роках.

³ Правильно Валайтис Сигизмунд Іванович — литовський письменник. Він був упорядником збірника «Поэзия народов СССР» (Москва: Московское товарищество писателей, 1928).

⁴ Гладков Федір Васильович (1883–1958) — радянський письменник, класик соціалістичного реалізму.

АГЕНТУРНЕ ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР
про «Універсальний журнал»¹

7 березня 1929 р.

Сов. секретно.

АГЕНТУРНАЯ СВОДКА.
ОПК ГПУ УССР.
гор. Харьков.

1. Источник / кличка /
... «ЮНАК»
2. Какие круги освещает
...Журнал «УЖ».....
3. Донесение от
.....7/Ш — 29 г.
4. По какому делу
.....

ХАРАКТЕР ДОНЕСЕНИЯ:	Отметки и резолюции.
В настоящее время находится в печати 2 № журнала «УЖ», опоздавший из-за отсутствия бумаги. Лицо «УЖА» остается таким же невыясненным и аполитичным, как и прежде. В частности, текущие полит. кампании освещены чрезвычайно небрежно или вовсе не освещены. ЛИФШИЦ заказал СМОЛИЧУ статью «5 лет без Ленина», но СМОЛИЧ рылся в материалах, потом махнул рукой и в журнал поместили старую статью Чубаря из «Вістей». В связи с посевной кампанией, помещена статья случайно зашедшего в редакцию БОРЗАКОВСКОГО из ВУФКУ ² «За лані золотокосі». Статья написана специфическим научным языком и притянута к журналу за уши. Остальной материал бесцветен и аполитичен. Помещен очерк Платонова, в котором он агитирует за теорию Вегенера ³ о первобытном состоянии земного шара, в то время как эта теория давно разбита марксистами. Кроме отрывков из пьесы Кулиша «Мина	

¹ «Універсальний журнал» («УЖ») — ілюстрований місячник, виходив з листопада 1928 до серпня 1929 року в Харкові. Головний редактор Юрій Смолич.

² ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління. Створене у 1922 році, мало низку філій, а в 1929 році — 109 власних кінотеатрів, обслуговувало 227 стаціонарних і 55 пересувних кінотеатрів. У його складі були кіностудії в Києві й Одесі, технікум в Одесі, двотижневий журнал «Кіно». З 1929 року переіменоване на Українфільм.

³ Ідеться про німецького географа Альфреда Лотара Вегенера (1880–1930), творця теорії дрейфу материків.

Мазайло» и бесцветного стихотворения Яновского ¹ , помещена писательская анкета «Кожний про своє». В целом анкета чрезвычайно бессмысленна, наполнена глупостями и развившейся в последнее время тенденцией «писания для самих себя». (Алло на хвилі). ХВИЛЬОВИЙ в шутовском тоне агитирует за «Лит. ярмарок». ЙОГАНСЕН сообщает, что он сбрил себе бороду и т. д. Анкета имеет своей целью ознакомление читателя с писателем. Вместо этого получается какая-то бессмысленная клоунада, за которую платится большой гонорар.	
---	--

ГДА СБУ, Київ — Спр. С-183. — Арк. 71.
Машинопис. Копія.

¹ Яновський Юрій Іванович (1902–1954) — поет, прозаїк, драматург. Головні свої твори написав у 1920 роках (повість «Байгород», романи «Майстер корабля», «Чотири шаблі»). На його ранніх творах позначився вплив М. Хвильового. Належав до літературних організацій ВАПЛІТЕ і Пролітфронт. Упродовж 1930-х і в повоєнний час зазнав жорстокої партійної критики за «націоналістичні ухили».

З ПОСТАНОВИ
Політбюро ЦК КП(б)У «Про т. Хвильового».

15 квітня 1929 р.

Політбюро констатує, що:

- 1) Тов. Хвильовий у своїх публіцистичних і художніх творах виявив націоналістичні збочення протиставлення двох культур — української і російської, гасло «геть від Москви», активна підтримка шумськізму щодо його боротьби з нацполітикою КП(б)У.
- 2) В своїх останніх художніх творах «Вальдшнепи» тов. Хвильовий став фактично на позиції буржуазного націоналізму, заперечуючи пролетарський характер нашої революції, трактуючи утворення буржуазної України як прогресивний фактор.
- 3) Ці націоналістичні збочення і помилки були проявом впливу української куркульсько-буржуазної стихії і є не сумісні з перебуванням в лавах КП(б)У, чому ЦК повинен був поставити питання про дальніше перебування в партії тов. Хвильового.
- 4) Зважаючи на те, що тов. Хвильовий останнього часу категорично відмовився від своїх антипартійних поглядів, виступив проти шумськізму і розламівців КПЗУ¹ і заявив про свою цілковиту погодженість з нацполітикою КП(б)У, лишити тов. Хвильового в лавах партії.

ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 70.

Оригінал. Машинопис.

¹ У 1927 році ЦК Компартії Західної України (КПЗУ) відхилив вимогу керівництва КП(б)У засудити «національний ухил» Олександра Шумського. У відповідь Лазар Каганович звинуватив керівництво КПЗУ в націоналізмі, що викликало розкол партії на більшість («васильківців», або «шумськістів») на чолі з О. Кріликом (Васильковим) і Р. Кузьмою та меншість (прибічників Л. Кагановича) під проводом Н. Шапіра та П. Мінца. Більшість офіційно називали «розламівцями», тобто розкольниками.

ВИТЯГ

із повідомлення секретного співробітника «Корольова»¹

26 вересня 1929 р.

В И Т Я Г

зі збірки с/с «КОРОЛЬОВА» від 26/IX — 29 р.

Цими днями приїхав до Харкова Максимович². Мета приїзду — побачитись з товаришами й дружиною. З товаришів шукав ХВИЛЬОВОГО і його знайшов у ДВУ. Звідти пішли до редакції «Літературного ярмарку». Був він із РЕПОЮ³.

З г і д н о: (Підпис)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 130.

Машинопис. Засвідчена копія.

¹ На аркуші червоними літерами написано: «т. Герсонському». У правому нижньому куті резолюція — «К форм<улярному> делу», поставлена фіолетовим чорнилом. Герсонський Яків Леопольдович (1899—?) у ЧК з 1921 року. У 1922—1929 роках працював у відділі політконтролю ГПУ УСРР. У 1931—1935 — старший уповноважений і оперуповноважений Секретно-політичного відділу ГПУ/НКВД УСРР. У 1935—1937 роках — старший інспектор відділу актів громадського стану НКВД УСРР, начальник клубу НКВД УРСР (Київ), начальник навчальної частини відділу кадрів Управління НКВД Київської області. У 1937—1940 роках — консультант уповноваженого, оперуповноважений Дорожньо-транспортного відділу ГУГБ НКВД Південно-Західної залізниці (Київ). У 1940—1945 роках — т. в. о. начальника 8-го відділку 2-го відділу, начальник 6-го відділення 2-го відділу УГБ НКВД УРСР, начальник 2-го відділу 3-го Управління НКГБ / НКВД УРСР, начальник 3-го відділу та за сумісництвом заступник начальника 2-го Управління НКГБ УРСР. У 1945—1950 роках — заступник начальника Управління НКГБ/МГБ Харківської області. У жовтні 1950 року звільнений в запас.

² Максимович, справжнє прізвище Саврич, Карло Авксентійович (1890—1937) — політичний діяч. Під час Першої світової війни, перебуваючи в Ленініоні українських січових стрільців, потрапив у полон до росіян, сприйняв більшовицькі ідеї. У 1920-х працював у КПЗУ, був її представником у ЦК КП(б)У, підтримував політику «українізації» та Олександра Шумського. У 1927 році виступив на захист О. Шумського на пленумі ЦК КП(б)У. Виступ був підтриманий більшістю ЦК КПЗУ. Це дало привід генсеку ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу обвинуватити керівництво КПЗУ в націоналізмі, що призвело до кризи в комуністичному русі Західної України. У січні 1933 року заарештований за приналежність до УВО. Засуджений до 10 років таборів. Покінчив життя самогубством.

³ Репа Тимофій Іванович (1895—1937) — політичний діяч, член КПЗУ. У 1922—1927 роках працював у Пресбюро, згодом секретарем консульського відділу Радянського Постпредства у Варшаві, з 1932 року — зав. Обллітом у Харкові. У 1933 році заарештований за приналежність до УВО. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Розстріляний восени 1937 у групі соловецьких в'язнів в урочищі Сандармох у Карелії.

МАШИНОПИС СТАТТІ
«Нове амплуа Миколи Хвильового»

Листопад 1929 р.

НОВЕ АМПЛУА МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Балачка йде про нове «амплуа» Миколи Хвильового в нашому культурному процесі.

В цьому процесі, діалектичному, як усі історичні процеси, перманентно триває боротьба «тези» і «антитези». — Хто цього не знає? — Знають всі, а значить — і М. Хвильовий...

Всім нам відомо, яку саме роль відігравав в згаданому процесі М. Хвильовий.

Ясно, що «быль молодцу не в укор», а «кто старое помянет, тому глаз вон» і т. д. До того всі ми більш півроку тому з щирим задоволенням прочитали про щиросерде визнання М. Хвильовим своїх помилок. М. Хвильовий визнав, що відігравав роль дрючка в колесі історії. Прочитавши це з щирим задоволенням, ми почали поважати М. Хвильового, бо помилятися можуть всі, але тільки нечисленні одиниці здатні визнавати свої помилки.

Потім ми почали чекати на «оргвисновки».

Чекали терпляче, чекали довго, чекали більше півроку...

І — дочекались.

Дочекались — «Літературного ярмарку»...

Розглядаючи його саме з боку «ярмаркового», можна помітити досить високий ступень «комерційної» організованості. На ярмарку виступили здебільшого «трести» чи «синдикати». Легко зробити підрахунок: колишнє Вапліте — вісім, ВУСПП — три, «позапартійних» газетних робітників — два і маловідомих «одиначок» — два... На щастя — ярмарком це не акційна компанія, інакше довелось би визнати «Літературний ярмарок», що абсолютна більшість його «акцій» (8 з 15) належить колишнім ваплітянам, — просто за відновлений журнал «Вапліте»...

Це, звичайно, не так, бо ярмарок — не акційна компанія...

Що ж до такої явної переваги на ярмаркові саме одного «синдикату», це свідчить про те, що: 1) синдикат цей дуже

могутній, а 2) однодумці М. Хвильового, яких він у свій час закликав приєднатись до нього і визнати разом з ним хибність своєї попередньої поведінки, — відчули його голос і приєднались до нього.

Про них, про однодумців доведеться говорити окремо — і тоді виясниться, що приєднались вони до нового амплуа М. Хвильового досить широко. — Зараз же — мова про Голову Ярмаркому.

Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, але надзвичайно розумна людина. Крім того, (можливо, що і більш того) він надзвичайно хитра і дипломатична людина.

І як раз в цій надмірності — його слабке місце. Чайковський був «царем і рабом минора» і так само М. Хвильовий — «цар і раб хитрощів». Дякуючи перевазі дипломатування над безсторонньо-розумовими здібностями, з М. Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: «самого себе перехирував».

Є історичний анекдот про те, що Вітте начебто, приїхавши скласти Портсмутську угоду¹, напустив на себе вигляд трохи не ідіота. Цим він приспав всі побоювання та перестороги інших дипломатів і добився для Росії порівнюючи блискучих умов миру з японцями.

Цей самий не новий прийом вживає і М. Хвильовий. Його коментарі, єдина істотна річ, що є в «Літературному ярмарку» (весь «Літературний ярмарок» це щось подібне до грецької губки: губка — це коментарій, а вода в усіх її дирочках — це твори всіх інших співробітників) цей «коментарій» з перших рядків вражає саме одвертою глупотою. Правда, М. Хвильовий ввесь час «зривається» з цього тону, але кожного разу намагається верзти в самі несподівані моменти, як найнедоречнішу нісенітницю.

Спочатку це дивує. Говорить людина про будинок Промисловості — і раптом, наче несподівано з глузду з'їхавши,

¹ Ідеться про російського державного діяча Сергія Вітте (1849–1915), який у 1892–1903 роках був міністром фінансів, у 1903–1905 — головою кабінету міністрів, у 1905–1906 — головою ради міністрів. У 1905 році він підписав Портсмутський мирний договір, яким завершилася російсько-японська війна 1904–1905 років.

починає ахати про Відень, про справжню віденську «віденку», «картинну симпатюшку», яка «ми сказали б, художньо похитує стегнами» і т. д. Потім іде якесь мурмотіння — дуже розв'язне, але цілком безглузде — про читача, що щось «довго говорить посміхаючись собі в бороду» (Чому в бороду? — Л. С.¹), про провінційність Відня на що «Ярмарком» відповідає згодою на те, що ...«человек это звучит гордо». Ясна річ, що це — одверте й безперечно свідоме безглуздя.

Розумній людині, як відомо, досить трудно верзти очевидні дурниці. Треба мати якийсь допоміжний засіб. — і М. Хвильовий знайшов його в приказці: «у городі бузина, а в Києві дядько».

Продивітеся уважно весь «коментарій» і переконаєтесь, що в усіх випадках, де М. Хвильовому треба було уявити з себе дурня, він користується виключно з цього «принципа». Чи не найхарактерніші в цім розумінні ті написи, що йдуть перпендикулярно решті рядків і що їх мети та сенсу не зрозуміти жодній нормальній людині...

«Електростанції, Дніпро, Молодість, даль, «Асканія Нова», Голубий Городок, Пацан з вишнею в роті, «Драстуй, кучерявий хлопчику», відкіля цей ніжний горошок? Га? Рекомендуємо журнал критики — «критика» Дереворит В. Касіяна², Кооперація — шлях до соціалізму, Міські вечори, сільська ідилія, Романтик говорить скептикові: «Ах, ти дурашка, чудачок». «Хрущі над вишнями гудуть», Вас іст дас?³ Ост 131, Профсоюзи — школи комунізму. Сиза лелека...»

Ви щось розумієте? Звичайно, ні. Та не за тим воно й написано було, щоб його зрозуміти...— Я — нічогісінко. Між іншим — до цих — «гасел», чи як їх там назвати, тут

¹ Л. С. імовірно може означати Лазар Санов. Його справжнє ім'я Смольсон Лейзер Шмульович (1913–1987). Це був один з ортодоксальних критиків сталінської і хрущовсько-брежнєвської доби, автор доносів на українських письменників.

² Касіян Василь Ілліч (1896–1976) — художник, графік. Навчався в Празькій академії образотворчого мистецтва. У 1927 році повернувся в Україну. У 1930 році переїхав до Харкова, брав участь у організації Українського поліграфічного інституту, працював завідувачем кафедри Українського поліграфічного інституту. Народний художник СРСР, професор Київського художнього інституту, Герой Соціалістичної Праці.

³ Від німецького Was ist das? — Що це?

навмисно додано в кінці чотири нових «гасла», вигаданих за тим же «принципом» «дядька» і «бузини», і ми стверджуємо, що сам М. Хвильовий ніяк не скаже, що вони «випадають з стилю»...

Прийом старий і побудований до того за надзвичайно примітивним принципом. Отже, й не дивно, що «пальці знати» аж надто, що навмисність цього «дипломатичного» прийому пнеться в очі.

І дякуючи цьому, «коментарій», написаний в плані підробки його вигляду під типову писанину психічно-хворої людини, — «художньо» М. Хвильовому не вдалося. (Це вже за останні часи друга невдача спроби замаскуватися під безвідповідальну особу: перша трапилась з «Народним Малахієм»).

Відчуваючи це й сам, М. Хвильовий вживає ще додаткових засобів, значно тонших і доречніших.

М. Хвильовий заявляє, що він «редакційний блазень»... Адже все одно ніхто не повірить, що він всерйоз писав всі оті безглузді дурниці. Ну — а блазневі — все дозволено... Та даремно М. Хвильовий обмежує своє амплуа, визначаючи себе як «редакційного блазня» — теж ніхто не повірить. Далеко не в редакційних межах проходить весь виступ і ніяк не редакцію намагається «обслуговувати» цей блазень. — Бери ширше!.. Ми знаємо, яких широких масштабів людиною завжди хотів бути М. Хвильовий.

«Дипломатія» і на цьому не кінчається. М. Хвильовий вживає ще, хоч теж далеко не нову, але гостру й міцну методу забезпечення себе від можливих майбутніх опонентів шляхом: 1) передбачення їхніх аргументів та 2) шляхом дочасного зганнялення цих опонентів.

В тому, як саме вживає М. Хвильовий цю методу, і полягає ґрунт для твердження про великі розумові здібності М. Хвильового. Вся сіль в тому, що він правильно передбачав шляхи нападів на себе...

Перше: Він говорить про якогось «цигана» (члена ярмаркому, себто теж про себе): «не будучи, на жаль, дотепною людиною, він страшенно любив дотепи». — Ну, як же після цього критик може обвинувачувати автора в недотепности його «дотепів»?.. Далі, якийсь «магістр», що «криє» твір Г. Коцю-

би¹ — правильно криє — виказується в шаржованому вигляді. Критик мусить налякатися (кому охота щитися в живі шаржі?) і мовчати... Далі є й на самому «ярмарку» свій присяжний критик — «сірий чортик Зануда». Він насмілюється сказати надзвичайно влучну річ: «я... про часи щось біля Великої Французької революції, коли треба було, як кажуть, Свіфта², а народився, на жаль, Бомарше³. Адже не трудно зрозуміти, від якого найголовнішого звинувачення намагається забезпечити тут себе М. Хвильовий, — що він за наші часи обрав собі ролю навіть не Бомарше, навіть і не Фігаро, а просто собі розв'язного до нахабства, недотепного, але хитрючого блазня. І М. Хвильовий «забезпечує» себе тим, що називає «чортика» Занудою, «пришиває» йому «гамлетівські настрої», робить його «плаксуном» і примушує його «вискакувати з міщанських (підкреслення повсюди моє. — Л. С.) домиків.

І ця зайвина всякого роду засобів маскування — і є помилка М. Хвильового. То більш, що не нові ці засоби.

Помітна хитрість нічого не варт. А як же не помітити підкресленої стільки разів тенденції «забити баки» читачеві? — І блазень, і просто дурень, і далекозорий дипломат, і т. д.

«Художньо» «коментарій» провалився. Місцями він викликає неприємне здивовання — те саме, що відчуваєш, коли щось безглузде без кінця краю верзе якийсь параноїк, переоскаржуючи з бузини до дядька, без сенсу, без рації, без зв'язку. Місцями «коментарій» дратує, — дратує, як дратує безвідпо-

¹ Коцюба Гордій Максимович (1892–1938) — письменник. Належав до партії боротьбистів. Був близьким до О. Шумського, у 1921 році кілька місяців працював у Варшаві. Належав до літературних організацій «Гарт», ВА-ПЛІТЕ, «Пролітфронт». Автор численних оповідань, повістей та романів, виданих у 1924–1938 роках. Один із засновників журналу «Шляхи мистецтва» (1921–1923). Працював в газетах «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», «Селянська правда», журналах «Всесвіт» та «Червоний шлях». Заарештований у березні 1938 року, звинувачений у «підготовці збройного повстання проти Радянської влади». Розстріляний у грудні 1938 року.

² Свіфт Джонатан (1667–1745) — церковний дяч, публіцист, сатирик, англomовний ірландський письменник, відомий як автор «Мандрів Гулівера». Британська енциклопедія вважає його найвидатнішим англomовним прозаїком-сатириком усіх часів.

³ Бомарше П'єр-Огюстен Карон де (1732–1799) — французький драматург і публіцист епохи Просвітництва. Драматичні твори Бомарше «Севільський цирульник» (1775) й особливо «Весілля Фігаро» (1784) поклали початок у французькій літературі новому жанру — політичній комедії.

відальне, легковажне базікання, в якому ніяк не добереш і не дочекаєшся закінчення будь-якої думки. І, врешті, — є місця, що викликають обурення й огиду.

М. Хвильовий забув чи свідомо не хоче знати, що з «революцією фамільярності неприпустимі».

М. Хвильовий не захотів побачити всього безглуздя самого факту наявності за наших часів і умов — блазнів. Цей паскудний витвір середньовіччя, що й тоді, на сучасний погляд, був огидний — мав все ж таки своє право на існування («соціяльне замовлення»): самодержавному владареві треба було когось, щоб лоскотав його емоції, пересичені постійною пошаною, тим, що ляскав би його по його королівській спині, говорив би йому «ти», іронізував би та підсміювався над «його величністю» і т. д.

Але кому потрібні блазні зараз?

Беру навмисне один з найскромніших прикладів: «О, Лопане! О, ріко нашої молодії столиці! Ти, о, Лопане, теж маєш свій запах і ми б не (??— Л. С.) сказали, що цей запах важенький. Пройде, скажімо, якихось всього 100 років і твій запах божественно запагне нашим нащадкам, як не пахне нам зараз найкраща «льоріган коті»¹... О ріко нашої молодії столиці! Хто проспіває тобі гімни? Тобі і Нетечі! Хто?»².

Належність цих фраз саме блазневі — безперечна...

В чім цінність для блазня його положення? В його безвідповідальності. Блазневі все дозволено. З нього — «взятки гладки».

Але новий блазень М. Хвильовий — хоч і дуже недотепний, але дуже хитрий блазень. Він зовсім не хоче користуватися з правила: «все дозволено». Він дуже обережно обирає слова і фрази, що до них не причепишся, що їх кожен Головліт візує.

Новий блазень грає на тоні, на інтонаціях.

Інтонації і тон, як відомо, речі досить тонкі, офіційному визначенню підлягають дуже трудно. Та до того, коли фраза надрукована, в ній і відчути інтонації не завжди можна,

¹ Ідеться про парфуми.

² Підкреслені речення закреслено синім чорнилом. Лопань — річка, що протікає через Харків. «О, Лопане!» — це цитата з прологу Миколи Хвильового до 131-ї книги «Літературного ярмарку». У романі «Вальдшнепи» Хвильовий назвав її «гнилою Лопанню».

а довести їх наявність іншій людині — іноді майже й зовсім неможливо.

І аби М. Хвильовий не «перехитрував» себе самого — становище його критиків дійсно було б безпорадне. Слизький, як угор, М. Хвильовий був би вислизнув з будь-яких рук.

Але М. Хвильовий зробив зазначені вище помилки. Він надто «заголив прийоми» і, по-друге, довів, що він надто правильно знає сам свої слабкі місця.

З першого факту постає запитання: навіщо, з якою метою надягає на себе М. Хвильовий всі оці безглузді й огидні маски?

З другого факту постає запитання: яке право має М. Хвильовий свідомо демонструвати читачу свої і інші хиби?

Відповідь виясниться далі. Але вже сама наявність цих запитань, що виникають неминуче, примушує ставитись до нібито безглуздої балаканини нового блазня з особливою уважністю. І така уважність дає змогу і почути і, подекуди, навіть побачити саму сіль «коментаріїв» — тон та інтонації.

Отже, «вслухайтесь» в наведену вище цитату. — Тон іронії — чутно абсолютно безперечно. Облишімо, навіть, багато всяких тонких інтонацій. Звернімо увагу тільки на тон.

Тон іронії — це як раз найменш доречний тон до даної теми. До брудної і смердючої Лопані, як до одної, хоч би і мало істотної ділянки старого, не подоланого ще фронту всякого безладдя, — можна ставитись з обуренням, можна ставитись сатирично. Не можна ставитись до цього ні з презирством, ні іронічно...

Це зрозуміло вам, о, блазень наших днів?

Вам зрозуміло, що відношення людини до явища треба за наших часів, перш за все, розподіляти на активні і пасивні? Вам зрозуміло, що лише активні мають право на існування? Вам зрозуміло, що іронізувати може тільки байдужа людина?..

— Звичайно, що зрозуміло. Малій дитині ясно... — А ну-бо всі ми почнемо іронізувати над наступом на нас капіталістичних країн, над наступом глитая та міщанина, над усіма величезними труднощами нашого будівництва, — чи довго ми втрачаємо куплені такою безконечно дорогою ціною здобутки нашої революції?..

Невже не знає М. Хвильовий, що лише емоції великої любови та великої ненависти дають імпульс до творчої діяльності?

М. Хвильовий обирає байдужість, — гірше, він обирає іронію, безглузду і безсоромну зараз, за часів такого неймовірного напруження всіх революційних творчих сил нашої країни.

Така іронія, за таких умов, не може не викликати до себе просто огидливого відношення.

Неприємно наводити далі більш «одверті» цитати, ніж наведена вище, доводиться. Отже, цитуємо (справа йде про 150-річчя народження Квітки-Основ'яненка¹: «Слухайте товариші, добродії і добродійки (підкреслення всюди моє. — Л. С.) нашої Героїчної Республіки. (Зверніть особливу увагу на великі літери, що з них систематично починає блазень наймення всіх революційних категорій. Це як раз той випадок, коли ви можете бачити інтонації нового блазня. Треба говорити, які це інтонації?»).

Пишайся, Слобожанщине! Пишайся, Лівобережжя! Пишайся, Харкове! Пишайся, Лопане! Але пишайся і Правобережжя, бо (! — Л. С.), по-перше, гр. Квітка-Основ'яненко як відомо був із поміщиків (і значить має свої мінуси) (ви щось розумієте (? Л.С.) а по-друге — головне — з Правобережжя панові Юзефовському² відніше запорізьку дулю (пробачте за рубенсівську вульгарність) (Це ви маєте зразок «ідеологічної витриманості» нашого блазня. — Л. С.) Так що (! — Л. С.), можна сказати, пишайтесь всі, хто щиро віддає свої сили будівництву Соціалізму в Героїчній Республіці Рад»...

Тут вже тон можна побачити. Не трудно відчутися вже й деякі інтонації. Блазень іронічно і безглуздо вигукує: «Пишайтесь Слобожанщиною, Лівобережжя і... Лопане». Потім на хвилину шиється в цілковитого дурня і пропонує «пишатися» Правобережжю з причин... належності Квітки до поміщиків. Потім раптом пускає «стрілу політичної сатири» в бік Юзефського і закінчує висновком («так що»): «можна сказати, пишайтесь» і всі ви інші, що не іронізуєте, що віддаєте сили революції, що ненавидите все вороже їй, що кипите в запалі і патосі творчої

¹ Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778–1843) — український прозаїк, драматург, літературний критик і культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози та жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі.

² Можливо, йдеться про Генріка Яна Юзевського (1892–1981) — польського державного діяча часів II Речі Посполитої, художника, історика.

праці. «Пишайтеся» — а ми, блазні, тут собі збоку, навколо вас, потанцюємо та поіронізуємо. Ми вас поважаємо страшенно — далі нікуди. Весь час великі літери пишемо...

Чи не глухим треба бути, щоб не відчуті тут і характеристичної інтонації до основного іронічного тону! Іронії всякі бувають: бувають дружні, бувають м'які, бувають злі, бувають насмішкуваті і навіть глузливі. Прислухайтесь уважніше, перечитайте всі ті місця «коментарія», які рясніють великими літерами — і вам не трудно буде пересвідчитись в характері іронії цього нового «здобутка революції» — її «власного, придворного» блазня.

Прийом дискредитації всіх своїх «урочистих» вигуків та поклонів на адресу революції, республіки і т. д., що його суть полягає в уміщенні цього «славословія» серед свідомо безглузвих дурниць — цей прийом наш блазень вживає теж систематично. Я наведу ще один приклад цього, а достатню кількість інших, не менш яскравих, може знайти кожен в оригіналі...

«Мета подачі коментарія подвійна: наштовхнути початкуючих поетів на вивчення старовинних балад (навмисне, одверте безглуздя. — *Л. С.*), а також маємо на меті поради-ти шановному читачеві (це вже «серйозно» — «серйозністю» блазня. — *Л. С.*) дивитися на життя веселіше і не забувати, що наші дні ніколи не повторюються, що наші дні то є дні героїчних зусиль і солодкої тривоги (блазень сказав правдиве слово про героїчні зусилля, раптом перелякався, щоб хтось бува не повірив, і негайно «виправляє» справу безглуздою «солодкою» тривогою. — *Л. С.*), — дні неповторного Велико-го Відродження».

Тут з-під «дурацького колпака» блазня, його справжнє обличчя помічається ще ясніше... Між іншим блазень, такий обережний, такий розумний, такий шанобливий до свого «пана», — тут трохи помилився добором слова. Сучасний момент революційного будівництва не варт називати «відродженням» — ні з малої, ні з великої літер. Відоме нам «відродження» середніх віків було дійсно відродженням «духу» старої, здебільшого елінської культури. А ми зараз нічогісінько відроджувати не повинні — нам треба будувати нову культуру.

В іншому місці блазень говорить про «Пролетарське Відродження», але від цього помилка не зменшується...

Мабуть, що найцікавіший є «Епілог» «коментаріїв». Блазень робить резюме і пропонує якомога голосніше промовити: «Хай живе Велика Соборна Радянська Соціалістична Україна»... Колишні блазні, як відомо, частенько цікавились найсерйознішими політичними проблемами. І наш блазень теж не хоче пасти задніх. На гасло петлюрівських недобитків «Соборна» Україна під прапором Польщі, — він проголошує аналогічне, але радянське гасло. І тут мене вже серйозно цікавить, — невже так таки М. Хвильовий не розуміє, що коли радянське гасло проголошує блазень — це гасло тим самим дискредитується, ганьбиться, безглуздо зводиться нанівець вся його актуальність?

Трудно цього не розуміти. Колись, правда, блазні могли певною мірою «творити історію», але то були дотепні, гострі, явно розумні блазні при дурних королях... А М. Хвильовий з себе свідомо робить блазня пришепелкуватого, щоб не сказати більш... Та й дурних королів щось не видно.

Після гасла блазень верзе щось редакційне про співробітників. Говорить про декого з них, що вони «виступили поки що з творами, які їх остаточно не можуть характеризувати». Потім раптом: «так що (знову! — Л. С.), хай живе ще раз і ще раз Велика Соборна Радянська Соціалістична Україна.

Словом, знайомий вже нам прийомчик дискредитації...

Тут же в епілозі блазень виблискує найкращими перлами своєї дотепности. Куліш пише п'єси «в лазні» (підкреслення автора — Л.С.), «як сам Сократ в Діогені, чи ясніше кажучи (циганів дотеп) як Діоген в Сократі»...

Далі, після цілого абзаца про Тичину¹, Поліщука² і Токіо раптом: «отже, хай живе український (підкреслення автора — Л. С.) радянський літун Чухновський³.

¹ Тичина Павло Григорович (1891–1967) — поет. Перша збірка поезій — «Сонячні кларнети» (1918). У 1923–1934 роках — співредактор журналу «Червоний шлях». Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ. Уник репресій завдяки статусу офіційного радянського поета. Був директором Інституту літератури АН УРСР, головою Верховної Ради УРСР двох скликань, депутатом Верховної Ради УРСР, міністром освіти УРСР.

² Ідеться про Валер'яна Поліщука.

³ Чухновський Борис Григорович (1898–1975) — льотчик, дослідник Арктики. Брав участь у порятунку дирижабля «Італія» у 1928 році та в пошуках аероплана «Сигизмунд Леваневський» у 1937–1938 роках. Він також створив разом із Робертом Бартіні спеціальний літак для дослідження Арктики.

В чім справа? Чому? Чого? Навіщо?... — Та нінавіщо... Пояснення всіх таких дуже яasnих «дотепів» дано раніш — це «прийом» пошиття себе в дурні. «Маска», чи «димовая завіса», чи як там не назвати — суть ясна і суть ця — погана...

Блазні не потрібні зараз.

«Чолом бити» «тобі, о Велика Пролетарська Революція» — теж не потрібно. Треба працювати для великої пролетарської революції без великих літер.

Жодних «дурацьких колпаків», жодних масок не треба у нас натягати на себе, щоб мати можливість балакати одверто... Невже ми мусимо підказувати М. Хвильовому, кому саме дійсно потрібно у нас зараз маскуватися?

«Надзвичайне сонце прийдешнього... впливає з затуманених і засюсюканих вузьколобим міщанством героїчних буднів»... Яка прекрасна фраза — правда? Продовження: «І десь глухо і незадоволено буркотить». Знов маємо зразок свідомої глупоти, — не можна ж «сонце прийдешнього, що буркотить», виправдати «художнім образом чи ще чимось таким... В цій же фразі маємо ще і зразок блазневої загадки, що вона безперечному розв'язанню не піддається. «Вдала» загадка про «героїчні будні, засюсюканні вузьколобим міщанством». — Інтонації тут заховано добре, а іронічний тон — невідомо чого стосується. Невідомо також, кого саме блазень називає вузьколобим міщанством... Далі знову йдуть мерзотні «солодкі тривоги», фальшиві «геніяльні дні героїчних зусиль» і те ж таки «Велике Відродження». Про це вже сказано досить...

Але ось чуємо нове. У блазня зрідка буває і «не солодка, така неприємна тривога» Чому? — «А тому, що сірий чортик зрідка вискакує з міщанських домиків і так боляче кусається»...

Тут — знову загадковість і туман. «Сірого чортика» звуть Занудою, він «плаксун», істерик, але взагалі він надзвичайно слабо виявлений в усьому «коментарії». Він також натякнув на те, під чим і ми підпишемося з охотою: за наших часів потрібний Свіфт, а в нас... і Бомарше навіть немає. Є блазні... Маємо в одному образі сполучення чужих рис. До цього автор ще додає, що його герой живе в міщанських домиках. — Себто додає ще одну рису, що вона не пов'язується ні з першою, ані з другою: 1) міщане у нас зараз ніяк не плаксуні, навпа-

ки — це публіка войовнича, хоч і веде свою паскудну роботу по закутках, пошепки, під масками, 2) міщанинові якраз більше подобається Бомарше, ніж Свіфт... Отже, «художній образ» Зануди нагадує славнозвісного оселедця, що він був: 1) зелений, 2) висів у вітальні і 3) пищав...

Невдалий образ. Блазень-автор мусить зрозуміти, що цілком невдалий. Як і кожної «армянської загадки», — і цієї ніхто не розуміє: ні ті, що взагалі автора розуміють, ні ті, що «не хочуть», чи «не здатні» автора розуміти. Блазень ще раз перехитрував самого себе.

Не варто вже наводити дальших прикладів. Всі вони, врешті, подібні один до одного. Кількість «приймчиків» у нашого блазня досить обмежена і ми всі їх уже переглянули.

Отже, можна закінчити статтю розглядом останнього абзацу «Епілога», що він цікавий, як ілюстрація специфічного «художнього запалу»: блазень, вживаючи постійного прийому дискредитування безглуздим оточенням всякої правильної думки, заяви чи твердження, тут захопився аж надто і здискредитував твердження, які мали прислужитися... йому самому.

Загадавши «ломиголовку» про різницю між «Шевченком в рушниках» і «самоваром з канаркою», блазень починає своє звичайне белькотіння.

«Коли будете розгадувати..., майте на увазі, по-перше, що «Пилип з конопель» не українське, а польське прислів'я, по-друге, що самовар вигадано... не в Росії, а в Голландії, відкиля його, самовар, вивіз Петро Великий, по-третє, наш ярмарок не тому ярмарок, що не має сили стримати натиск дрібно-буржуазної стихії, а тому, що навпаки: пам'ятаючи гасло «комуністи, вчиться торгувати» та гасло «комуністы, не будьте левими ребятами», ми, рішуче повстаючи проти всяких правих ухилів, хочемо як слід озброїтись, в боротьбі за читача вийти переможцями»... Кінець — знову від «дурацького колпака» — «значить треба трохи поспати. Амінь!..».

Тут крутій-блазень накрутив чи не найбільше. «Серйозний» він тут звичайно тільки в тому, що говориться «по-третє»... Спочатку блазень начебто кличе на допомогу діалектику, яка б виправдала його існування, як виправдує торгові операції комуністів... Даремно, — ні під котору діалектику існування блазнів зараз не підведеш. Бо непотрібні, бо шкід-

ліві блазні — просто тим вже, що вони блазні. І попит на них давно вже скінчився.

Далі йде друге ленінське гасло про «левізну» — що його, як і перше, образливо і неприємно чути з вуст блазня. Це блазень робить застереження. Не собі, звичайно. Він розписується в тому, що він проти «всіх правих ухилів». Отже, і в відношенні до нього будьте обережні, т. т. критики, і не припускайте «лівих ухилів»... Отаких хоч би, як оця стаття, що вона не визнає «діалектичного» права на існування блазнів в революційному процесі будівництва.

Перед цим вміщена цілком незрозуміла фраза про «натиск дрібнобуржуазної стихії». Спробуємо розібратись в «накрученому»... Значить, сили є стримати цей натиск і тому ваш ярмарок — ярмарок. Так? — Ну а що ви, власне, цим хотіли сказати? У кого саме є чи, немає цих сил? А «натиск» — де він відбувається? — у вас на ярмаркові, чи в вашому оточенні? А чи не доволі взагалі вірменських загадок у серйозних справах?..

Позиція блазня — безвідповідальна. Але ж треба вміти бути блазнем. Треба знати і техніку справи, і межі діяльності, не говорячи вже, що треба знати і час, і місце для таких вправ.

М. Хвильовий, як блазень, провалився. Ніхто не повірить, що він не свідомо верзе нісенітницю, що він не навмисно псує свою репутацію такими «дотепами» як «Сократ в Діогені» і т. д і т. д. Отже, ніхто і не погодиться визнати за ним право безвідповідальності.

Наш блазень є людина нормальна, не «в стані афекту», цілком свідомо щодо своєї поведінки. А така людина відповідає за свої вчинки повною мірою.

Повною також мірою його вчинки можуть служити підставою для кваліфікації принципів його поведінки.

І ця кваліфікація очевидна і сумна...

Довго чекали ми на «оргвисновки» і дочекалися. Був М. Хвильовий майже «апостолом» чи «пророком» «народу українського» — найбільш мабуть подібним до трагічного «пророка Ієремії». — Помилився.

Визнав помилку, міркував більше півроку і — перетворився на... блазня!

Річ дивна, анекдотична, колись може сміятися з неї будемо. А зараз це зовсім не смішно.

Встромляючи дрючки «в колеса історії», М. Хвильовий виявив енергійну і вперту вдачу. Можна було сподіватись, що офіційно заявивши про відмовлення від старого напрямку, він піде протилежним і візьме участь в будівництві — також жваву і енергійну.

Виходить, що ні. Після довгого обмірковування М. Хвильовий вирішив... відійти зовсім убік від усіх цих «непереборних труднощів», «марудної роботи», «засюсюканих героїчних буднів» і т. п. нудних річей. Він вирішив зорганізувати новий «напрямок» — «блазенство»... Танцювати навколо, підсміюватися, підморгувати, іронізувати, «урочисто» розкланюватись з Великим Відродженням і т. д. — це зміст, так би мовити, «неохвильовизму».

Точно кажучи, це його тактика. Причини ж її, керівничі її принципи, — їх краще не торкатися. І без того ясно, які принципи можуть диктувати таку поведінку за наших часів...

Велетенська республіка трудящих напружує всі сили в будівництві майбутнього. Безліч ворогів, могутніх і дрібних, одиницями і мільонами, явно, опівтаємно і зовсім замасковано, всіма засобами, за всяку ціну намагаються затримати переможну ходу цього будівництва. Кожен крок уперед вимагає зараз від усякого чесного робітника подвійного, потрійного зусилля...

Так — наші часи — героїчні, наша республіка — героїчна. Але ж про це взагалі говорити нічого, а блазні і не мають права про це говорити.

Але ж блазень хоче говорити. Він вискакує раптом у своєму дурацькому колпакові, в безглуздій одежі, обвішаний дзвіночками та брязкотільцями — він пронизливо верещить, карикатурно вклоняється, вигукує «славу», «хай живе», гігікання та белькотіння він перебиває «урочистими» промовами ультрареволюційного змісту... Дзвенять, брязкотять оздоби його, чути вереск, писклявий регіт, якусь безглузду зливу фраз, що в ній подекуди заховані «перлини» справжніх думок блазня.

Ми вже бачили, що то за перлини.

Вони ніяк не варт, щоб ради них терпіти це нестерпне, протиприродне, відразливе й огидне видовисько...

Тут цілком свідомо не зачеплено питань, для чого і навіщо зробив свій виступ наш новий блазень. Ми бачимо, чому і як це зроблено — цього досить¹.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 50-66.

Машинопис. Копія.

¹ Зверху написана резолюція «Короленко, к формуляру. 3/III» (Підпис нерозбірливий).

АГЕНТУРНЕ ЗВЕДЕННЯ відділення політичного контролю ГПУ УСРР

1929 р.

Сов. секретно.

АГЕНТУРНАЯ СВОДКА.
ОПК ГПУ УССР.
гор. Харьков.

1. Источник / кличка /
... «ДОНБАСОВЕЦ»
2. Какие круги освещает
...Лит. Отдел.....
3. Донесение от
.....
4. По какому делу
.....

ХАРАКТЕР ДОНЕСЕНИЯ:	Отметки и резолюции.
Несколько месяцев тому — редактор рабочей газеты «ПРОЛЕТАР»¹ — ЛИФШИЦ² совместно с ХВИЛЬОВЫМ, ПЕТРИЦКИМ и др. выпивали в гостинице «КРАСНОЙ» до 2-х час. ночи. Покойный Леон. Скрипник³ очень метко по этому поводу выразился: «Хвильовый ищет себе крылышка». Во вторник 12 с.м. ЛИФШИЦ «угощал» весь «хвильовизм» укр. литературы. В доме Блакитного в кабинете был банкет. Восседали кроме ЛИФШИЦА и ХВИЛЬОВОГО: СЕНЧЕНКО, ПЕТРИЦКИЙ, КУЛЕШ, Ю.СМОЛИЧ, ЯЛОВОЙ и другие. Всякое явление имеет свою причину. Слова Скрипника оказались пророческими. «Хвильовизм» — нашел себе крылышко в «ПРОЛЕТАРЕ».	

¹ «Робітничка газета Пролетар» — масовий щоденник, орган Всеукраїнської Ради профспілок, з 1930 року орган ЦК КП(б)У і Всеукраїнської Ради профспілок. Видавалася у Харкові в 1926–1932 роках (до 1928 року з додатками). Редактор Б. Ліфшиць.

² Ліфшиць (Лівшиць) Борис Якович (1897–1937) — журналіст, відповідальний редактор радянських газет і журналів. У середині 1920-х — на початку 1930-х — директор видавничого комбінату «Радянське село», член редакційної колегії і відповідальний редактор багатьох періодичних видань, серед яких робітничка україномовна газета «Пролетар» (з листопада 1926 року). Заарештований у листопаді 1936 року, розстріляний у березні наступного року.

³ Скрипник Леонід Гаврилович (1893–1929) — письменник. Після 1917 року працював на Одеській кінофабриці, у журналі «Всесвіт», газеті «Культура і побут». Належав до літературної організації «Нова генерація». Автор «Написів з теорії мистецтва кіно» (1928), роману «Інтелігент» (1929) та інших творів.

КУЛИШ назначен редактором имеющего выходить в «Пролетаре» журнала; СМОЛИЧ в «УЖе», там же Ю. ЯНОВСКИЙ, СЛИСАРЕНКО, КОПЫЛЕНКО ... Если допустить, что ЛИФШИЦ «обрабатывает» хвильовизм, если предполагать, что он сталкивается с ними для переубеждения, — то вряд ли это будет иметь успех. Уже сейчас начинают поговаривать о том, что ВАПЛИТе перекочевало в «ПРОЛЕТАР». И это по сути так. Один ЛИФШИЦ не переубедит заядлых шовинистов в 8-ом количестве. А шовинисты — претворят органы ЦК в свой орган. УЖ — (именно без кавычек), извивающийся в «ПРОЛЕТАРЕ» первый симптом подобного претворения.	
---	--

ГДА СБУ, Київ — Спр. С-183. — Арк. 70.
Машинопис. Копія.

АНОНІМНИЙ ВІДГУК
про журнал «Літературний ярмарок»

1929 р.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК».

Книга перша.

Альманах-лойяльний.

Крім оповідання М. МАЙСЬКОГО¹ — «Іспит» — прекрасного темою, хоч и кволого художньо, — решта матеріалу — щось цілком одірване від сучасного життя та його проблем.

Починаючи з уривку М. ХВИЛЬОВОГО — «Із Варіної біографії»².

Міщаночка Варя стала дружиною комуніста Петренки. Наступ білих. Евакуація... Варя лишилась. Вона вагітна. Чоловік на фронті. В останню мить — тікає з обозом. У яслах, десь у клуні, як богородиця Христа, породила мале комуненятко... Символіка: комуніст + донька бубличниці дають народжену христоподібно дитину. Крім цієї символіки, читач, якщо він її помітить і зрозуміє (приблизно так: бруд сучасності + фактор боротьби з нею — легенда майбутнього, — улюблена ідеалістична концепція Хвильового), нічого з цього оповідання не винесе. Хіба що посмакує разом із автором переживання «палкої самички» Варі.

Далі — щиро «академічний», тобто до нудоти завиральний вірш Шмегельського «Семерки» і інтермедія. До речі, про вступ (інтермедії, вступ і епілог — рука Хвильового), чому це Хвильовий все про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну»? — і — ні півслова про ССРР³.

Відчикує, бачимо шумськизм⁴...

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 49.

Машинопис. Копія.

¹ Майський, справжнє прізвище Булгаков Михайло Семенович (1889–1960) — письменник. Від 1920 року виступав як прозаїк, друкував оповідання в харківській газеті «Пролетарій». Був членом «Гарту», «ВАПЛІТЕ».

² «Із Варіної біографії» — оповідання Миколи Хвильового. Уперше надруковано в журналі «Літературний ярмарок» (1928, №1). У ньому є описи Богодухова — міста, в якому Хвильовий мешкав у 1919–1921 роках.

³ Так у тексті.

⁴ Далі текст відсутній.

ПОВІДОМЛЕННЯ
агента «Донбасівець» про «Зелену кобилу»

1929 р.

ЗЕЛЕНА КОБИЛА

Вопрос о «Зеленой кобыле» в Литературной ярмарке продолжает занимать умы писателей. Некоторые полагают, что это попросту рекламный номер и проходят мимо него. Иные высказываются, что «Зеленая кобыла» — будто бы лицо редакции «Л. Я.». точно так, как редакция т. «Червоний Перец» рисует в журнале «портрет Перца», точно как «Лит. Ярмарка» материализует свой идеал.

Трудно точно выявить — чего хочет редакция, выставляя «Зелену кобылу». По мнению некоторых товарищей, речь идет о КОБЫЛЕ, которой суждено вывезти украинскую литературу. Зеленая она потому, что молода.

Другие полагают, что зеленой она зовется в отличие от красной литературы. Иные видят в зеленой кобыле, лошадь, которая должна увезти литературу в лес (подполье).

«Донбасовец»

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 47.
Машинопис. Копія.

АНОНІМНИЙ ВІДГУК
на публікації журналу «Літературний ярмарок»¹

1929 р.

Літературний ярмарок № 7.

З'явилася в номері «знаменита» сатира Хвильового «Іван Іванович»². Текст сатири, проти того, що читав Хвильовий півтора роки тому в будинкові Блакитного³, здорово змінено. Пристосовано до чистки партії. Але й у такому вигляді сатира б'є не по Іванах Івановичах, а по всій партії... Хвильовий⁴ показує, не тільки комуніста, що загнив, а й гниле партійне середовище (партійний осередок). Подавши причини розкладу Івана Івановича, Хвильовий причин розкладу партійного осередку не подає і виходить не сатира, а памфлет⁵ на партію, хоча якийсь Майоров⁶ намагається сатиру виправдати (Коментарі до «Івана Івановича» там же в альманасі).

Письменницькі листи (лист Масенка до Сенченка, лист Сенченка до Копиленка, лист Копиленка до Епіка та Епіка до Досвітнього), що мають замінювати інтермедії, продовжують в тридцять жувати літературні справи, хіба ще лютіше, нахабніше⁷...

¹ На сторінці курсивом позначено літеру «а», яку дописали простим олівцем; зверху на друкованому тексті від руки червоним олівцем поставлено 377.

² Підкреслено червоними кривими лініями. Ідеться про повість Миколи Хвильового «Іван Іванович»

³ Ідеться про Будинок літератури імені Василя Блакитного. Відкритий у Харкові у січні 1927 року як клуб літераторів у колишньому єпархіальному будинкові по вулиці Каплунівській, 4.

⁴ Підкреслено червоною лінією.

⁵ Простим олівцем виправлено на «пасквіль».

⁶ Ідеться про статтю Михайла Майорова (так підписано статтю) «Кілька слів на адресу Іванів Івановичів». Цей текст — спроба вмотивувати публікацію повісті «Іван Іванович», сформулювати контраргументи проти тих, хто був готовий звинуватити Хвильового в ідеологічних хибах.

⁷ На сторінках «Літературного ярмарку» (починаючи саме з номеру 7 за 1929 рік) вміщувалися «приятельські» листи письменників один до одного, які були своєрідною формою обміну думками про актуальні літературні події, книжкові новинки, публікації в пресі тощо.

В наш час, коли вся країна індустріялізується, коли всю¹ громадську увагу кинуто на виконання п'ятирічки, «Літературний ярмарок» товче воду в ступі... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі....

Жодна громадська думка не прозвучить зі шпальт цього обмеженого міщанською обмеженістю альманаха.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 16.

Машинопис. Копія.

¹ Слово закреслено простим олівцем.

ПОВІДОМЛЕННЯ ІНФОРМАТОРА

5 червня 1930 р.

Источник «Голубой»

По литер.объед

От 5/VI 1930 г.

По ВУСПП'у

ХВИЛЬОВИЙ¹ — говорил: Ругают Пролітфронт, машут кулаками в ве (далі текст відсутній), а противника нет... Только Бузька² убедили, и он подал заявление о вступлении в ВУСПП... я не думаю, что ВУСПП-овцы были такими дураками, что б провели Бузька... У меня лежат заявления Бузька о приеме его в Гарт, в Вапліте...

МИСИК³ — 4-5 июня едет путешествовать по Донцу.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 28.

Машинопис. Незасвідчена копія.

В Е Р Н О: (Підпис відсутній)

¹ Прізвище підкреслено червоною лінією.

² Бузько Дмитро Іванович (1890–1937) — письменник. У 1911 році, перебуваючи на засланні в Іркутській губернії за революційну діяльність втік за кордон, де вчився. У 1917 році був лівим есером. В 1918 році виходить з партії есерів, переїжджає в Київ, приєднується до петлюрівців і посідає дипломатичну посаду в Міністерстві закордонних справ УНР. У 1919 році Дмитро Бузько перебував в Данії як аташе з питань преси в дипломатичній місії Директорії УНР. У 1919 р. був завербований до ЧК, брав участь у ліквідації отамана Семена Заболотного. Автор романів «Чайка» (1929), «Голяндія» (1930), «Кришталевий край» (1931). Історію зі знешкодженням отамана Заболотного покладено в основу сюжету повісті «Лісовий звір» (1923). Заарештований у жовтні, розстріляний у листопаді 1937 року.

³ Мисик Василь Олександрович (1907–1983) — поет, перекладач. Перша поетична збірка — «Трави» (1927). З 1926 року мешкав у Харкові, де певний час працював бібліотекарем у будинку літератури ім. В. Блакитного. Належав до літературної організації «Плуг», проте за естетичними вподобаннями був близький до «неокласиків». Володів німецькою, французькою, англійською, перською, таджицькою мовами. Автор книжки оповідань «Галаганів сон», нарисів про Схід, численних перекладів та оригінальних поетичних творів. Заарештований у 1934 році, покарання відбував на Соловках. Звільнений у 1940 році. Мобілізований до Червоної армії, потрапив у німецький полон, з якого втік. У 1956 році всі обвинувачення з нього було знято. У 1958–1983 роках працював як поет, прозаїк і перекладач (окремі видання перекладів з Бернса, Кітса, Гафіза, Хаяма, Рудакі).

ПОВІДОМЛЕННЯ ІНФОРМАТОРА

24 жовтня 1930 р.

«Г А П»

24/X-1930 г.

Здається, що нема потреби говорити про те, що великі кола української інтелігенції цілком по своєму проводять лінію партії в національному питанні. Нема також потреби говорити чому вони по своєму її проводять, яка їхня політична установка — про це говорилося. Ходить про те, щоб виявити, які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична. Фашизм, що знайшов ґрунт для себе в багатьох країнах, і, особливо серед інтелігенції став прапором певних верств української інтелігенції.

Думка така, що найенергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецькі організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т. д. — ось де оселище цієї роботи.

Треба було багато написати, щоб виявити і висвітлити так на сьогодні. Коротко ось що: до лінії партії українська інтелігенція поставилась спочатку насторожено — стримано. Далі логічно — діяльність за використання наявних можливостей, результат — відомий рух, викликаний об. зв. шумськізмом та хвильовізмом. Важливе не те що ХВИЛЬОВИЙ чи ШУМСЬКИЙ проявили націоналістичний ухил, а те що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід ще більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т. д. Явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культурної роботи на заводах — дає можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість — клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути, ніде не пропустити.

До того, у цьому всьому додалась якась скоординованість, бо розуміння щодедалі, щораз більше кидалося в вічі.

Найрухливішими людьми безперечно розпоряджав «Березіль» в особі свого керівника КУРБАСА — він безперечно найдіяльніший й чи не можна вважати його за провідника.

На сьогодні стан не змінився і наше завдання виявити, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід, зорганізованість.

Коли поспостерігати всіх цих людей з боку, то безперечно кидалося б в вічі їхнє порозуміння, погодженість і т. д., що безперечно дає можливість висунути підозріння, що їхня діяльність уже якось організаційно оформлена. Іноді чуєш одні й ті самі твердження, слова, погляди — все це говорить за таку думку. Всі вони одне одним зацікавлені (треба було б бачити, як вони аж надто цікавились чисткою ХВИЛЬОВОГО, КУЛІША і т. д.), добре вони поінформовані про життя споріднених їм організацій в інших містах України і т. д. До того треба зазначити, що особливо «Березіль» мав прекрасний зв'язок з закордоном, бо всім відомо, що на утриманні «Березіля» була артистка ФЕДОРЦЕВА, що як артистка вона йому зовсім не потрібна, а яка могла час від часу побувати у Львові (як польська піддана). Окремо слід визначити, що ФЕДОРЦЕВА для КУРБАСА «_____»¹ (не по-руськи), вона довгий час навіть у нього мешкала, частенько у нього буває, користується особливими його турботами і т. д.

Коли додати, що й ГІРНЯК² буває за кордоном (а ГІРНЯК це вихованець і походить з найконсервативніших кіл укр. інтелігенції), що недавно їздив за кордон, МЕЙТУС³, цей мишук, завербований КУРБАСОМ для роботи в Березілі. (МЕЙТУС, як відомо, був у Берліні, а там досить порядне кубло укр. націоналістів, всякі українські громади та «Основи», гетьманські угруповання і т. д.), то стане ясно, що і в цьому розумінні КУРБАСА забезпечено добре.

Позаторік і торік націоналістична діяльність «Березіля» була так очевидна, що преса наша досить остро заарегувала на це, що мабуть й примусило «Березіль» трохи стриматись

¹ Пропуск у тексті.

² Гіряк Йосип Йосипович (1895–1989) — актор, режисер, художній керівник ряду театрів, педагог. У 1922–1933 роках працював у театрі Лесь Курбаса «Березіль». Після війни мешкав в еміграції, від 1947 року в Нью-Йорку.

³ Мейтус Юлій Сергійович (1903–1997) — композитор, керівник одного з перших джаз-бендів України. З 1926 року співпрацював з театром «Березіль», створив музику до 13 вистав.

(тут треба сказати, що на публічному театральному диспуті, не зважаючи на те, що ціла низка товаришів завела¹ націоналізм «Березіля», такі товарищі як ХВИЛЬОВИЙ, КУЛІШ та ще деякі завзято обороняли «Березіль»). Тепер КУРБАС як кажуть, хоче завоювати повне довір'я, для цього він і ставив «Диктатуру»² хоч і тут не обійшлося без маневру.

Окремо слід відзначити, що КУРБАС приділяє багато уваги і надає великого значіння т<ак> зван<ому> братському єднанню інших націй Рад<янського> союзу — грузинської, білоруської (крім російської).

Надзвичайно кидалося в вічі приїздом грузинського театру у Харкові — в організації якого КУРБАС брав не малу участь.

Все це досить яскраво говорить про те, що антирадянський характер діяльності цих людей треба яко<мога> скоріше припинити. Це розуміється не легко, тому всі вони вміють дуже зручно прикриватися революцією, пролетарською ідеологією і т. д.

Ще трудніше визначити питання форми тої діяльності, що потребує кропотливої й уважної роботи — й це треба зробити.

Отже, ідеологічне тяготіння всіх цих людей треба вважати до українського воєвничого фашизму — група Донцова. Щодо УНДО³, то вони безперечно з ними зв'язані по лінії близького знайомства зі всякими видними ундистами

⁴ поріднення тощо.

Окремо дещо про ГІРНИКА: будучи за кордоном, як сам він оповідав, відвідав Тернопіль, Львов, Станіславів, Струсів. Його родина досить відома в Галичині — свояки його це багато священиків, є між ними й дуже видні професори й т. д. Здається, у Станіславі відбувся навіть цілий чи не з'їзд з нагоди його приїзду, де взяв участь і сам єпископ Станіславський.

П е в н о: (Підпис відсутній)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 1-2.

Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Так у тексті.

² Ідеться про п'єсу Івана Микитенка «Диктатура» (1930).

³ УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, найбільша українська політична партія в Галичині, що існувала з липня 1925 до вересня 1939 року.

⁴ Пропуск в тексті.

РОБОЧЕ ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

15 листопада 1930 р.

РАБСВОДКА № 9
ПО ГРУППЕ ЗРЕЛИЩ — ОТДЕЛЕНИЕ ПК ГПУ УССР
На 15/XI-1930 г.*

Р/С № 9
От 15.XI
1930 г.

§ 1. О КУРБАСЕ, ХВИЛЬОВОМ и др. Несколько дней назад ГАККЕБУШ¹ вела беседу с ПЕТРИЦКИМ, который в процессе беседы рассказал следующее.

На пер<в>ом заседании Пролитфронта обсуждалась платформа последнего, то КУЛИШ заявил: «На жаль, серед нас зараз нема нашого проводиря КУРБАСА» — и с этими словами он огласил телеграмму без подписи такого содержания: «Будьте мудрі як змії й хитри, як ліси». На это ПЕТРИЦКИЙ заметил: «Только такой иезуит как КУРБАС может писать подобные вещи».

Такое заявление отрицательно подействовало на присутствующих и ПЕТРИЦКИЙ принужден был отойти от Пролитфронта и стать особняком.

По мнению ПЕТРИЦКОГО, руководителем всей группы является только КУРБАС. ПЕТРИЦКИЙ заявил, что группа своего рода партия, где КУРБАС — СТАЛИН, КУЛИШ — ОРДЖОНИКИДЗЕ,² а ХВИЛЬОВИЙ — МЕНЖИНСКИЙ.³

¹ Гаккебуш Любовь Михайлівна (1888—1947) — акторка, педагог. Працювала з Лесем Курбасом у «Березолі». Перша виконавиця ролі леді Макбет на українській сцені.

² Орджонікідзе Григорій (Серго) Костянтинович (1886—1937) — партійний і державний діяч, у 1926—30 роках голова ЦКК і нарком РСІ СРСР, одночасно заступник голови РНК і РПО СРСР. З 1930 року голова ВСНГ, з 1932 року нарком важкої промисловості СРСР. Покінчив життя самогубством.

³ Менжинський В'ячеслав Рудольфович (1874—1934) — член більшовицької партії з 1902 року. З 18 вересня 1923 року — перший заступник голови ОГПУ СРСР, з 30 липня 1926 року — голова ОГПУ СРСР.

Во время всей указанной беседы присутствовал какой-то посторонний человек.

ОСНОВАНИЕ: донесение «Зірка» от 11.XI-30 г.¹

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 8.
Машинопис. Копія.

¹ Зліва від основного тексту простим олівцем написано: «К форм<уляру>».

ПОВІДОМЛЕННЯ ІНФОРМАТОРА

23 листопада 1930 р.

23.XII-30 г.

Вчера часов в 7 S зашел ко мне некий гр-н ПУРИН Иван Иванович, которого я знаю очень мало, но несмотря на это он всегда при встречах, хотя они были очень редки, говорил со мной откровенно, но этот раз он был очень осторожен, сам объясняя это тем, что еще весной слышал о том, что я работаю в ГПУ.

Заметил, что он не совсем трезвый, я его все же вызвала на разговор и подошла постепенно к вопросу о том, в каком кругу, вернее обществе, он вращается. Между прочим для того, чтобы он был более откровенным — я ему сказала, что в ГПУ не работаю и что это было время когда меня приглашали туда работать всего на 1 м<есяц>.

Гр-н ПУРИН считает себя хорошим революц<ионным> поэтом лирик<ом>, говорит, что пишет исключительно на русском языке (по его словам, Украины не признает), но знаком с украинскими писателями и даже дружит с ними — называл СОСЮРУ¹, ХВИЛЬОВОГО, КУЛИША, артистов БУЧМУ², КУРБАСА и артисток (фамилий не назвал).

Пишет он большей частью в воен<ные> журнал<ы> и газеты. Говорил о том, что его посылают читать его же стихи и, если платят, говорит он, конечно еду, а нет — так — дураков нет.

Хвалился, что зарабатывает кроме оклада получаемого на службе (а служил в Добробуте) 150 р<ублей>. Еще до 300 ру-

¹ Сосюра Володимир Миколайович (1898–1965) — поет. Дебютував у 1921 році (збірка «Поезії», поема «Червона зима»). Разом із М. Хвильовим та М. Йогансенем виступив із «Нашим універсалом» (1921): його автори позиціонували себе як «співці живої творчості пролетаріату, ...поети-піонери в яскравий світ — комунізм». Належав до літературних організацій «Гарт» та ВАПЛІТЕ.

² Бучма Амвросій Максиміліанович (1891–1957) — актор і режисер. Працював у театрі «Березіль», а з 1935 року і до кінця життя в Київському театрі імені І. Франка.

бл<ей> гонорара, который последнее время получает чеками, чем конечно очень не доволен.

Говорил, что он член партии, но много пьет — втянула среда, как он выразился — «своя» — где все очень свободно себе чувствуют, собираются обычно в пивной, которую они называют «капернаум» с женщинами и напиваются вдрызг. Своими людьми он назвал тех же лиц — СОСЮРА, ХВИЛЬОВИЙ и назв<анные> артисты.

Общество это он называет культурным-интеллигентным, где нет разницы между партийными и беспартийными, где люди, которые на сегодня осведомлены о всяких политических моментах, потому некоторые из них имеют связи с наркомками. «Так что, если тут попадет какой-либо новый человек, то сразу виден, что не «наш», хотя и рекомендует себя каким либо техником или инженером, но мы его расшифровываем и говорим, чтобы он немедленно уходил, а то морду набьем. Мы же знаем, что в ГПУ много сексотов. Подсылают, например, ко мне, партийцу, старому красногвардейцу. — Он нас угостит за свой счет, сам выпьет, ну готово, сам же и говорит, что он сексот. Так было несколько раз. В общем ничего они не сделают, потому что наша компания очень осторожна и мы когда собираемся, то разговариваем своим культурным языком и только мы его понимаем».

На вопрос (осторожный) — как же чувствует себя это общество?

«Очень свободно — деньги есть значит хорошо».

Вот я, например, — иногда расходую 100 рубл<ей> за вечер, а на следующий вечер — друг и т. д. — без денег у нас не принимают. Женщин достаточно, есть артистки, служащие и жены ответственных работников ГПУ.

Между прочим он говорит, что его из ГПУ знает БАЛИЦКИЙ, БЫСТРЫХ¹ и многие из Особого Отдела — Виднеев и другие.

¹ Бистрих Микола Михайлович (1893–1939) — один із чекістських керівників. Комісар державної безпеки 3-го рангу. Член більшовицької партії з 1917 року. У ЧК з 1918 року. У 1923 до липня 1931 року — начальник Особливого відділу ГПУ УСРР. З квітня 1933 року — заступник повпреда ОГПУ по Середній Азії, з листопада 1934 року — головний інспектор прикордонних і внутрішніх військ та міліції при наркомі внутрішніх справ

ПУРИН, работая в ДОБРОБУТЕ (на какой должности не знаю), по его словам, разъезжал по районам и видел, что план нигде не выполняется. К этому добавил: «Нужно что-то другое» (показывая пальцами). Я просила объяснить, что это значит, он не сказал. Вообще говорит, что все ерунда, все брешут об успехах, а на деле ни черта нет.

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 75, 75 зв.
Машинопис. Копія.

СРСР. 3 грудня 1936 року — заступник начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції НКВД СРСР. Заарештований восени 1938 року і наступного року розстріляний.

ПОВІДОМЛЕННЯ ІНФОРМАТОРА

23 грудня 1930 р.

Р/С №-8
от 23/ХІІ-30 г.

ВЛАДКО¹: «Эти вредители меня в гроб загонят; расстреляют их или нет, а мне опять на заем под-писываться».

ХВИЛЬОВИЙ² — В розмові зі мною, щоб він написав що небудь в «Літературну газету» з процеса «Промпартії»³ — заявляє — «Та ви сами напишіть, а я підпишу».

Основание: Донесение «Дмитрчук» от 10/ХІІ-30 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 22.
Машинопис. Копія.

¹ Владко Володимир Миколайович (1901–1974) — письменник-фантаст, журналіст та театральний критик.

² Підкреслено фіолетовим чорнилом.

³ Процес «Промпартії» — сфабрикований політичний процес над інженерами і техніками, яким приписали «шкідництво», що відбувся в листопаді 1930 року у Москві.

ВИТЯГ
з робочого зведення
відділення політичного контролю ГПУ УСРР

1930 р.

О МАЙСКОМ. На відгуки громадськості на процес (початок допиту підсудних) на вимогу нагороди ДПУ — письменник МАЙСЬКИЙ веде розмову, що роботу ДПУ у нас поставлено на саму вищу ступінь. Приводить приклад проїзду через СРСР ВАНДЕРВЕЛЬДЕ¹ й по його словам виходе, що мабуть не одна тисяча агентів зустрічала й проходила його.

Ось робить помилку ЛЕБІДЬ, коли він з розмови, в якій дає «оцінку» Промпартії, зразу ж переводить розмову на проїзд ШУЛЬГИНА² (ще 20–29 р.), якого (ШУЛЬГІН цього не знав) немов дурня возило ДПУ. Навіть при допомозі ДПУ він перебрався через кордон й назад.

Мені здається, що вірний буде висновок з цих розмов «дуже приятних» такий — враження таке робиться, що ніби-то й роботу Промпартії ДПУ спостеріга з самого заснування.

О ТИЧИНЕ, ХВИЛЬОВОМ і др. Мені довелося збирати анкети для Літ<ературної> газ<ети> — від письменників відгуки на процес. Я говорю про це Коцюбі — він якось ніяковіє, чому це він повинен написати, чого це я до нього звертаюся, а не до кого іншого, і тільки після запевнень, що ми всіх дуємо друкувати, обіцяє написати.

(правда він все ж-таки не написав).

¹ Вандервельде Еміль (Vandervelde) (1866–1938) — бельгійський соціаліст, реформіст, правник. У 1922 році виступав у Москві захисником на процесі правих есерів.

² Шульгін Василь Віталійович (1878–1976) — російський політичний діяч, публіцист, монархіст, один з ідеологів білогвардійського руху. Узимку 1925–1926 років нелегально з фальшивим паспортом відвідав Ленінград, Москву і Київ. Наслідком цієї подорожі стала книжка «Три столиці» (1927). Насправді ця подорож була контрольована чекістами. У січні 1945 року був заарештований радянською спецслужбою в Югославії, вивезений до Москви і засуджений до 25 років ув'язнення. У 1956 році звільнений, у 1961 році був запрошений як гість на XXII з'їзд КПРС. Помер у місті Володимирі.

ТИЧИНА. Запевняє мене, що він вже писав в культзв'язок (сучасна це історія мій Курсів) і звертається до мене, «що коли можна, — обійдіться без мене якось».

ЯСНИЙ (ГЕДЗЬ)¹ Жартує «що ось я сукинів синів їх розгромаю», ну що ж я напишу, вже давно все написали.

ХВИЛЬОВИЙ — Який каже мені: «та напишіть самі, а я підпишу».

ПОЛІЩУК В. — Жартує, говорить «вчись, вчись — будеш інженером, будеш шкідником».

ВЛАДКО — Робить висновки хто займається шкідництвом, а тому «ще на одну позику підписуйся».

Такі приклади, деякі з них вони не мають, а деякі просто указують на своє ставлення не тільки до процесу, а взагалі до всієї системи. (Рад<янської> Державности).

Основание: Донесение «Дмитрчук».

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 23.
Машинопис. Копія.

¹ Олесь Ясний, Юхим Гедзь — літературні псевдоніми Савицького Олексія Васильовича (1896–1937) — письменника драматурга. Належав до літературної організації «Плуг». Автор кількох збірок оповідань та гуморесок, що вийшли у 1927–1933 роках. Заарештований у 1936 році, розстріляний у 1937 році.

АНОНІМНА ЗАПИСКА
«Про українські літературні кола»

1930 р.

О УКРАИНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ КРУГАХ

В комплексе культурной революции и культурного строительства на Украине вопросы национальной культуры стоят в центре общественного внимания.

Однако, если мы всмотримся повнимательнее в то содержание, какое вкладывается в понятие «национальной культуры» на разных участках и на разных стадиях культурно-строительного процесса, мы не сможем не заметить существенного и даже коренного различия между тем содержанием, какое вкладывается в это определение в стадии установки и тем содержанием, какое подставляется в это определение на крупнейших участках культурно-строительной практики.

В решениях и директивах, в речах, статьях руководящего характера за незначительными исключениями, вы не встретите отстранений от классовой линии; здесь понятия культурной революции и овладение украинскими национальными формами культуры даются, как единый классово-строительный комплекс: они включают все области технической и интеллектуальной культуры класса-хозяина, класса-строителя: овладение производством, планированием, организационными методами, наукой, искусствами, прикладными знаниями и умениями, — и все это на той реальной украинской базе, в тех украинских национальных формах, в каких только и мыслим массовый культурный подъем украинского трудового крестьянства, прочность и органичность рабоче-крестьянской смычки и обеспечение культурного водительства за пролетариатом.

Однако, как только лозунги переходят из области директивных установок в область реализации, — к литературе, театру, различным видам искусства, даже теоретическим толкованиям и интерпретациям в среде интеллигенции — как из них с поразительным упорством и последовательностью

начинають випадати елементи класового содержания, соціалістически-строительной целевой установки и остается одна національна форма с упорнейшей тенденцией наполняться національно-культурницьким содержанием.

Это в особенности резко бросается в глаза в тех областях культурного строительства, которые охватывают процессы интеллектуального развития на національной базе, каковы суть: литература, театр, кино и т. п., а также в ряде областей науки, обслуживаемых буржуазно-націоналістической интеллигенцией, и в литературно-художественной критике, поскольку та же интеллигенция составляет значительную по удельному весу часть актива этих проявлений общественной жизни.

Во всех этих областях на первый план в проблеме культурной революции выдвигаются вопросы якобы «овладения» української національної культурой.

Но на практике художественно-культурные ценности создаются вне живых процессов социалістического строительства и интересов выдвигаемых ими, вне массы и без ее влияния и преподносятся массе лишь для усвоения. Этим самым создается подмена понятия «овладения культурой»; при необходимости усваивать то, что преподносится, не рабочая масса овладевает культурой, культура эта, проникнутая совершенно явно выраженной бесклассовой буржуазно-національною тенденцией, стремится овладеть психикой аудитории и перестроить ее на свой лад. Есть явления и иного характера, но пока они не развили такой мощности, чтобы оттеснить указанную основную для данного момента тенденцию.

Ключом к тем настроениям, какие владеют значительной частью української интеллигенции и отражаются во всех родах искусства, преподносимого всегда с сигнатурой «пролетарского» или по крайней мере «советского», могут служить мысли и суждения, которые были вылиты на страницах прессы в литературной дискуссии 1925–28 г. (см. сборник «Шляхи розвитку української літератури», инст. Т. Шевченка, кабін<ет> літер<атури>, изд. «Укр. Робітник», Харьков, 1928 г., стр. 376).

Дискуссия была длительная и многословная; наряду с личностной полемической горячностью, изобиловала она неясностями, идеологическими зашифровками, передержками, проявлениями эклектической эрудиции и идеологической пу-

таницы, условностями терминологии, — но за отсевом всего этого и расшифровкой нарочитой туманности, стержень ее вырисовывался отчетливо: спорило между собой два устремления развития украинской культуры — «Европа» и «Просвита», разумея под первым — равнение на «широкие пути» европейского развития, на связь с западно-европейской культурой и отмежевание от «Москвы» (ХВИЛЬОВИЙ), а под вторым — равнение на внутреннее культуртрегерство и массовизм (ПИЛИПЕНКО), причем под «массовизмом» кроется ориентация на крестьянство, как основу культурного строительства.

Даже выступление т. Скрыпника, которое дало четкую и правильную оценку уклонам, выявившимся в этой дискуссии, не вскрыло все-таки всей сущности спора до социального дна и до исторических корней. А между тем в исторических аналогиях есть интересные моменты, проливающие свет на туманности дискуссии.

Спор представлял собой продолжение в советских условиях старого (1908–1914) спора двух культурно-политических течений украинской радикальной интеллигенции: «хатян» (по имени журнала «Українська хата»¹, издававшегося в Киеве в 1910–1914 гг.) и «радян» (группа газеты «Рада»²). Представителями первого течения тогда являлись украинские модернисты-выразители стремлений городского воинствующего национализма — Д. ДОНЦОВ, М. ШАПОВАЛ³, ЕВ-

¹ «Українська хата» — щомісячний літературно-публіцистичний журнал національно-радикального спрямування. Видавався в Києві з березня 1909 до осені 1914 року за редакцією П. Богацького та М. Шаповала.

² «Рада» — щоденна україномовна газета, виходила в Києві з вересня 1906-го до серпня 1914 року.

³ Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) — громадсько-політичний діяч, письменник, соціолог, публіцист. У 1909–1914 роках видавав і редагував у Києві журнал «Українська хата». У квітні 1917 року став одним з ініціаторів створення УПСР, згодом — член її ЦК. З березня 1917 входив до складу Української Центральної Ради, з липня — член Малої Ради. Після проголошення УНР призначений міністром пошти і телеграфу Генерального Секретаріату УНР. У листопаді 1918-го — січні 1919 року очолював Український національний союз. З грудня 1918-го до лютого 1919 року — міністр земельних справ у уряді В. Чехівського. З лютого 1919 перебував у Галичині. У 1919–1920 роках працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом із Н. Григоріївим пропагував принцип «диктатури трудових мас»; рішуче засуджував діяльність «закордонної делегації» УПСР у Відні, яка відстоювала ідею пе-

ШАН¹, ТОВКАЧІВСЬКИЙ² і друг. (ныне емігранты, основоположники идеологии украинского фашизма). Второе течение представлялось ЕФРЕМОВЫМ, ГРУШЕВСКИМ и всеми т. н. «радикалами», которые ориентируясь на сельскую интеллигенцию и буржуазию, придерживались политики сотрудничества с либеральными попутническими элементами русской общественности.

Первое же течение — отличалось резкой непримиримостью по отношению к русской культуре (отождествляя под этим понятием царизм, черную сотню, буржуазию и пролетариат) и проповедывало как раз ту теорию «борьбы двух культур», которая воскресла в 1925 г. в позициях членов компартии ХВИЛЬОВОГО и ШУМСЬКОГО (ср. «Модерне Москвофильство» Дм. Донцов, 1913 г., Киев, и ряд ст<атей> Хвильового «Апологети писарізму» в указанном выше сборнике).

Не приходится добавлять, что если социальной стихией, выдвигающей и ныне равнение на крестьянство под вывеской масовизма, является сельская интеллигенция и интеллектуальная верхушка прочно сидящего, приросшего к земле собственника-накопителя, то стихией, питающей донцовские корни хвильовизма является урбанизированная интеллигенция, желающая быть гегемоном культурного развития.

В дискуссии ХВИЛЬОВИЙ высказался почти до конца: уши воинствующего национализма, прикрытые классово-терминологической бутафорией и трескучими туманностями, неизбежно должны были показаться в практических выводах, и они выявились в XIII ст. ХВИЛЬОВОГО под злобно-шовинистическим заголовком «Московські задрипанки».

ретворення УНР на «радянську республіку» та пошуку шляхів примирення з більшовицькою Росією. У 1921 разом з Н. Григорієвим та М. Галаганом виступив ініціатором організації Українського громадянського комітету (діяв до 1925). Керована М. Шаповалом організація спричинилася до заснування, за підтримки чехословацького уряду, Української господарської академії у Подєбрадах (1933) та Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі (1923). У 1922–1928 роках видавав і редагував журнал «Нова Україна».

¹ Євшан Микола Йосипович (1889–1919) — літературний критик, літературознавець і перекладач.

² Товкачевський Андрій Іванович (1885–1965) — публіцист та літературний критик модерністського спрямування, автор журналу «Українська хата».

...Союз все-таки залишається союзом, і Україна є самостійна одиниця...

Ми під впливом своєї економіки прикладаємо не «слов'янофільську теорію самобутности», а теорію комуністичної самостійности. Правда, ця теорія наших москвофілів-європенків може налякати, але нас, комунарів, вона зовсім не лякає, а навів — навпаки. Росія¹ ж самостійна ДЕРЖАВА? Самостійна. Ну так і ми САМОСТІЙНА. ТОЖ, оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс? У ВСЬКОМУ РАЗІ НЕ НА РОСІЙСЬКУ. Це рішуче і без усяких заперечень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. ПОЛЯКИ НІКОЛИ Б НЕ ДАЛИ МІЦКЕВИЧА, КОЛИ Б ВОНИ НЕ ПОКИНУЛИ ОРІЄНТУВАТИСЬ НА МОСКОВСЬКЕ МИСТЕЦТВО².

...Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї МИ, як ПРЕДСТАВНИКИ МОЛОДОЇ НАЦІЇ (подчеркнуто автором) скоріш відчуємо, скоріш вилеємо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми.

...Що російська література є одна з найкваліфікованіших літератур — це так. АЛЕ НАШ ШЛЯХ — НЕ ЧЕРЕЗ НЕЇ (подчеркнуто автором). Коли сьогодні московська література — це ті джерела, з яких черпають «європенки», то завтра вони визнають, що М. ЗЕРОВ (націоналіст ядро виражений, неокласик³) незрівнянно вище стоїть у своїх перекладах російських Жуковських (див. рец. проф. Білецького), нарешті вони визнають, що кінець прийшов не тільки «малоросійщині, українофільству й просвітанству», але й задрипанському москвофільству.

¹ Обращаем внимание здесь и ниже на чисто буржуазную государственную терминологию. — *Примітка автора анонімної записки.* — Ю.Ш.

² В этой параллели особенно ярко выпячено чисто донцовское отождествление советской Украины с придушенной национальной Польшей 30-х годов, и советского Союза — с Россией Николая I. — *Примітка автора анонімної записки.* — Ю.Ш.

³ Слова автора анонімної записки. — Ю.Ш.

Досить «фільшувати» — дайош свій власний розум. Коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадняцтва.

В Європу ми поїдемо вчитись, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задріпанок, чого ми хочемо?»

Все кажущися на первый взгляд внутренние противоречия, рождаемые путанной бутафорской и эзоповской терминологией, были в свое время расшифрованы критикой, как была выяснена и буржуазно-националистическая концепция самостийности, кроющаяся за безсодержательными привесками «коммунары», «пролетариат» и т. п., призмами разговора для посвященных через голову цензуры, гримирующими смысл.

Сам ХВИЛЬОВИЙ нескоро после этих статей, уже в 1928 г. припертый к стенке, сделал жест отказа от своих заблуждений и «стал на колени (?) перед коммунистической партией» своим письмом в редакцию «Коммуниста».

Однако, преобладающий тон украинской литературы в последующий период и в особенности — характер литературного творчества т. н. «Ваплитян» и близких к ним кругов, а также и характер реакции украинских интеллигентских кругов на те или иные явления в области искусства говорят, что во-первых, хвильовизм, как настроение, далеко не изжит в этих кругах, во-вторых, что самораскаяние ХВИЛЬОВОГО (кстати, выраженное в очень идеологически-невыдержанной, путанической форме) вряд ли было искренним, и в-третьих, что от мещански националистического мироощущения и проведения его в аудиторию через литературные выступления не свободны и представители других т. н. пролетарских группировок, противопоставляющие себя «Ваплите».

Как общий показатель для всех указанных положений за последние три года характерно следующее: в области литературной продукции почти каждое мало-мальски выдающееся с формально-качественной стороны явление носило в себе более или менее яркие признаки интеллигентско-националистического мироощущения или мелких и сумбурных протестант-

ски-опозиційних шпилек и вылазок, а с другой стороны против линии партии; именно эти произведения сосредотачивали на себе внимание критики (в большинстве благожелательное и рекламное) и жадное внимание интеллигентного читателя.

Вот литературные события, около которых возникал шум, велись разговоры, разгорались страсти. «День Ивана Ивановича» — сатирический рассказ ХВИЛЬОВОГО. Рассказ этот в печати не появлялся. В рукописи автор читал его в литературном клубе им. Блакитного в присутствии человек 150—200 литераторов и журналистов.

«Иван Иванович» сатиры — это член партии, интеллигентный обыватель, карьерист, хорошо примазавшийся чиновник, по существу невежественный, но хитрый очковитатель и шкурник, со своим смрадным обывательским гнездом, с такими же приятелями и знакомыми, и с полным комплексом пахучих обывательских отношений, до антисемитизма включительно. При этом рассказ скомпонован так, что «Иван Иванович» и ему подобные подаются не как явление на фоне иной действительности, а как ...лиц партии: они заправляют в ячейке, они господа положения, и вообще в рассказе нет ничего и никого, кроме Иванов Ивановичей.

Выступавшие в диспуте литераторы-партийцы — **НОВИЦКИЙ, ФУРЕР, И. ЛАКИЗА**¹ и друг<ие> подвергли рассказ суровой критике, причем первые два отнесли его к категории «пасквиля».

Защитники рассказа выступали неуверенно; смысл их выступлений сводился к защите свободы искусства и к обвинению противников в зажиме, «оглобельности» и «аракчеевщине». Сам ХВИЛЬОВИЙ протестующее молчал, изображая жертву зажима.

Манифестом воинствующего национализма явилась повесть ХВИЛЬОВОГО «Вальдшнепы», начало которой было напечатано в журнале «Вапліте» за 1927 г. В этой повести в речах демонически-прекрасной фашистки Аглаи и в слабом нарочито

¹ Лакиза Иван Никифорович (1895—1938) — літературознавець, критик, публіцист, журналіст. Редактор видань «Пролетарська правда», «Життя й революція», «Глобус». Заарештований у 1935 році, засуджений до ув'язнення в таборі, де був розстріляний.

бездарном, хныкающем каляканьї «героя революції» «коммуниста» Карамазова, вынужденного соглашаться с подчеркиваемой автором «непреоборимостью» фашистских доводов, пропагандируется мысль о банкротстве классовой социальной революции и о необходимости для всякого честного революционера схватиться за идею «молодой украинской нации».

Вторая часть этого четко фашистского произведения в печати не появилась, хотя была уже набрана и сверстана.

Именно после этого произведения ХВИЛЬОВИЙ, в ответ на ст. в «Коммунисте» (12/І–28 г.) зав. отделом печати ЦК тов. ХВЫЛИ «Від ухилу в прірву» прислал из-за границы, где он тогда находился, «отречение» от своих заблуждений. Должно добавить, что письмо это («Коммунист» 29/2–28 г.) говорит скорее о перепуганности автора или о тактическом маневре, чем об искреннем осознании контрреволюционности национализма.

Группа «Валпите» прекратила свое организационное существование. Но внутренняя прочная связь и общность в идеологической окраске ее деятелей остались, и ничто не говорит об отходе виднейших из них от националистического мировосприятия, выраженного в теории «борьбы двух культур». И эта теория, и злобно-оппозиционная трактовка советской действительности, в осторожной затуманенной эзоповской форме проглядывают почти во всех выступлениях писателей этой группы по сей день.

Вот наиболее характерные примеры: «Хуліо Хурина» — комедия Миколи КУЛІША (1927 г.). Сюжетный план — гоголевского «Ревизора». Общая картина советского порядка и советского аппарата: дурак на дураке, глупость на глупости, жулик на жулике. Болото жизни осталось таким, каким оно и было и до революции, изменились лишь названия. Строительного фона нет: сплошной мир дураков и мошенников. Пьеса сшита из сочных в обывательском вкусе анекдотов с явным расчетом на отклик в мешанской среде.

«Народний Малахий» того же автора — еще более хитро построенная аппеляция к обывателю, где представление о столице советской Украины сводится к автокефальной церкви, улице, публичному дому и приемной предсовнаркома, а туманная мистико-анархическая бредовая демагогия на тему: «куда мы

пришли?» ловко вкладывается в уста сумасшедшего Малахия Стаканчика, который, в качестве сумасшедшего, безответствен за свои суждения, а в качестве якобы экзальтированного «искателя правды» во всех своих антисоветских коленцах воспринимается обывателем, как выразитель его протеста.

«Мина Мазайло» — последняя пьеса того же автора является наиболее показательным проявлением упорства шовинистической теории «борьбы двух культур» в представлениях известной части украинской интеллигенции. Она вся соткана из извращений, перетасовок и подстановок. Главнейшим фальсификатом является то, что в качестве представителя якобы нашей советской «большевистской линии» в разрешении национального вопроса выставлен «комсомолец», который занимается сравнительным изучением украинских и русских черепов и филологическими доказательствами превосходства украинского языка, горячо декламирует националистические аргументы, т. е. является не только несомненным шовинистом, но представителем самой глупой, анекдотической разновидности шовинизма. «Комсомольцы» выставлены солидарными с ним, они, кстати сказать, представлены тремя болванами, которые изрекают краткие глупости, подкрепляя их ударами футбольного мяча в пол.

Националистическим мироощущением проникнута новая поэма В. СОСЮРЫ «Мазепа» («Життя й Революція» — 1929 г.)¹.

Заметное явление последнего полугодия на литературном горизонте — периодический альманах «Літературний Ярмарок». Печатаются там — без различия группировок, но основа — бывшие «Ваплитовцы». В художественной части альманах стержневой установки не имеет. Содержание пестрое, по принципу «кто чем богат». Однако, некоторое подобие стержня дают проходящие через каждую книгу анонимные «Інтермедії», которые в первых двух книгах принадлежали перу ХВИЛЬОВОГО, а в 3-й — ЙОГАНСЕНУ. Здесь публицист прячется под маску и колпак ярмарочного шута. Зачем это нужно в советской обстановке? Шут «несерьезен», и потому безответствен. Кроме того, шут может говорить притчами, иносказаниями,

¹ Фрагмент поэмы Володимира Сосюри «Мазепа» друкувався у 1929 році у «Літературному ярмарку» № 8.

намекami. Этим флером как бы «вынужденной» эзоповщины подернута болтовня інтермедій. В ней много о культуре. Культура берется, как национальный комплекс. Географическое устремление — на запад: «Лопань—Берлін—Пратер». В балаганных фигурах інтермедій («Цыган», «Сірий чортик Зануда», «Золотий Півник») и в их загадочных намеках читателю предлагается выискивать символов и содержания по вкусу. Надо отметить характерный для оппозиционности и подцензурности прием, который повторяется и в «Интермедиях» «Літературного Ярмарку» и в комедиях КУЛІША, и во многих других произведениях. Это вкладывание наиболее рискованных авторских мыслей — выпадов по адресу партии и советской власти, насмешек, обывательской демагогии и т. п. — в уста безответственных героев: шута, сумасшедшего, фашистки, нэпмана, черносотенца. В случае чего, щит для автора: «это же, мол, не я говорю, а сумасшедший, или еще проще, — классовый враг».

Обративший на себя внимание роман «Фальшива Мельпомена» СМОЛИЧА, где изображается крах петлюровской заговорщической группы, носит отпечаток националистического мировоззрения. Типаж побежденных двусмысленный. Это побежденные, обанкротившиеся, но все же — герои.

Если от произведений, где трактуются национальные мотивы и проводятся националистические идеи, перейдем к произведениям, затрагивающим советскую социально-строительную действительность, то здесь мы наблюдаем такое явление: более грамотны с формальной стороны произведения, занимающиеся проблемами «разложения» и «упадочничества»: «Місто» — Підмогильного, попытка художественной апологии собственнического села в противопоставление городу, как месту, где — зараза и разложение. (Студент приезжает в город, учится, становится писателем и разлагается). «Недуга» ПЛУЖНИКА — перепев соответствующих русских образцов: «партиец», «актриса» — разложение.

«Белладонна» МИНКО¹: краскомы²-летчики, их жены — «авіо-дами», разврат, опоэтизированные проститутки, и опять

¹ Минко Василь Петрович (1902–1989) — прозаїк, журналіст, автор сатиричних драматичних творів для масового глядача.

² Краскомы — красные командиры.

атмосфера розложения. Сильный привкус порнографии. «Красные летчики» и «авіо-дами» — явно списаны с «господ офицеров» и их супруг времен и установки Куприна¹ и Арцыбашева².

Произведения с более или менее выдержанной установкой (советской в подавляющем большинстве детски слабы со стороны содержания и формы). Изобличая крайне низкий уровень знаний авторов, несвязанность их с изображаемыми жизненными процессами и жалкую претенциозность их, произведения эти не могут импонировать читателю и художественно убеждать его. Таковы «Кучеряві дні» КИРИЛЕНКА, «Без ґрунту» ЕПИКА и друг. Как на характерный показатель нашей бедности в этой области, надо указать на то, что такая крайне убогая вещь — надуманная, крайне узкая по объему знаний и наблюдений автора, вещь с массой неестественных и социально неверных положений, — как «Без ґрунту» Епика, была компетентными жюри из ХВЫЛИ, КОРЯКА и других награждена на конкурсе первой премией, а рабочие заводов, где ее попытались популяризировать, как образец «пролетарской» литературы, разругали ее на чем свет стоит, проявив гораздо больше классового и художественного чутья, чем компетентное жюри.

Здесь мы подходим к вопросу о критике. Но прежде, чем перейти к ней, упомянем об идеологическом содержании работы театра и кино. «Березиль» (театр новых форм), настойчиво рекомендуемый прессой рабочим массам как «революционный театр», усердно, с увлечением и талантливо оформляет такие вещи, как охарактеризованные выше «Народний Малахій», «Мина Мазайло» или пустейшее обывательское ревю «Алло на хвилі 477».

Ясно, что если театр является «революционным» (точнее — новым) по методам оформления, то в отношении содержания его работы в определении и пропаганде его, как «революционного» театра мы снова видим подстановку понятий.

Опера, — и в переделках и в оригиналах, — держит равнение на национальную романтику («Русалка», «Тарас Бульба»).

¹ Купрін Олександр Іванович (1870–1938) — російський письменник.

² Арцибашев Михайло Петрович (1878–1927) — російський письменник, уродженець Охтирки. Тут мається на увазі його скандальна репутація як автора «аморального» роману «Санін» (1908).

О законности именно этого пути развития уверенно заявлял в политпросветкомиссии Горсовета директор оперы Воробьев, отвечая на обвинения в несоветском характере репертуара и в консервативности оперы.

Кино — (ВУФКУ) дало за последнее время две заметные вещи: «Звенигора» и «Арсенал». В первой из них, в особенности ярко выявлены попытки приспособления к советской действительности идеи «нации». Фильм — советский по намерениям и замыслу; но так как автору чужд классовый подход к понятиям «нации» и «национальной» культуры, то его «Украина» все же получилась чем-то национально-единым в веках, а символика фильма, который вышел таким образом по существу украинско-сменовеховским, отражающим просто смену национальной ориентации на советскую, осталась непонятной подавляющим массам аудитории, хотя критика восторженно рекламировала этот фильм и авансом, и после появления на экране.

«Арсенал» гораздо более насыщен классовым содержанием, что повысило его ценность и восприимчивость.

Как видим, наиболее яркие произведения искусства носят совершенно определенный отпечаток интеллигентско-буржуазной трактовки национального бытия и национальной культуры. И с другой стороны — тематика наиболее квалифицированных писателей обходит или не замечает явлений живого социального строительства.

Равнодушие писателей к социалистически-строительной тематике не ограничивается впрочем кругом беспартийных писателей: оно увязывается с характерной чертой, общей очень многим украинским писателям, журналистам и работникам аппарата (включая и некоторых коммунистов) — с полным равнодушием к вопросам внутрипартийным, строительным и организационным, к конкретным вопросам социалистического строительства, с крайней дипломатической осторожностью в суждениях и безразличием к сути борьбы с правым и левым уклонами и т. п.; только национальный вопрос, — и то с настроением предвзятым и настороженным, с постоянной склонностью находить проявления великодержавного шовинизма, — это единственная область, возбуждающая живую и страстную реакцию в писательской среде.

Оттенки и степени равнодушия к живым и реальным вопросам социального порядка многообразны: у некоторых (ХВИЛЬОВИЙ, КУЛІШ, ДОСВІТНІЙ, СОСЮРА и др.) оно выявляется в полном отсутствии, как партийной работы, так и интереса к ней и в постоянно подчеркнутом «чужом» наблюдательски-ироническом отношении к самым жгучим вопросам, волнующим партию и рабочий класс. У других (наиболее распространенный тип) оно выражается в казенном отбывании повинности. Общее впечатление таково, как будто живые вопросы социалистического строительства для этой публики «не наше дело». Очень низок в писательской среде и уровень политических знаний; в большинстве он ограничивается несколькими давно заученными общими лозунгами; у подавляющего большинства отсутствует умение разбираться в сложности современных социальных отношений; и в связи с этим характерным для людей этой среды является осторожно-дипломатическое поведение везде, где речь заходит на актуальные политические темы. Зато — напряженным вниманием к личностям, «веяниям в верхах», личным комбинациям, связям, влияниям и т. д. Это — партикуляризм, характерный для мелкобуржуазного политиканства. Очень распространен он, кроме писательской среды, еще среди работников просвещения и науки.

Но, если в среде работников, не выступающих перед широкой общественностью, это сторонне-наблюдательское отношение, не бросается в глаза, затушеванное особенностями ведомственности или домашнего быта, то в литературе оно само по себе представляется определяющим признаком.

Как же относится к этим явлениям критика? Дает ли она анализ их, помогает ли аудитории разобраться в мысли и классовой тенденции каждого данного произведения искусства?

Этой задачи критика, в том числе и т. н. «марксистская», почти не выполняет. Отдельные попытки подхода к литературным произведениям с марксистским анализом и с критерием социалистически-строительной целесообразности (Б. КОВАЛЕНКО¹, Н. НОВИЦКИЙ) иногда КОРЯК, МАШКІН звучат

¹ Коваленко Борис Львович (1903–1937) — літературний критик, один із керівників літературних організацій «Молодняк» та ВУСПП. На почат-

одинокі і наталкиваються на підозріливе і недоброжелателне відношення як з боку письменників, так і з боку інших критиків, в тому числі і членів партії.

Значительная часть литературных критиков принадлежит к тем же литературным группировкам, на которые разбиты и писатели (быв<шие> Вапліте, ВУСПП, «Молодняк», «Нова генерація», «Авангард»). Этим обуславливается явление группового пристрастия.

Но, кроме этого, наблюдается явление более глубокого характера: это тенденция показать украинскую литературу в основном массив непременно как «пролетарскую» или по крайней мере «советскую», даже в тех случаях, когда ее явления ничего общего с интересами пролетариата не имеют. Отсюда крайняя осторожность, как бы сговоренность в выступлениях критики, отсюда любопытное явление, что критики, как будто бы уговорились критиковать лишь до известного предела, избегая точных формулировок, обходя острые углы, избегая ставить точки над «і» в сомнительных случаях. Вот это как раз производит впечатление какой-то национальной солидарности, которая превалирует над классовым и партийным подходом.

Обычные приемы такой критики, от которых не свободны и критики член партии: «пролетарское» толкование, иной раз вопреки очевидной истине, произведений и авторов, которым надо создать популярность, замалчивание и затушевывание враждебных и вредных моментов в разбираемых произведениях; провозглашение писателей «гениями», раздувание пустяков и даже просто ненужных вещей до масштаба «мировых явлений», «эпохальных произведений» и т. п.; дутая, предварительная реклама имеющих выйти произведений; усиленная травля и попытки дискредитировать тех критиков, которые нарушают ансамбль, с обвинениями их в «напостовстве», в нарушении заветов Ленина, что одними своими руками мы социализма не построим, и т. п.

ку 1930-х працював у Москві, викладав в Інституті червоної професури. У 1934 році відкликаний ЦК КП(б)У до Києва. Завідував кафедрою української літератури в Київському університеті. Як літературний критик виступав з ортодоксальних партійних позицій, що не вберегло його від звинувачень у контрреволюційній націоналістичній діяльності. Заарештований в грудні 1936 року, розстріляний у липні 1937 року.

Вот примеры:

С горячей апологией «Хулія Хурины» КУЛІША выступил в «Коммунисте» Андрей РИЧИЦКИЙ¹, причем доказывал, что произведение по ценности равно «Ревизору»², умалчивая, однако, что «Ревизор» бил по строю крепостной России, а мелкобывательская демагогия анекдотами КУЛІША направлена против нашего строя.

Когда вышла «Соняшна Машина» ВИННИЧЕНКА³ — сумбурнейший, ярко-эсеровский ультра-мещанский апофеоз буржуазной интеллигенции, призванной спасти мир без всяких классовых революций — была организована кричащая реклама диспутами в интеллигентских клубах (Работпроса⁴ и журналистов); при этом критик ДЕСНЯК (член партии), возводя это произведение в ранг мировых, стоял на одной платформе с проф. Белецким, который со своей стороны, мотивируя высокую положительную оценку «Соняшноі Машини» говорил, что «читателю надоели тенденциозные произведения с незаможниками да куркулями и, что европейский роман вносит свежую струю»; вместе с БЕЛЕЦКИМ ДЕСНЯК⁵ выразил солидарность с Винниченком по вопросу о роли интеллигенции как вождя масс, и рядом весьма сомнительных полемических приемов по адресу марксистской критики, заигрывая перед интеллигентской частью аудитории, стяжал аплодисменты петлюровски и эсеровски настроенной части интеллигенции, битком наполнявшей залы диспутов.

¹ Річицький (Пісоцький) Андрій (1882–1934) — політичний діяч, член УСДРП у 1917–1918 роках. Член Української Центральної Ради, 2-й міністр внутрішніх справ в Директорії УНР. Один із засновників та ідеологів УКП, після «саморозпуску» якої працював у Науково-дослідному інституті літератури імені Т. Шевченка, був автором літературознавчих праць, активно критикував М. Грушевського, О. Шумського, М. Волобуєва, М. Хвильового. Був обвинувачений у «перегинах» під час хлібозаготівель 1933 року і розстріляний у квітні 1934 року.

² «Ревізор» — п'єса Миколи Гоголя.

³ «Соняшна машина» — роман Володимира Винниченка (1924).

⁴ Работпрос — Союз работников просвещения (Робос, Спілка працівників освіти).

⁵ Десняк (справжнє прізвище Руденко Олексій Гнатович) Олекса (1909–1942) — письменник. Редактор журналу «Жовтень» (1939–1941). Автор романів і повістей «Десну перейшли батальйони» (1937), «Полк Тимофія Черняка», «Удай-ріка» (1938), «Тургайський сокіл» (1940) та ін. Загинув на фронті під час Другої світової війни.

Насколько можно было судить по разговорам украинских литераторов, целью диспутов было внушить настроение, что «Винниченко — наш».

Реклама имела временный успех: библиотеки не успевали удовлетворять спрос на «Соняшну Машину». Роман был переведен на русский язык¹. Но интерес упал сразу, как только замолк рекламный шум, — ибо само произведение — претензионно мещанское и к тому же вопиюще длинное и скучное (вопреки утверждениям хвалебной критики) само отбило читателя.

Очень показательны литературные события в связи с появлением комедии КУЛІША «Мина Мазайло»: в «Комсомольце Украины» и «Вечернем Радио» на пьесу появились хвалебно безграмотные рецензии, в крупных газетах Харькова и Киева (Вісті¹, Коммунист², Харьковский Пролетарий³, Пролетарская правда⁴, Вечерний Киев⁵) рецензии о самой пьесе резко отрицательные в отношении ее идеологического существа. И вот около последних рецензий 22 апреля в клубе «Блакитного» грязнейший, но и показательный, скандал: в скандале показательно не только то, что КУЛІШ, назвавший Касьяненка⁶

¹ «Вісті ВУЦВК» (або просто «Вісті») — щоденна газета, орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад УСРР/УРСР. Виходила у 1919–1941 роках.

² «Комуніст» — газета, заснована в Харкові, орган ЦК КП(б)У і харківського губкому. Спочатку виходила російською мовою, з квітня 1926 року — українською. У 1943–1991 роках виходила під назвою «Радянська Україна».

³ «Харьковский пролетарий» — газета, що виходила в Харкові у 1924–30 роках російською мовою, з 1930 року — україномовна, «Харківський пролетар».

⁴ «Пролетарская правда» — щоденна київська газета, виходила у 1919–1941 роках (до 1925 року російською мовою). До 1937 року редактором був Самійло Шупак.

⁵ «Вечерний Киев» — російськомовна газета, що виходила у Києві у 1927–30 роках.

⁶ Касьяненко (справжнє прізвище Касяненко) Євген Іванович (1889–1937) — політичний діяч, журналіст, перекладач, авіаконструктор. Колишній член УСДРП і член Української Центральної Ради. У березні 1918 року увійшов до більшовицької партії. У 1922–1925 роках очолював закордонну комісію Народного комісаріату освіти УСРР і працював у торговому представництві УСРР в Німеччині. У 1925–1931 роках — головний редактор газети «Вісті ВУЦВК». З 1931 року — інженер Харківського авіазаводу, старший конструктор Московського заводу імені Авіахіму, редактор друкованого органу Всеукраїнської спілки радянських селянських письменників

и Костя Котка¹ (авторов рецензий в «Вістях» и «Коммунисте») «говненками», потом на закрытом заседании фракции жилищкооп «Слово» ругал всех отвратительной матерной бранью, при поддержке ХВИЛЬОВОГО, — это является лишь показателем грязной личностно-мещанской сущности самого писателя, и тесной спайки между «Ваплитовцами» даже в хулиганстве; но обращают внимание брошенные одним из них слова: «Пользуетесь тем, что хозяина дома нет», в какой реплике ясно виден намек на то, что в числе «отсутствующих из дома» обиженный критикой писатель, точнее — его группа, имеет сильных покровителей и защитников.

Характерно и то, что присутствовавшие на заседании І. КУЛИК (редактор «Червоного шляху»², зам. упол. наркоминдела) и А. РЕЧИЦКИЙ всячески старались найти половинчатый выход, затушевать общественный смысл хулиганской выходки КУЛІША и свести дело к «личному недоразумению» с тенденцией даже обвинить обруганных в травле КУЛІША.

Гнев писателя в данном случае вызван резким нарушением давно установившейся традиции национально-группового пристрастия критики по отношению к авторам и их литературным произведениям. Примеров же такого пристрастия в прошлом и настоящем можно было бы привести десятки. Они вызвали даже робкую и половинчатую попытку раскрыть это зло, в виде статьи Е. КАСЬЯНЕНКА «Кругова порука»,

«Плуг» — «Швидким шляхом». Заарештований у липні 1937 року, розстріляний у грудні того самого року. За свідченням Аркадія Любченка, Касьяненко був прообразом Івана Івановича у сатирі Миколи Хвильового.

¹ Кость Котко — літературний псевдонім Любченка Миколи Петровича (1896–1937) — письменника, журналіста, автора численних книжок гумору й сатири. У 1921–1924 роках працював у Народному комісаріаті закордонних справ: заввідділом інформації, уповноваженим в Одесі, першим секретарем повпредства у Варшаві (Польща), старшим референтом у НКЗС. У 1924–1929 роках — працівник редакції газети «Комуніст» — заввідділом, згодом член редколегії. У 1929–1931 роках — радник повпредства у Празі (Чехословаччина). 3 грудня 1931-го по травень 1934 року — голова Української організації Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. Водночас з травня 1933 року по 15 листопада 1934 року — член редколегії журналу «Комуніст». Заарештований у грудні 1934 року, засуджений до позбавлення волі на 7 років, потрапив на Соловки, де був розстріляний у грудні 1937 року.

² «Червоний шлях» — щомісячний громадсько-політичний та літературно-художній журнал, видавався у Харкові у 1923–1936 роках.

которая, кстати сказать, вызвала крайнее возмущение в среде почти всех литераторов-украинцев. Приведем лишь несколько наиболее характерных примеров. «Гением» в свое время провозглашен был грязный порнограф, и петлюровец по политическим настроениям, В. ПОЛИЩУК, причем этикетка «пролетарского поэта» красуется на нем и поныне. В качестве «гения» рекламировались и сейчас еще рекламируются ХВИЛЬОВИЙ, ДОСВІТНІЙ (автор халтурно-шарлатанских, крайне политически безграмотных «романов» «Американці», «Тюнгуй» и друг.), СОСЮРА и многие другие. Причем созданная им популярность имен, в качестве «пролетарских писателей» служит им и сейчас защитным обмундированием для литературной деятельности определенно буржуазно-националистического уклона.

Есть что-то припрятываемое, что соединяет в особую группу значительную часть украинских писательских кадров, не исключая и некоторых членов партии. И это что-то не исчезается общностью языка.

Некоторый свет на сущность этой связи проливает малопонятный на первый взгляд взрыв оживления и разговоры, возникшие вокруг фильма «Арсенал».

Еще после первого просмотра картины в «Комсомольце Украины» появилась весьма односторонняя анкета о ней: В. ПОЛИЩУК и другие давали резко-отрицательную оценку фильму, упирая на то, что в нем карикатурно изображена центральная рада и недооценена ее революционная роль. На эти определенно националистические выступления непосредственного отклика в прессе не последовало, т. к. сделано было указание не писать об «Арсенале» до окончательного просмотра. Получилась неловкость: на страницах комсомольского органа высказались националисты, как бы «задали тон» и затем — молчание.

После окончательного просмотра в «Літер<атурі> і Мистецтво» (прилож. к «Вістям») появилось две статьи с положительной оценкой фильма; при этом в статье І. КИРИЛЕНКА, довольно примитивно и без особой точности в политических формулировках, но в основных чертах правильно разбиравшей фильм по содержанию, было указано, что фильм правильно расценивает Раду, как выразительницу интересов украинского

кулачества и националистической интеллигенции, а ее политический актив, как прапорщиков, гимназистов, студентов и маменькиных сынков.

На другой же день в литературных кругах поползли злобные слухи: «Вістям» влетит. Политическая безграмотность..... недооценка национального вопроса и революционного значения Укр. Центр. Рады».

Стало известно (сообщал КАСЬЯНЕНКО), что т. ХВЫЛЯ пишет громовую статью в «Коммунисте» против «Вістей», клеймящую указанные «недооценки». Еще позднее стало известным, что статья была им написана, что прочитал ее т. ЛЮБЧЕНКО П., и последний не разрешил тов. ХВЫЛЕ сдавать эту статью, а решено поручить написанные статьи тов. І. КУЛИКУ.

Действительно, в «Коммунисте» 7 апреля появилась статья за подписью І. КУЛИКА, где автор доказывал, что КИРИЛЕНКО и редакция «Л. І. М.» проявили безграмотность и недосмотр, что не только кулаки и интеллигенты составляли силу Центральной Рады, но за ними шло крестьянство, и что крестьянство шло с Радой и Петлюрой не против немцев, забиравших хлеб, как утверждал КИРИЛЕНКО, а именно под лозунгами национального освобождения.

Автор указывает, что сам Ленин откликаясь на первый универсал Рады, — «констатирует наличие уже в то время массового национального движения на Украине, ДВИЖЕНИЯ, КОТОРОЕ ОХВАТИЛО (мы это ТЕПЕРЬ, В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ ясно видим и понимаем) ШИРОКИЕ МАССЫ КРЕСТЬЯНСТВА».

Оперируя далее выдержками из т. Скрыпника и придавая им расширительное толкование, автор приходит к выводу, что «вже на початку революції 1917 р. на перших її кроках виявив себе потужний і масовий національний рух, що не обмежувався студентами куркулєнками, а охоплював досить широкі шари українського селянства і навіть, — в значно меншій мірі, — щоправда — робітництва.

...Сила Ради полягала не стільки в самому куркулєвстві, скільки в тих досить широких селянських масах, що їх вели за собою «глитайська верхівка», «глитайська інтелігенція», куркулєнки, студенти тощо, висуваючи національні гасла,

привабливі для мас, замучених сторіччям національної неволі».

Не трудно заметить, внимательно изучая, как цитируемые КУЛИКОМ статьи Ленина и Скрыпника, так и толкование выдержек из них І. КУЛИКА, что в последнем имеются элементы «ретушировки», перенесения светотеней, перенесение ударений с социальной первопричины на внешнее лозунговое оформление событий: автор оттесняет на задний план аграрные надежды крестьянства, удовлетворение которых сулила эсеровская программа, слабую политическую осведомленность тогдашнего крестьянства, инерцию, которая двигала еще не демобилизованными, не сбросившими шинелей, наспех «национализированными» воинскими частями, и мн. др. важнейшие факторы, а на первый план выдвигает «измученность» крестьянства национальным угнетением», которое таким образом, выставляется, как основная обида и боль крестьянства, закрывающая обиды и требования социальные.

И самое стремление «переместить ударение» с социального фактора на национальный, и в особенности, всполошенная торопливость и таинственная кружковая обстановка предварительного шушуканья, сопровождавшая это выступление, указывают на существование стремления теоретически подчеркнуть и закрепить положение, что именно крестьянство является той силой, которая выдвигает и как бы идеологически уполномочивает интеллигенцию формулировать и предоставлять требования «нации в целом», как категории «надклассовой».

Недостаток марксистско-ленинских сил в критике, слабая работа имеющихся, наличие в среде критиков, именуемых марксистами, и у некоторых товарищей, находящихся на ответственных пунктах работы, более чем снисходительного отношения к буржуазному истолкованию понятия «усвоения национальной культуры» (что отражается в академически-примиренческом тоне даже такого марксистского по заданию журнала, как «Критика»¹) дает в результате густую насыщенность нашего идеологического фронта элементами

¹ «Критика» — місячник критики, бібліографії та літературознавства, виходив у Харкові в 1928–1932 роках.

четко-выраженных националистических тенденций: густые кадры националистически-настроенных писателей, критиков, переводчиков и технических работников группируются около ДВУ и «Книгоспилки»¹ — главных издательств, не говоря уже о частных — «Сяйво», «Рух»² и др.; через эти издательства (главным образом через ДВУ), а также через объединение драматургов ВУАРДИС и альманах «Литературн. Ярмарок» проводится деятельность бывш. «Ваплите», которая, как видим из приведенных фактов, не введена в направляющее русло и далеко не соответствует вывеске «пролетарской литературы»; через эти же силы проходит и литературная украинизаторская работа, преподавание литературы в Высшей и средней школе, редакция классиков, отбор образцов и большинство критических комментариев к издаваемым материалам.

Насколько недоуменное впечатление производит в рабочей среде культурно-национальный бесклассовый характер издательской работы на художественно-литературных ее участках и насколько он извращает в массе представление об украинизации, можно судить по письму, полученному в редакции одного журнала от рабочего наборщика; автор возмущается холопски религиозным духом и установкой, которым проникнуто творчество Квітки и недоумевает, зачем нам нужны такие произведения, когда мы боремся с религией?

Рабочий, видно, не дочитал Квітку, иначе он заметил бы в творчестве этого писателя и апологию крепостного права, и идеалы кулачества, и беззаветный кулацко-помещичий монархизм, и цареславие. А между тем в предисловиях к издаваемым классикам, поручаемых в большинстве (подавляющем) буржуазным националистам разных оттенков (Шамрай³, До-

¹ «Книгоспілка» — видавнича та книготорговельна кооперативна спілка, заснована в Харкові у 1922 році.

² «Рух» — кооперативне видавництво, засноване 1917 року в місті Вовчі і перенесене у грудні 1921 року до Харкова. Видавало переважно твори дореволюційних письменників у серіях, призначених для масового поширення. Ліквідоване у 1933 році.

³ Шамрай Агапій Пилипович (1896–1952) — український літературознавець, історик літератури. Науковий співробітник Літературної секції Науково-дослідчої кафедри історії української культури в Харкові в 1925–1926 роки, співробітник ВУАН в Комісії новітнього письменства. Редактор збірника «Харківська школа романтиків».

рошкевич¹, Плевако², Зеров, Гермайзе³, у. с. д.⁴ и проч. т. п.) преобладают националистические панегирики по адресу данного писателя, выпячивание ценности его «вклада в нац<иональные> культ<урные> сокровища» и не только отсутствует толковый социологический разбор классика на фоне его эпохи и ее классовых взаимоотношений, но не указывается даже, зачем мы изучаем старую литературу, и что она нам дает.

Переполненностью издательского аппарата националистическими элементами и благословляюще-покровительственным отношением к ним части руководящих работников можно объяснить и такие вещи, как издание «Соняшной машины», за которую эмигранту-автору заплачено больше 10.000 руб., в то время как литература по вопросам текущего строительства зияет огромными прорехами.

Переполнение просветительского аппарата (в особенности органов НКО) буржуазно-националистическими мыслящими элементами благоприятствует и мещанскому сужению в практике задач украинизации, где широчайшая и глубочайшая ленинская проблема «строительства украинской культуры — национальной по ее языку, форме и материалам и коллективистической и интернациональной по ее содержанию (см. резолюцию X съезда КП(б)У), — сплошь и рядом приобретает тенденцию сведения к борьбе с частными случаями ассимиляции, к противопоставлению украинской и русской культур, к продвижению в массу национальной романтики под вывеской «культурного наследия», к механической украинизации

¹ Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) — літературознавець, педагог, автор підручників з історії української літератури. У 1920-ті роки виступав як літературний критик.

² Плевако Микола Антонович (1890–1941) — літературознавець, бібліограф. Автор академічного двотомника «Хрестоматія нової української літератури». Заарештований у травні 1938 року, вбитий злочинцями на засланні у Казахстані.

³ Гермайзе Йосип Юрійович (1892–1958) — історик караїмського походження. Автор понад 50 наукових праць у галузі історії України. У 1929 році заарештований у справі СБУ, засуджений до 5 років ув'язнення. Після звільнення у 1934 році перебував на засланні. У 1937 році отримав новий строк ув'язнення, який у 1944 році був продовжений. Помер у таборі.

⁴ Ідеться про Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), що постала у грудні 1905 році на базі Революційної української партії (РУП). До УСДРП входили Симон Петлюра, Володимир Винниченко та ін.

чиновников и т. п. проявлениям, не имеющим никакого отношения к активным задачам пролетариата в украинизации.

К показателям националистического извращения задач украинизации надо отнести и распространенное в интеллигентских кругах и разделяемое многими членами партии-украинцами стремление присоединить к Украине соседние уезды Курской губ., Воронежской губ., Кубани, проповедь культурно-колонизаторской миссии Украины по отношению к Дальнему Востоку (см. брошюра¹ Глуздовского¹ «Новая Украина», изд. «Книгоспілки») и т. п.

В общем в вопросах украинизации, как они преломляются в сознании и действиях интеллигентских звеньев аппарата на практике, наиболее ярко выявляется та же мешански-националистическая теория «борьбы двух культур», которая контрабандными путями пытается найти свое выявление и в литературе. При этом необходимо подчеркнуть, что благодарным усилителем националистической тенденции интеллигенции, богатейшим навозом для них служат проявления сознательного и бессознательного великодержавного российского шовинизма, вражды к украинизации и пренебрежения к ней, а также близко родственные ему проявления тупого, меньшевистского по сути, непонимания национальной политики партии и легкомысленной недооценки значения национального вопроса.

Именно в этих проявлениях украинские шовинисты ищут материалов для подкрепления своих основных тезисов о «единстве национальной культуры» и национальных стремлений независимо от классовой принадлежности.

¹ Глуздовський Василь Єфимович (1877–?) — краєзнавець та педагог. Народився на Чернігівщині. Вчився у Київському політехнічному інституті, був відрахований за революційну діяльність і висланий під нагляд поліції в Олонецьку губернію. Після заслання переїхав до Владивостока, де викладав природознавство і географію у Владивостоцькому комерційному училищі. З 1917-го по 1921-й вів курси ботаніки, мінералогії, геології та анатомії. У цей час вивчав природу та історію Зеленого Клину. Учасник експедицій по Амуру, Сахаліну, на пасма Сіхоте-Аліня, бував у Японії та Китаї. Автор краєзнавчих книжок «Приморсько-Амурська Окраїна і Східна Маньчжурія» (1917), «Дальневосточная область» (1925), досліджень культури корінних народів Далекого Сходу. Ім'ям Глуздовського була названа одна з заток Усурі. У 1926 році повернувся до Києва. У 1928 році видав книгу «Нова Україна (Зелений Клин)».

Однако, это только навоз, или в ином аспекте, другая сторона национализма: корень шовинизма украинской интеллигенции и теории «борьбы двух культур», как его теоретического обоснования гораздо глубже: он в стремлении украинской национальной интеллигенции подменить собою пролетариат в его исторической роли, играть так или иначе ведущую роль по отношению к крестьянину, или, по меньшей мере, стать между пролетариатом и крестьянством хотя бы в роли передатчика и истолкователя, т. е. опять таки непосредственного водителя.

В литературе его стремление выявляется различно — от злобной непримиримости Карамазова-Хвильового до кряжисто-кулацких юмористически-наблюдательских установок Остапа Вишни, — подмазанных для редактора и цензуры примитивными славословиями по адресу органов и персон-носителей советской власти.

В интеллигентской же культурно-строительной практике оно выявляется в систематической подмене содержания выдвигаемых нами лозунгов и задач. Стремление к таким подменам легко заметить во всех приведенных выше типичных примерах текущей культурно-строительной практики. Все частые виды таких стремлений к подмене можно свести к двум основным и главнейшим: 1) стремление к подмене пролетариата в его водительской, украинской урбанизирующейся интеллигенцией, растущей из городского мещанства и верхушек крестьянства и 2) стремление к подмене большевистского понятия украинской по форме, языку и материалу и классовой интернациональной социалистически-строительной по содержанию культуры — мелкобуржуазным понятием культуры национальной, внеклассовой по форме и по содержанию.

Такое стремление существует, и пока не встречает достаточного стройно организованного идеологического противодействия, да и не может пока его встретить, т. к. на многих ответственных пунктах идеологически-воспитательной работы имеются лица, сочувствующие в той или иной мере этим стремлениям, покровительствующие и способствующие им.

Чтобы объяснить это явление, необходимо вспомнить, что активными работниками в области проведения украинской культуры являются в громадном большинстве, товарищи, прошедшие школу боротьбизма и укапизма и вступившие в рево-

люцію под націоналістическими лозунгами. Подавляющее большинство этих товарищей и по социальному происхождению (выходцы из мелкой буржуазии, интеллигенции и верхушечного крестьянства), не имели возможности выработать в себе классового интернационалистического инстинкта, который оберегает рабочего от воздействия националистической идеологии.

В партию эти элементы вступали в очень сложной обстановке банкротства и поражения всего сложного переплета ориентаций мелкой буржуазии; в обстановке, обуславливавшей широкую волну украинского сменовеховства, нашедшего свое претворение и в национально-социалистических кругах (У. С. Д., левые эсэры¹, боротьбисты², укаписты³).

¹ Ідеться про партію українських лівих есерів, що виділилася з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів УПСР. Партія мала назву «боротьбисти». Існувала ще партія «борбистів», що в березні 1919-го сформувалась з лівої меншості партії українських лівих есерів і дістала назву від найменування друкованого органу газети «Борьба».

² «Боротьбисти» — група членів УПСР, які свою назву отримали від назви газети «Боротьба». На IV з'їзді УПСР 13–16 травня 1918 року під час Гетьманщини ця група становить керівництво партії і послідовно веде УПСР на радянські позиції. У 1919 році партія перейменовується. Тепер вона має назву «УПСР (комуністів-боротьбистів)». Улітку вона об'єднується з УСДРП (незалежних — лівих) і змінює назву на «Українська Комуністична Партія (боротьбистів)». У лютому 1920 року боротьбисти звернулися до Виконкому Комінтерну з проханням прийняти їх у Комінтерн. Їм відмовляють. Лідер більшовиків Володимир Ленін спеціально написав зауваження на проект постанови Виконкому Комінтерну про відмову боротьбистам. До того ж він наголосив на необхідності мотивувати відмову звинуваченнями боротьбистів «не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності». 26 лютого 1920 року Виконком Комінтерну у своїй постанові зазначив, що партія боротьбистів «відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань», що «бажання створити на Україні другу, паралельну партію В. К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядатися інакше, як спробу розколоти ряди трудящих». Водночас у постанові наголошувалось, що «справжнім комуністичним елементам боротьбистів ніхто не перешкоджає вступити в ряди КПУ (більшовиків)». Навесні 1920 року партія боротьбистів входить до КП(б)У (чи, як тоді мовилось, «об'єднується») і передає їй велику кількість керівних українських кадрів. До лав більшовиків були прийняті, зокрема, Василь Блакитний, Григорій Гринько, Панас Любченко, Олександр Шумський, Андрій Хвиля та інші діячі.

³ Укаписти — члени Української комуністичної партії (УКП), створеної на установчому з'їзді 22–25 січня 1920 року. УКП була в опозиції до КП(б)У. «Самоліквідувалась» 3 березня 1925 року. Значна частина членів УКП увійшла до КП(б)У.

Настроение, с каким украинская национально-социалистическая интеллигенция оставляла мечты о самостоятельном национал-соглашательском водительстве украинскими трудовыми массами, ярко отражено в статье А. Річицького — «До єдиної партії», напечатанной в качестве как бы исторического документа в журнале «Більшовик» за 1925 р., кн<ига> 2—3. Статья заслуживает очень внимательного изучения и сопоставления ее положений с теми тенденциями постановок и подмен в культурно-строительной практике, какие отмечены выше.

Содержа внешние выражения покорности и подчинения постановлению Исполкома Коминтерна о роспуске УКП, статья проникнута крайне недоверчивым отношением к КП(б)У и, вопреки тут же имеющимся заверениям в отсутствии и недопущении фракционности, дышит четко фракционным настроением.

Вот очень характерная выдержка из выводов этой статьи.

«З чим-же ми йдемо до КП(б)У? Який (нерозбірливо — *Ю.Ш.*) багаж тягнемо за собою і які настрої свої приносимо?

Говоримо ми просто, без прихованих думок і намірів, яких у нас немає, але й без ілюзій.

Ми не каємось за те, що струмись політичного руху українського пролетаріату на протязі 25-літньої минувшини тече окремо від того, що дав широку річку КП(б)У. Ми не вважаємо, що весь той історичний процес, який ідеологічно виявляла наша партія, сама переходячи в цій процесі через різні перетворення, — весь цей процес є цілковита помилка, якість історичне непорозуміння. Не політичними безбачченками йдемо ми до КП(б)У, ідемо історично нерозкаяними грішниками, не отряхаючи прах од ніг своїх і не обмивши з себе всі свої «укапістські» гріхи.

Правда, ми чудесно розуміємо, що в КП(б)У нам ще якийсь час доведеться бути не зовсім своїми людьми, що там ще не так зникнуть проти настрої, витворені минулою боротьбою й трактовкою УКП, почасти й пережитками русотяпства...».

Характерно, как показатель внутреннего близкого родства этой группы с националистической общественностью, и болезненно-чуткое внимание ее к мнению буржуазно-националистических кругов о шаге вхождения укапистов в КП(б)У.

«На такі настрої в КП(б)У розраховує якраз і різна буржуазно-націоналістична братія з кола так званого «українського громадянства», бо вона дуже хоче, щоб із постанови Виконкому Комінтерну і з нашого злиття нічого путнього не вийшло. Ми вже чуємо злорадісні нашіптування з цього табору, що постанова Комінтерну, — це тільки пуста декларація, клопоть паперу, що укапістів повикидають, що їм роботи не дадуть і т. інш.».

В этой цитате легко заметить и оттенок какого-то «сознания вины» перед более правыми нац. элементами и ... собственными опасения.

Характерен и осторожный (текст відсутній, очевидно ішлося про постскрипtum — *Ю.Ш.*)

«Р. С. Статтю писано в період між постановою Виконкому Комінтерну і ліквідаційним з'їздом УКП (лютий 25 року) і вона відсвічує погляди і настрої провідних осередків б<ув-шої> УКП того часу. Через це проглядаючи її тепер (липень-25 р.), щоб здати до друку, я не змінив майже нічого, подаючи її до уваги читачів, як один з останніх документів пережитого етапу».

Примечание, как видим, глухое: оно не содержит главнейшего для таких документов элемента-отказа от четко-фракционных настроений, выраженных в декларации.

События и явления последовавших лет (шумскизм-хвилювизм, исторические извращения в учебниках Яворского¹, указанные выше тенденции) заставляют предполагать, что настроения эти не изжиты поныне.

Имеют ли эти настроения какое-то бы ни было организационное оформление?

¹ Ідеться про історика Матвія Івановича Яворського (1884–1937), автора перших в українській історіографії марксистських підручників, зокрема, «Нарис історії України» (1923–1924), «Коротка історія України» (1927), «Історія України у стислому нарисі» (1928–1929) та ін. З 1924 року він став заступником, а у 1926–1929 роках в. о. зав. Управління науковими установами УСРР (Українка) при Наркоматі освіти. У 1929 році був обраний академіком ВУАН. М. Яворський, попри його активну боротьбу проти історичної школи Михайла Грушевського, був підданий критиці російським істориком Михайлом Покровським та науковцями з його оточення. У 1930 році виключений з партії, виїхав з України до Ленінграда. Заарештований у 1931 році за обвинуваченням в участі в «Українському національному центрі». Засуджений до 6 років ув'язнення на Соловках, де розстріляний у 1937 році.

Бытовая и деловая связь (цепочка дружественных, домашних, служебно-протекционных и иных связей с националистически мыслящими элементами интеллигенции), несомненно, имеется. Что касается более ответственных и четких форм, то этот вопрос требует глубокого специального изучения.

Намеки на возможность существования такого оформления имеются. Так, по поводу отдельных расхождений, придинок, травли Е. Касьяненко выразился как-то: «Что за странность, своим человеком считается только тот, кто прошел определенную политическую школу». В другой раз (1927 г.) он проронил даже такую фразу (о Досвітном) — «Он же у них КК». В бытовых разговорах в литературной среде можно заметить такие выражения, как «это свой человек», в понимании отношения к национальному вопросу, слишком близкое, доверчивое отношение к лицам из группы «бб» (интеллигенция, ставшая на сов. платформу)¹.

Однако, это обрывки намеков, которые должны лишь обострить внимание к вопросу. Работа же над изучением его нужна более глубокая и всесторонняя.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 32-42.
Машинопис. Копія.

¹ У травні 1924 року в газетах було надруковано документ, що одержав назву «Декларація бб-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був закли до української інтелігенції співпрацювати з комуністичним режимом, використовувати наявні можливості для національно-культурного будівництва. У підготовці документа брали участь Олександр Попов, Василь Мазуренко, Микола Чечель, Микола Шраг, Павло Христюк та інші.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР
(донесення «Ленінградця»)

5 січня 1931 р.

Раб. Св. № II
От 5/І-1931 г.

В донесенні «Дмитрчука», речь идет о статье КУШНАРЕВА (премьера) против буржуазных тенденций в современной литературе в № 2 «Литературной газеты». По договоренности РЕЧИЦКОГО и ХВИЛЕВОГО¹ статья должна была итти с пометкой — «в порядке дискуссии». Выпущена же была статья без указанной пометки, что и вызвало взрыв негодования со стороны ХВИЛЬЕВОГО.

«Дмитрчук» рассказывал, что ХВИЛЬЕВОЙ, в присутствии указанных в его донесении лиц, ругал РЕЧИЦКОГО и «хамом» и «дураком» и многими еще самыми резкими эпитетами.

Основание: Донесение «Ленинградец», 2/І/31 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183 — Арк. 72.
Машинопис. Копія.

¹ Підкреслено червоною лінією.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР
(донесення «Осторожного»)

5 січня 1931 р.

Раб.св №-II
от 5/I-1931 г.

В клубе «Блакитного» ужинали: КУЛИШ, ДОСВИТНИЙ, ХВИЛЬОВИЙ, ЭПИК, КОПЫЛЕНКО и ВИШНЯ Остап. После изрядной выпивки КУЛИШ, будучи пьяным: «Я признаю Ленинскую политику ЦК партии, но без СТАЛИНА». После этого заявления сидевшие за соседним столом — КИРИЛЕНКО, НЕДОЛЯ и ПИЛИПЕНКО набросились со стульями в руках на первую кампанию, требуя извинения. НЕДОЛЯ с ДОСВИТНИМ подрался. ПИЛИПЕНКО и КИРИЛЕНКО помирились заявив, что они пошутили и просили КУЛИША, чтобы он в таких местах больше не говорил о политике. После этого он и компания объединились и продолжали пить. В результате КИРИЛЕНКО отвез ХВИЛЬОВОГО¹ совершенно пьяного домой.

ОСНОВАНИЕ: донесение «Осторожный» 22/XII <1930>.

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 73.
Машинопис. Копія

¹ Прізвище підкреслено червоним олівцем.

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ
відділення політичного контролю ГПУ УСРР
(донесення «Дмитрчука»)

5 січня 1931 р.

Раб.св №-II
От 5/I-1931 г.

КВАТИРА ХВИЛЬОВОГО.

Конфлікт ХВИЛЬОВОГО¹ з РІЧИЦЬКИМ відносно статті КУШНАРЬОВА (яка повинна була з статтю РІЧИЦЬКОГО йти в дискусійному порядку), а видрукувана без приміток.

ХВИЛЬОВИЙ в присутності ДОСВІТНЬОГО, ЧЕРНОВА², КОВТУНА Миколи³ ругав РЕЧИЦЬКОГО, називав нечесними діями, використанням його ім'я, говорив, що це не тільки залежить від РІЧИЦЬКОГО, а тут треба брати вище (натяк на ЦК ХВИЛЯ).

В розмові казав, що він далі так не може, виймав браунінг (стара метода — запугивання своєю самоліквідацією). ЧЕРНОВ на це зовсім не реагував. ДОСВІТНИЙ теж, КОВТУН — теж.

Поведінку РІЧИЦЬКОГО не одобряли ЧЕРНОВ, ДОСВІТНИЙ, КОВТУН.

ОСНОВАНИЕ: Донесение «Дмитрчук» 2/I-31 г.

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 74.
Машинопис. Копія.

¹ Прізвище підкреслено червоним.

² Чернов (справжнє прізвище Малошийченко) Леонід 1899–1933) — поет, прозаїк.

³ Особу не вдалося встановити.

ВИТЯГ
з робочого зведення ГПУ УСРР

10 січня 1931 р.

Р/С № 18
от 10/І-
1931 года

§-3. О ЛЮБЧЕНКО.

9/1 був я у Ар. ЛЮБЧЕНКО, застав у нього критика МАЙФЕТА¹, що приїхавши з Полтави зупинився в нього — була спільна розмова про мистецтво, що в ній МАЙФЕТ виявив знов таки велике захоплення класиками, а особливо Європою та витонченістю у мистецтві. Зокрема Майфет зупинився на портреті Любченка роботи Петрицького і тут почав теж захоплюватись доказуючи, що хороша робота, а на репліку Любченка, що не зовсім схожий портрет, почав доказувати, що Петрицький як європеєць, дав у портреті Любченка європейця, і що дав дуже добре. В розмові помічалась у Майфета до Любченка запобігливість. Далі удалось заговорити з Майфетом про Ванченка², він заявив, що це його приятель і що він зараз пише про колективізацію щось, що йому пощастило з роботами, але що він ще писатиме хороші речі. На мою думку, що ВАНЧЕНКО робить дурницю, коли не хоче

¹ Майфет Григорій Йосипович (1903—1975) — літературознавець, досліджував проблеми роботи над перекладами. Володів англійською, німецькою, французькою, італійською, іспанською мовами. Автор статей про українську й зарубіжну літератури, монографій «Матеріали до характеристики творчості П. Г. Тичини» (1926) та «Природа новели» (у 2-х томах, 1928, 1929). Заарештований у грудні 1934 року, наступного року засуджений до 10 років ув'язнення. 1955 року повернувся до Полтави. Органи держбезпеки і місцева влада зашкодили йому працевлаштуватися. Повернувся до місця заслання (селище Канін на Печорі), де покінчив життя самогубством.

² Ванченко (справжнє прізвище Івашенко) Петро Захарович (1898—1937) — письменник, актор, член «Гарту». Був актором у полтавському театрі «Жовтень». Автор кількох книжок прози, виданих у 1928—1933 роках. Заарештований у грудні 1934 року. Серед речових доказів у справі П. Ванченка було «Оповідання про гніду кобилу», опубліковане 1929 року в журналі «Червоний шлях» і розцінене в ГПУ як «злісний пасквіль на Радянську владу». Засуджений до 10 років ув'язнення і потрапив на Соловки, де був знищений.

перебиратись до Харкова, — погодився, але тут ще додав, що він ніяк не може відірватись від громадської роботи, а коли я подав критичну думку про те, що хіба зараз є громадська робота, якою-б можна захоплюватись — тепер є чиновництво до виконання директив, а цим захоплюватись важко. На цю думку він зразу ж пристав і зробив висновок, що тепер дійсно по суті немає громадської роботи, що нею можна було б захоплюватись і т. д.

Згодом Майфет кудись пішов і я ще мав розмову з ЛЮБЧЕНКОМ, що в ній зачепив тему про БУРЕВІЯ¹. Коли я розповів що чув те то й те — він засміявся і сказав — «да, це цікава історія, ми звичайно про це знали, але мовчали, а у БУРЕВІЯ з СЕМЕНКОМ мало бути вже навіть побачення, допомагав у цій справі.....поет КОЛЯДА², що живе у Москві, але в день побачення Буревій подзвонив, що не може прийти, бо спішно виїздить. На моє запитання, як же удавалось листи з творами надсилати з-за кордону відповів — та їздять же за кордон, ну то й давав він то тому, то другому, щоб там кинули, а відтіль вже одержував СЕМЕНКО і дійсно думав, що дипкур'єр їздить по закордону і пише в нову Генерацію. Тут же він заявив, що коли я цікавлюсь, то він дасть мені травневий номер журн. «Критики», де є про це допис самого Едварда-Стріхи (Буревія), я взяв журнал і там дійсно є така стаття, таким чином, коли ГРЮНФЕЛЬД го-

¹ Буревій (справжнє прізвище Сопляков, літературні псевдоніми — Едвард Стріха, Кость Соколовський, Варвара Жукова, Нехтенборенг) Кость Степанович (1888—1934) — поет, драматург, театрознавець, перекладач. До 1922 року активно займався політичною діяльністю; входив до складу ЦК партії російських соціалістів-революціонерів. Тоді був вперше заарештований органами ЧК. Заснував видавництво «Сім» («Село і місто»), а також пов'язану з кузбасівським «Березолем» театральну студію, де викладав історію театру. Серед творів К. Буревія — кілька театральних ревію для «Березоля», п'єси «Павло Полуботок», «Хами», «Мертві петлі». Автор «інтермедій» у журналі «Літературний ярмарок» (1929, № 8). Брав участь у літературній дискусії 1925—1928 років, був опонентом Миколи Хвильового, написав брошуру «Європа чи Росія — про шляхи розвитку сучасної літератури». Був автором сатири на Михайла Семенка і панфутуризм. Розстріляний у грудні 1934 року в Києві.

² Ідеться про поета-футуриста Грицька (Гео) Панасовича Коляду (1904—1941). Належав до літературних організацій «Плуг», «Гарт». З кінця 1932 року жив у Москві.

ворила про те, що БУРЕВІЙ думає написати, то це вже було давно написано в травні.

Далі поступово я перевів розмову на те, що мовляв, все таки яка велика ворожнеча поміж письменницькими угрупованнями, що от випадок з Буревієм, то лаяли, а то став хороший, що важко працювати, коли тебе втиснюють в якісь певні рамці, що це позбавляє творчий процес у письменника чистоти. Письменник тепер мусить просто писати на замовлення і на самі буденні теми, що це тиснення очевидно мусить гнітити письменника і т. д.

З цим ЛЮБЧЕНКО погодився і заявив, що письменникові зараз дійсно дуже важко доводиться, далі навів приклад, що от зараз йдуть переговори про вступ Пролітфронту до ВУСППУ, що вже 2 з гаком місяці йдуть переговори, а наслідків немає. Настоюють, каже, на праві декого з пролітфронтівців не прийняти і що взагалі Брестський мір легше було скласти ніж вести переговори, що організація федерації письменників є ніщо більше, як засіб партії керувати міцніш в галузі літератури.

Далі я навів приклад як затислого в тісні рамці партди-ректів і вимог т. ХВИЛЬОВОГО і висловив думку, що ще ХВИЛЬОВИЙ покаже щось подібне до «Вальдшнепів». Це я сказав словами ВАНЧЕНКА, що про них колись писав, але на це ЛЮБЧЕНКО відповів: зараз ХВИЛЬОВИЙ більше й є чим інше, і що, до речі, наскільки він з ним говорив і знає його, то ХВИЛЬОВИЙ кріпко змінив тепер свої думки і вже не збочиться. До речі, ЛЮБЧЕНКО сказав, що зараз Хвильовий пише якусь п'єсу, а яку саме невідомо. Колись він вже написав був одну п'єсу, «Коммомольці»¹, та вона не пішла. Коли я зазначив, що зараз дуже мало хто пише п'єси, то він зазначив, що це тому, що п'єси важко писати, до них великі вимоги і ніхто не гарантований, що його п'єсу поставлять. Отже, каже ЛЮБЧЕНКО, скільки у КУЛІША зняли п'єс, це і відбиває охоту.

На цьому розмова й кінчилась. Далі пробував заходити до Любченка, але цими днями його не заставав.

¹ Доля цієї п'єси Миколи Хвильового невідома.

Виявив, що в Київ із Ігнатовичем¹ їздив і Соколянський² та Бабенко³ і, здається, Епик. До речі, з розмов з Бабенком довідався, що Ігнатович буває у Бабенка дома, бо він мене просив передати Ігнатовичу, щоб той зайшов до нього, і дійсно, коли я потім пробував Ігнатовичу розповісти про нараду директорів дитячих театрів у Бабенка щодо літніх гастролей, Ігнатович заявив — «я це все знаю, чув», — а з цього видно, що він увечері бачився з Бабенком. Зараз і Бабенко, і Ігнатович на зав. літ. частиною відрекомендували Вухналя⁴. ВЕРХАЦЬКИЙ⁵ вже почав свою поставу й пробу в дитячому театрі.

ОСНОВАНИЕ: Донес. с/с «Вело» от 10/I-31 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 9-10.
Машинопис. Копія.

¹ Особу не вдалося встановити.

² Соколянський Іван Опанасович (1889–1960) — учений в галузі сурдо- і тифлопедагогіки, приятель Олександра Довженка. У 1929–1938 роках — директор Інституту дефектології УСРР/УРСР у Харкові. У 1934 році виключений з партії як один із «шкідників», які представляли «харківську школу педології» та заарештований, вдруге заарештований у жовтні 1937 року за звинуваченням у приналежності до «антирадянської націоналістично-терористичної організації». У травні 1939 року справу проти нього припинили, працював старшим науковим співробітником у Москві в Науково-практичному інституті спеціальних шкіл і водночас завідував школою для глухих дітей при цьому інституті. У 1947 році за сукупністю праць йому присвоєно науковий ступінь кандидата педагогічних наук. У 1948 році для І. Соколянського відновили звання професора, яке він отримав у 1934 році. Офіційно реабілітований у 1957 році.

³ Особу не вдалося встановити.

⁴ Вухналь Юрій, справжнє прізвище Ковтун Іван Дмитрович (1906–1937) — письменник-сатирик, його називали «комсомольський Остап Вишня». Належав до літературних організацій «Плуг», «Молодняк», ВУСПП. Заарештований у листопаді 1936 року, розстріляний у липні 1937 р.

⁵ Верхацький Михайло Полієвктович (1904–1973) — режисер, педагог, театрознавець. Учень Леся Курбаса.

ВИТЯГ
зі свідчень Панаса Лебеденка¹

18 лютого 1931 р.

В Ы П И С К А. —

Из показания ЛЕБЕДЕНКО А. И. от 18/II — 31 года.

В 1924 г. в оперном театре состоялся ряд совещаний, на которых были СОЛОДУБ П., ЛЮБЧЕНКО, ПОЛОЦКИЙ², КУДРЯ³, КОЛИУХ⁴, ФИЛИПОВИЧ Е. и Я, где и решаем вопрос об украинизации оперы и всех других театров.

¹ Лебеденко Панас — колишній член УСДРП, був заарештований у справі «Маршали». З-поміж інших його свідчення в ГПУ УСРР були використані для фабрикації справи УНЦ. Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа УНЦ і останні роки (1931–1934). — Київ: Критика, 1999.

² Полоцький Олександр Аркадійович (1886–1938) — політичний діяч, дипломат. Радник повноважного представництва у Празі (1931–1933). Заступник народного комісара освіти УСРР (1928–1931). Заступник народного комісара легкої промисловості України (1933–1934). Колишній член УПСР, боротьбист, вступив до більшовицької партії у 1920 році, очолював різні структури в системі фінансових органів УСРР. Очолював Укркниготорг. У грудні 1934 року заарештований у справі «контрреволюційної боротьбистської організації», у березні 1935 року засуджений на 10 років позбавлення волі. Знову заарештований в Архангельській області в грудні 1937 року, а в лютому наступного року розстріляний.

³ Кудря Данило Євменович (1885 — після 1961) — директор Всеукраїнської контори сільгоспбанку. У 1935 року засуджений до страти у справі «контрреволюційної боротьбистської організації». Президія ЦВК УСРР замінила вирок 10 роками таборів. Покарання відбував у Хабаровському краї РРФСР. Звільнений у 1947 році. До травня 1948 року працював майстром з переробки овочів у «Торгплодовочі» міста Белгород Курської області. Згодом завідував Харабалінським опорним пунктом Всесоюзного НДІ консервної промисловості в с. Харабали Астраханської області (РРФСР). Заарештований 12 травня 1950 Управлінням Міністерства державної безпеки СРСР по Астраханській області. Згідно з постановою Особливої наради при міністрі держбезпеки СРСР від 19 серпня 1950-го, «за приналежність до есерів й націоналістичної організації», засланий на поселення до Казахської РСР. Реабілітований і звільнений у 1956 році.

⁴ Коліух Дмитро Вікторович (1880–1938) — колишній член УСДРП, працював у Зовнішторгу, Українбанку, головою Дніпросоюзу. Заарештований у справі УНЦ, у 1932 році засуджений до 3 років вислання. Після звільнення отримав право вільного проживання по СРСР, але залишився в Алма-Аті. У лютому 1938 року заарештований і розстріляний.

В Березиле создается мощный актив во главе с КУРБА-СОМ, куда входят КУЛЕШ, ХВЫЛЕВОЙ¹, О. ВЫШНЯ, ДНЕ-ПРОВСКИЙ² и вместе с верхушкой труппы проводит националистическую работу.

Верно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 77.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Підкреслено червоним олівцем.

² Дніпровський (справжнє прізвище Шевченко) Іван Данилович (1895—1934) — поет, прозаїк, драматург, перекладач. Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ. Автор п'єс «Любов і дим» (1925), «Яблуневий полон» (1928), повісті «Яхта «Софія» (1930) та ін.

ВИТЯГ
зі свідчень Панаса Лебеденка

18 лютого 1931 р.

В Ы П И С К А. —

Из показания ЛЕБЕДЕНКО от 18/II — 31 Г.

На ШУМСКОГО, все мы смотрели, как на героя, а КО-
ЛИУХ, как-то говорил мне, что он имеет способности вождя.

ХВЫЛЕВОЙ¹ со своими публицистическими выступлениями, по национальному вопросу буквально захватывает всех в том числе и меня.

Я считал его первым творцом Национальной идеологии с философским ее обоснованием.

Теория «Від Москви і на захід» нашла очень горячее сочувствие в общем таборе.

Верно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 79.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Підкреслено червоним олівцем.

ВИТЯГ
зі свідчень Панаса Лебеденка

18 лютого 1931 р.

В Ы П И С К А. —

Из показания ЛЕБЕДЕНКО А. И. от 18/II — 31 г.

В том же 1924 году ХРИСТЮК¹ проводит работу по организации межпартийного национального клуба. Приглашая меня принять участие в этом клубе, ХРИСТЮК говорил мне, что задачей этого клуба является влияние националистическое на национально-нестойкие партийные элементы с целью их обработки.

Организационные собрания этого клуба устраивались в малом театре, но самый клуб организован не был, вследствие запрещения со стороны Ц.К.

По линии литературы создается тесный идеологически организационный блок ВЫШНЯ Остап², Аркадий ЛЮБЧЕНКО, КУЛЕШ, Христовый, ХВЫЛЕВОЙ³ и др., который превращается в ВАПЛИТЕ и всему этому помогает ШУМСКИЙ, как завагитпроп Ц. К., который в тоже время связан с МАКСИМОВИЧЕМ и КОЛИУХОМ.

Верно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 81.

Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Христюк Павло Оникійович (1890—1941) — політичний діяч, публіцист, літературознавець, кооператор. У 1917 році — член УЦР, генеральний писар у Генеральному секретаріаті, з 1918 року — активний діяч УПСР. З 1919 року — в еміграції, де підготував 4-томне видання «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920», що вийшло у Відні під егідою Українського Соціологічного Інституту (УСІ). Навесні 1923 року повернувся з еміграції до Харкова. У 1931 році був репресований і, за офіційними відомостями, помер в ув'язненні у вересні 1941 року.

² Підкреслено хвилястою лінією простим олівцем.

³ Підкреслено червоною лінією.

ВИТЯГ
зі свідчень Панаса Лебеденка

Лютий 1931 р.

В И Т Я Г. —
Із свідчення ЛЕБЕДЕНКО А.И.

По лінії Березоля націоналістичну роботу, як національно ціла та авторитетна людина, проведе Л. КУРБАС спільно з О. ВИШНЕЮ, КУЛІШЕМ, ДНІПРОВСЬКИМ та ХВИЛЬОВИМ¹.

КУРБАС, як найбільше впливовий та національно авторитетний керівник, організував в театрі міцне націоналістичне ядро переважно із галичан, до складу якого входили ДАЦКІВ², ГРНЯК та інші.

Верно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 76.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Двічі підкреслено червоним та простим олівцем.

² Дацків Михайло Олександрович (1893—1938) — український військовик (воював в УГА і в Червоній армії), театральний діяч. Працював художнім керівником Київського драматичного театру Кийдрамте Леся Курбаса. Від 1926 року — директор театру «Березіль» у Харкові, з 1928 року — директор Харківської філармонії. Згодом — співробітник Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. Заарештований у листопаді 1933 року. Відбував покарання в Ухтпечлазі. Повторно заарештований 9 грудня 1937 року, розстріляний в лютому 1938 року.

ПОВІДОМЛЕННЯ
секретного співробітника «Яге»

20 квітня 1931 р.

СВОДКА с/с «ЯГЕ» от 20.1У.31 г.

Остап Вишня і Микола Хвильовий¹ написали по п'єсі (ХВИЛЬОВИЙ на партійну тему). ДНІПРОВСЬКИЙ Іван мені хвалився, що ці п'єси автори читали в товариському зібранні в «Слові»² і їм порадили попрацювати над п'єсами ще. Змісту п'єс не знаю.

З г і д н о:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 84.
Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Підкреслено.

² Ідеться про будинок «Слово» у Харкові, побудований у 1928 році спеціально для літераторів.

ВИТЯГ

зі свідчень Олександра Попова¹

26 червня 1931 р.

ВЫПСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ПОПОВА
от 26/У1 — 31 г.

Перехожу к характеристике тех известных мне лиц из этих же литературно-художественных кругов, о которых я не имел сведений об их принадлежности к нашей организации, но относительно которых я слышал или и сам мог убедиться, что они идеологически близки организации. Некоторые из этих лиц (я точно укажу далее кто именно) знали о существовании организации, но мне не известно входили ли они в нее.

Из писателей я должен здесь прежде всего назвать группу «пролитфронтовцев», о которых у меня есть определенные данные. Это — ХВИЛЬОВЫЙ², КУЛИШ, КОПЫЛЕНКО и СЕНЧЕНКО. От МАЗУРЕНКА³ и ХРИСТЮКА я слышал еще в 1927 году, а затем помню их подтверждение и около 1929 г., что эти лица, хотя в организацию не входят и о ней не знают, но «работают на нас». Наша организация, особенно

¹ Попов Олександр Іванович (1891–1958) — учений-педагог, громадський і церковний діяч. Засновник науково-дослідної кафедри педагогіки (1923), організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1926). Перший декан факультету соціального виховання і професор Харківського інституту соціалістичного виховання. Заарештований 4 березня 1931 року. У справі УНЦ судовою трійкою при колегії ГПУ УСРР засуджений до 3-х років виправно-трудових таборів умовно. 3-під варти звільнений. У 1937 році знову заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1939-му достроково звільнений. Під час окупації Харківська входив до Харківського обласного проводу ОУН (М), входив до керівництва харківською «Просвітою». У лютому 1943-го в Києві висвячений у диякони. В листопаді 1943-го виїхав до Німеччини, був позбавлений сану і відлучений від церкви. З 1950 року — у США.

² Підкреслено червоним олівцем.

³ Ідеться про Василя Петровича Мазуренка (1877–1937) — професора Харківського технологічного інституту, директора Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР. У 1931 році він був заарештований у справі «Українського національного центру» (УНЦ) і засуджений до заслання. Після закінчення заслання викладав у Казахському університеті, у 1937 році заарештований і розстріляний.

в лице ХРИСТЮКА, ведавшего агитационно-пропагандистской работой, очень высоко ценили выступления ХВИЛЬОВОГО и его группы, создавшие известный националистический уклон — «хвильовизм». Также высоко квалифицировала она и дальнейшие отражения этого же направления в «Валплите», «Литературном ярмарке», «Пролитфронте», особенно же — «Вальдшнепах» ХВИЛЬОВОГО, «Народном Малахии» КУЛИША, «Холуе» СЕНЧЕНКА, «Вызволении» КОПЫЛЕНКА и т. п. Все эти вещи, как и весь «хвильовизм», ХРИСТЮК на заседаниях актива организации в 1927–28 г.г. и позже настойчиво рекомендовал использовать при ведении нашей агитационной работы. По<д> этой же «маркой» рекомендовалось преподавать укр. литературу и в школах, и на курсах украинизации — для воспитания шовинистическо-кулацкой идеологии, как подготовительного этапа к вербовке в организацию. По этим причинам отношение главарей организации к «пролитфронтовцам», а в частности — к четырем выше означенным членам «Пролитфронта», было весьма положительное. Были ли кто-либо из этих четырех втянут в организацию — об этом я никогда не слышал, но помню, что ХРИСТЮК в 1929 г. при мне высказал в разговоре с МАЗУРЕНКОМ и ЛИЗАНОВСКИМ¹ такую мысль, что — дескать, этих «хлопцев не следует трогать, т. е. втягивать в организацию: они и без того нам полезны». Впрочем, это была лишь мысль ХРИСТЮКА, а МАЗУРЕНКО отнесся к ней как-то неопределенно.

Из этих лиц я лично был знаком с ХВИЛЬОВЫМ и КУЛИШОМ. С КОПЫЛЕНКОМ и СЕНЧЕНКОМ я иногда здоровался, иногда нет (они меня не всегда узнавали), а беседовать с ними мне не приходилось. С ХВИЛЬОВЫМ познакомил меня СОКОЛЯНСКИЙ, вместе с которым я и встречался с ХВИЛЬОВЫМ — у ВИШНИ, в клубе им. Блакитного и т. п. Разговоры наши были преимущественно на литературные темы, носили характер не особенно откровенный, так как это было после официального признания ХВИЛЬОВЫМ

¹ Идетсья про Івана Миколайовича Лизанівського (1892–1937), який працював у видавництві «Книгоспілка» і був редактором творів І. Франка. У 1931 році був заарештований у справі «Українського національного центру» (УНЦ). Після відбуття 6 років у Сюздальській в'язниці у 1937 році був знов засуджений і розстріляний.

своих ошибок, и он был какой-то замкнутый — по крайней мере при мне — человеке ему не близкому (малознакомом). Однако, и в этих разговорах сквозило его раздражение против ком. партии, которая — по его мнению — несправедливо «принижала» «Пролитфронт» и «возвеличивала» ВУСПП. Впрочем, эти его настроения я помню. В конце 1929 и начале 1930 г. у меня он был 1 раз в жизни — на 5 минут в январе 1931 г. — по делу о редактировании мной его сборничка для детей (мне заказало издательство «Молодой большевик»). Приходил он вместе с О. ВИШНЕЙ (по такому же делу), и мы ни о чем, кроме этого дела с ним не говорили. Я у него не бывал. С КУЛИШОМ я познакомился еще в Одессе, куда я ездил вместе с СОКОЛЯНСКИМ в 1923 г. и где КУЛИШ был зав. губ. соц. вос.¹ Потом я встречался с ним в НКПресе, где мы оба работали в 1925—<192>6 гг., но близких отношений у меня с ним никогда не было. Встречались мы у ВИШНИ (вместе с ХВИЛЬОВЫМ и СОКОЛЯНСКИМ раза 2–3), в клубе им. В. БЛАКИТНОГО в ГИУ², но откровенных разговоров я с ним не вел. Его отношение к ВУСПП и партии, которая, по его мнению, «переоценивала» эту литорганизацию, было такое же, как и у ХВИЛЬОВОГО...

В е р н о:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 85.

Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Зав. губ. соц. вос. — завідувач губернського відділу соціального виховання. Насправді Микола Куліш працював на посаді інспектора шкіл у губернському відділі народної освіти.

² ГИУ — Государственное издательство Украины.

ВИТЯГ
зі свідчень Миколи Горбаня¹

30 червня 1931 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПОКАЗАНИЙ ГОРБАНЯ
ОТ 30/У1 — 31 г.

В некотором смысле противоположность ему КОПЫЛЕНКО. В прошлом КОПЫЛЕНКО был весною 1918 года в гайдамаках, потом в начале 1919 года его за это судила специальная сессия выездного Ревтрибунала и оправдала.

Писателем КОПЫЛЕНКО стал, только уцепившись крепко за хвостик ХВЫЛЬОВОГО² и других. КОПЫЛЕНКУ удалось выбиться в писатели в первые годы Нэпа, войдя сначала в «Плуг»³, потом во время перекочевав в другие литературные организации. Как писатель, КОПЫЛЕНКО — очень низкой культуры, но о себе КОПЫЛЕНКО очень высоко мнения, но вместе с тем КОПЫЛЕНКО все время чувствовал, что без поддержки организации он ничто, поэтому он во всем старается подражать вождям организации, в первую очередь ХВЫЛЬОВОМУ.

К ряду писателей, вышедших в литературу позже, КОПЫЛЕНКО относится с нескрываемым признанием. Совершенно забывая о том, что именно благодаря поддержке Советской власти «Гарту»⁴ удалось развернуть свою работу.

¹ Горбань Микола Васильович (1899–1973) — науковий співробітник Науково-дослідного інституту історії української культури. Заарештований у квітні 1931 року. Проходив по справі УНЦ, у 1932 році висланий до Алма-Ати (Казахстан) на 3 роки. У 1934 році знов заарештований і засланий у Тобольськ (Тюменська область), де працював у Тобольському державному архіві. Після звільнення у 1937 році працював у Омському педагогічному інституті. Реабілітований у 1960 році.

² Обведено червоним олівцем.

³ «Плуг» — спілка селянських письменників із філіями у багатьох містах України. Заснована у 1922 році. На чолі спілки стояв Сергій Пилипенко, що вважав масовість найважливішою рисою плужанського руху. У 1931 році «Плуг» змінив назву на «Спілку пролетарсько-колгоспних письменників». У 1932 році цю організацію було ліквідовано.

⁴ «Гарт» — спілка пролетарських письменників, заснована у Харкові у січні 1923 року групою на чолі з Василем Елланом-Блакитним. Розпалася у 1925 році.

КОПЫЛЕНКО на каждом шагу подчеркивает, что вот, мол, мы настоящие писатели, а прочие всякие вусповцы-шантрапа, которую компартия поддерживает, чтобы разрушить украинскую литературу. Мне пришлось говорить с КОПЫЛЕНКО о роспуске Пролитфронта и вступлении части пролитфронтовцев в ВУСПП. КОПЫЛЕНКО говорил, что тяжелая была картина, когда ХВИЛЬОВЫЙ, О. ВЫШНЯ и другие парили себя, выступая с декларациями на собрании в доме литературы. Теперь — говорил КОПЫЛЕНКО — в литературе диктатура МИКИТЕНКА с КЫРЫЛЕНКОМ и баста — коммунистам не украинская литература нужна, а только видимость, чтоб была. Основная линия писательской деятельности КОПЫЛЕНКА была всегда неопределенной. Сидеть приходилось между двух стульев — протаскивать под сурдинку националистические тенденции, а удавалось это очень трудно.

Во время поездок СЕНЧЕНКА и КОПЫЛЕНКА по Украине им поручалось навязывать связи с местами среди местной интеллигенции. В восстании им отводилась роль агитаторов.

В своем быту КОПЫЛЕНКО очень быстро превратился из скромного студента в настоящего барича по одежде и внешним формам жизни. КОПЫЛЕНКО делает вид ценителя искусств. Как и полагается ваплитовцу, КОПЫЛЕНКО — охотник, имеет собаку, ружье и т. д. как полагается настоящему писателю, для которого «любовь свободна», КОПЫЛЕНКО меняет жен. Как полагается националисту, КОПЫЛЕНКО вошел в нашу организацию.

В е р н о:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 86.

Машинопис. Засвідчена копія.

ВИТЯГ
зі свідчень Миколи Сулими¹

4 липня 1931 р.

ПОКАЗАНИЯ
СУЛИМЫ Н. Ф. от 4/УП-1931 года.
СВЕДЕНИЯ О ПИСАТЕЛЯХ

ХВЫЛЕВЫЙ М². — Мне не известно, имел ли ХВЫЛЕВЫЙ какое-либо сознательное, непосредственно личное отношение к украинской контрреволюционной организации и знал ли он о ее существовании. Ни мои личные встречи-беседы с ХВЫЛЕВЫМ (этих бесед было очень мало), ни разговоры с другими лицами о ХВЫЛЕВОМ не давали мне достаточно-го материала (оснований) даже подозревать участие ХВЫЛЕВОГО в украинской контрреволюционной организации. Тот же факт, что ХВЫЛЕВЫЙ в своей литературно-публицистической деятельности был рупором вообще украинского национализма и имел для украинских контрреволюционных группировок значение весьма сильного вспомогательного фактора, — этот момент достаточно известен всем на печати, и я на нем не буду останавливаться.

Наличие у ХВЫЛЕВОГО украинско-националистических настроений не вызывало у меня никаких сомнений уже после того, когда я внимательно ознакомился с его сборником «Сині етюди» и «Осінь». На основании отдельных мест и деталей (не имея сейчас под руками указанных сборников, я не могу указать эти детали, я их забыл, от них у меня осталось только общее впечатление), часто весьма незначительных и незамет-

¹ Сулима Микола Федорович (1892–1955) — педагог, мовознавець, професор Харківського інституту народної освіти. Досліджував мову Т. Шевченка, Л. Українки, А. Тесленка, М. Хвильового. Уперше заарештований у 1931 році, але невдовзі звільнений. Його праці зазнали погромної критики. У 1935 році влаштувався на посаду професора україністики в Кримський педінститут. У роки війни редагував українську газету, за що був ув'язнений. Перебував у таборі в Казахстані. Частково реабілітований, потрапив на поселення до міста Ухта в Комі АСАР, де й пішов з життя.

² Підкреслено жирною червоною лінією.

ных в общей словесной массе, на основании этих деталей из произведений ХВЫЛЕВОГО я решил, что этот писатель очень и очень сродни украинским националистам. О таком своем умозаключении я сказал Ал. Ив. ПОПОВУ. Ал. Ив. ПОПОВ был такого же мнения о ХВЫЛЕВОМ, как и я. Тогда же в 1924 году, я решил работать над языком произведений ХВЫЛЕВОГО. Решил работать именно потому, что ХВЫЛЕВОЙ — националист, что поэтому нужно заботиться о его популяризации, об увеличении литературы о нем. Часть моей работы о языке ХВЫЛЕВОГО напечатана в журнале «Червонный шлях» 1925 г., № 1–2. Впоследствии ХВЫЛЕВЫЙ упомянул обо мне, как об исследователе его языка, во вступлении к 1-му тому своих «Творів». Это приветливое или в крайнем случае лояльное упоминание я воспринял как намек на националистическую солидарность ХВЫЛЕВОГО со мной (ибо для ХВЫЛЕВОГО не мог быть незаметен тот факт, что в моей статье о его языке выразительно звучат украинско-националистические нотки).

В одном из номеров журнала «Вапліте» ХВЫЛЕВЫЙ, под псевдонимом «Обсерватор», одобрительно отозвался об одной моей «народнической» статье («Дещо про культуру української мови»), напечатанной в журнале «Молодняк» 1927 г., № 2. Отмечу, что эта же самая моя статья вызвала полное одобрение и фашистского «Літер.-наук. вісника» за апрель 1927 г.), о чем я уже писал в предыдущих показаниях. В газете же «Комуніст» — эту мою статью резко критиковал т. ДЕСНЯК (под псевдонимом, который я не могу сейчас вспомнить).

Лично знакомства с ХВЫЛЕВЫМ (как и ни с кем вообще) я специально не искал, хотя и имел удобные случаи к этому: ХВЫЛЕВЫЙ изредка бывал в Гринченковской школе на детских школьных праздниках (об его присутствии я узнавал со слов учителей), ибо в этой школе училась его дочь (или падчерица, фамилия которой была «УМАНЕЦ»)¹, а я заведовал этой школой до 1927 года. Замечу, что Ив. П. Жуков (упомянутый в предыдущих показаниях), состоявший воспитателем в той группе, где училась дочь ХВЫЛЕВОГО, заявлял мне следующее: «Зразу видно, що Уманцівна (— Уманец, дочь

¹ Идется про Любов Уманцеву, пасербицу Миколи Хвильового.

ХВЫЛЕВОГО) із справжньої української сім'ї». Это заявление националиста ЖУКОВА Ив. П. я понимал так, что украинско-националистическа<я> настроенность в семье ХВЫЛЕВОГО достаточно сильно отражается и на его дочери, ученицы Гринченковской школы (о физиономии этой школы и о своей деятельности в этой школе я писал в уже поданных показаниях).

Я не помню, при каких обстоятельствах я познакомился лично с ХВЫЛЕВЫМ, в конце 1926 или в начале 1927 г. Во всяком случае я помню такой эпизод, имевший место в фойе драм. театра, в феврале 1927 г.: в антракте я столкнулся с ХВЫЛЕВЫМ и КОПЫЛЕНКОМ; КОПЫЛЕНКО вместо приветствия возмущенно (в тоне) набросился на меня с такой фразой: «СУЛИМА, так ви нанялися виступати на отому з'їзді? (КОПЫЛЕНКО имел в виду уже состоявшееся мое выступление с докладом на 1-ом Всеукр<аинском> съезде пролетарских писателей). Я возразил КОПЫЛЕНКУ, что для меня принципиально безразлично, среди каких писателей говорить об укр. литературном языке. КОПЫЛЕНКО пытался продолжить спор, но ХВЫЛЕВЫЙ оборвал КОПЫЛЕНКА такими словами: «Облиш, проф<есор> СУЛИМА мав цілковиту рацію виступати на з'їзді. Ти не розумієш». Это вмешательство ХВЫЛЕВОГО я расценил как проявление солидарности с народническим направлением и содержанием моего выступления на съезде, ибо был уверен, что ХВЫЛЕВЫЙ имеет сведения об этом содержании (иначе ХВЫЛЕВОЙ не говорил бы так уверенно о «рації» моего выступления и о «нерозумінні» КОПЫЛЕНКА).

Персонально ближе с ХВЫЛЕВЫМ я познакомился в квартире Остапа ВЫШНИ (весною 1928 года), куда мы с Ал. Ив. ПОПОВЫМ явились на пирушку, в которой — в момент нашего прихода — уже принимали участие следующие лица: О. ВЫШНЯ, ХВЫЛЕВЫЙ, ДОСВИТНЫЙ и ИВ. П. СОКОЛЯНСКИЙ. Лично я попал на эту пирушку случайно (ибо меня никто не приглашал), а вышло это так: я зашел к Ал. Ив. ПОПОВУ; он собирался в это время к О. ВЫШНЕ и убедил меня, что ничего не будет неудобного, если мы вместе пойдем к О. ВЫШНЕ, где соберутся «для выпивки» упомянутые выше лица. Из этой пирушки у меня остались

в памяти эпизоды, бывшие в самом начале моего участия в пирушке и имеющие отношение к ХВЫЛЕВОМУ.

СОКОЛЯНСКИЙ И. П. информировал ХВЫЛЕВОГО о том, что я его (ХВЫЛЕВОГО) «дуже люблю». Я подтвердил, что мне очень нравится стиль ХВЫЛЕВОГО и вообще его произведения, а в особенности «Санаторійна зона», которую я читал неоднократно.

В дальнейшем выяснилось, что ХВЫЛЕВОМУ принадлежит псевдонимная похвала по адресу уже упомянутой выше моей статьи в журнале «Молодняк»¹. ХВЫЛЕВЫЙ подчеркнул, что эту мою статью он прочитал «як добре зроблене оповідання, з насолодою не одриваючись».

На этой же пирушке я поставил вопрос о том, как относятся присутствующие (на пирушке) к мысли о создании украинско-латинского алфавита? Оказалось, что все присутствующие сочувствуют этой мысли, разделяют ее и готовы на реальные шаги для ее осуществления и публичной демонстрации (в печати) своих симпатий к укр.-латинскому письму. Комментарии к возникшему вопросу были не нужны, и мою фразу о связи между латинизацией украинского письма и европеизацией вообще украинской культуры — эту мою фразу кто-то оборвал репликой, что «в цій справі все ясно без пояснень». ХВЫЛЕВЫЙ особенно увлекся моим предложением об укр.-латинском письме, несколько раз приветствовал эту идею и строил планы относительно того, каким образом можно в ближайшем будущем начать продвижение в обществе мысли об укр. — латинском алфавите и как конкретно и интересно можно оформить это — оформить так, чтобы опыт «латинистов» проник в разнообразные круги общества, заинтриговал там сочувствующих и побудил их на известную акцию. В результате ХВЫЛЕВЫЙ предложил составить литературно-научный сборник и употребить все усилия к тому, чтобы он был напечатан украинско-латинским шрифтом. В этом сборнике должны были (согласились) принять участие такие

¹ «Молодняк» — літературно-мистецький і громадсько-політичний місячник, орган ЦК ЛКСМУ і до 1932 року літературної організації МОЛОДНЯК. Виходив у Харкові з 1927 до 1934 року, з 1935 року — у Києві. У 1937 році «Молодняк» перейменовано на «Молодий більшовик», а у 1944 році — на «Дніпро».

лица: ХВЫЛЕВЫЙ, ДОСВИТНЫЙ, О. ВЫШНЯ, И. П. СОКОЛЯНСКИЙ, Ал. Ив. ПОПОВ и я. ХВЫЛЕВЫЙ обещал привлечь к участию КУЛИША, Арк. ЛЮБЧЕНКА, П. ТЫЧИНУ и С. В. ПИЛИПЕНКО. Мне было поручено приготовить статью об украинско-латинском письме и дать проект укр.-латинского алфавита и правил правописания при пользовании этим алфавитом.

На второй день после вышеупомянутой пирушки участники ее плюс КУЛИШ предприняли прогулку за парк; во время этой прогулки ХВЫЛЕВЫЙ и я, при эпизодическом участии остальных, еще раз обсудили вопрос об укр.-латинском алфавите, но к новым заключениям не пришли.

Через очень непродолжительное время я приготовил проект укр.-латинского алфавита и, созвонившись по телефону с ХВЫЛЕВЫМ, показал ему этот проект в помещении ГИУ (ул. Либкнехта), но уже тогда мне показалось, что ХВЫЛЕВЫЙ охладел к «латинскому» вопросу. Я не спрашивал его о причинах, считая их (Відсутнє слово. — Ю.Ш.) основательными (подозревая нахлобучку ХВЫЛЕВОМУ от партийных товарищей его), и больше не обращался к нему с укр.-латинским алфавитом и связанными с ним перспективами.

Встретившись однажды с ХВЫЛЕВЫМ в доме им. БЛАКИТНОГО и находясь в несколько повышенном состоянии, я говорил ХВЫЛЕВОМУ в националистическом духе о «Вапліте», о казенном характере ВУСППа, о своих предложениях, что в ВУСППе хотят себе сделать карьеру бездарности. ХВЫЛЕВОЙ не только не возражал против моих соображений, но поддакивал мне, вставляя иногда солидаризирующиеся с моими словами реплики (ХВЫЛЕВЫЙ находился тогда тоже в несколько повышенном состоянии). Этот эпизод относится тоже к весне 1928 года/

Еще один эпизод: в июле 1928 года я пришел к ХВЫЛЕВОМУ (это единственный раз, когда я был в квартире ХВЫЛЕВОГО) с тем, чтобы отправиться с ним на собрание членов ВУСПП. А на этом собрании кого-то из выступавших по-украински попросили говорить по-русски, а президиум собрания поддержал эту просьбу. Я предложил ХВЫЛЕВОМУ протестовать; ХВЫЛЕВЫЙ составил довольно резкую записку-протест (редакции этой записки я не припомню) и мы по-

дали её в президиум, подписавши свои фамилии. Наблюдая ХВЫЛЕВОГО в этом мелком эпизоде, я имел случай убедиться в остроте националистических реакций ХВЫЛЕВОГО.

Что касается ХВЫЛЕВОГО в домашнем быту, то об этом я ничего не знаю, кроме сообщения писательницы С. ЛЕВИТИНОЙ¹ (пьесу этой писательницы «Марийка» я перевел с русского языка на украинский), которая по какому-то поводу говорила, что ХВЫЛЕВЫЙ в своем доме — настоящий мещанин, мелочный и вздорный, что она (ЛЕВИТИНА) это очень хорошо знает, ибо, живя рядом с ХВЫЛЕВЫМ, наблюдает его поведение и слышит от прислуги отрицательные отзывы о ХВЫЛЕВОМ. Я молчал на сообщения ЛЕВИТИНОЙ, предполагая, что она плохо говорит о ХВЫЛЕВОМ именно по той причине, что этот писатель вывел ее (ЛЕВИТИНУ) в рассказе «Свиня», о чем мне известно со слов Ал. Ив. ПОПОВА.

Ал. Ив. ПОПОВ всегда отзывался о ХВЫЛЕВОМ как о действительно талантливом и действительно украинском по духу (националистическом) писателе. После покаянных признаний ХВЫЛЕВОГО мы с Ал. Ив. ПОПОВЫМ заключили, что песня ХВЫЛЕВОГО спета — он уже ничего не дает литературно ценного, ибо сбит с своей националистической почвы, которой питался, и не успеет (в виду своей физической болезненности и моральной раздавленности) переключиться на новый путь.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 87-93.
Машинопис. Копія.

¹ Левітіна Софія Марківна (1891–1957) — драматург. Відзначалась упередженням зображенням подій в Україні після подій 1917 року. Брала активну участь у політичних звинуваченнях багатьох діячів, а з-поміж них і Миколи Хвильового. Справді була прототипом героїні сатиричного оповідання Миколи Хвильового «Свиня».

ВИТЯГ
зі свідчень Миколи Горбаня

5 липня 1931 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПОКАЗАНИЙ ГОРБАНЯ
ОТ 5/УЦ — 31 г.

С КУЛИШЕМ и ХВЫЛЬОВЫМ¹ мне приходилось встречаться только в большом обществе, в присутствии, главным образом, ваплитовцев. Последний год я с ними почти не встречался/ Говорить с ними приходилось мне почти исключительно в Доме литературы. Помню, что незадолго перед моим арестом этой зимой я был в библиотеке Дома литературы. Зашел туда ХВЫЛЬОВЫЙ и искренне удивился, что, мол, ГОРБАНЬ и совершенно трезвый, что ему, мол, первый раз в жизни пришлось видеть. Во время моих встреч с КУЛИШЕМ и ХВЫЛЕВЫМ часто бывали разговоры на литературные темы, говорилось о ВУСПе, об отдельных писателях. Останавливаться на этих разговорах не приходится, потому что ХВЫЛЕВЫЙ в своем письме о своих ошибках и статье «Кто ещё сидит на скамье подсудимых» говорит о своих националистических установках. Часто в отдельных замечаниях КУЛИША и ХВЫЛЕВОГО при встречах с ними в прошлом году проскальзывали такие нотки, что только объединение вокруг Ваплите/Пролитфронта — писатели, здоровая молодая украинская литература. Среди невходящих в Ваплите есть только отдельные одиночки, творящие украинскую культуру. Группу ВУСП'овцев расценивали как политиканов, а не настоящих писателей. Однако острых выступлений против отдельных лиц ни КУЛИШ, ни ХВЫЛЕВЫЙ в последний период не делали. Как подошла группа Пролитфронт к своей окончательной ликвидации, не знаю. От КОПЫЛЕНКА только я слышал, что ХВЫЛЕВОЙ по сути пережил себя, вступив в ВУСП, где им командовать будет МИКИТЕНКО.

В е р н о: (Підпис нерозбірливий)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 94.
Машинопис. Засвідчена копія.

¹ Прізвище обведено червоними чорнилами.

ЛИСТ

Григорія Бухнікашвілі¹ до Миколи Хвильового²

28 листопада 1931 р.

Харьков, ул. Красных Писателей, дом «Слово» кв. 9
Миколі Хвильовому.
Из Тифлиса, Габаевский пер., 3
Г. В. БУХНИКАШВИЛИ

Дорогой друг Микола!

Прежде всего прошу прощения за то, что до сих пор не написал письма, а ведь обещался. Есть у нас грузинская поговорка: Моя шея — твоя сабля. Мол, руби голову в наказание (по-грузински это выходит образно). Так и быть, руби мне голову...

Виноват, что и говорить. Вина не сознательная. Сам знаешь, нашей писательской братии не до писем.

Приехали мы сюда после пребывания в Харькове, а забыть Харьков не можем. Уж очень хорошо там нас встретили. Что называется по-братски... Дело, конечно, не в обедах и ужинах (хотя и это не вредно), но в той теплоте, которая нас окружала...

Сможем ли мы также хорошо вас встретить. Будем стараться...

Дорогой Микола, не мешает воспользоваться нашим восторженным состоянием и махнуть к нам. Приехать запросто. Впечатлений наберешься новых до отказа. У нас есть, что показать и по части строительства, и по культуре и вообще...

Кстати, здесь работают над переводом твоих рассказов. Писатели наши, все наши — душевный народ. Здесь у нас и писательские вожди, но не гордые, как кое-где. В общем и целом ждем. Если напишешь письмо, то это будет хорошо. Адрес знаешь, но на всякий случай прочти в левом верхнем

¹ Бухнікашвілі Григорій Варденович (1897–1979) — грузинський письменник. У 1929–1933 роках — голова грузинського товариства драматургів. Автор перших грузинських п'єс на революційну тематику.

² На документі є рукописна резолюція: «К формуляру».

углу. Как видишь титулов у меня особых нет. Привет АНИКАНОВУ, КОРОЛЕНКО, НЕДОЛЕ и прочим.

С комприветом.

Здесь работает один тов: ИЛЬЮШИН (он занимает пост зам. пред. Госплана ЗСФСР), сегодня разговорились об Украине. Он очень был рад слышать от меня относительно тебя. Говорит, что хорошо знает тебя. Шлет тебе горячий привет и всецело присоединяется к моей просьбе о твоём приезде к нам.

Приезжай, брат, будет хорошо.

В Е Р Н О: Підпис нерозбірливий
28.XI.31г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 95.
Машинопис. Засвідчена копія.

ПОВІДОМЛЕННЯ
секретного співробітника «Професора»

12 січня 1932 р.

СВОДКА С/С «ПРОФЕССОР» от 12/1-32 р.

М. ХВИЛЬОВИЙ¹. Майбутні шахтарі. Мол. більшовик².

Спроба нап<и>сати ідеологічно витриманий твір із такими ж героями. «Останній день» і «Щасливий секретар»³ роковано закінчується — перший випадковою, але від руки класового ворога, загибеллю самого героя т. КРАВЧУКА, а другий — такою ж загибеллю героєвої, т. СТАРКА, дитини під автомобілем. Обидва герої непохитні й, можна сказати, святі, але в щоденному житті якісь дурнуваті. Такий саме прибізно, герой росте з «Майбутніх шахтарів». Висновок філософський: «блажен, хто верує (в соціалізм), тепло ему на світі». Авторіві холодно. Соціалізм будують святі дурники, не маючи очей на всі небезпеки, що коли них купчаться. Автор має очі, та краще вже іншим очей не розтуляти, аби не порушувати віри їхньої, святої та, як і всі віри, зворушливо-дурнуватої. А втім ще за Г. ГАЙНЕ⁴: «тот, кто верой обладает в невозможнейшие вещи, невозможнейшие вещи совершить и сам способен».

Надривний мажор, трохи в стилі «Перших хоробрих».

З Г І Д Н О:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 96.

Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Підкреслено червоним чорнилом.

² «Молодий більшовик» — видавництво дитячої і юнацької літератури в системі Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ).

³ Обидва нариси Миколи Хвильового вперше надруковано в його збірці «Майбутні шахтарі» (1931).

⁴ Гайне Крістіан Йоганн Генріх (1797–1856) — один із найвизначніших німецьких поетів та журналістів ХІХ століття.

ЛИСТ

Кузьми Долгополого до Миколи Хвильового¹

27 лютого 1932 р.

г. Харьков,
Барачный пер.
Дом Писателей,
кв. № 9 «СЛОВО»,
Н. ХВЫЛЕВОМУ.
от П. О. Русско-Красна 3-д «Красное Знамя»
Новая Колония № 99 к. 1,
ДОЛГОПОЛОВ.

Здравствуйте, дорогой тов. ХВЫЛЕВОЙ.

Начиная писать заранее прошу простить меня, если где я мысль свою изложу коряво.

Т. ХВЫЛЕВОЙ, неизгладимое впечатления произвела на меня наша встреча (я к Вам приходил 25/II за щенком). Простота приема, простота квартирной обстановки, душевный разговор, все это на меня так подействовало, что я не могу не дать выхода тому давлению, которое у меня накопилось и ищет выхода. Выходом становится мое к Вам письмо, все равно как будто бы я у Вас и мы разговариваем. Простите, мое письмо кажется похоже на письмо влюбленного. Иначе я не умею выразить восторга — восторга пролетария своим писателем. Если мое к Вам письмо, если мое желание иметь обобщение с Вами как пролетарским писателем с пролетарием-читателем не будет обременительным, то я буду безгранично рад иметь и крепко поддерживать его, хотя наше знакомство и началось с отвлеченного случая о щенках.

Т. ХВЫЛЕВОЙ только в социалистическом строе могут быть такие явления, когда рабочий может иметь крепкую связь с писателем, да и немудрено ведь у рабочего, а он является какой-то частью класса, и у писателя одни интересы, одни стремления, а сейчас такие стремления: кончить в этом

¹ Під текстом резолюція, написана від руки: «1. К разработ(ке). 2. Установить отправителя. (Підпис нерозбірливий). 5/III».

году пятилетку, подвести крепкое основание под другую пятилетку.

Когда переплетаются пролетарский писатель с пролетарским, — хорошо, но, когда к тому еще они охотники — это еще лучше.

Все.

Писать в этом письме больше не буду, хотя есть о чем писать думаю, что дальнейший наш переплет, если он будет, внесет камень и скрепление в основание бесклассового общества. Пишите по адресу:

П. О. Русско-Краска З-Д «Красное Знамя» Новая Колония дом № 99 ход № 1. Кузьме Емельяновичу ДОЛГОПОЛОВУ.

М. Рубежное 27/II-32 г.

В Е Р Н О: (*Підпис нерозбірливий*)
4/III 32 г.

ГДА СБУ, Київ. — Справа С-183. — Арк. 97.
Машинопис. Засвідчена копія.

АГЕНТУРНЕ ДОНЕСЕННЯ
секретного співробітника «Професора»

17 березня 1933 р.

С. секретно

АГЕНТУРНОЕ ДОНЕСЕНИЕ

Источник — «ПРОФЕССОР»

Объект — Ред. изд. круги.

Дата приема 17/Ш-33г.

Кем принято — Оперуполномоч. 2 Отд. СПО — ГЕРСОНСКИМ.

Група ХВИЛЬОВОГО-КУЛІША в українській літературі представляла цілий час нацдемівський ухил на своєрідний меншовикуватій, псевдопролетарській базі. Вона втратила свої літ. організації (Вапліте, Літярмарок, Пролітфронт і група А) і власні органи. Хвильовизм, як літературно-політичний напрямок був, як відомо, розбитий. Тим часом екс-ваплітянська група переховала свій склад і дружні взаємозв'язки поміж старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного «содружества», вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику. Група має своє чимале представництво в Оргкомі письменників, дістала в свої руки редактуру ж<урналу> «Червоний шлях» і що для неї особливо важливо б<ільш> м<енш> *освіла*¹ апарат в<идавництва> ЛІМ (редакторат), де став на чолі ЕПІК, енергійний хлопець із колишніх лівих ваплітян, що вважався за пролетарського письменника в складі дрібнобуржуазної групи. Навчені гірким досвідом, екс-ваплітяни особливо бояться тепер будь-чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б<ільш> м<енш> відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але <о>скільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють наодинці і з б<ільш> м<енш> корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний. Зокрема перед тим, як почати зі мною розмови, мою, мовити

¹ Так у тексті. Можливо, друкарська помилка, малося на увазі — обсіла.

б, кандидатуру, обмірковано восени 1932 р., м<іж> і<ншим> у м. Куп'янську за участю Хвильового, ВИШНІ, під час полювання і розпитування про мене декого з місцевих мешканців. Принаймні, звітлія такі до мене дійшли відомості.

У складі групи є цілком ліві письменники, як ЕПІК, ПАНЧ і загально відомі праві, як СЕНЧЕНКО. Проте така розбіжність взаємовідносин поміж ними не псує і, треба гадати, в них є спільна плятформа. Щодо плятформи, то усі розмови з А. ЛЮБЧЕНКО, П. ТИЧИНОЮ, почасти з іншими, показують, що нацдемівське забарвлення у згаданих письменників зберігається й дотепер. Остання розмова з А. ЛЮБЧЕНКОМ показує, що відношення в нього до партійної лінії в нацкультпитанні на Україні негативне. Принаймні, в останніх заходах по цій лінії вбачає він великодержавництво. З іншого боку, цікаві погляди на революцію, що їх розвиває ЙОГАН-СЕН. На мій погляд, вони не тільки його особисті, скільки групові. У нашій країні відбулись «преждевременные роды» соціалізму, а в таких випадках багато неприємностей мають і мати, і дитина. Треба сподіватись на такий собі нормально народжений соціалізм з Європи. Звичайно, і там потрібна буде революція. ЛЮБЧЕНКО ще колись казав, що радянська Німеччина, певною мірою обмежила б Росію в її поведженні з нацменшостями Союзу.

На сьогодні серед деяких принаймні представників групи запанували настрої доволі сумні. Справило враження те, що промова т. ПОПОВА¹ в «Березолі» зроблена руською мовою, хоч він добре володіє українською і що в ній про великодержавництво не сказано, що з нього є головна небезпека, але сказано, що <з> петлюрівством і далі ще вестиметься боротьба. Крім того погане вражіння справила поява в Харкові Б. КОВАЛЕНКА. Очевидно, екс-ваплітання зроблять усе від них залежне, аби довести, що ведеться боротьба не з петлюрівством, як виявом буржуазного опору соціалізові, а з національною формою укр<аїнської> радянської культури. А. ЛЮБЧЕНКО каже, схвильований, що він бачить низку таких явищ у нашому житті, що вони

¹ Ідеться про секретаря ЦК КП(б)У Миколу Миколайовича Попова (1891–1938).

наводять його на дуже сумні міркування і що тепер його вже абсолютно ніщо не здивує. Вважає за основне завдання на сьогодні просто зберегти своє фізичне існування. У них були відомості, що ЦК дасть після статті в «Комуністі» пояснення в нацсправі, а після виступу в «Березолі» він ладен гадати, що їх обдурено. У зв'язку з цими подіями відбулися якісь поміж своїх наради.

Щодо обережності, то у групи є відомості, що за ними стежить або може стежити ДПУ. Про таку обережність іноді випадково згадують КОПИЛЕНКО та СЕНЧЕНКО. ДПУ група, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має. Особливо ТИЧИНА один час цікавився цим питанням, але суть справи йому безперечно пояснювали інші. В кожному разі і ця сторона в них перебрана.

ЙОГАНСЕН, певно теж з слів інших, казав мені нещодавно, що українське ДПУ більш «хохлів» ловить, як шпигунів та злочинців, з якими не може упоратися, як слід. Ця думка, по-моєму, виходить від лівих ваплітан.

Взаємоз'язок у «содружестві» підтримується щільний, але, на жаль, має свій етикет щодо випивки та закуски (про це теж дещо казав ЙОГАНСЕН). Так за станом здоров'я, як і за бюджетом, мені залишається мало приступити.

ПАНЧ останнього часу перестав побоюватись за себе, а щодо нацкультсправи вважає, що останні заходи його особисто не зачіплюють, а щодо інших, то в нього тут хата з краю. Проте й він чомусь саме сьогодні якийсь сумний. ПАНЧ особливо незадоволений з діяльності голови Оргкому І. Ю. КУЛИКА, і вважає, що компрометує (запізнений матеріал, офіційні статті). Брак руху в укр<аїнській> літературі ставить її під загрозу застою та занепаду, і винна в цьому лінія КУЛИКА.

В Оргкомі згадана група веде лінію ніби на ізоляцію КУЛИКА, ШУПАКА, МИКИТЕНКА від решти. Нещастя з оргкомівським журналом, що ніяк не може вийти, а в № 1 містить друкований вже матеріал у тому числі й поему КУЛИКА з альм<анаху> «РУХ», як кажуть, дуже сприятиме цьому завданню, отже й збільшенню авторитету групи. Інша лінія роботи на репутацію групи — це висування в «генії» окремих її представників: крім ТИЧИНИ, ще БАЖАНА, КУЛІША, ЯНОВ-

СЬКОГО, яким репутацію великих майстрів робиться, використовуючи всі зв'язки групи. Мати в своєму складі великих письменників, особливо ж таких, що виходять на союзний та міжнародний «терен», це є справа серйозної політичної ваги. Тоді з групою так чи так, а рахуватимуться. Поруч допомагає компрометація видатних пролетарських письменників та старанне використання тих дурниць, що ті письменники можуть десь припустити. В якомусь зв'язку з цими завданнями групи стоїть і славнозвісна «лівацька» хрестоматія СКЛЯРОВА, ЄРМОЛЕНКА, що з нею боровся Оргком і що проти неї написав у «Комуністі» статтю ПАНЧ (а вони заяву за фальшування цитат із книжки).

Зв'язки групи різноманітні. Загально відомі театральній лінії з «Березолем», з осередком ДВОУ і т. і. З рос<ійським> ПІЗ'ом¹ мають зв'язок через ЛЕЙТЕСА², через нього ж із окремими письменниками. БАЖАН листується з БАГРИЦЬКИМ Е.³ Зв'язки по військ<овій> лінії.

Зокрема, ЛЕЙТЕС, локафовець⁴ і завідує сектором оборонної літератури. Через П. Н. ПЕТНІКОВА є здається зв'язки з німецькими письменниками. Через ТИЧИНУ з союзними, армянськими та груз<инськими>. Дуже можливі поза цими б<ільш> м<енш> офіційними ще інші, більш «інтимні», але як про це довідатись, я ще не знаю. Свої люди в них є б<ільш> м<енш> усюди, де треба. До ваплітянської групи на сьогодні б<ільш> м<енш> притягався СЕМЕНКО, вони

¹ ПІЗ — від російського ГИЗ, тобто Государственное издательство.

² Лейтес Олександр Михайлович (1901–1976) — критик, літературознавець. Належав до літературних угруповань «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Разом з бібліографом Миколою Федоровичем Яшеком (1883–1966) підготував тритомний біобібліографічний довідник «Десять років української літератури (1917–1927)», т. 1–2, 1928. Том другий перевидано у 1930 році. Третій том не був надрукований. На початку 1930-х О. Лейтес переїхав до Москви.

³ Багрицький (справжнє прізвище Дзюбін) Едуард Георгійович (1895–1934) — поет. Походив з України, писав російською мовою.

⁴ Локафовець — від ЛОКАФ — Литературное объединение Красной Армии и Флота (ЛОЧАФ, Літературне об'єднання Червоної Армії і Флоту), утворене 1930-го в Москві. Мало кілька філій, найчисленнішою була українська філія (ЛОЧАФ), що видавала журнал «Червоний боець» (1931–1935), альманах «На чатах» (1931–1933). Після утворення Спілки радянських письменників у 1934 році припинило діяльність.

тягнуть до себе Первомайського¹, здається БОБИНСЬКОГО² та ІРЧАНА³ і взагалі мають намір обрости союзниками. В якій мірі мають вони виходити поза межі літературної політики, теж мені не цілком ясно, але нацкультсправа цікавить їх у цілому обсязі....⁴ і хочеться і колеться. А. ЛЮБЧЕНКО вже почав на доволі непевну адресу «трима....»⁵ Настрій у них стає пригнічений.

З Г І Д Н О:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 104-106.

Машинопис. Незасвідчена копія.

¹ Первомайський Леонід Соломонович, справжнє прізвище Гуревич Ілля Шльомович (1908–1973) — письменник, поет, перекладач. Належав до літературного об'єднання «Молодняк». Автор роману «Дикий мед» (1963). Учасник нацистсько-радянської війни.

² Бобинський Василь Петрович (1898–1938) — поет, журналіст, перекладач. Член літературної організації «Західна Україна» та ВУСПП. Заарештований у 1937 році, у січні наступного року розстріляний.

³ Ірчан Мирослав, справжнє прізвище Баб'юк Андрій Дмитрович (1897–1937) — поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст, історик, видавець. У Харкові очолював літературну організацію «Західна Україна». Заарештований 28 грудня 1933 року в приміщенні ЦК КП(б)У після тривалої розмови з Павлом Постишевим. Розстріляний у групі соловеських в'язнів в урочищі Сандармох у листопаді 1937 року.

⁴ Пропуск у машинописі.

⁵ Пропуск у машинописі.

АГЕНТУРНЕ ДОНЕСЕННЯ
секретного співробітника «Професора»

10 квітня 1933 р.

С. секретно

ЛП/5

22/ІУ.

АГЕНТУРНОЕ ДОНЕСЕНИЕ

Источник — «ПРОФЕССОР»

Объект — Укр. литер. круги.

Дата приема — от 10/ІУ— 33 г.

Кем принято — Оперуполномоч. 2 Отд. СПО — ГЕРСОНСКИМ

Микола ХВИЛЬОВИЙ (ФИТИЛЕВ) — син учительки (КОРЯК), брав участь у імперіяліст<ичній> війні, потім мав якийсь дотик до «жовтоблакиття», опинився в Черв<оній> Армії, в політуправлінні. 1921 р. підписує «маніфест» укр-пролетписьменників, разом із СОСЮРОЮ та <Й>ОГАНСЕ-НОМ, 1922 р. виступає проти пролеткультів на Україні як російської форми організації літератури. Вступає до «Гарту» 1923 р. й веде там боротьбу із КОР<ЯК>ОМ та БЛАКИТ-НИМ, спираючись на киян. Рівночасно по-лівацькому виступає проти НЕПу в творах («контрреволюція»). Розгортаючи внутрішню боротьбу в «Гарті» проти «інтелігентського керівництва» в ньому, перетягає на сві<й> бік інтелігент<ський> склад спілки й починає епопею «Вапліте» з організованого виступу з «Гарту». Починає публіцистичні виступи й має за свого опонента ПИЛИПЕНКА, з яким має протє певні спільні точки (антигартянство).

Літературна дискусія перетворюється на виразно-політичне явище. ХВИЛЬОВИЙ стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к<онтр>р<е-волюційну> природу, доходячи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. ХВИЛЬОВИЙ починає каятись, особливо ж після «Вальдшнепів» (свого к. р. твору) в № 6 «Вапліте», а потім після СВУ (стаття «Хто ще сидить на лаві підсудних?», відповідь на запитання: хви-

льовізм). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ¹ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. ДОСВІТНОГО, ЯЛОВОГО, ВИШНІ, ЛЮБЧЕНКА. Член міськради Оргкому. Має партійні зв'язки. Добре відомий і в Росії.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 107.

Машинопис. Копія.

¹ Тобто на туберкульоз.

ЗАПИТ
до Оперативного відділу ГПУ УСРР
про встановлення особи Галини Колісник

9 травня 1933 р.

2 ОТД СПО
СОВ.СЕКРЕТНО
НАЧ ОПЕРОДА ГПУ УССР
тов. СОКОЛОВУ¹

Просьба установить в г. Харькове гр-ку КОЛЕСНИК Га-
лину — сотрудницу редакции Радиогазеты.

ПОМ НАЧ 2 ОТДЕЛЕНИЯ СПО (ШЕРСТОВ²)

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО (БЛИОК)

«9» мая 1933 г.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 108.
Машинопис. Копія.

¹ Соколов-Шостак Петро Григорович (1896–1937) — в ЧК з 1919 року. Майор державної безпеки. Член ВКП(б) з 1919. З квітня 1933 року — начальник Оперативного відділу ГПУ УСРР/ УГБ НКВД УСРР. З грудня 1936 року — заступник начальника Управління Робітниче-селянської міліції НКВД УСРР. З січня 1937 року — начальник УНКВД по Чернігівській області. Заарештований і страчений у 1937 році.

² Шерстов Олександр Макарович (1904–1936) — в ЧК з 1922 року. У 1923–1929 роках — помічник уповноваженого Контррозвідального відділу ГПУ УСРР, помічник уповноваженого, уповноважений, старший уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР. У 1929–1933 роках — на чекістській роботі в Одесі. У 1933–1936 роках — оперуповноважений на правах помічника начальника 2-го (українського) відділення, начальник 5-го відділення Секретно-політичного відділу ГПУ/УГБ НКВД УСРР. У лютому 1936 року вилучений зі списків особового складу НКВД УСРР через смерть.

АГЕНТУРНА НОТАТКА¹

11 травня 1933 р.

с. секретно.

АГЕНТУРНАЯ ЗАМЕТКА

Со слов с/с «ВЛАСА» последний возобновил связь с бывшей своей знакомой гр. КОЛЕСНИК Галиною² (бывшая жена ЛИСОВИКА³) работающей в редакции Радиогазеты.

По словам КОЛЕСНИК, она часто бывает в одном доме около горпарка, где часто собираются известные украинские писатели: ХВИЛЕВОЙ, ЭПИК⁴, СОСЮРА, КУЛИШ⁵ и др., которые там часто пьянствуют и устраивают читку рукописей неизданных произведений с шовинистическим содержанием.

Указанный КОЛЕСНИК обещал с/с «ВЛАСУ» познакомиться это с этой группой.

С/с «ВЛАСУ» дано задание срочно войти в эту группу — с КОЛЕСНИК и установить точно адрес этой квартиры».

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО підпис (БЛИОК)⁶

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 123.

Машинопис. Копія.

¹ У лівому верхньому куті стоїть резолюція: «К личн. делу. Колісник». У лівому нижньому куті — дата: 11/V—33.

² Підкреслено синім олівцем. Цим же олівцем проставлено зазначену вище дату, а також підпис у кінці документа.

³ Лісовик (справжнє прізвище Гнида) Олександр Григорович (1897—1937) — керівник повстанського руху, згодом партійний і державний діяч. Був одним із керівників створеного боротьбистами повстанського з'єднання «Лівоберук». З 1932 року — голова Вінницького облвиконкому. Заарештований 2 липня 1937 року. Розстріляний 24 жовтня 1937 року в Києві.

⁴ Прізвище обведено фіолетовим чорнилом.

⁵ Підкреслено фіолетовим чорнилом.

⁶ Бліок Григорій Альбертович — у 1928—1930 роках помічник оперуповноваженого 3-го відділку відділу політконтролю ГПУ УСРР. З квітня 1931 року — помічник оперуповноваженого 5-ї групи 3-го відділку, згодом — уповноважений секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. У серпні 1938 року звільнений із чекістських органів.

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ
Юлії Уманцевої

13 травня 1933 р.

ПРОТОКОЛ

допроса гр. УМАНЦОВОЙ Юлии Григорьевны,
39 лет, проживающей в доме «Слово», по
ул. Красного писателя, кв. 9,
служащая ДВОУ, член партии КП(б)У с
1919 года
13 мая, 13 ч. 40 мин. 1933 года.

Я, областной прокурор М. И. БРОН, произвел допрос гр. УМАНЦОВОЙ Юлии Григорьевны по поводу самоубийства гр. ХВИЛЬОВОГО, Николая Григорьевича, причем УМАНЦЕВА показала (запись стенографическая):

«ХВИЛЬОВОЙ очень был потрясен арестом ЯЛОВОГО и считал, что это проделывают спекулянты, пришедшие в литературу сегодня, которые занимаются травлей Старой Генерации писателей и персонально ТОРИН, который стоял во главе.

Он целыми днями повторял, почему не обратят внимания, кто такой ТОРИН, кто дал право чернить писателей-коммунистов.

Вчера, придя домой, он пытался звонить КАРЛСОНУ. Я не знала номера телефона, я не считала серьезным сейчас беспокоить, тем более, что происшествие было свежее, выяснится, успокоится.

Товарищи говорили, что может быть он обманывал на протяжении нескольких лет. При вторичном обыске считали возможным, что он обманывал товарищей. Товарищи подозревали, что он ведет какую-то политику, но это злая ирония, опять козырь для травли старой Генерации писателей.

Во всяком случае собирались идти к АХМАТОВУ. На этом кончился разговор.

ХВИЛЬОВОЙ вышел в эту комнату. Мы не обратили внимание. Зашел он в эту комнату, услышали выстрел, прибежали — лежит.

Подробности Вы узнаете у товарищей, которые непосредственно страдают и знают эту травлю. Надо выяснить, кто этим занимается, и в чем корень зла.

Я сама не принадлежу к кругу писателей. Прихожу домой только ночевать. Все время он болел переживанием, болел тем, что начатое им когда-то литературное течение, вся последующая судьба, которая связана была с ним, являются жертвой. Обстоятельство — арест ЯЛОВОГО — усложнило и поставило в более безнадежное состояние дело — ликвидировать раз навсегда эту травлю.

Сегодня в 11 часов утра были: КУЛИШ, ДОСВИТНИЙ, он и я. Письма он не успел бы заготовить, по-видимому, он заготовил его до разговора.

Прокуратуре есть над чем поработать, чтобы это была только одна жертва.

Мне рассказала КУРСКАЯ — жена ДОСВИТНОГО, что вчера он был очень потрясен арестом ЯЛОВОГО и она боялась, что он может покончить самоубийством. Он бросил револьвер на пол, чтобы успокоить ее и сказал, что «я скорее партбилет оставлю, чем застрелюсь».

С подлинным верно:

ОБЛАСТНОЙ ПРОКУРОР / БРОН М. И./

13 мая 1933 года.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 98-99.

Машинопис. Незасвідчена копія.

КОПІЯ
передсмертної записки Миколи Хвильового

13 травня 1933 р.

Копія

Арешт ЯЛОВОГО — це розстріл
Цілої Генерації... За що?
За те, що ми були найщирішими
комуністами? Нічого не розумію.
За Генерацію ЯЛОВОГО відповідаю
перш за все я, Микола ХВИЛЬОВИЙ.
Отже, як говорить Семенко¹, ...
ясно!
Сьогодні прекрасний соняшний день.
Як я люблю життя — ви й не
уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте,
як я був закоханий в це число?
Страшенно боляче.
Хай живе комунізм.
Хай живе соціалістичне будівництво.
Хай живе комуністична партія.

P.S. Все, в тому числі й авторські права передаю Любові
УМАНЦЕВІЙ.² Дуже прошу товаришів допомогти їй і моїй
матері.

13/У-1933 г.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ.

С подлинным верно: /подпись/.

ГДА СБУ, Київ, — Спр. С-183. — Арк. 100.
Машинопис. Засвідчена копія.

¹ Підкреслено фіолетовим чорнилом.

² Любов Уманцева — прийомна донька Миколи Хвильового.

ПЕРЕДСМЕРТНА ЗАПИСКА
Миколи Хвильового до пасербиці

13 травня 1933 р.

КОПІЯ

Золотий мій Любисток,

Пробач мене, моя голубонька сизокрила, за все.

Свій нескінчений роман, між іншим, вчора я знищив не тому, щоб не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе переконати: знищив — значить уже знайшов у собі силу волі зробити те, що я сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий Любисток.

Твій батько

М. ХВИЛЬОВИЙ

13/У-1933 р.

Харків.

З оригіналом згідно:

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 101.

Машинопис. Незасвідчена копія.

УРИВОК

зі звіту співробітника ГПУ УСРР
про вилучення паперів у квартирі Миколи Хвильового

13 травня 1933 р.

Я спрашиваю ст<аршего> следователя КУШАРСКОГО (Харьк<овская> обл<астная> прокур<уратура>)

— Почему Вы, член партии, работник НКЮ, делаете такие шаги, которые дают основание сказать, что Вы имеете линию даже нач. СПО т. АЛЕКСАНДРОВСКОГО не допускать к следственным материалам.

— Он не хочет слушать меня.

— Вежливо говорю, товарищ не повышайте голоса, не надо чтобы волновалась семья.

КУШАРСКИЙ. — Я говорю вам не мешайте работать.

ПУСТОВОЙТОВ¹. — Почему Вы так себя ведете, можно подумать, что Вы нас считаете чужой стороной и говорите как представитель «чужой» стороны? У членов партии должны быть другие отношения.

КУШАРСКИЙ. — Не мешайте мне работать.

Потом выбежал из комнаты, стал спешно складывать материалы, вышел и говорит:

— Правда, можете присутствовать. Жду АЛЕКСАНДРОВСКОГО.

Входит группа милиционеров Харьковской Областной милиции и МИКИТЕНКО, ЩУПАК и...²

Литераторов сразу удаляем. Милиции КУШАРСКИЙ сразу объясняет, в чем дело.

Узнав, что следствие ведет Харьк<овская> обл<астная> прокур<уратура>), кротно уходят.

¹ Пустовойтов Сергій Аполлонович (1893–1937) — чекіст. Старший лейтенант державної безпеки. Член більшовицької партії з 1931 року (у 1917–1919 роках — правий есер, у 1919–1921 роках — лівий есер). У 1923–1928 роках — секретний співробітник ГПУ УСРР у Харкові. З 1928 року працював у Секретному і Секретно-політичному відділах ГПУ УСРР. Перед арештом у липні 1937 року — начальник відділення 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. Засуджений до страти і розстріляний в Києві у вересні 1937 року.

² Текст відсутній.

Позже приносят записку: Допустить к следствию тов. ПУ-СТОВОЙТОВА. Допустить к предварительному следствию, ознакомить со всеми материалами, но следствие за Облпрокуратурой.

Посланец Облпрокуратуры спрашивает КУШАРСКОГО — У тебя есть что-либо нового для ПРИХОДЬКО¹?

Нового ничего нет.

Протоколы КУШАРСКИЙ составляет от своего имени. Материалы будет брать он (есть литерат<ура>, шумкистские, интересные нам материалы, интересное письмо СОЛОДУБА).

КУШАРСКИЙ сказал, что посмертные материалы, записки или письмо забрал лично ЖЕЛЕЗНОГОРСКИЙ.

У меня впечатление, что весь дом «СЛОВО» бурлит от одного факта самоубийства. По крайней мере близкие к ХВИЛЕВОМУ круги.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 135, 135 зв.
Машинопис. Копія.

¹ Приходько Антон Терентійович (1891–1938) — політичний діяч, до 1920 року один із лідерів боротьбистів. У 1922–1924 роках — постійний представник УСРР при Раднаркомі СРСР, у 1924–1926 роках — радник Постійного представництва СРСР у Чехословаччині, з січня 1926 до грудня 1929 року — заступник наркома освіти УСРР. У 1926–1930 роках — заступник генерального прокурора УСРР, головував на процесі «Спілки визволення України» (1930). У 1931–1933 роках — відповідальний редактор журналу «Революційне право». Заарештований 31 грудня 1933 року, засуджений до 10 років виправно-трудових робіт, розстріляний 29 січня 1938 року.

СПЕЦПОВІДОМЛЕННЯ
«Про самогубство письменника Хвильового»

Не раніше 14 травня 1933 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.
СПЕЦ-СООБЩЕНИЕ
О САМОУБИЙСТВЕ ПИСАТЕЛЯ Х В И Л Е В О Г О.

Крайнее возбуждение охватившее почти все население дома «Слово», где жил ХВИЛЕВОЙ, не прекращалось в течение целой ночи с 13-го на 14-е мая. В квартирах, во дворе, в коридоре собирались группы писателей, продолжая обсуждать самоубийство ХВИЛЕВОГО.

Настроение подавленное. Продолжают расценивать самоубийство, как проявление «героизма»:

...«Короткий трагический жест, ПОКАЗЫВАЮЩИЙ ХВИЛЕВОГО КАК НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ. Чуткая душа выдающегося украинского писателя не выдержала»...

/ПОЗДНЯКОВ/

Идут разговоры об апелляции Максиму ГОРЬКОМУ:

«СДЕЛАЛИ БОЛЬШУЮ ОШИБКУ, ЧТО ДАВНО НЕ НАПИСАЛИ ГОРЬКОМУ О ПОЛОЖЕНИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И УКРАИНСКОГО ПИСАТЕЛЯ. ТЕПЕРЬ ЭТОТ ВОПРОС ОБСУЖДАЕТСЯ И ОЧЕВИДНО В БЛИЖАЙШЕЕ ВРЕМЯ НАПИШУТ. НЕТ СОМНЕНИЯ, ЧТО ГОРЬКИЙ ОТКЛИКНЕТСЯ И СВОИМ АВТОРИТЕТНЫМ ВМЕШАТЕЛЬСТВОМ ПОМОЖЕТ ИЗМЕНЕНИЮ ПОЛИТИКИ ПО ОТНОШЕНИЮ К УКРАИНСКОМУ ПИСАТЕЛЮ.

В разговорах с нами даже русские писатели удивляются бесправному положению украинского писателя, в котором партия и власть видят только нацдемовца»...

/ДНЕПРОВСКИЙ/

Заметно отпали намечавшиеся ранее тенденции демонстративных выступлений во время похорон:

...«Никакой демонстрации на похоронах нам сделать не удастся, так как Оргком будет предварительно контролиро-

вать все выступления. Случайные выступления я исключаю, так как если огласить содержание письма, то могут арестовать, пришив к-р агитацию.

ЕДИНСТВЕННАЯ НАДЕЖДА, ЧТО ВЕРХИ ПАРТИИ ЗНАЮТ ВСЕ ДЕТАЛИ. Знает об этом и **СТАЛИН**, который сделает практические выводы в смысле изменения политики»...

/ИОГАНСЕН/

По-прежнему самоубийство **ХВИЛЕВОГО** связывают с арестом писателя **ЯЛОВОГО**:

...«Самоубийство **ХВИЛЕВОГО** доказывает, что он зашел в тупик и не отказался от своих убеждений. Его поступок связан с арестом **ЯЛОВОГО**, с которым он был тесно связан узами ваплитянства»¹...

/ПОЛЬ — политредактор Главлита/

...«12 мая был арестован Миша **ЯЛОВОЙ**. На **ХВИЛЕВОГО** это произвело страшное впечатление — он сказал: «**КРОВЬЮ СВОЕЙ ОТВЕЧАЮ ЗА МИШУ И ПОРУКУ ЭТУ ВЫПОЛНЮ ПЕРЕД ПАРТИЕЙ И ВЛАСТЬЮ. ТАК ИГРАТЬ ЛЮДЬМИ НЕЛЬЗЯ**». Я ставлю это в связь с его настроениями по поводу последней полосы преследования писателей.

Об имевших место арестах **ХВИЛЕВОМУ** писали на село. Он приехал раньше срока, возмущенный и кипящий: «**МЫ ДЕЛАЕМ ВСЕ, А НАС БЬЮТ БЕСПОЩАДНО**». Когда арестовали Мишу, это настроение выросло у него»...

/писатель КОЦЮБА/

Весьма характерны также следующие оценки причин самоубийства:

... «У **ХВИЛЕВОГО** оказались все предпосылки к этому акту: у него был револьвер, у него были друзья в последнюю минуту, которых он вызвал к себе за полчаса до выстрела. У него было ясное представление о том, что ему предстоит после всего виденного на селе»...

/СЕНЧЕНКО/

¹ З лівого боку ця цитата виділена фіолетовим чорнилом і поставлено римську цифру I.

...«Как неожиданно, как тяжело. Причины самоубийства значительно глубже, чем думают. Здесь очевидно широкий интеллект — не выдержал существующих барьеров»...

/Профессор НЕМЧИНОВ — Ин-т языковедения/

Антисоветские элементы из научных работников и украинской интеллигенции воспользовались смертью ХВИЛЕВОГО, как новым поводом для к-р разговоров о «бесправии», тяжелом положении писателей и т. д.

«ТЕПЕРЬ НАСТОЯЩЕМУ ПИСАТЕЛЮ ОДИН ВЫХОД — СМЕРТЬ, ТАК КАК И МАТЕРИАЛЬНЫЕ, И МОРАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ СТАЛИ НЕВОЗМОЖНЫ»...

/СТЕЛЬМАХ¹— Инстит. Истории и Матер. Культуры/

Обращает на себя внимание следующее заявление писателя ИОГАНСЕНА:

... «СМЕРТЬ ХВИЛЕВОГО ИМЕЕТ БОЛЬШЕЕ ЗНАЧЕНИЕ, ЧЕМ СМЕРТЬ МАЯКОВСКОГО. В СПЕЦИФИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ 1933 ГОДА — СМЕРТЬ ПО МОТИВАМ СОЦИАЛЬНОЙ НЕУДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЗНАЧИТЕЛЬНЕЕ, ЧЕМ СМЕРТЬ ИЗ-ЗА ЛИЧНОЙ НЕУДОВЛЕТВОРЕННОСТИ В 1930 ГОДУ, В СПЕЦИФИЧЕСКИХ УКРАИНСКИХ УСЛОВИЯХ, ОСОБЕННО ТЕПЕРЬ, КОГДА РОЗЕНБЕРГ В ЛОНДОНЕ ВЕДЕТ РАЗГОВОРЫ О СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ. МОЯ ИНТУИЦИЯ ГОВОРИТ, ЧТО ХВИЛЕВОЙ ЗНАЛ И СОЗНАВАЛ ЭТО БУКВАЛЬНО МЕЖДУНАРОДНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СВОЕГО АКТА. В МИНУТУ СМЕРТИ ОН БЫЛ ПОКОЕН И ВЕСЕЛ. ЗНАЧИТ ОН ЗНАЛ, ЧТО ОЗНАЧАЕТ И КАК БУДЕТ ИСТОЛКОВАН ЕГО ВЫСТРЕЛ.

СМЕШНАЯ АНАЛОГИЯ ПРИХОДИТ МНЕ В ГОЛОВУ: ЕСТЬ ТРАФАРЕТИК — «9 ЯНВАРЯ ЦАРЬ РАССТРЕЛЯЛ САМОДЕРЖАВИЕ». В МАЕ ХВИЛЕВОЙ ТОЖЕ РАССТРЕЛЯЛ, НО НЕ СЕБЯ, А НЕЧТО БОЛЕЕ ВАЖНОЕ И ЗНАЧИТЕЛЬНОЕ И МОЖЕТ БЫТЬ БОЛЬШЕЕ, ЧЕМ ЦАРЬ 9 ЯНВАРЯ».

¹ Прізвище Стельмаха підкреслено синім олівцем. Його слова позначені тим самим олівцем.

На гражданской панихиде, где присутствовало много представителей учебных заведений, литературных и художественных кругов и в полном сборе «Березиль», бросалась в глаза тенденциозная выставка произведений ХВИЛЕВОГО, среди которых не было ни одного очерка за 1930–1933 г.г., то есть с момента выступления ХВИЛЕВОГО против «хвильовизма».

По поводу «хвильовизма» характерно следующее заявление писателя КУЛИША:

«...Полтора месяца тому назад я спрашивал ХВИЛЕВОГО, чем объяснить, что пока ХВИЛЕВОЙ был «хвильовистом» он давал яркие вещи, а теперь одни «семечки». ХВИЛЕВОЙ ответил — «логически и разумом я перестроился, а эмоционально нет и чувствую, что еще не скоро перестроюсь. Эмоционально я еще прежний».

Теперь, после поездки на село, ХВИЛЕВОЙ напомнил мне этот разговор, сказавши, что сейчас вот то эмоциональное овладело им больше всего остального»...

Наибольшее возбуждение среди собравшихся в доме им. Блакитного достигло к моменту выноса тела.

К этому времени у дома литературы собралось до 2.000 чел.

Однако число провожающих по мере приближения к кладбищу быстро редело и на кладбище пришло не больше 500–600 чел.

Характерно отметить поведение группы ваплитовцев и сочувствующих им. Эти лица демонстративно не слушали речь МИКИТЕНКА и открыто злобствовали по поводу некролога в печати.

НАЧАЛЬНИК СЕКРЕТНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО
ОТДЕЛА ГПУ УССР

« » мая 1933 г.

/АЛЕКСАНДРОВСКИЙ/

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 112-115.

Машинопис. Копія.

УРИВОК
зі зведення ГПУ УСРР¹

26 травня 1933 р.

...періода времени травила его².

В писательских кругах зафиксированы такие настроения, объясняющие самоубийство ХВИЛЬОВОГО тем, что у него наступил «ВНУТРЕННИЙ РАЗЛАД С РЕВОЛЮЦИЕЙ», здесь же проводится аналогия со смертью ЕСЕНИНА, МАЯКОВСКОГО и приходят к выводу, что все талантливое вынуждено, в силу созданных им партией условий, уходить из жизни (писат. ЖДАНОВИЧ, ассист. ПИЛИПЕНКО и др.).

На летучем собрании местных писателей, созванном в связи с извещением о самоубийстве ХВИЛЬОВОГО, пред. местного союза писателей ГОНЧАР, делал по этому поводу информацию, причем он причины самоубийства объяснил тем, что существовала нездоровая атмосфера в ЛИМ'е и арестован был близкий друг ХВИЛЬОВОГО — ЯЛОВОЙ.

Ета версія причин смерті в свою череду вызвала разговори о том, что ХВИЛЬОВОЙ покончил жизнь потому, что он боялся предательства со стороны ЯЛОВОГО (писат. ПОРТЕЧКО и КОЛИНЬКО).

Приводим наиболее характерные реагирования. Проф. КРЫЖАНОВСКИЙ (наш подзучетный):

«...ХВИЛЬОВОЙ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ, ЧУВСТВОВАЛ ФАЛЬШ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА И КОГДА ЕСТЬ УГРОЗА ТОГО, ЧТО УКРАИНСКИЕ ШКОЛЫ ПОСТЕПЕН-

¹ У лівому верхньому куті по діагоналі від руки написано «Из сводки № 8 [...] № 730319 26/V-33. Нижче червоним олівцем написано прізвище Герсонському.

Другий абзац, починаючи зі слова «Гончар» і до самого кінця, підкреслено. Ліворуч від цього абзацу нерозбірливе слово. Другий і третій рядок третього абзацу теж підкреслено.

Біля слів Крижанівського зліва від тексту від руки фіолетовим чорнилом написано: «К делу о самоуб. Хвильов».

² Це уривок з документа, оскільки зі справи-формуляра вилучено попередні сторінки.

НО БУДУТ ЛИКВИДИРОВАНЫ И УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК, В ЛУЧШЕМ СЛУЧАЕ, СДЕЛАЕТСЯ ИЗ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА ФАКУЛЬТАТИВНЫМ, В ХВИЛЬОВОМ ОПЯТЬ ЗАГОВОРИЛО ПРИГЛУШЕННОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ЧУВСТВО И ОН ВЫРАЗИЛ СВОЙ ПРОТЕСТ В ТАКОЙ УЖАСНОЙ ФОРМЕ, В ФОРМЕ САМОУБИЙСТВА...»

Ассистент ПИЛИПЕНКО:

«...В УЖАСНОЙ СУДЬБЕ ХВИЛЬОВОГО СЫГРАЛИ РОЛЬ НЕ ТОЛЬКО НАЦИОНАЛЬНЫЕ МОМЕНТЫ, А И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ — ЭТО И КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ НА УКРАИНЕ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ».

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 129.

Машинопис. Копія.

УРИВОК
зі зведення ГПУ УСРР

Травень 1933 р.

«За несколько дней до ареста¹ самоубийства ХВИЛЕВОГО на квартирах А. ЛЮБЧЕНКО и ХВИЛЕВОГО² происходили собрания.

Покончил самоубийством ХВИЛЕВОЙ в присутствии КУЛИША и ДОСВИТНОГО».

(ВЕСЕЛОВ — артист театра «Березіль»)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 131.
Машинопис. Копія.

¹ Фразу «За кілька днів до арешту», мабуть, надрукували помилково. Слово «арешту» перебили іншими літерами, але воно все одно проглядається. Хоч там це слово можна розглядати як своєрідну обмовку за Фройдом, свідчення того, що арешт планувався.

² Підкреслено фіолетовим чорнилом.

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА
тих, хто проходити¹

1933 р.

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОХОДЯЩИХ

1. КУЛИШ — писатель-драматург, член партии, быв. Президент ВАПЛИТЕ, автор ряда запрещенных за национал-шовинистическое содержание пьес.
2. ИОГАНСЕН — писатель, служил добровольцем в белой армии. Будучи обработан националистически настроенными писателями, примкнул к последним. Проходил по делу УНЦ.
3. ДНЕПРОВСКИЙ — писатель-драматург, член УПСР. Быв. ВАПЛИТ'овец. Проходил по делу УНЦ.
4. ИВАНОВ П.² — писатель, член партии, сценарист, примыкает к ВАПЛИТ'овцам.
5. ЯНОВСКИЙ ЮРИЙ — писатель. Возглавлял Одесскую нацдемовскую группировку писателей. Автор ряда националистических произведений.
6. ДОЛЕНКО³ — поэт, литературный критик, примыкает к националистически настроенным писателям.
7. КОЦЮБА — писатель, быв. член УПСР, националистически настроен, примыкает [к] группе быв. ВАПЛИТ'овцев.
8. СЕНЧЕНКО — писатель, националистически настроен. Автор ряда запрещенных за националистическое содержание произведений. Проходил по делу УНЦ.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 124.

Машинопис. Копія.

¹ Очевидно, йдеться про тих, хто мав проходити у спільній справі, що фабрикувалася.

² Іванов Павло Миколайович (1901–1967) — письменник. Друкував свої твори з 1924 року. Належав до літературних угруповань «Гарт», ВАПЛИТЕ, «Техномистецької групи А» (1928–1929), Спілки радянських письменників (з 1934 року).

³ Ідеться про Михайла Доленга.

ДОВІДКА
на Миколу Хвильового

1933 р.

СПРАВКА

ХВИЛЕВОЙ Николай Григорьевич — 1892 г. рождения, член партии, осужденный за национал-шовинистический уклон, быв[ший] лидер «ВАПЛИТЕ», автор контрреволюционных произведений «Вальдшнепы», «Я», «Комсомолка» и друг[ие].

Хотя «ВАПЛИТЕ» (литорганизация, распущенная за воинствующий национал-шовинизм) формально прекратило свое существование, прочная связь и общность политических установок быв. членов «ВАПЛИТЕ» остались жизненны и по настоящий день.

Была попытка организационного возрождения ваплитянской группы на основе возрождения на основе издания журнала «Лит. ярмарок» и «Пролитфронт», однако этот прием был вскоре разоблачен и журналы были закрыты.

Группа ваплитян, проникнутая идеологией хвилевизма, потерпев местное поражение, сохранила свой основной костяк, сконцентрировавшись, как указано выше, вокруг писателей ХВИЛЕВОГО и КУЛИША (ЯЛОВОЙ, ТИЧИНА, ЛЮБЧЕНКО Аркадий, ЭПИК, ГУБЕНКО¹ и друг.).

Вся эта группа писателей проходила по показаниям арестованных по «СВУ», «УНЦ» и «УВО», как враждебно настроенных к советской власти и использующая литературный фронт в целях идеологически враждебной шовинистической пропаганды.

В настоящее время эта группа тесно связана между собой, собираясь на квартирах ХВИЛЕВОГО и ЛЮБЧЕНКО, где зачитываются рукописи неизданных произведений с националистическим содержанием.

¹ Идется про Остапа Вишню.

ХВИЛЕВОЙ будучи в Берліні в 1927 году говорил ЛАДА-НУ¹ (член «УВО»), что

«на Украине делается что-то страшное, что держимордовский, великодержавнический дух распоясался так, как англичанин в Китае и он² готов покончить самоубийством, лишь бы показать, что здесь на деле творится».

По показаниям ТУРЯНСКОГО³ и СТАСЮКА Петра⁴, ХВИЛЕВОЙ будучи за границей участвовал в нелегальных совещаниях организации.

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 125-126.
Машинопис. Копія.

¹ Ладан Павло Степанович (1892–1933) — один з діячів північноамериканського та європейського комуністичного руху, один з керівників КПЗУ, нелегальний співробітник Іноземного відділу ОГПУ СРСР. Після низки невдач берлінської резидентури ОГПУ був відкликаний до Москви, звинувачений у «шумськізмі» та співпраці з польською розвідкою. Розстріляний у квітні 1933 року.

² Виправлено фіолетовим чорнилом на «я».

³ Турянський Роман Володимирович, псевдонім «Кузьма» (1894–1940) — один із лідерів КПЗУ. З 1932 року мешкав у Москві. Заарештований 8 лютого 1933 року у справі УВО, засуджений на 5 років ув'язнення, після відбуття якого жив і працював у Москві. Повторно засуджений 1939 року за звинувачення в шпигунстві. Розстріляний у Москві в серпні 1940 року.

⁴ Стасюк Петро Іванович (1896–1937) — колишній член КПЗУ, учитель, кооператор. Заарештований у 1932 році, засуджений до 6 років ув'язнення. Наступного року вдруге засуджений до 10 років ув'язнення. Розстріляний у листопаді 1937 році в урочищі Сандармох у Карелії в групі соловецьких в'язнів.

ПРОМОВА

Івана Микитенка на похороні Миколи Хвильового

14 травня 1933 р.

НАША ВІДПОВІДЬ — СМІЛИВІШЕ ЙТИ ВПЕРЕД

ПРОМОВА ТОВ. І. МИКИТЕНКА

До вчорашнього дня був з нами, жив і працював член комуністичної партії більшовиків, видатний радянський письменник, співредактор наших літературних журналів і член Всеукраїнського і Всесоюзного Оргкомітету письменників Микола Григорович Хвильовий. Він дав молодій літературі Радянської України й цілого Союзу чимало прекрасних художніх творів, що з'явилися не лише українською мовою, а й мовами братніх республік народів СРСР та перекладались на мови західноєвропейські.

У цих творах він відбивав героїку громадянської війни, відтворював образи революціонерів, овіяних духмяною романтикою.

З ім'ям Миколи Хвильового зв'язана ціла течія в українській радянській літературі, течія романтична, якої він був основоположником і запальним пропагандистом. Ще недавно він повідомляв читачів через комсомольську пресу про те, що працює зараз коло нового роману з життя комсомолу. Ще вчора він розмовляв з своїми друзями, а сьогодні — ми стоїмо перед його прахом. Микола Хвильовий раптом вирішив кінчити свою літературну й громадсько-політичну діяльність важкою олив'яною крапкою.

Цей непотрібно-трагічний, безглуздий розрахунок Хвильового з своїм життям повис над нами саме тоді, коли робітнича кляса, колгоспне селянство й радянська інтелігенція Союзу за проводом партії здобувають нові вирішальні перемоги на своїх ділянках соціалістичного будівництва; розрахунок письменника Хвильового з своїм життям повис над нами саме тоді, коли вся літературна громадськість інтенсивно працює коло нових художніх полотнищ, коли ми готуємось до всеукраїнського й всесоюзного з'їзду письменників,

на якому сотні кращих представників літератури Радянського Союзу мають підсумувати свою успішну роботу у виконанні історичної ухвали ЦК ВКП(б) з 23 квітня¹. Тяжко говорити над цією домовиною. Після того, як смерть сказала своє останнє слово, всі інші слова здаються зайвими, бо вони нічого не можуть допомогти, вони безсилі поправити те, що сталося. Ще тяжче говорити про цей безглуздий вихід, який обрав для себе Микола Хвильовий, нам, однопартійцям Хвильового, бо ж нашу свідомість цієї хвилини крає гострий біль важкої втрати, жаль за товаришем і одночасно — осуд цього кінця, що не має нічого спільного із званням члена комуністичної партії. Та хоч як важко, але ми повинні сказати кілька слів над цією свіжою могилою.

Ці слова потрібні не лише для того, щоб висловити наш жаль, скласти нашу останню шану, на яку заслугував Микола Хвильовий, що вніс значні скарги в радянську літературу; ці слова потрібні нам одночасно й для того, щоб одверто й прямо, по-більшовицькому заявити про наше ставлення до цього безглузлого вчинку, до тієї крапки, яку Хвильовий поставив між собою і нами.

Так, Микола Хвильовий ні з якого погляду не мав права вчинити те, що він учинив.

Ми знаємо, що свій літературний шлях Микола Хвильовий пройшов не без вагань. На цьому шляху він робив значні політичні помилки, що перетворилися були на систему шкідливих, ворожих партії поглядів на шляхи розвитку української радянської культури й літератури. Ці погляди стали потім зброєю проти партії і з цієї націоналістичної зброї три роки користувалася разом із Хвильовим певна група українських письменників, організована Миколою Хвильовим у ВАПЛІТЕ.

Партія розбила й знищила цю зброю. Хвильовий зрікся своїх помилок, взяв участь у ліквідації ВАПЛІТЕ і вступив до лав пролетарських письменників.

Ми знаємо також і те, що повернений дбайливою, уважною рукою партії на правдиві, партійні позиції, Микола Хвильовий, намагаючись перебороти й виправити свої помилки, всі подальші роки своєї діяльності зустрічав постійну під-

¹ Ідеться про постанову.

тримку й увагу від партії, від робітничої класи. Ми знаємо, як піклувалася наша партія дальшим розвитком літературної творчості письменника Хвильового, якого вона завжди високо цінувала і якому завжди допомагала виплутатись із тенет старих помилок і старого оточення й піти вперед шляхом комуністичного розвитку.

Вказівки Л. М. Кагановича про дбайливе ставлення до тов. Хвильового, талант якого т. Каганович завжди цінував; вказівки т. С. В. Косіора на XI з'їзді КП(б)У; вказівки й допомога т. П. П. Постишева нав'язати зв'язки з пролетарями харківських велетнів; нарешті висунення Хвильового Центральним комітетом партії на керівну роботу в Оргкомітеті та в редакції наших друкованих органів після ухвали ЦК ВКП(б) — все це факти, що яскраво свідчать про створення всіх умов для продуктивної творчої праці: партія найширше забезпечила їх не лише Хвильовому, а всім нашим літературним кадрам.

Адже радянська література на цьому етапі переможного будівництва соціалізму розквітає, як ніколи. Раз-у-раз з'являються нові й нові художні твори, що підносяться щоразу на вищий ідейний і художній рівень. Радянська література стала найзначнішою в світі літературою. Наснажена ідеями Маркса і Енгельса, Леніна, перейнята великим історичним патосом будівництва соціалізму, запліднена добре робітничою героїкою і ентузіазмом, наша література, наше мистецтво приваблюють до себе найкращі інтелектуальні й мистецькі сили цілого світу.

Зокрема українська радянська література за проводом партії збагатилася за останній рік цілою низкою нових видатних творів, що є відповідь на історичну ухвалу ЦК ВКП(б) з 23 квітня. Цей великий розвиток нашої літератури й мистецтва відбувається в обстановці класової боротьби, що точиться ще в країні, де ліквідовано куркульню як класу, але ще не добито остаточно контрреволюційну куркульсько-петлюрівську наволоку, буржуазні рештки та їхніх агентів, що діють хитро й підступно.

Цього не міг не знати, не бачити, не почувати член партії Хвильовий. Наша дійсність прекрасна, але складна й бурхлива. В ній треба міцно тримати стерно комуністичного, пролетарського прямування, щоб не збитись із шляху, щоб не

заплутатись і не стати в тупець перед якимсь питанням. Але Хвильовому забракло революційного гарту: минулі помилки цілий час тяжіли над ним, рецидиви ідеалістичних помилок ослабили волю радянського письменника, комуніста. Коли у Миколи Хвильового могло виникнути якесь ускладнення чи якесь питання творчого чи політичного порядку, то розв'язати це питання, з'ясувати його Хвильовому, як і кожному членові партії, як і кожному радянському письменникові завжди допомогла б партія. Та заплутавшись, він не повертається до партії, втрачає мужність, заходить у глухий кут індивідуалізму, з якого вирішує знайти «вихід» у небуття. Такий є сумний і безглуздий підсумок багатьох помилок і плутанини Хвильового.

Пролетарська і вся радянська літературна громадськість, яка чесно й віддано йде за партією, яка разом з робітничою партією і колгоспним селянством будує новий світ, творить велике соціалістичне мистецтво, не може не ставитись з осудом до вчинку Миколи Хвильового.

Ми ставимось з осудом до цієї смерті тому, що в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина — на обліку, тим паче член партії. Тим то наша відповідь на недоречно трагічний постріл Хвильового і на спробу клясового ворога використати цей постріл проти нас, — наша відповідь буде одна: ще міцніше злутувати лави пролетарських і всіх радянських письменників навколо партії та її ленінського Центрального комітету на чолі з проводирем партії тов. Сталіним, ще інтенсивніше взятися до великої творчої роботи.

Ще бадьоріше, упевненіше й сміливіше йти під прапором партії вперед, ще ширше й повніше жити великим творчим життям нашої соціалістичної батьківщини.

Друкується за:

Літературна газета. — 1933. — 27 травня. — № 10.

ПРОМОВА

Івана Кириленка на похороні Миколи Хвильового

14 травня 1933 р.

ОСТАННЯ НАЙПРИКРІША ПОМИЛКА

ПРОМОВА тов. І. КИРИЛЕНКА

Сьогодні ми виряджаємо в останню дорогу Миколу Григоровича Хвильового, члена Президії Всесоюзного і Всеукраїнського Оргкомітетів, одного з найвидатніших українських письменників.

Він прийшов у літературу безпосередньо з фронтів громадянської війни, з лав Червоної армії, де він активно і самовіддано боровся за владу рад. М'ятежний комунар, командир червоного партизанського загону — Микола Хвильовий вперше виступив як революційний поет ще 1917 року. Пізніше, аж до нашої перемоги на воєнних фронтах, він вдало поєднував рушницю бійця і гостре перо художника. Його вірші, частівки, складені під акомпаньямент кулеметної тріскотняви, падали клясовою ненавистю до ворогів трудящегося народу, закликали до перемоги бійців славетної Червоної армії.

В молоду радянську літературу Микола Григорович Хвильовий вніс романтику революції, він з великою художньою майстерністю відтворював буряні, запашні сторінки героїчної боротьби за владу рад, боротьби, що її провадили робітники й селянська біднота під проводом комуністичної партії.

Такі його твори, як «Життя», «Солонський яр», а особливо «Кіт у чоботях» стали відомими не лише читачам Радянської України й цілого СРСР, а й нашим братам по класовій боротьбі далеко за межами нашої соціалістичної батьківщини. Більшість його творів цього періоду перекладено не лише на мови народів СРСР, але й на мови чужоземні. Отже, зрозуміло, якої великої втрати зазнає сьогодні наша радянська література, виряджаючи Миколу Хвильового в останню путь. Проте, ми не можемо погодитись із буржуазним прислів'ям, що «про мертвих або нічого не говорять, або говорять лише хороше».

Ми повинні об'єктивно, правдиво оцінити політичний і творчий шлях Миколи Григоровича, щоб запобігти спроб невірних тлумачень, щоб правильно орієнтувати молоді когорти пролетарських письменників, що йдуть з заводів, шахт, від колгоспних ланів під проводом партії творити велике більшовицьке мистецтво...

Товариші! Перед нами домовина з прахом члена комуністичної партії, видатного радянського письменника, товариша Миколи Хвильового. Коли дивитися на неї, стає боляче і дивно: як сталося, що людина, яка так зневажала смерть на фронтах громадянської війни... віддала себе в холодні неблаганні обійми смерті.

Яким безглуздом, недоречним дисонансом пролунав постріл Миколи Хвильового саме тепер, коли під проводом партії переможно будується соціалістичне суспільство, коли, на основі ленінської національної політики, до творення соціалістичної культури, літератури, мистецтва — стали мільйони ентузіастів-будівників соціалізму всіх націй великого СРСР, коли кожний день, кожна година нашої боротьби наближає нас до перемоги соціалізму на цілому світі.

Ми засуджуємо самогубство як вияв легкодухости, зневіри, як брак належного класового гарту. Особливо тяжко, коли член партії, письменник, оточений увагою і любов'ю цілої пролетарської суспільности, вдається до такого способу звести рахунки з життям.

Микола Григорович Хвильовий має багато помилок. Його шлях не завжди був шляхом цілого літературного радянського фронту, його ідеалістично-творча стежка інколи заводила його на манівці, ставила його проти могутнього потоку української радянської і пролетарської літератури. Зокрема в перший період НЕПу під тиском дрібної буржуазії, що активізувалася, Микола Хвильовий з групою своїх однодумців, об'єднаних у ВАПЛІТЕ, стали речниками української націоналістичної буржуазії в літературі. У період 1925–27 року своєю художньою і публіцистичною працею Микола Хвильовий проповідував український націоналізм, зафарблений троцькізмом. На зміну романтиці громадянської війни, що характеризувала перший період його творчости, у творах Хвильового значне місце посіла націоналістична романтика, що явилася наслід-

ком ідеалістичного світогляду небіжчика. Пригадую, у своїх творах того періоду він оспівував «загірну комуну» і недобачав, як пролетаріят та незаможне селянство під проводом партії успішно будували конкретний соціалізм, на конкретній землі.

Пізніше, під впливом партійної критики та цілої пролетарської суспільності Микола Григорович Хвильовий визнав свої помилки, гостро засудив їх і, вступивши в лави пролетарської літературної організації, сам гостро боровся проти своїх помилок. Комуністична партія всіляко допомагала видатному письменникові перебороти рештки ідеалізму, вона, партія, уважно і дбайливо ставилася до Миколи Григоровича, даючи гостру відсіч лівакам і вульгаризаторам від критики, які намагалися до речі й не до речі нагадувати засуджені від самого Хвильового його колишні помилки.

Нарешті, після постанови ЦК ВКП(б) з 23.IV.1933 р. партія висловила Миколі Григоровичу найвищу довіру, поставивши його серед керівників Всесоюзного і Всеукраїнського Оргкомітетів радянських письменників.

Останні роки Микола Григорович не був дуже продуктивним, але його твори, як завжди, стояли на високому художньому рівні. Зокрема слід згадати такі його речі, як «Майбутні шахтарі», «З лябораторії», «Бригадир шостої», в яких небіжчик уперто й усебічно переборював рецидиви своїх старих збочень. Вся радянська літературна громадськість раділа за Миколу Григоровича і з надією чекала його дальшої творчої роботи. Але. Пролунав постріл — несподіваний, недоречний, безглуздий. І от сьогодні ми прощаємося з Хвильовим, що пішов від нас назавжди. Невимовний жаль за товаришем не може кинути нас у розпач. Ми будемо далі єдиним фронтом радянської літератури, під проводом комуністичної партії, боротися за велике більшовицьке мистецтво.

Миколо Григоровичу! Вчорашній постріл твій є найтяжча, найболючіша для нас твоя помилка.

Хай же буде легкою тобі наша більшовицька земля, на якій ти жив, боровся, помилявся — і нарешті зробив останню найприкрішу помилку, якої, на жаль, не можна виправити.

Друкується за:

Літературна газета. — 1933. — 27 травня. — № 10.

ПРОМОВА

Петра Панча на похороні Миколи Хвильового

14 травня 1933 р.

ВІД ТЕБЕ ЧЕКАЛИ НА ДОПОМОГУ В БОРОТЬБІ ЗА НОВЕ ЖИТТЯ...

ПРОМОВА тов. П. ПАНЧА

Смерть. Незрозуміла, непоправима смерть.

Я не знаю, товариші, якими словами, та чи й є такі слова, якими б можна було висловити той сум, тую тугу, що гризе наші серця. Бо ж у труні лежить наш друг, наш краший письменник — м'ятежний Микола Григорович Хвильовий.

Ще так недавно ми з ним їздили на колгоспні лани, допомагали художнім словом колгоспникам осилити першу більшовицьку весну другої п'ятирічки. Внаслідок поїздки Микола Хвильовий дав низку художніх нарисів.

Вчитайтесь, товариші, в ці нариси, і ви побачите, як Хвильовий радів, що на колгоспних ланах зростає, виконується нова людина-більшовик. Він бачив на власні очі, як щиро й завзято борються ці люди, будуючи нове, соціалістичне життя, і Микола Григорович, прозираючи в майбутнє, щиро радів разом з ними, разом з колгоспниками, разом зі всіма, хто розуміє значення цієї весни для соціалістичного будівництва.

Це було на початку весни, коли в землю кидали перше зерно. А зараз ми вже маємо відомості, що колгоспники, з якими в унісон билось серце Хвильового, не тільки виконали свій обов'язок, а й перевиконали, засіявши лани на 105—106 відсотків, і в цей час гаряче серце Хвильового перестає битися.

Смерть. Незрозуміла смерть.

Якби ти знав, якби ти подумав, Миколо Григоровичу, над тим, яким диким дисонансом пролунає твій постріл над колгоспними ланами, над фабриками й заводами, може б твоя рука спинилася на півдорозі? Від тебе чекали на допомогу в боротьбі за нове життя, бо сила твого таланту, твій вогонь могли рушити гори, вести легіони, запалювати справжнім ентузіазмом і нас, твоїх друзів, і твоїх читачів.

Якби ти знав, якби ти подумав, що за декілька день на тебе чекають робітники Краммашбуду, щоб разом відсвяткувати пуск заводу і похвалитися, які велетні може будувати радянська держава, наш робітник і інженер? Ти б, може, не доніс бравнінга до скроні.

Що ж ми тепер скажемо їм, робітникам і колгоспникам? Чим і як пояснимо і виправдаємо твій постріл не на ворогів соціалізму, а собі в голову, і в наші серця?

Цей незрозумілий постріл, що луною відіб'ється далеко, далеко, поза межами «Слова», стільки суму завдасть твоїм друзям і стільки дикої радості твоїм і нашим ворогам? Якби ти знав...

Талант Хвильового незвичайний. Ми, радянські революційні письменники другого призову, майже всі вийшли в далеку незнану літературну путь під знаком невгмонного, запального й романтичного Хвильового, і цим пострілом зроблено пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному буде не під силу. Хвильовий був неповторний. Він щодень, щогодину був новим і формою і змістом, і це часто призводило його до помилок, іноді і досить болючих, а найболючіша помилка, це помилка остання, що вирвала його з наших лав.

Один хтось заступити Хвильового не зможе. Нам треба всім напружити і подвоїти сили на створення радянської революційної і пролетарської літератури, якістю достойної прагнень небіжчика.

В перших лавах, товариші, упав боєць! Але час не жде. Перед нами ще довга путь. Щільніше ж змикаймо ряди і вперед! А вам, товаришу Хвильовий, любий, дорогий, м'ятежний Колю — вічний спокій і вічна пам'ять у наших серцях.

Друкується за:

Літературна газета. — 1933. — 27 травня. — № 10.

З ВИСТУПУ

Олександра Безименського на творчому вечорі в Харкові

17 травня 1933 р.

ЩЕ ЗАПЕКЛІШЕ БОРОТИСЯ З ВПЛИВАМИ КЛАСОВОГО ВОРОГА

ПРОМОВА тов. БЕЗИМЕНСЬКОГО

Ми, письменники РСФРР, відчуваємо відсутність Хвильового як болючу втрату для всієї літератури Радянського Союзу. Ми добре знаємо його шлях, його шукання, його творчість. Ми піднімаємо на щит все те з його шляху шукань і творчості, що робило його бійцем у лавах комуністичної партії, — і ми суворо засуджуємо його кінець.

Наші голови, нехай і схилені над домовиною — це голови більшовиків, що вміють добре розуміти і бачити. Наше серце, нехай і збурене болем, — сильне почуттями, загартованими у вогні будівництва і нечуваної класової боротьби.

Наші очі — зрячі очі. Наші почуття — зрячі почуття. Ми, більшовики, як ніхто володіємо всією повнотою людських почуттів, ми, як ніхто, уміємо любити, тужити, ненавидіти, відчувати світ і людей, радіти з перемог класи, з праці товариша, з пошмішки сонця і тремтіння зелені. І ці почуття — почуття зрячі.

Кожний нюанс більшовицьких почуттів — це сила, що стверджує перемогу нового над старим, пролетаря над його визискувачем, колгоспника над куркулем, комунізму — над капіталізмом. Ці почуття цілеспрямовані, загострені, вони потужні в найменшому їх вияві...

Але є почуття сліпі. Це старий світ створив їх, вирощує їх. Вони пробуджують у людині все те темне і страшне, що тягне її назад, роблять її рабом рабського життя, зв'язують крила її натури, злет думки, розмах відчужень.

В багатьох з нас відбувається боротьба почуттів зрячих і почуттів сліпих. І буває так, що почуття сліпі накидаються на зрячі і виколують їм очі.

Ось перед нами їхня сутичка в талановитому, визначному письменникові Хвильовому. Він не раз святкував у собі перемогу більшовицького розуму і зрячих почуттів над розумом старого і почуттями сліпими. І ми раділи разом з ним.

Одначе не все було успішне в його боротьбі.

Сліпі, дикі почуття непереборені до краю, породжені клясовим ворогом, хвилевим сильним нападом спричинили катастрофу. Це вони і все, що їх народжує, на мить перемогли нашого письменника. Старий світ убив Хвильового — хто цього не розуміє, той або ідіот, або ворог. З цієї смерти ми зробимо висновок про конечність ще гострішої, ще непримиреннішої боротьби з клясовим ворогом і його впливами, що виявляються і в нашому письменницькому колі.

Не перемогти старому ні Хвильового, ні нас. Кожний рядок Хвильового, що написаний в ім'я більшовиків, — осяйний символ конечної нашої перемоги над силами ворога і його почуттями. Це перемога неминуча.

Ми, більшовики, чесні і прямі до кінця. Смерть Хвильового — іспит для його близьких друзів, іспит, що не терпить оговорок. Той не друг, а ворог Хвильового, хто в силу будь-яких міркувань шукатиме виправдання його кінцеві, потураючи силі сліпих почуттів і впливам клясового ворога. Тільки той є справжній друг письменника, хто, сумуючи з приводу його смерти, всією силою розуму і зрчих почуттів, всією ненавистю до капіталізму, всією любов'ю до соціалістичного сьогодні і комуністичного завтра буде громити старий світ з його розумом і почуттям, громити і в житті, і в Хвильовому, і в собі. І це буде найвищою шанобою нашому письменникові і найкращою реалізацією обов'язку бійців п'ятирічки.

Таким другом є робітники, колгоспники і радянська інтелігенція Союзу Соціалістичних Республік, — ми, письменники, в тому числі.

Схиливши голови і з болем у серці стоїмо ми перед могилою Хвильового.

Але яскравіше за всякі сонця горітимуть зорі на наших буденівках, грандіозніше за будь-які спалахи вируватиме радість у наших серцях у дні впертої, тяжкої та блискучої повсякденної боротьби за перемогу соціалізму, його розуму і його почуттів.

Поруч з вами, разом з вами, товариші, провадитимуть цю боротьбу письменники радянської країни.

Друкується за:

Літературна газета. — 1933. — 27 травня. — № 10.

З ПОВІДОМЛЕННЯ
агента «Стріла»

3 липня 1940 р.

2 <отдел>

<Источник> СТРЕЛА

«3» июля -<19>40 <г.>

<Принял> НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УГБ НКВД СПИВАК

ДОВЖЕНКО Александра Петровича я знаю с 1923–24 г. г., начиная с совместной работы в газете «ВІСТІ» и литературной организации «ГАРТ».

С выездом его в связи с началом работы в кинематографии в Одессу и Киев наше знакомство исчерпывалось редкими, эпизодическими встречами во время их приезда в Харьков. С переездом его в Москву знакомство почти оборвалось и возобновилось после его начала работ на Киевской кинофабрике и переезда в Киев.

Между нами всегда на протяжении этих лет существовало обоюдное чувство симпатии, установившееся после совместной работы и на основании единства вкусов в области искусства. Однако, близкой закадычной дружбы между нами не было. ДОВЖЕНКО не искал особой близости и за все время нашего знакомства, например, у меня дома никогда не был...

В 1923–24 г. г., когда я познакомился с ДОВЖЕНКО, он был очень близок к БЛАКИТНОМУ (ЭЛЛАНСКОМУ), редактору «ВІСТЕЙ», бывшему лидеру боротьбистов. Мне кажется, что в те времена он был близок и с другими бывшими боротьбистами из круга БЛАКИТНОГО: ШУМСКИМ, ГРИНЬКО, МАКСИМОВИЧЕМ, ЯЛОВЫМ и другими. Степени этой близости и характера ее я не знаю. Самое лучшее отношение, но без бытовой дружбы, было в то время у ДОВЖЕНКО к ХВЫЛЕВОМУ, которого ДОВЖЕНКО считал лучшим мастером в литературе, взгляды которого в вопросах искусства разделял. Степени их политической близости в то время я не знаю. Тогда же началась дружба ДОВЖЕНКО с БАЖАНОМ и ЯНОВСКИМ. В «ГАРТЕ» ДОВЖЕНКО занимал крайнюю «левую» позицию, почти примыкая к футуристам, но с груп-

пой футуристов, возглавляемых СЕНЧЕНКО, был всегда в самой яркой вражде.

ДОВЖЕНКО вошел и в организацию «ВАПЛИТЕ», однако, в жизни ее участия не принимал, живя в это время не в Харькове, а в Одессе. Позже, к концу существования «ВАПЛИТЕ», ДОВЖЕНКО пребывал в группе оппозиции к «ВАПЛИТЕ» и даже внутри «ВАПЛИТЕ» выступал против ее руководства, за что подвергался нападкам «ваплитовцев» с обвинениями в «зрадничестве». Разрыв с «ВАПЛИТЕ» и группой ХВЫЛЕВОГО окончательно определился после постановки ДОВЖЕНКО картины «ЗВЕНИГОРА», где ДОВЖЕНКО высмеивал украинский национализм и националистов. «ВАПЛИТОВЦЫ» поговаривали об «ориентации ДОВЖЕНКО на Москву», о том, что он «продался» и проч. ДОВЖЕНКО в ответ на это выступал и ругался, заявляя, что он действительно ориентируется на Москву как столицу мирового пролетариата и колыбель Октябрьской революции, и называл группу ХВЫЛЕВОГО «хуторянами» и «кооператорами». После чего о ДОВЖЕНКО стали говорить, что он «делает карьеру». Собственно, по существу истории с ДОВЖЕНКО, история с ДОВЖЕНКО и произвела фактически идейный раскол «ВАПЛИТЕ».

Собственно, с этого времени и началась моя большая близость с ДОВЖЕНКО и первые разговоры на политические темы, так как я был в группе, поддерживающей ДОВЖЕНКО и тоже отколовшейся от «ВАПЛИТЕ», и враждовавшей с ХВЫЛЕВЫМ.

В наших тогда разговорах ДОВЖЕНКО ярко и остро осуждал группу ХВЫЛЕВОГО (но не самого ХВЫЛЕВОГО, которого продолжал любить и считал жертвой влияния ДОСВИТНОГО и ЭПИКА. То же он думал и о КУЛИШЕ), он в этих разговорах громил и высмеивал националистов. И когда в то время из отколовшихся «ваплитовцев» создавалась в противовес хвильевистскому «Политфронту» футуристическая «Группа А», то ДОВЖЕНКО вошел в нее как один из фундаторов (вместе с ИОГАНСЕНОМ, КО<ВАЛ>ЕВЫМ¹ и СЛИСАРЕНКО), но

¹ Ковалів Левко Борисович (1894–1937) — політичний і державний діяч, член УЦР, один із лідерів боротьбистів. У 1919 році вів переговори з ке-

никакого участия в этой группе (в ней был и я) не принимал ни разу, даже не присутствовал на ее собраниях, выехал из Харькова совсем.

На несколько лет он подался исключительно работе в кино и, позже, переехал в Москву, почти совершенно уйдя от всякого участия в жизни украинских культурных кругов...

Снова я увиделся с ДОВЖЕНКО после довольно длительного перерыва, в ночь после самоубийства ХВЫЛЕВОГО 13 мая 1932 года. ДОВЖЕНКО не то случайно, не то специально приехал в Харьков. Он вошел в комнату, где лежал в гробу ХВЫЛЕВОЙ, было поздно и людей присутствовало немного, подошел прямо к гробу, ни на кого не смотря, взял голову обеими руками, нагнулся, поцеловал заклеенную рану, повернулся и вышел.

Вслед за ним вышли ИОГАНСЕН, СЛИСАРЕНКО и я. Вчетвером мы отправились бродить в парк. ДОВЖЕНКО все время молчал. ИОГАНСЕН на память прочитал ему посмертное письмо ХВЫЛЕВОГО, которое тот оставил на столе перед собой в момент выстрела, которое успели прочесть только несколько человек, прибежавшие первыми оказать помощь, и которое потом куда-то сразу исчезло. Я не помню точно содержание письма, в нем ХВЫЛЕВОЙ писал, что причина его самоубийства «арест ЯЛОВОГО», который он расценивал как «расстрел нашей генерации», и заявил, что он ничего не понимает, так как «мы были честными коммунистами». ИОГАНСЕН на память процитировал письмо совершенно точно. ДОВЖЕНКО встрепенулся и попросил еще раз прочесть. ИОГАНСЕН повторил и добавил: «Мы должны это

рівниками Комінтерну про визнання боротьбистів єдиною комуністичною організацією в Україні. У грудні 1919 року Ковалів підписав угоду про співпрацю з КП(б)У, але в березні 1920 року виступив проти злиття боротьбистів із більшовиками. 3 лютого 1921 року — заступник наркома закордонних справ УСРР, у березні того року був обраний членом ВУЦВК. У листопаді 1921 року вийшов із лав КП(б)У. Займався науковою роботою в галузі фототехнічних процесів і технікою кольорової фотографії. У середині 1920-х років повернувся у Харків, очолив українську філію товариства «Радіопередача». На початку 1930-х років вступив до аспірантури Науково-дослідного фізико-хімічного інституту ім. Л. Я. Карпова в Москві, згодом працював тут. Заарештований у 1934 році, розстріляний у 1937 році.

письмо запомнить на всю жизнь». ДОВЖЕНКО ничего не ответил и продолжал угрюмо молчать¹.

После этого я его не видел опять несколько лет, если не считать мимолетных встреч на улице или в театре...

Принял:

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УГБ НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ

<nidnuc>

/СПИВАК/

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 299-301.
Машинопис. Копія.

¹ Увесь цей абзац позначений червоним олівцем.

ПОСТАНОВА
про залишення для подальшого зберігання
справи-формуляра Миколи Хвилього

3 лютого 1947 р.

Приложение № 1
Совершенно секретно
«Утверждаю»
начальник отдела «А» МГБ УССР
Подполковник Подобедов
Справка
1947 г. февраля 3 дня

В соответствии с приказом НКГБ СССР № 65 — 1944 года, архивное дело-формуляр № 10990 в «1» томах просмотрено и оставлено для дальнейшего хранения в архиве под №___ по окраске учета национал-шовинист

Проходящие по делу лица:

Фамилия, имя, отчество, год и место рождения

Хвильовой Николай Григорьевич, 1892 г.р., урож. г. Ахтырки Харьковской обл.

Последнее место работы, занимаемая должность и домашний адрес (при окончании разработки)

Работал писателем в «ВАПЛИТЕ», проживал в доме «Слово», по ул. Красного писателя.

№№ томов и стран. дел

ПРИМЕЧАНИЕ

Являлся лидером «ВАПЛИТЕ», автор к-р. произведений «Валь<д>ш<н>епы», «Я», «Комсомолка» и другие. Партией осужден за национал-шовинистический уклон.

Начальник 5 отделения Отдела «А» МГБ УССР:

Оперуполномоченный

Подполковник /подпись/ Кудрявцев

Отдел В» лейтенант /подпись/ Косарев

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 109.
Машинопис. Копія.

ВИСНОВОК
про зняття Миколи Хвильового
з оперативно-довідкового обліку й закриття справи-формуляра

13 квітня 1955 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Совершенно секретно

Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров УССР

<...> _____ (Мороз)

апреля 1955 г.

З А К Л Ю Ч Е Н И Е

(о снятии с оперативно-справочного учета и о закрытии дела)

1955 г., «13» апреля

гор. Киев

Я, старший уполномоченный «1» отделения «7» отдела «4» Управления Комитета госбезопасности при Совете Министров УССР *майор Булыгин*, рассмотрев, в соответствии с приказом № 00511 от 12 VIII—1954 г. КГБ при СМ СССР целесообразность дальнейшего хранения в архиве *дело формуляр № 8572 на Хвильового Николая Григорьевича, 1892 года рожд., уроженца м. Ахтырки, Сумской области, писателя. Проживавшего в гор. Харькове.*

У С Т А Н О В И Л:

Что *Хвильовой Н. Г.* на формулярный учет взят в 1930 году быв. ГПУ УССР в г. Харькове на основании агентурных и следственных материалов, свидетельствующих о том, что *Хвильовой Н. Г.* являлся украинским националистом, быв. лидер «ВАПЛИТЕ», автор антисоветских произведений «Вальтишны», «Я», «Комсомолка» и друг., за что был осужденный. Проходил по показаниям осужденных участников «СВУ», «УНЦ» и «УВО», как враждебно настроенный к совласти, использующий литературный фронт для идеологически антисоветской националистической пропаганды.

В мае 1933 году Хвелевой Н. Г. покончил жизнь самоубийством. Дело сдано в архив.

По учетам 1с/отдела МВД УССР, кроме как по данному делу, Хвелевой Н. Г. — не проходит.

Архивное дело формуляр 12272

пересмотрено в соответствии с приказом

№ для дальнейшего хранения

в агентурном фонде как имеющее историческое значение

П О Л А Г А Л Б Ы:

Архивное дело формуляр № 8572 (регистрационный номер № _____) на Хвелевого Николая Григорьевича в связи с истечением сроков архивного хранения после смерти его (застрелился в 1933 г.) и как не представляющее оперативной и исторической ценности уничтожить со снятием проходящего по делу с оперативно-справочного учета.

*ст. оперуполн. «1» отделения «1» отдела
«4» Управления КГБ при СМ УССР майор
Підпис (Булыгин)*

Ст. группы полковник

СОГЛАСНЫ: _____ (Чернов)

Начальник «4» Управления КГБ при СМ УССР
Подполковник (Крикун)

Справка

*В 1977 г. пересмотрено и оставлено на хранении в «подсоб-
н<ом> фонде» ДООУ.*

Основ.: д. № 39, л. 89.

Инспектор 10 отдела

КГБ при СМ УССР підпис (Ляшинская)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-183. — Арк. 141-141 зв.
Бланк. Заповнений від руки.

СПОГАДИ ОЛЕКСИ КОБЦЯ¹

1979–1980 рр.

З вістками про літературне життя в Харкові незмінно в'язалося в Києві ім'я Миколи Григоровича Хвильового.

Як водиться в таких випадках, говорилося про нього багато всячини. Насамперед — що це ніякий не українець, а трохи не зукраїнізований кон'юнктурник, що він і ніякий не Хвильовий, а справжнє прізвище його Фітільов; що він і мови української як слід ще не знає, бо вживає в своїх писаннях багато москалізмів; що він — активний більшовицький партизан — трохи не сам чекіст; що він, нарешті... незаконнонароджений син якогось зовсім неосвіченого росіянина й української вчительки — навіть до таких легенд, що скидалися швидше на плітки базарних перекупок, доходило в київському літературному середовищі.

Та це й не дивно. Коли на творчому, а особливо літературному виднокрузі з'являється небуденної яскравості зірка, навколо появи її завжди починають вирувати всякі, навіть найнеможливіші, погослови. Така вже людська вдача. І то, здається, не тільки українська вдача.

А що Микола Хвильовий уже з перших кроків появи своєї на літературному полі показав себе справді постаттю небуденною, свідчили вже його сміливі, гострі і талановиті твори.

В той час у Києві знали вже, здається, його «Кота в чоботях», його «Редактора Карка», його «Санаторійну зону», а може вже й «Сині етюди» і ще дещо. Всього не пригадаєш.

Одно тільки певне: вже ці перші ластівки з ранньої творчості Миколи Хвильового беззаперечно свідчили про високу обдарованість автора їх, про глибочінь його мислення, про гостроту сприймання сучасної розхристаної радянської дійс-

¹ Олекса Кобець (справжнє прізвище Варавва Олексій Петрович) (1889–1967) — поет, прозаїк. Першу книжку поезій видав у 1913 році. Під час Першої світової війни потрапив в австрійський полон, вів активну громадсько-політичну роботу серед полонених українців. У 1917 році повернувся в Україну. У 1922–1927 роках редагував журнал «Нова громада». З 1925 року жив у Харкові, писав поетичні й прозові твори, перекладав твори зарубіжних авторів. У 1931 році видав «Записки полоненого». У 1944 році виїхав до Німеччини, у 1950 році — до США.

ности і — головне — про майже одчайдушну сміливість його в зображенні тодішньої «революційної» тієї дійсності саме на Україні. І саме з погляду українського.

Все це примусило киян відразу насторожитись і, поміняючи всякі плітки, ставитись до Миколи Хвильового з належною увагою і повагою.

І коли одного холодного (здається, осіннього) дня в Києві почули, що група українських письменників із Харкова має відвідати Київ і виступити прилюдно з читанням своїх творів і що між гостями буде й Микола Хвильовий, ця звістка блискучо розлетілась по високошкільних аудиторіях, по закладах, по студентських гуртожитках та інших закамарках, де мешкала вбога на земні блага, а багата духом українська молодь....

* * *

Велика заля, ложі й усі яруси театру на Фундуклеївській уже заздалегідь, може за годину перед початком літературного вечора, були до берегів переповнені. По самі вінця. Публіка була найрізноманітніша, особливо щодо одягу, але переважала молодь і то, безперечно, високошкільна та середньошкільна молодь. Шапки, теплі бурнусики, незграбні чоботи (більше онуч — аби ногам тепліше) переважали. В театрі не палили, бо Київ ще переживав затяжну паливну кризу. Проте юну масу публіки гріла її власна молода кров. Театр гудів перед початком, як розтривожений несподіванкою, працюватий, невгамований вулик. Нарешті — завіса впала. Слово розпорядника — мимо. Майже годинний виступ літературного критика з Харкова Коряка — мимо. Якась невиразна новелька чи Копиленка, чи ще когось — мимо.

Аж ось із-за лаштунків підійшла ближче до рампи невеличка і непоказна постать у сірій солдатській шинелі, з чорною кучмою буйного волосся на голові, з широкими, чорними бровами, що густими дугами сходились на перенісці, у військових черевиках із обмотками. Чоловік став, глянув на залу, злегенька привітно вклонився.

В душі глядачів урізалася та мить погляду його великих очей, щоб ніколи не згаснути в уяві тих, хто з ними раз зустрівся. Очі і брови. Дві незабутні, зворушливі деталі цієї сірої, як сіра була вся тодішня радянська дійсність, постаті в солдатській шинелі.

Розпорядник попередив, що товариш Микола Хвильовий прочитає свою новелю «Я».

Гомінка заля ще не заспокоїлась. Чути було часте кашляння, човгання стільців, подекуди ще незакінчені, притишені розмови.

Хвильовий почав читати. Почав звичайним собі людським голосом, у якому спершу не чулось нічого особливого, але слово за словом, кидане ним перед тисячну масу ще не зовсім заспокоєних слухачів починало викликати все більшу й більшу увагу. Навіть напруження. Навіть перенапруження.

Голос читця, що відразу здався трохи загострим, з якимись неблаганно-металевими нотками, поволі перетворювався в глибокі, задушевні звуки зворушливого грудного тембру, що мимохіть приковував справді всю увагу слухачів до дна.

Заля завмерла. Тиша — абсолютна.

Слово за словом, мазок за мазком — чистої, прекрасної української мови (часом починало виринати питання: чому такою чарівною мовою говориться про такі жахливі, нелюдські справи?). Хвильовий змальовував отруйну, задушливу атмосферу чекістських льохів, атмосферу безвиході, створеної, здавалося, сатанинською, якоюсь неблаганною, апокаліптичною силою...

Почувалося безпорадне, смертельним жахом стискуване борсання української душі, захопленої пасткою фатальної неминучості...

І те, що починало було забуватися під впливом вічно юного, вічно нового в житті людському, починало знову виринати в душах і уявах настороженої, завмерлої в увазі залі. Знову перед тремтливими душами тисяч людських істот виринали з кривавих підземель ЧеКи отруйні випари і примари неблаганної дійсності.

Були моменти, коли хотілося зірватися з місця, бігти геть, світ-за-очі, хотілося хлипнути чистого, неотруєного атмосферою чекістських катівень повітря, хотілося одчайдушно, істерично крикнути:

— Годі! Знаємо! Чули! Бачили!

— До-о-сить!.. А читець у сірій солдатській шинелі добирав свідомість слухачів...

...Ось що принесла і що несе в своїх закривавлених ідеологічних торбах дика комуністична сила...

...Я мушу вбити, ні, я навіть свідомо, власноручно вбиваю свою Матір, яка в муках дала мені побачити цей світ; я знищую те найдорожче, про найдорожчість чого ніколи, ніде, відколи світ стоїть, не виникало, здається, суперечок, — я мушу переступити через труп мною позбавленої життя Тієї, яка дала жити мені, переступити, щоб задовольнити й оправдати самим Люципером, здається, вимріяні й вигадані пекельні постулати перебудови світу... Боже! Боже! Та куди ж іти вже далі?!...

Такі міркування викликало слухання того, що читав Микола Хвильовий.

Поруч мене сиділи Григорій Косинка і Тодось Осьмачка. В хвилини душевного відпруження, в якісь ледь помітні павзи в діянні на свідомість слуханого я мимохіть зиркав на своїх сусідів, зиркав так, щоб вони того не помітили.

Завжди всміхнений, життєрадісний і непосидючий Косинка аж надто, як на мою думку, перенасичений тим, що зветься скепсисом щодо всякої чужої (не його) творчості (а була у нього така непогана риса у вдачі!), сидів, міцно стиснувши уста, на яких ні сліду не було його невгасимої усмішки, і, насупивши свої досить густі й виразні брови, чого з ним майже ніколи не траплялося, слухав усім єством. Очі його були прикуті до сірої постаті на кону так, що, здавалося, ніяка в світі сила не відірве їх від винуватця того глибокого душевного зворушення. А що діялося в тих очах!..

Осьмачка сидів так само, як прикований до місця — жоден нерв, здавалося, не ворухнеться в його високорослій, незграбній постаті — сидів із широко розкритим ротом, чого ніколи ніхто не помічав у нього раніш — аж нижня губа трохи, здавалося, одвисла від глибокого зворушення, від такої справді несподіванки...

А Хвильовий дочитував.

Ми звикли вже до того, що коли артист, чи співак, чи промовець закінчує на кону свій виступ, вибухає буря оплесків ще наприкінці його останньої фрази чи останнього звуку співу.

Хвильовий докінчив, скромно вклонився, повернувся й пішов за лаштунки. Заля якусь, трішечки довшу за звичайну мить, мовчала, мов приголомшена. І вже коли автор «Я» зник за лаштунками, несподівано вибухла шаленими оплесками, які не вгавали аж надто довго.

Хвильового викликали, гукали, просили.

Розпорядникові, що вийшов оголошувати наступний виступ, не давали говорити.

Осьмачка біля мене глибокодумно крякнув, а потім промовив: «умгу...». Що то мало значити — не знаю, але думаю, що багато всячини.

Косинка труснув кучмою молодого, неслухняного волосся і багатозначно сказав:

— Оце то колупнув... до самого дна...

Театр шалів від вигуків, від оплесків. Довелося оголосити перерву для заспокоєння. І відразу — гуртки й гуртки, жваві розмови, жвавий обмін думками про враження від пережитого. Молодь справді переживала прослухане, як не абияку подію.

Далі виступив Тичина. Дарма, що був він обвіяний чарамми глибоких симпатій за свої перші, справді неповторні поезії, дарма, що в той день виступ його відзначався якимось особливим піднесенням — він не деклямував у звичайному розумінні, а майже співав і таки часом співав свої, ретельно вишліфовані й високою поезією насичені слова-образи, його виступ вітали, але далеко було до того вітання, якого перед ним зазнав автор страшної новелі «Я».

Виступав іще Сергій Володимирович Пилипенко — організатор і вождь Всеукраїнської спілки селянських письменників Плуг — «папаша», як його довгі роки звали письменники. Він читав свої, завжди важкі кострубаті і... неталановиті байки. Виступав іще хтось із киян, а може, й харків'ян, але ті виступи не залишили вже ніякого сліду в душах і свідомості слухачів.

Заля до кінця того вечора переживала глибокі враження від прочитаного Хвильовим....

Друга моя близька зустріч з Миколою Григоровичем Хвильовим відбулася в Харкові десь узимку 1924 року.

Над долею журналу «Нова громада», якою я був найістотніше затурбований, нагромаджувались важкі хмари небезпеки. Уже кілька разів пропонувано мені переїхати з редакцією до Харкова, де, як відомо, був пильніший догляд і ширші можливості того догляду.

Знаючи, що такий переїзд буде початком кінця цього, з усякого погляду, симпатичного і чи не єдиного справжньо-

го українського органу громадської думки й бодай поверхово вільної, не за примусом твореної літератури, — органу, що чужом іще зберігся на тлі тодішніх умов життя, я всяко опирався переводові до Харкова, і в тій справі мене й було викликано до столиці УСРР.

Треба було мені побачитися з головою Всеукраїнської спілки селянських письменників Плуг — Сергієм Володимировичем Пилипенком. У Харкові була тоді жаклива житлова криза, і Пилипенко жив у готелі — в так званому «Селянсько-му будинку» на Павлівському майдані.

Не принесла мені нічого втішного та зустріч.

Насамперед, прийшовши просто з потяга десь уже по 9-й годині ранку, я застав «папашу» в його тісенькій кімнатці ще в ліжку. І чи тому, що поруч із ним, сором'язливо кутаючись у готельні ковдри, тулилась його дружина, чи тому, що напівперелякані, аж надто великі красиві, виразно-чорні очі пані Пилипенкової, якими вона крадькома зиркала на мене з-під ковдри, не втручаючись у нашу розмову, справили на мене гнітюче, глибоко співчутливе до неї враження, — зустріч і розмова з «папашею» залишила в мені глибокі сліди незадоволення.

Сергій Володимирович, не скидаючи своїх у золотій оправі окулярів навіть у ліжку, часто й глибокодумно плямкаючи губами, в розмові про напрямок журналу «Нова громада» відразу перейшов на повчально-менторський тон, виголошуючи — не просто висловлюючи, а саме виголошуючи свої думки, ніби глибокі власні переконання, і вже тим примусив мене відразу насторожитись.

Коротко: Пилипенко доводив мені (як українець — українцеві), що переживаємо, мовляв, такий час, коли на всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї і т. д. і т. д. Говорив те, що мені змалечку добре було відоме.

— Аж до «нехай живе вільна й незалежна!» — ось що сьогодні на часі. І це ви, як відповідальна людина в журналі, повинні собі з'ясувати. Але — одночасно: дзвонить у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача!

Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал.

І так далі. І так далі.

На мої невиразні заперечення, що багато хто собі в'язи скрутив уже на пропонованих тепер ним ідеях і постулятах, Сергій Володимирович глибокодумно зауважив:

— Кажу вам, що основний ворог наш — це куркуль, і якщо хочете послухатись моїх порад...

Чарівливі, глибоковразливі очі колишньої пані Голубовичевої, здавалось мені, говорили щось інше, щось застережливе, про щось ніби хотіли безмовно сигналізувати мені.

Вийшов я від всеукраїнського письменницького «папаші» з глибоким розчаруванням, і ще з глибшою впевненістю, що наговорив мені землячок Пилипенко дурниць, та з гарячим бажанням побачитися ще з кимось, щоб перевірити настановлення «папаші».

І, на мою велику втіху, того самого дня мені сказали, що мене дуже хоче бачити Хвильовий. Микола Григорович Хвильовий. Пообіцяли ввечері влаштувати зустріч.

Уже тією звісткою я був немало схвилований. І внаслідок довгих роздумувань вирішив — будь там що, нехай він і який комуніст (Пилипенко теж комуніст, хоч і з колишніх боротьбістів), але ж у нього гаряче б'ється справжнє українське серце, — поговорити з Хвильовим якнайвідвертіше.

Сталося так, що нас познайомили на вулиці. І здається, що то було на тому самому Павлівському майдані. Тільки вже не ранком, а ввечері, коли скупю годовані славетною харківською турчанкою¹ вуличні ліхтарі в присмеркових сутінках тримали вулиці самозваної столиці України в напівтьмі.

Ті, що познайомили мене з Хвильовим, відразу відійшли, і ми залишились на вулиці вдвох.

Харків вирував усіма живчиками свого індустріального, розбурханого першими днями НЕПу життя. Дзенькіт і брязкотіння авт, далекі відгомони голосів величезного залізничного вузла (100 потягів на добу в усіх напрямках) і рідкісні погуки велетнів-заводів — усе це зливалось над Павлівським майда-

¹ Так називали електричну турбіну, придбану Радянським Союзом в Туреччині.

ном — своєрідною западиною супроти недалекого Нагірного району — в якусь дивну какофонію, яка то тривожила, то прикро лоскотала нерви, то знову присипляла чуйність, але в усякому разі неспокійно діяла на нерви незвичного.

Я не був ще досить при звичаєний до такого вирування великоміського життя (у Києві — багато тихіше й затишніше), проте ту галасливу какофонію відчував тоді мало. Мене більше цікавили підсліпуваті харківські ліхтарі, що аж надто скупю ділилися світлом з тисячами пішоходців та автоїздців, оточені, як своєрідною авреолею, сірою мрякою важких випарів індустріального осередку.

Тоді, в ту хвилину найбільше цікавив мене Хвильовий.

Якимись дивними, підсвідомими шляхами я відчув швидко — і це сталося вже після першого дружнього стискання ним моєї руки — відчув у Миколі Григоровичеві того, кого справді можна назвати другом.

Він як ініціатор нашої тодішньої зустрічі, заговорив, розуміється, перший. Почав якимись звичайними, буденними запитаннями: як живеться, як працюється, як вам подобається Харків, але я всією істотою відчував, що це його найменше цікавить.

Ми пройшли повз «Селянський будинок», де на пішоходах не було майже нікого, пірнули в півтму завулку, що звертав у напрямі на далеку звідти Основу¹, а далі — далі я просто загубив свідомість напрямків і місць, де ми проходили. Спостерігав тільки — і то досить гостро, що весь час ми пильнуємо йти незалюдненими вулицями й завулками, тримаємось якось інстинктивно в тіні, далі від тьмавих ліхтарів, а при зустрічах із пішоходцями мимохіть обидва стишуємо мову...

Хвильовий скоро звернув розмову на Київ, на тамтешнє письменницьке середовище, на журнал «Нову громаду». І тут я відчув, що саме це, саме доля журналу, його напрямок, умови праці в ньому і перспективи дальшого існування і було метою його зустрічі зо мною.

В тоні голосу Хвильового, яким він розмовляв зі мною, в коротких небагатомовних і, видно, глибоко зважуваних і продумуваних запитаннях і відповідях його я відчув, що маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка.

¹ Основа — історичний район Харкова, розташований у південній частині міста.

Моя настороженість до Хвильового як до комуніста зникла вже з перших сердечних запитів його про умови літературної праці українських майстрів слова в Києві. І водночас глибоко відчув, що і його настороженість до мене — і як до людини непартійної, і як до людини досі йому незнайомої (хоч і чув він, безперечно, про мене, як чув — розуміється, безмежно більше — про нього я), — його настороженість також безвісти розтанула в цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї — столиці...

Коли на дуже делікатно висловлене запитання Миколи Григоровича про моє «вірую», якого я додержуюся в праці для «Нової громади», я цілком щиро й відверто сказав йому (зовсім не відчуваючи біля себе комуніста), що за весь час моєї майже трирічної праці в журналі там не появилось не тільки ні рядка, а навіть ні слова кривого супроти героїв нашого національного визволення — Петлюри, Коновальця, Юрка Тютюнника, як і проти всього національно-визвольного руху (а всякі підрадянські друковані органи мусіли за всяку ціну ганьбити й плюгавити те святе святих українського народу), — очі Хвильового, коли він аж нахилився до мене, щоб заглянути в обличчя, блиснули якимось особливо радісним блиском, він узяв мене по-побратимському під руку, і вже так і не випускав своєї руки з-під моєї увесь той довгий вечір.

А словами сказав:

— Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смуток) — чи довго вам пощастить так триматися?

При тій нагоді я розповів Миколі Григоровичу про ті настановлення, які я почув сьогодні тут, у Харкові, від однієї відповідальної партійної, але української людини (прізвища Пилипенка я так і не назвав); він, одну хвилину подумавши, гірко відповів:

— Стережіться, товаришу Кобець, таких малопродуманих порад. І робіть із них свої висновки. Можливо, що таке настановлення вони й дали на якийсь час. Але ж ви знаєте, як міняється їхня тактика, ви знаєте, що там за всяку ціну чіпляються за владу... І не забувайте, що на подібні гачки піймалося вже немало наших хороших людей... Отже, тримайтеся, як трималися досі, і нехай вам щастить. Пам'ятайте, що ви своїм,

нехай малесеньким, вкладом якось та збагачуєте скарбницю нашого... трудового народу.

Ми ще довго блукали напівтемними вулицями Харкова. Мій потяг, що відходив десь по 9-й вечора на Київ, уже пішов, я втратив пляч-карту, переночувати мусів у якійсь мебльованій нічліжці біля вокзалу в Харкові, запевнивши на прощання Миколу Григоровича, що маю де переночувати.

І розлучились ми — друзями до смерти...

* * *

На жаль, до його трагічної смерті...

Іншого разу в Харкові, побувавши на авдієнції у голови «Книгоспілки» Адольфа Ернестовича Гетлера, шведа чи норвежця з походження, старого російського есера, надзвичайно культурної й милої людини, я, пославшись на мої розмови про долю журналу «Нова громада» з Пилипенком і Хвильовим (ні словом не обмовившись про зміст тих розмов), дістав запевнення, що журнал поки що залишиться в Києві.

На жаль, лише поки що.

Бо вже з року 1925-го я жив постійно в Харкові, примусово перекинутий туди, разом із «Новою громадою», зустрічався з Миколою Григоровичем Хвильовим мало не щодня, бо мешкав довший час у тому самому будинку «Слово», всього через дві стіни віддалі, але то були звичайні, буденні зустрічі.

Третя небуденна зустріч моя, вже з тінню Миколи Григоровича, відбулася в ніч на 14-те травня 1933 року.

Десь по десятій годині ранку 13-го травня 1933 року в першому крилі нашого спільного будинку «Слово» в Харкові пролунав трагічний постріл, що вкоротив життя Миколи Григоровича Хвильового в час може найвищого розквіту його письменницьких сил, які не знаходили виходу в задушливій атмосфері підрадянського животіння.

Під час ранкового чаю в гурті друзів — Остапа Вишні, Олеся Досвітнього та, здається, Івана Дніпровського і ще когось, що снідали разом у квартирі Хвильового¹ (містилась на так званому цокольному поверсі, і до його балкону майже рукою можна було з землі дістати), Іван Кириленко, проходячи через

¹ Насправді у Хвильового були лише Микола Куліш та Олесь Досвітній.

двір і побачивши через балкон приятелів за столом, покликав Хвильового — щось сказати. Микола Григорович, перепросивши друзів, вийшов із-за столу, ступив на балкон, і я з свого вікна бачив, як вони обмінялися якимись незначущими фразами, чув, що згадували сьогоднішню добру погоду, наприкінці хтось із них сказав щось веселе, бо обидва безжурно засміялися, і Кириленко пішов собі за ріг будинку, до виходу на вулицю. Хвильовий, повернувшись в кімнату, не кажучи нікому нічого, пройшов до сусідньої кімнати (свого робочого кабінету), і достоту через п'ять хвилин по тому його друзі почули з кабінету звук пострілу... Мені з мого вікна напроти здалося, що чув якийсь гук і я. Кинулись прожогом туди і застали Миколу Григоровича в кріслі, з затиснутим у руці наганом, а з правої скроні густо стікала на схилене обличчя гаряча кров...

На столі лежала маленька записка. Її встиг скопіювати Остап Вишня¹ (ї показував потім мені), заки не примчали архангели з ГПУ й забрали і наган, і цей останній документ великої української душі.

В записці говорилось про те, що сьогодні надворі травень, що сьогодні особливо гарно світить сонце. «А я так люблю життя і сонце. І завіщо нас переслідують?..»

Напередодні, в ніч на 12-те травня, вперше в будинку «Слово» було заарештовано особистого друга Хвильового — Михайла Ялового. Цілу ніч — від вечора до ранку — гепеушники рилися в квартирі Ялового, перекопуючи постіль, білизну, вистукуючи в стінах, чи немає десь порожнечі, підриваючи підлогу... На ранок Ялового завезли, і відтоді про нього всякі вістки загинули. І відтоді почалися безконечні нічні нальоти на будинок «Слово», коли часом приїжджало півсотні верхівців, які оточували непрохідним ланцюгом увесь двір будинку «Слово», поки спеціалісти порпалися то в тій, то в тій квартирі письменника, а на ранок чи його самого, чи й усю родину відвозили чорним вороном — навіки кудись, безслідно...

Отже — про мою третю зустріч із Миколою Григоровичем.

Десь коло дванадцятої години вночі на 14-те травня до мене зайшов засмучений (як глибоко засмучені були й усі друзі Хвильового) Іван Дніпровський і попередив, що з 2-ої

¹ Остап Вишня був відсутній у момент самогубства Миколи Хвильового.

до 4-ої години вночі моя черга нести почесну варту над труною Миколи Григоровича.

Так вирішив неофіційний «комітет» для похорону Миколи Григоровича. Те запрошення мене глибоко зворушило. Треба сказати, що в буденному житті, в частих зустрічах з Хвильовим як співмешканцем того самого будинку ні я, ні він ніколи не згадували одне одному нашої давньої зустрічі в Харкові на Павлівському майдані, свого близького приятелювання ми ніколи ніде і ніяк не маніфестували, але, видно, знали друзі наші взаємні симпатії, коли прирекли мені нести почесну варту над домовиною покійника...

Даруйте мені, але ця свідомість сповнила мене, коли тільки можна так сказати, сердечною втіхою...

Рівно о другій годині вночі я без стукання тихо ввійшов до вбогої на обстановку кімнати Хвильового (до речі: тільки він та ще хіба Майк Йогансен і Микола Куліш мали таку неймовірно вбогу обстановку — канапку, стілець, простенький столик для писання та й усе, коли, наприклад, квартира Івана Микитенка утопала в дорогих килимах, дорогих меблях, цінних картинах та іншій люксовій мішурі), мене змінив з варті Іван Сенченко, якого, своїм порядком, мав змінити десь уже ранком Іван Дніпровський.

На столі (на тому самому, де він писав свої невмирущі твори) лежав Микола Григорович із сумирно складеними по-християнському на грудях руками. Мляво світила невисокої напруги електролампа. На правій скроні небіжчика, прикритий ватою, просоченою наскрізь кров'ю, був вхід кулі від нагана; те місце, трохи нижче вати, почорніло від опалу. Куля не вийшла наскрізь — застрягла в черепній коробці, і на лівій скроні від того надулась велика гуля.

Микола Григорович лежав із заплученими очима, тінь смерті ще не змінила його завжди задуманого обличчя; міцно стиснуті уста, здавалось, несли з собою в вічність скаргу-скорботу до Всевишнього за люту неправду, яку чинили його багатостражденному українському трудовому народові. І все його обличчя було суцільною скорботою. Саме це й привернуло мою увагу від першого моменту вступу на варту — навіть смерть не злагіднила рис обличчя цього страдника, як робить вона з мільйонами й мільйонами звичайних смертних,

коли з останнім віддихом прояснює всі риси, часом покриваючи обличчя померлого лагідним, щасливим виразом...

Він був засмучений і після смерті.

У день похорону Миколи Григоровича Хвильового міліція зранку оточила шлях від будинку «Слово», через Пушкінську вулицю — до самого кладовища. По вузах (високих школах) було суворо наказано навчання не переривати, письменникам пошепки переказувано, щоб «не дуже то демонстрували» на похороні.

Двічі за всю дорогу до кладовища припало й мені, по черзі, нести труну¹.

Над розкритою могилою промовляли Петро Панч, Іван Микитенко, Іван Кириленко та, здається, ще один хтось. Говорили більшовицькими нудними загальниками, на всякий лад повторювали надруковане на другий день після самогубства Хвильового урядове повідомлення, що смерть Хвильового — це постріл у спину революції, картали покійника за те, що він був збочив з генеральної лінії партії...

Але все то було — нешире, надумане, надиктоване...

На кладовищі буйно пахло розквітлими вишнями, лагідно й ласкаво сяяло травневе сонце, дратували нудні й антилюдські промови друзів перед обличчям смерті, у мене посилено забилося серце, потім закрутилася голова і, коли б не лагідно підставлена вчасно рука сусідки — якоїсь сторонньої жінки — мабуть, я впав би був непритомний.

А стояв я над самою свіжовикопаною ямою....

Друкується за:

**Нові дні². — 1979. — № 358. — Грудень. — С. 22-25;
1980. — № 359. — Січень. — С. 30-32.**

¹ Помилка автора спогадів. Труну не несли, а везли.

² «Нові дні» — журнал, одне з періодичних видань української діаспори. Виходив у Канаді в 1950–1997 роках — один із найдовших термінів серед українських еміграційних журналів. Докладніше див.: Козак С. Часопис «Українські вісті» як джерело до вивчення особливостей функціонування журналу «Нові дні» (Канада, 1950–1997) // <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2020/PDF/3.pdf>

З НАРИСУ

Романа Рахманного «Дмитро Донцов і Микола Хвильовий»

1984 р.

Життя людей українського роду в роки 1919–1939 обмежене двома світовими війнами в такий суцільний проміжок часу, що його можна б відокремити від усієї історії України в єдиний розділ з усіма аспектами минулого й майбутнього української нації. Є в ньому державність і анархія, є висока національна свідомість і безпросвітна темрява, є героїчні рухи й постаті, але є там і раби й нищівні відрухи сліпої юрби «без чести і поваги», як це висловився Євген Маланюк.

На тлі цієї двадцятирічної доби виділяються дві інтелектуальні постаті, як два протиставні вішуні на двох кінцях української землі: Дмитро Донцов і Микола Хвильовий. Їхнє співвідношення і їхні ідеї визначили характер українства обабіч «залізної завіси», що протягом 20-ти років розділяла Україну на дві відмінні частини, хоч зв'язок між ними ще не зовсім перервано.

Тема цього нарису охоплює одне десятиліття їхнього активного життя, почавши з 1923 року, коли М. Хвильовий став відомий, як письменник по обох боках того ідеологічного й політичного вододілу, та скінчивши на 1933 році, коли Хвильовий перервав нитку свого життя власним пострілом у голову. Наслідки їхніх думок, слів і діяльності були відчутні протягом наступного десятиріччя, а відгомін їхньої творчості лунає сьогодні голосніше, як будь-коли досі в українському вільному суспільстві...

Дмитро Донцов — уродженець Приозів'я, прадавньої української території, що її врешті відвоював український народ своєю шаблею і плугом. Але предки Донцова походили зі Слобожанщини. Рік народження: 1883. Микола Хвильовий народився 1893 року, виростав і діяв усе своє життя на Слобожанщині — регіоні, що являв собою результат походу української стихії на схід, неначе український виклик усім агресорам з Азії.

Донцов залишив свою вужчу батьківщину (м. Мелітопіль) для того, щоб учитися в столичному університеті, в Петербур-

зі, де він став активістом українського революційного руху. Опісля він проводив революційну роботу в Києві, був ув'язнений і згодом утік на територію Австро-Угорщини. Жив у Львові, співпрацював з українськими видавцями, а зокрема з Симоном Петлюрою. Напередодні Другої світової війни, як редактор журналу «Вістник», польська влада ув'язнила Донцова в концтаборі Береза Картузька. Після війни жив і працював у Канаді.

Освіта Донцова — регулярна: середня школа й університет, докторат з права 1916 року, при одночасному самонавчанні у ділянках літератури, естетики, ідеології, філософії та політики. Тим часом Микола Хвильовий закінчив тільки вищепочаткову школу і, після перерви, склав 1916 року матуральний іспит, як екстерніст, після чого негайно зголосився добровольцем до царської російської армії. Свої знання він постійно доповняв читанням навпопад. Відгомін тієї несистематичної освіти помітний і на його оповіданнях, і на полемічних есеях...

Грунтовно вивчивши історію України у відношенні до Московії-Росії, Донцов у молодому віці висуває тезу, що для українців немає інших виглядів на гідне самовизначення, як у цілковитому відокремленні від росіян. Шукаючи українську правду в час великого замішання в поглядах української інтелігенції під двома окупаціями, Донцов знайшов ту правду і зважився публічно сказати її, хоч і яка прикра була ця правда для його сучасників. Спершу у статті, опублікованій у журналі «Украинская Жизнь» 1912 р., а опісля у брошурі «Модерне москвофільство», надрукованій у Києві 1913 року, Донцов закликав українську інтелігенцію відкинути свою традиційну пошану перед російською культурою і дивну якусь духову залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах...

Тоді Донцов у 1913 році, виразно відмітив, що наслідком тієї духовно-культурної залежності від росіян багато свідомих українців не усвідомили, «яка в їх душа — «хохлацкая чи русская»?» Та що гірше, саме в цій «двоїстості української національної вдачі... треба шукати причини неясності і нездекларованості програми сучасного українського міщанства».

Цей російський вплив «відриває нас від безпосереднього контакту з європейським культурним світом», спричинює в нас «абсолютне нерозуміння природи соціально-політичних

явищ» та надає українцям «специфічні прикмети російської вдачі, котрі — як соціальні цінності — мають безперечне негативне значення». На численних прикладах Донцов показує, як «віра в єдиноспасаємість російської культури замикає нам дорогу до першого джерела всякої культури — до Заходу».

Враховуючи, що в новочасній боротьбі українців за своє національне право місто і міщанство матимуть вирішальну роль, Донцов тривожився неприродною аполітичністю українського міщанського руху: «Ціла міщанська преса майже одностійно оповіщає *urbī et orbī* що українство — «чисто культурний рух, з політикою не маючий нічого спільного. Так, як би ідея, при котрій входять в гру інтереси цілих суспільних класів, може бути чужа політиці».

Донцов закликав усю українську інтелігенцію протидіяти цій недузі, що її він назвав «модерним москвофільством» і яка становить поважну небезпеку зокрема для української марксистської інтелігенції. Ця інтелігенція може найшвидше відчужитися від української справи. Він пропонував: «Нашим обов'язком є відкинути на бік теорію аполітично-культурно-національно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних стосунків в Росії і вільну від впливів чужих концепцій». Українство — навіть міщанське — потребує нової орієнтації! Коли воно не хоче, розуміється, зостати на віки російським провансальством».

Отже, треба рішуче відокремитися культурно й політично від Московії — Росії, шукати джерел культури в Європі та політично формувати власний ідеал української державності. І це є те нове, що дав Донцов порівняно з попереднім поколінням українців. Адже ще й духовно-політичний батько Донцова, М. Міхновський¹, ґрунтував свій ідеал «самостійної України» на рівнорядному партнерстві з Росією, згідно з первісними пунктами Переяславської угоди (1654). А Донцов — учень Міхновського — відкинув будь-який зв'язок з росія-

¹ Міхновський Микола Іванович (1873–1924) — політик, громадський діяч, адвокат, публіцист, ідеолог українського націоналізму та організатор українського війська. Засновник Української народної партії (УНП, 1902), автор брошури «Самостійна Україна (1900). Один із лідерів Української демократично-хліборобської партії (УДХП, заснована 1917 року).

нами. На з'їзді українських студентів у Львові того самого 1913 року Донцов яскраво з'ясував цей український психологічний і політичний сепаратизм. Учасники з'їзду схвалили свої резолюції саме в дусі тієї доповіді, що викликала негативно-тривожну реакцію Леніна і щире зацікавлення С. Петлюри.

Від цієї незалежницької тези Д. Донцов не відступив ніколи в жодному періоді свого довгого активного життя. У воєнні роки він підтримував зв'язок з Українськими Січовими Стрільцями та Київськими Січовими Стрільцями, бо власну збройну силу він вважав передумовою успіху кожного визвольного руху. За Української Держави гетьмана Павла Скоропадського Донцов керував державним агентством преси, але коли гетьман проголосив грамоту про об'єднання України з «білою» Росією, він активно приєднався до протигетьманського руху під проводом Симона Петлюри. Опісля, знайшовшись на чужині, Донцов керує пресово-інформаційним бюро у Швейцарії від імені уряду Директорії УНР.

До Львова Д. Донцов повернувся 12 січня 1922 року, як автор важливої книги «Підстави нашої політики», в якій чітко визначив характер комуністичної Росії: «Так ідеологія російського комунізму, як і царизму — це тільки різні форми одної і тієї самої суті, одного і того самого загальнішого характеру, що є нічим іншим, як воюючим із Заходом російським месіанізмом.

Завдяки полк[овнику] Є. Коновальцеві¹, Донцов очолив редакційну колегію відновленого Літературно-Наукового Вісника (ЛНВ) і в травні 1922 року видав першу книжку цього журналу.

Що ж до того часу робив М. Хвильовий? Кого собою являв він напередодні літературно-ідеологічних дебатів між Львовом і Харковом?

На десять років молодший за Донцова, Хвильовий не мав його можливостей здобути регулярну освіту, не знав тих чужих мов, які Донцову дозволяли черпати знання про Європу безпосередньо «із джерел», а не за посередництвом російської

¹ Коновалець Євген Михайлович (1891–1938) — військовий та політичний діяч, полковник армії УНР. Перебував в еміграції з 1922 року. Ініціатор створення УВО (1921) та ОУН (1929). Очолював обидві організації. Убитий у Роттердамі співробітником НКВД СРСР Павлом Судоплатовим.

мови. Крім російської Донцов знав ще польську, німецьку і французьку мови та міг читати англійські тексти. У своїй діяльності Хвильовий був на ділі просвітянином-українцем. В революційні роки його захопила спершу повстанська стихія. Він знайшовся у комуністичному відділі, який поборював німецько-гетьманські військові частини, а потім оперував проти відділів української національної армії, що відступала перед наступом росіян — їхньої Червоної армії. Після короткого полону у вояків УНР Хвильовий утік і приєднався до 9-ої советоросійської дивізії, де його іменували військовим комісаром. Це було на початку 1919 року.

Через декілька місяців після тієї переорієнтації на Москву та її революцію, М. Хвильовий вступив до Комуністичної партії більшовиків України (КПБУ), що на ділі становила тільки фракцію Всеросійської компартії. Після остаточного окуповування росіянами України, навесні 1921 року Хвильовий поселяється у Харкові, тодішній столиці УСРР, і співпрацює у газеті «Вісті», де редактором був його приятель В. Еллан-Блакитний. Хвильовий публікує спершу свої вірші й поему «В електричний вік», а в листопаді 1921 року разом з однодумцями випускає журнал т. зв. пролетарських письменників п[ід] з[аголовком] «Жовтень». Головні цілі того журналу накреслено в статті-маніфесті; автором був Хвильовий. Варто віднотувати уривок того маніфесту, щоб унаочнити характер і мислення Хвильового, як письменника й публіциста на самому початку його кар'єри; антинаціональна фразеологія говорить тут сама за себе і відтворює тогочасну дійсність в Україні: «Спаливши весь гній феодальної й буржуазної естетики і моралі внесеного нею розтління гниючого трупа, ми, нові поети, ідемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції... Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організуємо регулярну армію мистців пролетаріату. Ми тут, на Україні, відчуваємо себе тільки часткою всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй. Мову українську беремо як певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського».

Тим часом у Львові Д. Донцов, у вступній статті першого випуску ЛНВ у травні 1922 року зовсім інакше з'ясовував завдання і журналу, і всього національно-свідомого українського інтелектуального прошарку. По-перше, він віднотував відмінність становища українського народу тепер, у травні 1922 року, порівняно з його становищем напередодні війни 1914 року: «Правда тоді — не так, як нині — розгонова енергія народу була зв'язана... Наша мета може не була така висока, але по дорозі до неї йшли майже всі».

Сьогодні — «наша ціль стала великою і ясною, як сонце... А шляхам до неї загубили ми лік. По сих шляхах, доріжках і манівцях розбіглася національна думка. Її сила і єдність дізнали великого удару». Тому першочергове завдання ЛНВісника також ясне: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинуті, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація...».

Це означало випрацювати українську національну, а не інтернаціональну ідеологію, «бо не лише віра без діла мертва єсть, але й навпаки. Безплідним є діло, невідтримане великою вірою. Безглуздим є чин, хоч би як героїчний, некермований ясною ідеєю, непримиренною і передуманою до деталей. У нас мало здавали собі справу з сього. На Заході, де люди взагалі думали інтенсивніше... Там думали про се!...»

Тепер, у двадцяті роки двадцятого століття, треба це усвідомити та українському націоналізмові засвоїти почуття «ірраціональної віри в історичне покликання свого народу... в останні роки наш націоналізм набрав надзвичайної активності, не вкладаючи на жаль у неї ясної, свідомої своїх цілей і доріг думки...».

Все ж таки, ані ця вдосконалена активність, ані месіанська віра не повинні стати самоціллю, а тільки засобом до досягнення найвищої мети, бо йдеться про «змагання до найвищої форми самовизначення нації, щоб ціла нація могла в повнім об'ємі виступати як самостійний, ні від кого незалежний чинник», себто, як державницька нація.

Донцов впевняв читачів, що ця мета знайде підтримку в масах українців і русинів усупереч усім регіональним відмінностям. Вона — та ціль — єдина «може тепер з'єднати коло себе цілу націю»...

Чи це можливе при існуючому роз'єднанні, пригнобленні та зневірі після програної визвольної війни? Так, це можливе при одній передумові: «...щоб в змаганні до нашої спільної найвищої мети ми йшли разом; щоб дороги, якими йдуть одні, не перехрещувалися з дорогами, якими йдуть другі; щоб одні ніколи не уживали способів, що шкодили б другим». Ось як остерігав своїх читачів Донцов у першому випуску ЛНВ, в травні 1922 року.

Щодо можливої орієнтації, то він відповідав також ясно: «В нас кажуть: Або «на власні сили», або — «орієнтація». Для нас такої ділеми нема. Ми кажемо: Все і в першій мірі — «власні сили», а потім «орієнтація», без якої не обходиться зрештою ні один з існуючих народів. Лише, повторюємо, «орієнтація», вибрана одними, не сміє в ніякім разі шкодити другим», себто українцям, які ставлять все на свої сили. Але насамперед треба переформувати свою психологічно-культурну орієнтацію, бо після Першої світової війни головну роль в житті народів грає «дисциплінована наукою думка і вишколаєне віковою культурою почуття обов'язку». Тому треба «страсти з себе останки східної культури» і створювати передумови національного відродження, на ґрунті безпосередніх зв'язків з Заходом: «...сю культуру повинні ми черпати з першого джерела без допомоги некликаних посередників так, як наші предки, що посиляли своїх синів черпати зі скарбів європейського знання в Сорбонні, лондонським або падуанським університеті».

Зважте обставину, що ці слова написано й надруковано на початку 1922 року, тоді, коли ні Хвильовий, ані навіть Зеров ще не закликав своїх сучасників орієнтуватися на «психологічну Європу». А Донцов у той час визначив також і політичні позиції, а не тільки культурно-літературні. Він вважав, що методи і шляхи до «перетворення потенціальної енергії народу в кінетичну» мусять бути відмінні від тих методів і шляхів, що ними користувалися українські примиренці з московським окупантом (себто «малоросіяни») та галицькі угодовці з польськими експансіоністами (себто т. зв. «порядні русини»)...

Незалежно від усяких пізніших побічних міркувань, він тоді визначив українським патріотам на всій українській території та поза нею концепцію самостійної діяльності з єди-

ною метою: самостійна соборна українська держава. І ці його міркування, як також його писання протягом наступних п'яти років, доходили до читачів у київському й харківському центрах УССР та спонукували, ні, примушували думати самостійно, по-українському, а не під диктат московських наглядців.

Уважливий, сумлінний дослідник прозових писань М. Хвильового з того часу помітить цей вплив думки Донцова також і в творах того словесного противника, що вмів самостійно думати й робити висновки. Те, що у Донцова сказано словами публіцистичної прози (а в Маланюка, крім прози ще й словами поезії), знаходимо у творах Хвильового неначе куски скла із розбитого великого дзеркала української національної підсвідомості і свідомості, присипані половою советоукраїнських фраз. Звичайно, паралелізм мислення, схоплення проблеми і висловлення її двома авторами не є виключений, але часова різниця появи думок дає певну підставу здогадуватися про вплив першого на другого. Ось у новелі «Солонський яр» Хвильового, з 1923 року, є така сентенція: «Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках золотих своїх ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не знайде веселого шляху...».

На ділі, це — в романтично-поетичній формі — думка Донцова із вступної статті «Наші цілі» в першому випуску ЛНВ з травня 1922 року: «Наша ціль стала великою і ясною, як сонце, і такою ж далекою, як здається песимістам. Шляхам до неї загубили ми лік. По сих шляхах, доріжках і манівцях розбіглася національна думка. Її сила і єдність дізнали великого удару».

В цій самій статті Донцов відмітив трагедію української інтелігенції на Наддніпрянщині, найактивніша частина якої — в ім'я т. зв. «залізних законів еволюції» та в ім'я «пролетаріату, як носія демократії» — буквально прирекла на загибель своє селянство, себто 80% населення України. Це страшне віщування здійснилося через десять років, коли Москва з допомогою т. зв. речників пролетаріату заголодили близько десять мільйонів українських селян. Але, поки що, Хвильовий — запозичивши думку в Донцова, чи й своїм розумом — також натякнув на цю саму трагедію в новелі «Редактор Карк», де один персонаж каже: «Махновщина,

то є трагедія інтелігенції Лівобережної України». А другий персонаж уточнює це: «Україна... Да. Прогавили — пішла від нас, Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі... Ми не політики, ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик, наш народ».

Це з новели Хвильового 1923 року. І, читаючи це, нам знову на гадку приходять слова Донцова зі статті «Наші цілі», де він роком раніше за Хвильового саме так остерігав свою громадськість: «Ми не можемо дати себе звести... до ролі поетів і музиків...». За обмежування до такої ролі Донцов звинувачував передусім письменників, які одностайно плекають слабкий, пасивний тип української людини...

Серед письменників за Збручем в УСРР Донцов спостеріг тільки двох відмінних авторів: «Є там поети або письменники з талантом, як Хвильовий або покійний вже Михайличенко, але загал! Загал шукає галасливих форм... Що ж до змісту, то тягар старого сентиментального світогляду апостолів «краси» тяжить і над «новими» як би там вони себе не звали, поетами будуччини чи комуністами. Збудувати динамізм своєї творчості на позичених російсько-комуністичних мотивах не вдається, а ґрунтувати його на національній стихії не можуть. На заваді — брак оригінальності в їх творчості, що рабськи мавпує московську і не може розрізнити поняття революції від революції московської».

Хвильовий, на думку Донцова, був оригінальним автором і відзначався динамізмом, але і його придушила московська система. Саме у квітні 1923 року Донцов пророчо, сам не знаючи того, написав: «Та сама душевна роздертість і в Савченка, який кидає виклик місту..., а з задушеного московським скорпіоном Хвильового виривається неначе передсмертний стогін: «Жевріють спогади... про що? — Степи! Степи! Від вас, степи, я!». Донцов робить зауваження, що «таких нот не чути в російській революційній поезії; в москалів, які оспівували свою, а не, як наші свіжовипечені комуністи чужу революцію, не було розбрату між думкою і чуттям. Тамті не шукали «музики» в горожанській війні, а в трагедії «лірики». Їх динамізм не мав у собі нічого фальшивого, а патос — нічого штучного».

Але Хвильовий, протягом 1924-го року помітно змужнів думкою і, як раніше від віршів перекинувся до поетичної прози, так і тепер він з ентузіазмом взявся за публіцистику. В квітні 1925 року своїм полемічним есеєм він викликав справжню літературну дискусію, що протягом приблизно дванадцяти місяців і з місцевої, харківської, перетворилася у майже всеукраїнську дебат на тему кризи в українській літературній творчості. Можна розсудливо твердити, що цей процес національно-українського мужніння у Хвильового прискорювався в міру його ознайомлювання з писаннями Дмитра Донцова, Є. Маланюка й інших авторів українського та чужинецького «Заходу». І він зважився розпочати всереспубліканську дебат про характер і шляхи розвитку української літератури й культури в межах УСРР. Ця «літературна» дискусія показала, що українська інтелігенція відчуває потребу підвищення рівня української літературної творчості і навіть у підсоветських умовах прагне встановити зв'язок з джерелами західноєвропейської культури без оглядання на московсько-російські культурні традиції.

Яскраві тези під час цієї дискусії висунув М. Хвильовий, неначе перегукуючися з вимогою Д. Донцова, висловленою ще 1913 та, згодом, 1922 року. «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації». «Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво». «Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати»; «Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства» — ось деякі думки Хвильового, що тоді (1925–26) дивували і сьогодні дивують читачів своєю сміливістю.

Ніяк не применшуючи тієї сміливості, тут, в ім'я історичної правди, варто зазначити, що це була сміливість одного, доволі задерикуватого своїм характером українського комуніста; що дедалі більше розчаровувався в компартії взагалі, а зокрема був пригноблений розкладом комуністичної правлячої меншості в Україні. До голосу дедалі більше приходило русифіковане міщанство, проти чого остерігав своїх сучасників Донцов ще 1913 року.

По-друге, і в самій Росії не бракувало літераторів, які закликали якщо не зірвати з традиціями старої Москви, то принаймні підтягати свою літературу до рівня і стилів Західної

Європи. Найголосніше залунав тоді, ще 2 грудня 1922 року, заклик російського поета-драматурга жидівського роду, Льва Лунца¹. Саме цю його доповідь прочитану на форумі літературного гуртка «Серапіонові Браття» в Москві, надрукував 1923 р. російський закордонний журнал «Беседа» п[ід] з[а-головком] «На Захід». Донцов негайно використав цей есей і надрукував його українською мовою в липневому випуску ЛНВ 1924 року, щоб поінформувати своїх читачів про зрушення панівної позиції Москви навіть у літературі Росії. М. Хвильовий, звичайно, був знайомий з писаннями Л. Лунца. Та й знав він, що і марксистські історики (М. Покровський у Росії та М. Яворський в Україні) виразно критикували стару Росію та її колоніальну політику супроти своїх сусідів і реакційність її соціально-економічної структури та правління. Все це було добре відоме Хвильовому і тому могло йому здаватися, що його думки вкладаються у рамки марксистської комуністичної доктрини; а свою вірність їй він доказав своїми «чинами».

Д. Донцов із великою дозою почуття реалізму оцінював порівняння Хвильового у його поетично-прозових творах. Наприкінці 1925 року Донцов надрукував важливу статтю в ЛНВ, п[ід] з[аголовком] «Українсько-советські псевдоморфози», в якій він проаналізував совето-українську творчість, щоб визначити, чи там ідеться про зміни в національному напрямкові чи, може, це тільки сповідні зміни пристосувального характеру. Він зробив висновок, що похмілля більшовицької перемоги вже вивітрило з голів українських комуністів і їхніх колаборантів; «вчорашній бунт» замінила «безпросвітна «федеративна» нуда... В цім похміллі, затуманена бродить советсько-українська душа» багатьох таких, як Хвильовий, що вже визнав: «Мабуть, прийшов кінець, з'їли сукині сини революцію...». Очевидно, таку революцію, яку Хвильовий уявляв собі, але якої ніколи не було.

Психоаналіза, що її провів Донцов над писаннями Хвильового у грудні 1925 року, прониклива і віща. Він писав: «При-

¹ Лунц Лев Натанович (1901–1942) — драматург, прозаїк і критик. Засновник групи молодих письменників «Брати Серапіони», які вийшли з літературної студії при Будинку мистецтв у Петрограді.

йнявши большевизм як революціонер, Хвильовий не може погодитися з комуністичною сірістю. Йому «сіро» в новім оточенні. Все «дим». У борсанні Хвильового Донцов тоді спостеріг трагедію Гоголя: «Як тамтого відвідує його примара божевілья. Обидвох шарпали гризучі сумніви, даремно шукали синтези свого чуття з наукою Сходу, виливаючи своє огірчення в сатири. Обидва тужили за чеснотами Середніх віків. Обидва писали про своє роздвоєне «Я».

І тут Донцов передрікає злам Хвильового і пролетарських романтиків: «Чи надовго затримають провід «бляшані революціонери»? Але ж власні критики співають їм вже вічну пам'ять. Вони своє відспівали, нових мелодій не знають, зрештою тримаються тільки чужою силою. Та проте передчасним було б гадати, що «романтики» перейдуть до табору національної революції, в ній знайдуть підложжя для свого патосу, позбавленого вже змісту. Може того довершить аж нове покоління, що зуміє доценту зліквідувати етнографічний провінціалізм, а з другої сторони розіп'ясти на віки розбійника зі Сходу, не прощаючи йому навіть на хресті...»

Як відомо, таке покоління виросло в Україні щойно після Другої світової війни, як наслідок осмислення революційної збройно-політичної боротьби ОУН і УПА та власного прагнення знайти себе національно й особисто. А поки що, в грудні 1925 року, Донцов далі нагадує зокрема письменникам, що треба врешті «вбити в наших думках з одної сторони просвітянщину (в літературі — *P.P.*)..., а з другої — ідеологію східного месіанізму...», та «надати «жовтоблакитній» ідеології сили, фанатизму і жорстокості, яка забезпечила б їй перемогу над іншими і — дезертирів з тамтого боку».

Ось такі були міркування Донцова про Хвильового й інших потенціальних динамічних українців в УССР, яких він там не бачив у грудні 1925 року. Тим не менше, ознайомившись зі змістом памфлетів Хвильового під [з]аголовком «Камо грядеши?» (1925), Донцов мусів з певним вдоволенням спостерегти, що одне його зерно, кинене в українську інтелектуальну землю ще 1913 року, сходить тепер на всій українській території. Адже ж, як віднотовує він у статті «До старого спору» (квітень 1926), «рівночасно в обох наших культурних осередках, в Києві та у Львові, здійснюлася дискусія на тему нашої культурної при-

належності. «Схід чи Захід»? — так ставлять питання у Львові. «Європа чи Росія?» — так формують питання в Києві...».

Донцов схвально пише про міркування Хвильового, який вимагає високоякісних творів, а не низькопробної масової продукції. «Звідси, — каже Донцов, — два висновки: перший (який робить Хвильовий) — треба вчитися в Європі, і другий (якого він ще не робить) — від Росії нам нема чого вчитися...».

Оскільки інтелігенти в Києві зорієнтовані на Росію сильно обурилися на Хвильового за його запальний поклик до орієнтації на Європу, то Донцов висловлює побоювання: «Не знати, чи не доведеться українському наслідувачеві Чаадаєва писати незабаром свою *Apologie d'un fou* (Покаяння безумного) — але питання поставлено і його вже не задусити». Звичайно, натяк тут на те, що з подібним заклик до російських інтелектуалів орієнтуватися на Європу виступив ще в XIX столітті вільнодумець Чаадаєв, якого царський режим примусив негайно покаятися та визнав його божевільним.

Щодо натяків Хвильового на український месіанізм, т. зв. азіатський ренесанс, то Донцов без обиняків спростовує його ілюзію: «Хвильовий говорить про «азіатський ренесанс», зачислюючи і України до Азії, — та про поміч Європи, потрібну для сього ренесансу. Хімера! Для ренесансу треба вільної конкуренції талантів, а де ж на се дозволить офіціальна ідеологія?!».

Донцов нагадує Хвильовому й читачам, що в цьому питанні «не Хвильовий має рацію, але Достоевський», що свого часу виразно писав: «У нас (в Росії — *Р.Р.*) все так неподібно до Європи у всіх відношеннях, що європейських наслідків не можна досягнути на нашій ґрунті. Тим менше можна досягнути їх на Україні під Росією».

Отже знову, схвалюючи вибух свіжої енергії в колі українських інтелектуалів Харкова і Києва, Донцов безкомпромісово нагадує, що шлях до Європи може відкритися лише після зривання мостів між Україною та Росією...

Далі Донцов пояснює, чому теперішня Росія небезпечніша для України: бо вона вже перестала бути ізольованою від Азії, а навпаки — стала вже авангардом Азії, «тепер вона ближче до рідинного міста Леніна, бувшого ханства Казанського, ніж до Києва... Україна силоміць втягається в «азіатський ренесанс», в новий культурний інтернаціонал...», а не до Європи?

У жовтневому випуску ЛНВ з 1926 року Донцов із вдовolenням віднотував факт зростання кількості «зазбручанських письменників, що підняли активну боротьбу проти старого і нового (комуністичного) «москвобесія» на Україні». Про потребу «збудження в собі сього, колись нам рідного духа окцидентальної цивілізації... тої «психологічної Європи», про яку (з приємністю стверджую се)», — каже Донцов, — «зачинають говорити не тільки серед наддніпрянської еміграції, але й в краю». І він цитує уривок з памфлету М. Хвильового «Думки проти течії», в якому подано дефініцію тієї Європи саме в донцовсько-шпенглерівському розумінні, включно з його ідеальним типом «європейської громадської людини» в її «перманентній інтелектуальній, вольовій» і т. д. динаміці.

В той час (вересень-жовтень 1926) Донцов не мав на руках чергової серії памфлетів Хвильового п[ід] з[аголовком] «Апологети писаризму», що саме тоді появилася в Харкові, але ще не дійшла до Львова. Донцов мав, одначе, критичну статтю М. Скрипника «До теорії боротьби двох культур», надруковану в «Нашій Правді» ч. 6-7 того ж 1926 року. Там цитовано черговий крок Хвильового у визначуванні позиції України не лише щодо Європи, але й також щодо Росії. Йдеться про те місце з «Апологетів писаризму», в якому Хвильовий сперечається з Костем Буревієм, називає його донцовським терміном «москвофіл» — себто прихильником орієнтації літературної України на Москву і пояснює йому свою позицію: «Словом, Союз все таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця. ... оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, оскільки перед нами стоїть таке питання: на які із світових літератур вона мусить взяти курс?»

І Хвильовий сам відповідає на своє запитання: «У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича¹, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мисте-

¹ Міцкевич Адам-Бернард (1798–1855) — поет, письменник, діяч польського національно-визвольного руху. Засновник романтизму та романтичної драми в польській літературі. У Західній Європі його порівнюють з Джорджем Байроном і Йоганном Гете.

цтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже вигодовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток».

Немає сумніву, що в цих словах Хвильового — як і в усьому 13-ому розділі памфлетів «Апологети писаризму» — дзвонять не лише тони, але й терміни з раніше цитованої праці Д. Донцова п[ід] з[аголовком] «Модерне москвофільство» з 1913 року. Хвильовий заперечує потребу українців користуватися російськими перекладами творів світової літератури: «Не туди б'єте, тов. Буревію! Перекладами не заманите. Не заманите навіть оригінальною літературою, бо сьогодні, коли українська поезія сходить цілком на самостійний шлях, її в Москву ви не заманите ніяким «калачиком»...

Приклад з польської дійсності під чужою займанщиною, взятий Хвильовим у своїй дискусії з «москвофілом-європенком» К. Буревієм, також має свого попередника у цій самій праці Донцова з 1913 року: «Поляки вже додумалися до кінечності боротьби з несподіваними впливами. У нас їх навіть не помічають...». Оскільки Хвильовий дуже сміливо таврує нарікання К. Буревія і подібних йому «москвофілів» на те, що, мовляв, хтось посмів відсахнутися від російської культури і радить завоювати західноєвропейську, то варто ще раз нагадати: про цю «недугу» українського суспільства, про яку Донцов писав ще 1913 року ось що: «Надзвичайно характеристичне, що в нашій суспільності не лиш не помітно охоти скинути сю залежність (від Росії — *P.P.*), але навідворот. Лунають навіть голоси задоволення з існуючого статус кво! Стрічаємо навіть жалі, що західня культура таки, мимо всього, проникає до нас, «а одночасно, к сожаленію (!), ослабляється великорусское вліяніе».

В такій атмосфері українства 1913 року, Донцов зробив помічення, що згодом відтворюватиме підсоння, в якому перебував, відчував і творив М. Хвильовий в Україні під советоросійським режимом. Дмитро Донцов писав: «Майже ціле життя українське до тої степені пересякнуте російськістю, що кожному, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, доводиться дуситися в нім, як в густім, важкім тумані».

Через десять років опісля у новелах М. Хвильового знаходимо те саме. Для Хвильового-новеліста — це був той «дим»,

що прикривав йому вид на краще майбутнє України. А Хвильовий-публіцист, у тому самому стилі, що й Д. Донцов тринадцять років перед тим, оформив свою тезу боротьби з тим підопічним статусом українських інтелектуалів супроти Росії: «Досить «фільствовати» — «дайош» свій власний розум! Коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадництва».

Таким чином Донцов у жовтні 1926 року мав багато підстав для задоволення. Але він нічим не натякнув на якусь свою заслугу в зрушенні української культурно-політичної думки обабіч річки Збруч, хоча він добре знав, що — як стверджує проф. Ю. Шевельов — «Дмитра Донцова Хвильовий читав радо і пильно». І, звичайно, він був ознайомлений з творчістю Є. Маланюка, який конструктивно доповняв «вісниківство», витворюване навколо особи Д. Донцова та його журналу.

Все ж таки Донцов не зупинився перед тим, щоб критично не приглянутися концепції Хвильового. До самооборонного твердження чи застереження Хвильового про суто літературний характер усієї його дискусії Донцов робить зауваження, яке він обгрунтовує нарисом про антиєвропейськість Росії: «Але тут хочу лиш ствердити, що постулат (Хвильового — *P.P.*): «не треба плутати нашого політичного союзу (з Росією) з літературою» — дуже відважний... (себто: ризикований — *P.P.*). Та ж всі ті «ідеї», які нас так разять в російському письменстві — є еманациєю російського життя, або життя — їх еманация. В «Чека» ми бачимо «бесів» Достоевського... Як можна відрізняти теорію від практики, Коран від Магомета? Хто відкидає одне, відкине й друге».

Нагадавши Хвильовому і своїм західноукраїнським читачам залізну логіку всеросійської дійсності, Донцов дозволив собі на нотку оптимізму: «Події змінюють вдачу тих, хто робить їх. Хто знає, чи бурхливі роки від 1914 не перетворять психіки нашого народу — з психіки народу-плебея в психіку народу-володаря? Чи не є ми свідками авангардних боїв, які виведуть Україну з провінціального закутки на арену, де змагаються світово історичні народи?»

Чи піде сей бій під червоним чи під синьо-жовтим прапором? Щодо сього маю переконання не таке, як офіційні зазбручанці. Але як би там не було, ми вже трохи наближаємося до того часу, коли спір між обома прапорами стане виключно нашим внутрішньо-національним».

Значить, Донцов знову пробує унапрямити своїх читачів в окупованій Україні: треба насамперед витворити в собі почуття національної спільності — єдності навколо єдиної мети, що дозволяє на суперечки і навіть на боротьбу за шляхи до тієї української мети, але внутрі своєї національності, без втягування до своїх суперечок чужої сили, себто Москви. Таким чином Донцов своєю залізною логікою заганяв і «москвофілів», і «патріотів» на дедалі чіткіші позиції, на протиставлення України Росії. І, як це стверджує проф. Ю. Шевельов, «у недозволеному памфлеті п[ід] з[аголовком] «Україна чи Малоросія», скільки можемо судити зі збережених уривків, Хвильовий ішов ще далі. Він говорив уже просто про боротьбу двох культур і про Москву, як центр міщанства. Єдиний висновок, що міг впливати з цього, був би висновок про потребу відокремлення й кінця союзу». Але, як відомо, Хвильовий такого словесного «висновку» ніколи не зробив.

Надії Донцова (якщо він мав такі надії) на цей висновок і зокрема на те, що дискусія чи суперечка за шляхи розвитку української культури й самобутності може залишитися внутрішньо українською справою без притягання до неї чужої сили, не здійснилися. Противники Хвильового так негідно дискутували з ним, що їхні полемічні писання перетворювалися в доноси до партійних наглядців у Харкові та в Москві. Зацькований звідусіль і роздертий власними сумнівами, Хвильовий також низив політ своєї дебати до рівня і стилю прихильників московської орієнтації. Тому з обох сторін часто лунали негідні звинувачення в «порушеннях» партійної лінії та комуністичної ідеології під впливом Д. Донцова і інших «вістниківців». Нікому з них це не допомогло, коли окупант узявся ґрунтовно нищити українські культурні кадри. Не допомогло і Хвильовому навіть те, що він смертю погрожував Д. Донцову у своїй статті, надрукованій в офіційозі «Вісті», ч. 35 за 1926 рік. Там сказано: «Коли треба буде і будуть на те

можливості — будьте спокійні ми найдемо місце не одному пану Донцову у «штабі Духоніна».

Це був натяк на те, що Донцова можуть більшовики так убити, як юрба збольшевичених солдат у 1917 році вбила без суду шефа штабу західного російського фронту ген. Духоніна. Та вже незабаром, бо заявою з 4 грудня 1926 р. — під тиском керівників компартії України з безпосереднього Сталінового веління — М. Хвильовий покався. Своїм листом до ЦК КП(б)У Хвильовий, разом з Досвітнім і Яловим, вирікся орієнтації на Європу, заперечив теорію про боротьбу двох культур в Україні та відмовився від зв'язків з українськими письменниками-неокласиками.

Через рік опісля, Хвильовий мав практичну можливість «вибрати волю». Тоді окупаційний режим дозволив йому виїхати з України на т. зв. лікування до Відня на три місяці. Він побував також у Берліні та в Парижі. Саме з Відня 22 лютого 1928 р. Хвильовий написав покаянного листа до редакції журналу «Комуніст» і незабаром, вже в середині березня, повернувся до Харкова. Там він продовжує редакторську працю і свої суперечки з давніми й новими противниками чи суперниками за правильність *комуністичного підходу* до розвитку української літератури та культури. Ані Хвильовий, ані його співучасники цих лайливих дебатів чомусь не усвідомили цінної поради Д. Донцова про конечність не виводити внутрішньо українських конфліктів перед очі чужоземної влади. Тим часом усі вони добровільно заганяли одні одних у московські сіті, постачаючи окупантові словесні та друковані «докази» т. зв. ухильництва й співзвучности з «донцовським націоналізмом». Врешті, після третього покаяння 1930 року М. Хвильовий на ділі перестав бути справжнім письменником і літератором. Як це підкреслює проф. Ю. Шевельов, у тогочасних писаннях Хвильового «вже стерті межі між критичною статтею і доносом». Тепер він славить Москву й російську культуру, покликаючися на приклад М. Драгоманова, а поета Влизька засуджує за його пошану для І. Мазепи і за приниження царя Петра І. Через нецілих два роки опісля, О. Влизька розстріляно разом з 27 іншими українськими поетами в 1934 році. Юрій Шевельов проникливо характеризує Хвильового в період колективізації й підкорення українського

села русифікованому містові: «У писаннях новогенераційців і їхніх попутників Влизька, Шкурупія, Полторацького, Хвильовий знаходить антиросійство, самостійництво, троцькізм, націоналізм, проамериканізм, український фашизм, «краватно-фрачне європейське хатянство», хуторизм, себто куркульство, ідеалізм, «куркулячу пропаганду», буржуазний ідеалізм Шпенглера, Донцова «та інших ідеологів фашизму», ходіння слідами Донцова, Петлюри і Єфремова та ідеологію «захеканої українізації».

Але Донцов ще 1928 року заново уточнив свою оцінку Хвильового, як одного із советоукраїнських письменників з роздвоєними душами. Їхнє шамотання і вся «совєтська література на Україні найкращий тому доказ, що творча література може зростати лише на власних чуттєвих і духових підвалинах; що роздвоєні душі літератури не створять».

Остаточний перегляд поривів і зламів М. Хвильового Донцов дав у довгій статті п[ід] з[аголовком] «Микола Хвильовий», в липні 1933 року... Загибель Хвильового Донцов трактував, як злочин Москви і тільки Москви; злочин, який «переростає рамки трагедії одиниці..., переростає рамки літературних суперечок, чи українсько-більшовицьких позів». Це — трагедія багатьох українців, що не спромоглися у своїх душах розв'язати проблеми соціального й національного визволення, бо їм здавалося, що це дві суперечні проблеми тоді, коли такої суперечності на ділі не було.

Хвильовий також захопився фанатизмом російської Півночі, яка, здавалосьь йому, несла соціальне визволення для всіх. Він надіявся на самовизначення української нації шляхом тієї спільної революції. Але Москва, як наслідниця Чінгізхана, «цю формулу відкинула, бо осілість — це «ідеал буржуазії». І так в нім зродився сумнів. Ця «московська сила, фатальна, жорстока», як висловився Хвильовий, ставила свої домагання. Бути вічно на коні, дивитися на сльози своїх близьких, задушити в собі все те, що допомагало його землі ставити опір номадам», — каже Донцов. Він розуміє, що йдеться про родинні й національні зв'язки, витворені на давніх традиціях українського народу. Московська влада не допустила до витворення жодної української синтези під її владою, бо для Москви єдина синтеза це — «послух, послух доктрини, яка ще

не знати — чи була доктриною «загірної комуни», чи Івана Калити», збирача руських земель в московську імперію.

Коли сумнів у правильність свого шляху поглибився, Хвильовий побачив і червоний побут, і компартію зовсім в іншому світлі: «І разом з нею не можна — але й не рвати з нею не можна». Щоб якимось вирватись зі здоровими смислами із того «ідіотського роздоріжжя», Хвильовий — як колись М. Гоголь — хватається за «сатиру на новий побут, сатиру на партійних Держиморд, сатиру... на всіх тих «сукиних синів, які з'їли революцію», які — як каже Донцов — «видерли йому його ідеал з рук».

В ім'я повноти людського «я», Хвильовий — на думку Донцова — «почав офензиву проти капралізації літератури». Але на тому шляху він знову зустрів ту саму ворожу силу: «Москву з її «більшістю», всенівелюючу отару, як засаду не лиш політичного, але й духового життя...». Цьому всеросійському масовізміві, нехай і зодягненому в українські слова, Хвильовий протиставив тезу шукання зразків у великих літературах Заходу. Йому здавалося, що йому пощастить внести до нової віри в інтернаціоналістському одязі деякі свої, українські звичаї; але — каже Донцов — «Москва жартів не знала...» і негайно вдарила його. Тоді збентежений Хвильовий запитував сам себе: «Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безмежно Україну?»

Свою зайвість Хвильовий відчув ще глибше, коли він спробував висунути позитивну програму діяльності партійної інтелігенції, а саме: закликати відрусифікувати Україну, бо, мовляв, «лише пролетаріат утворить відповідні умови до відродження молодих націй». В тому намірі «брєніли нотки не інтернаціональної, лише — національної революції... Це був бунт», — каже Донцов і робить остаточні висновки.

«Дивно було б, коли б ота спритна й звинна публіцистична й літературна діяльність його (Хвильового) не змобілізувала проти нього тих, які згуртувались коло «центра федеративного міщанства» — партію, Москву». В бою з мобілізованою всеросійською більшістю Хвильовий заламався. Спершу він покаювся, потім частинно відкликав своє каяття, потім знову підкорився вимогам офіційної лінії та почав цікавитися «соціалістичним будівництвом», стає сількором, «керує працею в за-

водських літгуртках» і, наприклад, пише т. зв. оповідання про те, як «Петро... примусив свою корову працювати на користь колективу». Це маячіння появилось друком у тих же «Вістях» виконавчого комітету ЦК КП(б)У 5 квітня 1933 року, коли з голоду по всій Україні гинули мільйони українських селян.

Врешті усвідомивши, що всі ті, які «б'ються не за свою справу, а за справу нової імперії, нової Москви», є тільки найманці-гладіатори, Хвильовий вирішив покінчити з життям. «Його останній жест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні», — писав у своїй статті з приводу смерті Хвильового Дмитро Донцов у травні-червні 1933 року в м. Львові.

Але «загадкою М. Хвильового» Донцов не перестав цікавитися і в наступні роки. Коли з Советського Союзу вирвався Ю. Клен¹, кол[ишний] член групи неокласиків з Києва, Донцов писав до нього в листі 28 липня 1933 року: «Мав би до Вас масу питань про літературне життя на Україні і про різні персоналії, в першій лінії очевидно про Хвильового». Які це були запитання, невідомо, але зовсім певно можна б здогадатися, що Д. Донцов мав на мислі, мабуть те, чого він не сказав у своєму есеї-некролозі на смерть Хвильового, а саме: — Чи, а як що ні, то чому Хвильовий не лишив по собі протестного заповіту-звинувачення Москві за її геноцидну політику супроти всього українського народу?

Друкується за:

Рахманний Р. Дмитро Донцов і Микола Хвильовий.

1923–1933. — Лондон: Видавнича Спілка, 1984. — С. 3-19.

¹ Клен Юрій (справжнє ім'я Освальд-Еккард Бургардт, також Бургардт) (1891–1947) — поет, перекладач, літературний критик. Батько українського перекладача та редактора Вольфрама Бургардта. Входив до групи неокласиків.

СПОГАДИ

Григорія Нудьги «Біля дорогої могили»

Травень 1993 р.

Селянство України мерло голодною смертю масово. Ніяка війна, ніяке стихійне лихо на земній кулі за всю історію людства не принесло такого жахливого спустошення хліборобам, годувальникам не тільки Росії, а й усієї Європи, як голод 1932–1933 років. Бував я тоді у сусідніх селах, районах, на залізничних станціях і на власні очі бачив страхи того року. Україна була оточена «заградотрядами», які не випускали нікого за межі республіки, аби, не дай Боже, не випросили чи не виміняли на Курщині і Воронежчині або у самій Москві шматок хліба. Інтелігенція українських міст, письменники одразу завважили всі жахи, однак допомогти чимось своїм хлібодавцям не могли та й самі одержували грами на картки. Всі почували таку безвихідь, як перед кінцем світу. І ось у травні 1933 року газети принесли звістку: застрелився один з найкращих письменників — Микола Хвильовий, чиї твори ми вивчали у всіх класах і читали у хрестоматіях. Навіть за умов, коли у селах на кожному кроці бенкетувала смерть, — звістку про самогубство письменника сприйняли як надзвичайну подію...

У тому смертоносному 1933-му в Україні відновили університети і я поїхав до Харкова, склав іспити і був зарахований студентом філологічного факультету. Хоча найвища хвиля голодомору під осінь стала спадати, однак усі, в тому числі й студенти, жили дуже вбого. Ми одержували мізерну стипендію і продуктові та промтоварні картки. Пам'ятаю, що на ту картку я міг купити за рік одну пару шкарпеток та один-два метри ситцю. Хліб (300 грамів) й обіди були за талонами...

Але ми були молоді, прагнули знань, вірили в краще. Хоча й любили село, та боялися до нього повертатися — там страшні злидні, а за необережне слово правди можна було поплатитися й головою.

Про злигодні життя ми відважувалися говорити тільки пошепки, крадькома і то боялися, аби хтось про це не доніс на-

чальству — тоді прощай, університет. Доходили до нас чутки, що й серед письменників є такі, які критично ставляться до нашого «великого вождя». Тут називали й ім'я Миколи Хвильового. Всі, з ким я говорив про цього бунтаря, який «сам хвилюється й інших хвилює», стверджували — і в Харкові, і в нас у селі, — що покінчив він з собою після того, як побував на селах і сам пересвідчився, який страшний голод лютує в Україні. То хіба ж можна було не пошанувати таку велику людину? Вже в університеті довідалися ми і про «ВАПЛІТЕ» та інші літературні обставини життя і прикрощі Хвильового.

Серед моїх товаришів виявилось кілька, котрі бачили Хвильового і навіть слухали його виступи, вони були захоплені його мужністю й культурою та гостротою полеміки. Це були старші від мене студенти, які вже дещо друкували або жили в Харкові й відвідували літературні вечори, — як ось І. Вирган, В. Гришко, В. Дмитрук та інші. Ми, сільські «неофіти», дуже цікавилися постаттю автора «Вальдшнепів». Дуже шкодували, що не довелося побачити й почути його. Василь Гришко (тепер у США), виявилось, бував на могилі письменника і запропонував нам відвідати її невеличкою групою, «щоб не помітило зле око».

І ось восени 1933 року, у вихідний день, ми вирішили по-тай поклонитися могилі «націонал-ухильника» й політично «шкідливого для молоді» письменника, який відважився кинути гасло «геть від Москви». Тоді вже прізвище Хвильового було в числі заборонених, отже, й відвідувати могилу університетській молоді, що вивчала тільки класово витриману творчість сучасних письменників, — заборонялося. Той, хто згадував про гасло «геть від Москви», — теж потрапляв у списки підозрілих...

І ось ми біля могили на міському кладовищі — між студентським містечком «Толкачівка» і новим гуртожитком «Гігант». Могила не скраю, а посередині поховань, серед горбчиків, що здебільшого без хрестів і будь-яких пам'ятних знаків. Можливо, тут лежали й жертви голодомору. Маленький горбок, ще не обкладений дерном і не порослий травою. Земля на ньому глинувата, жовтувата і по-осінньому сумна. Довкола могили — штахетний парканчик, що трохи посірів од дощів, на поперечній дошці хтось (певно, студенти) вирізав ножем: «Микола Хвильовий».

Навколо росли дерева. Було одне (з північної сторони) й біля могили Хвильового. Я подумав: якою великою й чистою була душа цієї людини, коли вона віддала своє життя в жертву за долю інших. А в нас — серця й розум паралізовані страхом...

Як виглядала тоді свіжонасипана могила письменника? На кладовищі я окреслив тільки дуже загально її контури, в гуртожитку доповнив деякі деталі й завіз ескіз до батьків на село. Згодом іще дещо поправив з пам'яті і тепер відважуюсь оприлюднити. Якщо в ті роки хтось зробив фото могили або замалював її — прошу порівняти з моєю зарисовкою і зауважити на неточності.

Григорій НУДЬГА¹.
м. Львів

Друкується за:

Літературна Україна. — 1993. — 13 травня.

¹ Нудьга Григорій Антонович (1913–1994) — письменник, літературознавець, фольклорист. Автор спогадів «Тарасова ялинка» та укладач антології «Пісні та романси українських поетів». Закінчив Гадяцький педагогічний технікум (1931), працював учителем. 1933 року вступив до Харківського університету, згодом перейшов до Київського, який закінчив у 1938 році. Деякий час працював викладачем Полтавського педінституту, звідки у 1941 році пішов на фронт. Потім працював у Львівському відділенні Інституту літератури АН УРСР. У травні 1945 року заарештований, обвинувачений в антирадянській агітації, засуджений до 10 років таборів. Покарання відбував на Колодими. Звільнений достроково у 1951 році. Від 1955 року — завідувач відділу критики журналу «Жовтень», з 1956 року — молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. З 1973 року був на пенсії.

Іван Дзюба.
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ: «АЗІЯТСЬКИЙ РЕНЕСАНС»
І «ПСИХОЛОГІЧНА ЕВРОПА»¹

Жовтень 2005 р.

У свідомості більш-менш освіченої публіки прізвиське Миколи Хвильового неодмінно асоціюється — крім акту самогубства — з гаслом «Геть від Москви» і, відповідно, орієнтацією на «психологічну Європу», меншою мірою — з «ідеєю азійського ренесансу». Це гасло і ця ідея належать до загальновідомого про Хвильового. А загальновідоме — і це теж загальновідомо — є найбільшим ворогом пізнання. Звідси — необхідність знову і знову звертатися до загальновідомого.

Тут спробую показати, що не тільки в уявленні пересічного читача зміст обох ідей Хвильового («європейської» та «азійської») збіднений і спрощений, а й у спеціальних літературознавчих працях не всі їхні аспекти наголошені.

Почати з того, що обидві ідеї зазвичай сприймаються в контексті публіцистики Хвильового, а контекст його поезії та прози залишається поза увагою (за винятком моментів естетичних — європейських «слідів» у стилістиці його прози, — але це інше питання).

Пружиною творчої енергії Миколи Хвильового було прагнення до універсальності. Його художній світ розімкнений в історичний час і в глобальний простір, а думка звертається до вічних загадок буття й загальнолюдських цінностей (хай і в «класовій» інтерпретації, а власне — в «пролетарській» риторичі). Звідси його відраза до провінційності, звідси ж і конфронтація із «всефедеративним міщанством», неприйняття переродження революції — з її світовим соціально-етичним зарядом — у партійно-бюрократичну обивательщину: неприйняття, що набирало трагічного характеру.

¹ Скорочений газетний варіант інавгураційної лекції, виголошеної в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

«Європа чи “просвіта”?»

Перші публіцистичні виступи Хвильового мали характер листів до літературної молоді, яку він орієнтував на поважне ставлення до творчої праці та навчання у справжніх майстрів, хоча б і не зарахованих до пролетарських, як-от Микола Зеров. Пафос памфлетиста спрямований проти «червоного» нецтва, «безграмотного міщанства» та «рідненької просвіти» в вишиваній сорочці і з задрипанським світоглядом», проти «бойової халтури», проти «масовізму» і «селозування» пролетарської культури, ідеологом яких Хвильовий оголошував «Плуг». Принципові розходження з «Плугом» фігурально подано так: «— Зеров чи Гаркун-Задунайський? — Європа чи «просвіта»?» (Гаркун-Задунайський — тут не реальна постать із «малоросійських труп» кінця XIX — початку XX ст., а створений Винниченком узагальнений образ претензійної безкультурності й провінційності. І «просвіта» — не конкретна культурницька структура, а традиція обмеженості й несмаку.)

Хвильовий категоричний: «Для пролетарської художньої літератури без всякого сумніву корисніш — гіперболічно — в мільйон разів радянський інтелігент Зеров, озброєний вищою математикою мистецтва, ніж сотні «просвітан», що розуміються на цьому мистецтві, як «свиня в апельсині», що на сьомому році революції раптом зробилися революційніші від самого Леніна і тепер виступають по різних радянських журналах з «червоними» фразами під прізвищами якогось «ця» чи «енка».

Чи враховував Хвильовий, що тут він фактично заходить у конфлікт з лінією партії на «культурну революцію», на «масовізм» і на виховання інтелігенції нового типу, робітничо-селянської інтелігенції? Мабуть, не сповна, бо обмежився застереженням, що масовий рух утворює «резерв, що й ляже в основу «народження» через десяток-півтора справжньої другої генерації», тоді як провідники «Плугу» «з робітників і селян роблять, замість корисних радянських журналістів, припустім, нікому не потрібних віршомазів та інших борзописців».

Як узгодити цей фактичний виступ проти «червоної халтури» малокультурних авторів правильного класового походження — з тезою про нове, пролетарське мистецтво, якої

дотримувався і Хвильовий? Хто ж тоді має творити це пролетарське мистецтво? Хвильовий відписується: «Нове мистецтво утворюють робітники й селяни. Тільки з умовою: вони мусять бути інтелектуально розвиненими, талановитими, геніальними людьми».

Опоненти заперечували: звідки ж візьмуться ті «талановиті» й «геніальні», якщо не буде масового руху за освіту й культуру, якщо не буде терплячої роботи із здібною літературною молоддю? Сергій Пилипенко, керівник «Плугу», закидав Хвильовому та іншим «олімпійцям», «академікам» зневажання літературного молодняка та нерозуміння завдань і масштабів культурної революції, культурного піднесення країни, селянства зокрема. Трохи рації в цьому й було, але ще більше було неготовності до тих високих критеріїв — щодо змісту, естетичних, інтелектуальних, — які висували Хвильовий та «олімпійці» з «Гарту», а потім «академіки» з ВАПЛІТЕ. Ось як, наприклад, розумів справу один із інспіраторів дискусії Гр. Яковенко: «...Старі літератори (не лише віком) і нові письменники з високорозвиненими інтелектами (це, певно, іронія. — *Авт.*), далекими від завдань часу, повинні мати при пролетарській літературі місце референтів, технічних радників, яких треба використовувати, головним чином, для оволодіння формою, а не змістом. Зміст — життя, а життя сам пролетаріат творить і не може його не відчувати. Таким чином, ідеологічними суддями вони бути не можуть. Ця справа їх не торкається» («Культура і побут», ч. 19, 25 травня 1925 року).

Схожі настрої панували серед тієї маси графоманів, що посунула в літературу, надихаючись принципом: не святі горшки ліплять. Тож можна зрозуміти сарказм, із яким Хвильовий випишував збірний образ войовничого літературного провінціала «енка». І можна зрозуміти, чому його памфлети справили враження свіжого вітру, що увірвався в тяжку задуху.

Здавалося б, ішлося про справи професійної кваліфікації. Але дискусія зразу ж почала виходити на політичну орбіту. Хвильовий сам дав для цього вдячний привід — своєю дилемою: «Зеров чи Гаркун-Задунайський?»; «Європа чи “про-світа”»?»

А де ж Росія?

Що молодим письменникам треба вчитися — погоджувалися всі. Але як учитися і в кого? Хвильовий своє сказав. І зчинив бурю.

Чому далека буржуазна Європа, а не близька і рідна більшовицька Москва? Чому європейська культура, а не російська? Хвильовому закидають антиросійськість, русофобію. Але він не був русофобом, добре знав російську літературу, і вона посідала не останнє місце в його інтелектуальному арсеналі. Але він гостро відчував небезпечну асиметрію в українсько-російських культурних відносинах; панування російської культури в Україні закріплювало її, України, колоніальний статус, і за цих умов однобічна орієнтація на російську культуру оберталася епігонством, позадництвом і мавпуванням. Це стало свого роду національною традицією.

«Від Котляревського, Гулака, Метлинського через «братчиків» до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати!».

Усі «конкретні постаті з нашого минулого, які захоплювалися естетизмом» (Хвильовий називає тут Євшана, Вороного, «молодого Семенка»; в іншому випадку також Ольгу Кобилянську), були «трагічними моментами в історії нашої культури» через умови «жахливого позадництва», «хохляндії».

А саме ці умови і культивує «масовізм у плужансько-напостівській репрезентації». Це визначення не випадкове: московська група «На посту» намагалася взяти під свій контроль літературний рух у всіх республіках, нав'язуючи свої вульгаризаторсько-соціологічні критерії, і «Плуг» ішов назустріч «напівцям» та ВАППу. (Останнім важче було домовлятися з національно визначеними «Гартом» чи «ВАПЛІТЕ».) Але, зауважує Хвильовий, «українська дійсність складніша за російську».

У перших своїх памфлетах Хвильовий не заглиблюється в питання про відмінність української національно-політичної

дійсності від російської. Але логіка полеміки штовхала до цієї теми. І вже у памфлеті «Дайош пролетаріат» — десятому з циклу «Апологети писаризму» — він руба ставить корінне політичне питання: про необхідність «дерусифікації робітництва» і нейтралізації «російського міщанина», який є «не меншим (коли не більшим) ворогом революції за автокефально-столипінський елемент» і «головною перешкодою до дерусифікації робітництва».

Немає сумніву, що для такої гострої постановки питання Хвильовий скористався партійним рішенням про посилення курсу на українізацію. Невдовзі з'ясується, що в партії переважало інакше розуміння українізації, і Хвильовому дадуть це відчувати. Але певний час він ще мав можливість розвивати і загострювати свої антирусифікаторські думки. Заключний, тринадцятий памфлет із циклу «Апологети писаризму» мав драстичну, відтоді немислиму назву: «Московські задрипанки». Безпосереднім приводом для цього виступу стала брошура «Європа чи Росія?», яку видав у Москві Кость Буревій, ввійшовши в гостру полеміку з Хвильовим (тут треба нагадати, що пізніше Кость Буревій зблизився з Миколою Хвильовим, якого пережив лише на один рік).

Буревій радив українським авторам вчитися в російській літературі і, зокрема, «почитати Белінського», тож Хвильовий епіграфом до свого памфлету ставить великий пасаж із В. Белінського, який варто тут навести: «Если русские могут гордиться несколькими поэтическими именами, — они первоначально обязаны этим соприкосновенности своей истории и истории Европы к усвоенным у Европы элементам жизни. Что же касается малороссиян, то смешно и думать, чтоб из их поэзии могло теперь что-нибудь развиваться. Двинуть ее возможно только тогда, когда лучшая благороднейшая часть малороссийского населения оставит французскую кадрили и снова примется плясать трепака и гопака».

І Хвильовий починає, як він каже, «з місця в кар'єр»: «Цією красномовною і пікантною цитатою ми зовсім не дуємо обвинувачувати Белінського в шовінізмі, ми цим хочемо підкреслити, якою ненавистю до української поезії просякнута було ту літературу, що в ній радять нам учитися наші москвофіли. Це зовсім не значить, що ми цю літературу не

любимо, а це значить, що ми органічно не можемо на ній виховуватися».

І далі: «Що російська література є одна із найкваліфікованіших літератур — це так. Але наш шлях не через неї. Бо українська дійсність складніша за російську, бо перед молодістю українською літературою стоять інакші завдання, бо вона “стає на власний шлях розвитку”». І оскільки стоїть питання: на яку зі світових літератур вона мусить узяти курс? Хвильовий дає відповідь: «У всякому разі — не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї ми, як представники молоді нації, скоріш відчуємо, скоріш вилюємо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми».

Але, застерігає Хвильовий, це не європофілізм: «досить “фільмівувати” — “дайош” свій власний розум!» Отож «в Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задріпанок, чого ми хочемо?».

Громогласні естетичні декларації були звичними в літературному й мистецькому житті 20-х років. Але тут уже гостро запахло політикою. Таких заяв українська мова не чула до того і не чути більше ніколи. І немовби ставлячи всі крапки над усіма «і», Хвильовий продовжує: «Українська економіка — не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця. Радимо тов. Буревієві приїхати сюди і уважно придивитись. Боїмось тільки, що закричить він “гвалт”! Бо й справді: Малоросія вже

одійшла в “область преданія”. Ми під впливом своєї економіки прикладаємо до нашої літератури не “слов’янофільську теорію самотності”, а теорію комуністичної самотійності. Правда, ця теорія наших москвофілів-“європенків” може налякати, але нас, комунарів, вона зовсім не лякає, і навіть навпаки. Росія ж самотійна держава? Самотійна! Ну так і ми — самотійна».

Україна чи Малоросія?

Хвильовий не дарма постійно вживає множину: «ми». Він справді висловлював позицію потужного гурту інтелігенції, яка, в свою чергу, співвідносилася з позицією частини керівництва КП(б)У — тих, кого пізніше затаврували як «націонал-ухильників»: у першу чергу О. Шумського і М. Скрипника (мотив від економіки немовби вгадує концепцію, яку виклав М. Волобуєв у статті «До проблеми української економіки» — в журналі «Більшовик України», 1928, ч. 2—3).

Але Хвильовий доводив до краю ті думки, які інші воліли б висловлювати дипломатичніше або й тримати «в резерві». В цьому сенсі він ставив у скрутне становище своїх можливих союзників у меншості партійного керівництва, і їм довелося відмежовуватися від Хвильового й критикувати крайнощі «хвильовізму». Спершу це зробив М. Скрипник, а потім, у м’якшій формі, й О. Шумський. Тим часом у справу втрутився сам Сталін (про це — далі), і наступний памфлет Хвильового «Україна чи Малоросія?» вже не був дозволений до друку. Натомість був уважно вивчений в ідеологічних спецслужбах і використаний у публічному шельмуванні автора.

Головне питання для Хвильового: Україна — колонія чи держава? Щоб вона не була колонією, треба «назавжди покінчити з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру». Зокрема і «всі ті розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане бажання культивувати те, що вже не воскресне» (тобто «фактично, якщо не де-юре, декретовану» російську гегемонію — тут Хвильовий якраз помилився: вона не те що «не воскресла» — вона просто не вмирала, а міцнішала і тріумфувала на «цвинтарі розстріляних ілюзій»,

якщо вжити образ Василя Симоненка, і на тирловищах «розбудови держави», якщо вжити вислів Павла Загребельного).

Україн відверто і з мужністю, якої ні до нього, ні після нього не мав ніхто (і хтозна чи матиме), Хвильовий говорить, що в Україні точиться боротьба за гегемонію між двома культурами — українською і російською. На книжковому ринку українська культура не може побороти свого конкурента: «її товар завжди буде розцінюватися як товар другого, третього, а то й четвертого гатунку, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача, принаймні на перший десяток років» (як бачимо, Хвильовий знову помилився у своєму оптимізмі: ця психологія — безсмертна). Отож змагатися з російською культурою на арені її канонів — дарма. Тим більше що українська інтелігенція в масі своїй «не здібна побороти рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній».

Це, власне, ті мотиви, які й раніше Хвильовий клав в основу своєї ідеї про необхідність відмовитися від орієнтації на Москву і творити свою культуру, навчаючись у «психологічній Європи». Легко говорити про такі речі сьогодні, але спробуймо перенестися в рік 1926-й... А втім, дещо й сьогодні звучить, сказати б, незвично. Ось таке, скажімо: «...Нове гасло, спрямоване проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («змагання») двох націй, але не як націй, а як революційних факторів».

Творчі сили для цього є, особливо молоді, але вони не бачать дальших перспектив через тісноту рамок культурного розвитку і не можуть «виявити свою творчу потенцію». «Справа в тому, що в той час, як в Росії компартія завжди втручається морально і матеріально в національно-культурне будівництво, в усі його закутки, то в Україні, логікою одірваності керівних кіл від національного відродження, ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька імпотентних морально і слабеньких матеріально «хохлацьких апаратів».

А якщо ми визнаємо українське відродження доконечним, неминучим етапом, то «ми не тільки повинні поширити матеріальну базу для виявлення культурних можливостей молодій нації, але й подивитися на нове гасло по-марксистському».

І Хвильовий пропонує такий погляд: «Якщо яка-небудь нація [...] виявляє свою волю протягом сторіч, щоб виявити себе, свій організм як державну одиницю, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого — вносять елемент хаосу в світовий загальноісторичний процес. Замазувати незалежність порожнім псевдомарксизмом — значить не розуміти, що Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав...»

Не говоритимемо, марксистський це погляд чи немарксистський. Важливо, що його виведено з історичних фактів, і подальша історія також його підтвердила. Хіба не про це говорив півтора століття тому чех К. Гавлічек-Боровський: мир і спокій у Європі не будуть забезпечені, доки не буде загладжена кривда, заподіяна українському народові. І хіба не через це в сталінсько-хрущовсько-брежнєвські-щербицькі часи Україна була бастионом компартійної реакції? І хіба не це маємо на увазі ми, говорячи, що нинішня Європа без самостійної України неповна? А хіба був би можливий голодомор 1932–1933 років у державно незалежній Україні? І чи так розвивалися б події у Другій світовій війні, якби на сході Європи існувала повноцінна Українська держава? А кривавий терор на Західній Україні 40–50-х років?

І ще про одне нагадує драматична теза Хвильового: ну до чого ж невігласькими або тупувато-цинічними є відомі постійно тиражовані заяви певного штибу політиків та політиканствуючих базік про те, що незалежність дісталася Україні ні з того, ні з сього, майже сама впала з московсько-єльцинського неба...

Український месіанізм?

Отже, за Хвильовим, Україна має пройти етап оформлення в національну державу. Але він чудово розумів, що ніхто їй такої можливості не надасть. На що розраховувати? І тут знову з'являється ідея «азійського ренесансу» як суми «визвольних рухів національностей Сходу». Може, відгукуючись по-своєму на ідеї Шпенглера, Хвильовий пропонує версію про

чотири культурно-історичні типи: патріархального періоду, феодального, буржуазного і пролетарського. «Людський матеріал Азії» відіграв вирішальну роль у першому періоді; другий і третій наснажені енергією Європи. Але тепер «західня спільнота, природно, йде до стану духовної імпотенції. Творча енергія вичерпана...»

Постає питання: «...Де ж та загадкова країна, яка розв'яже велику світову проблему?» Хвильовий має відповідь: «Вона там, на Сході. Азія знову виходить на широку історичну дорогу (...) Соціальний патос, яким горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності цих останніх четвертому типу культури».

Не говоритимемо про міру теоретичної обґрунтованості цих версій Хвильового. Зрештою, він не був теоретиком; це публіцистика, в якій озиваються то Шпенглер, то якась альтернатива російським євразійцям (тут уперше Хвильовий вживає термін «Євразія», але у своєму специфічному контексті). Важливіше інше: фактом був бурхливий національно-визвольний рух народів Сходу, який Комінтерн розглядав як чинник світової революції (під проводом європейського пролетаріату. У Хвильового навпаки: Азія мала підстобнути трохи вже приспаний опортуністами європейський пролетаріат). І фактом була важлива роль України як свого роду моделі поєднання соціального та національного визволення. Відповідно — і вибух теми революційного Сходу в українській літературі, піднесення наукового сходознавства.

Це й давало Хвильовому підставу перейти до головного для нього: «...Причому ж тут Україна? А притому, що духовна культура більшовизму може яскраво проявитися тільки в молодих радянських республіках і в першу чергу під блакитним небом південносхідної республіки комун, котра завжди була ареною горожанських сутичок і котра виховала у своїх буйних степах тип революційного конкістадора. З одного боку, наша Євразія завжди стояла далеко від третьої (буржуазної. — *Авт.*) культури, і пробудження азійської енергії є пробудженням і її енергії. Більше того, оскільки Євразія стоїть на грані двох великих територій (як бачимо, у Хвильового «Євразія» — псевдонім України. — *Авт.*), двох енергій, постільки авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми...».

Власне, в «Україні чи Малоросії?» Хвильовий дав уже виразне — з викликом — політичне оформлення тим думкам, які розвивав ще в перших памфлетах. Послухаймо: «Говорячи про азійський ренесанс, ми маємо на увазі майбутній нечуваний розквіт мистецтва в таких народів, як Китай, Індія і т. д. Ми розуміємо його як велике духовне відродження азійсько відсталих країн. Він мусить прийти, цей азійський ренесанс, бо ідеї комунізму бродять примарою не стільки по Європі, скільки по Азії, бо Азія, розуміючи, що тільки комунізм звільнить її від економічного рабства (оцінимо прозорливість Хвильового. — *Авт.*), використає мистецтво як бойовий чинник».

Це — в «ранньому» памфлеті «Про Коперніка з Фрауенбургу, або Абетка азійського ренесансу в мистецтві» (другий лист до літературної молоді). І там само: «Отже, гряде могутній азійський ренесанс у мистецтві, і його предтечами є ми, «олімпійці» (так іронічно величали Хвильового та його друзів-ваплітян опоненти-плужани. — *Авт.*). Як в свій час Петрарка, Мікель-Анджело, Рафаель і т. д. з італійського закутка запалили Європу, так нові мистці, з колись пригноблених азійських країн, нові мистці-комунари, що йдуть за нами, зійдуть на гору Гелікон, поставлять там світильник Ренесансу, і він, під дальній гул барикадних боїв, спалахне багряно-голубим п'ятикутником над темною європейською ніччю».

Великий азійський ренесанс, за передбаченням Хвильового, триватиме кілька століть, як і ренесанс європейський, і перейде кілька етапів, кожен із яких характеризуватиме той чи інший художній напрям. Конкретизувати це провіщення Хвильовий усе-таки не наважується. Але впевнений, що перший його етап визначатиме «романтика вітаїзму», — а це те, з чим ідентифікувався творчий стиль його самого. Розуміючи, що це занадто загально, він застерігає: «...Сподіваємося, що наші памфлети будуть першим абетковим абзацем до теорії нового мистецтва. Сам теоретик мусить прийти — ми його чекаємо. Він буде романтиком вітаїзму: агітатором і пропагандистом наших засад». Він не прийшов і не міг прийти. І самі засади лишилися неозначеними.

Є очевидна суперечність між орієнтацією на Європу і версією «азійського ренесансу». Але ця суперечність знімається

спільністю їхнього призначення в концепції (чи, власне, політичних і культурних прожектах) Хвильового.

Насамперед: в обох випадках ішлося про пошук міжнародного контексту для відродження України; пошук чинників, які допомогли б їй розімкнути лабеті гегемонізму. В обох випадках маємо також ідею українського месіанізму, в якій, власне, сплітаються «Азія» і «Європа». «Саме з південно-східної республіки комун, саме з радянської України й піде те нове мистецтво, що його так чекає Європа».

Чи мав Хвильовий якісь підстави для таких надій? Мабуть, дуже перебільшував — у нетерпінні національного самоствердження. Але вже були Павло Тичина, Микола Бажан, Лесь Курбас, Микола Куліш, Михайло Бойчук, був «український авангард» — немало, за європейською міркою, був уже багатобічний європейський резонанс на ці явища. Але головна надія була на те бурхливе піднесення молодих творчих сил, яке тривало до кінця 20-х років. (Павло Тичина: «Хлюпни нам, море, свіжі лави! \ О земле, велетнів роди!»).

Нащо Європа?

І ось тут-таки знову з'являється аргумент від Європи. Чи це парадокс, чи «діалектика», чи просто «хвильовізм», але обновили Європу Азія зможе з допомогою самої Європи. Інакше: перш ніж Україна принесе в Європу нове мистецтво, вона мусить узяти від Європи її фавстівську спадщину, подолати свою культурну відсталість, символом якої є для Хвильового «просвіта», тоді як Європа в його розумінні — «психологічна категорія, яка виганяє людськість із просвіти на великий тракт прогресу». І це тим більше потрібно, що «в той час, коли вже чути побідні кроки азійського ренесансу, — в цей час «сатана» (тобто «просвітянський» графоман. — *Авт.*) повів нестримну і рішучу атаку зі своєї «бочки» на город, на міську культуру». Отже, каже Хвильовий, «ми зовсім не випадково, а цілком продумано поставили питання: Європа чи просвіта? Це одно із кардинальних питань нашої доби. В Європі, як у психологічній категорії, об'єднано суму тих можливостей, які ми можемо в мистецтві протиставити «просвіті», теж психологічній категорії, з якої живиться куркуль (...). В сьогодні-

нішній літературі борються дві сили: перша — це та, яка орієнтується на Європу, друга — це та, яку використовує просвіта, інакше кажучи куркуль».

Опоненти єхидно випитують у Хвильового: це ж яку Європу він має на увазі? Мовляв, Європу комунарів чи версальців, капіталістів чи пролетарів? «Беріть, — відповідає Хвильовий, — яку хочете: «минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу. Бо справді: гамлети, донжуани чи то тартюфи були в минулому, але вони є і в сучасному, були вони буржуазні, але вони є і пролетарські, можете їх уважати «вічними», але вони будуть і «мінливі».

Або трохи в іншому ракурсі: «Що ж таке Європа? Європа — це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив “на закаті”, не та, що гние, до якої вся наша ненависть. Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу». І вища квінтесенція досвіду Європи для Хвильового — це «допитливий людський дух» («чорнокнижник із Вюртемберга», «доктор Фауст») та «ідеал громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш — психофізіологічній, основі вдосконалювалась протягом віків і є власністю всіх клас» (це останнє прямо суперечить класовій риториці самого Хвильового-полеміста, хоча водночас цілком відповідає духові Хвильового-художника.

Європейський ідеал громадської людини — це чи не найголовніше для Хвильового. І він далі розвиває цю думку: «Психологічна категорія є жива людина з мислями, з волею, з хистами. Жива людина є громадська людина. Класичний тип громадської людини вироблено Заходом. Як надбудова, він вплинув на економічний базис, на добробут фєвдалів і буржуазії. Він вплине й на добробут пролетаріату. Його соціальний сенс у його широкій та глибокій активності. Отже, не можна мислити соціального критерія без психологічної Європи».

Дивним чином ця теза Хвильового не привернула особливої уваги ні його опонентів, ні прихильників та популяризаторів. А тим часом це, може, найважливіше в ідеї «психологічної Європи». І найтривкіше. І найактуальніше нині. Бо хіба це не те, що сьогодні зємо «громадянським суспільством», яке нібито хочемо будувати?

Ламання душ?

Протягом усього свого короткого творчого життя (трохи більше десяти років: 1921–1933) Микола Хвильовий був під пильною увагою літературної критики, а особливо партійних ідеологічних спецслужб. Його проза, а ще більше публіцистика, викликала зливу відгуків — як прихильних, солідарних, так і неприхильних, злостивих та й прямих доносів. Останнє стимулювалося публічними й непублічними вказівками партії, але малим збудником були й амбіції ватажків різних ворогуючих літературних груп, за якими теж здебільше стояли вмілі партійні інспіратори.

Зупинимось лише на деяких моментах, що безпосередньо стосуються нашої теми: ідеї «азіятського ренесансу» та «психологічної Європи» у Хвильового.

У загальній формі їх підтримали палкі однодумці Хвильового — Олесь Досвітній та Михайло Яловий. Посутнішу підтримку дістав Хвильовий від Миколи Зерова, до культурного авторитету якого апелював і який адекватно оцінив спільність позиції в обстоюванні естетичної якості. У книзі «До джерел» він присвятив три статті літературній дискусії, яку викликали памфлети Хвильового. Близьку йому тему «Європа» Зеров ставить на ширший і конкретніший ґрунт, ніж сам Хвильовий та його опоненти. Говорить про різні її ідеологічні й мистецькі версії в російській суспільності, підкреслює, що ще «київські дидаски 17 віку не боялися вчитися у своїх ворогів-латинників» і що «з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської — щоб не згадувати імен другорядних — європейські теми і форми проходять у нашу літературу, розташовуються в ній». Тобто Зеров намагається заспокоїти опонентів Хвильового: нічого небувалого той не пропонує; треба вийти з політичної гарячки до спокійної професійної розмови. Але в тій обстановці це було вже неможливо, і солідаризування Хвильового й Зерова було поставлене на тяжкий карб їм обом.

У перших виступах проти Хвильового панувало роздратування його дошкульною критикою «просвітянства» і «масовізму» в літературі. Політичні звинувачення вийшли на перший план після відомого листа Сталіна «Тов. Кагановичу та

іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» (26.4.1926). Листа написано після розмови з О. Шумським, який висловив Сталіну свою (і, певно, багатьох українських комуністів) критичну позицію щодо політики, яку проводило в Україні керівництво КП(б)У на чолі з Кагановичем. Про Шумського Сталін говорить поки що в поважливому тоні (він ще був потрібен, та й час масових політичних розправ у самій партії ще не настав)... Однак мало не третину листа присвячено Хвильовому. Сталін чітко окреслив ті тези Хвильового, які прямо суперечили офіційній лінії партії та становили небезпеку для неї («а така небезпека стає все більше й більше реальною на Україні»). Це — вимога «негайної дерусифікації пролетаріату» в Україні; дистанціювання української культури і суспільства від російської та, мовляв (в інтерпретації Сталіна), «загальнорадянської»; захоплення якоюсь месіянською роллю української молоді інтелігенції («все це і багато іншого в устах українського комуніста звучить тепер (...) більше ніж дивно»); а головне: «У той час, як західноєвропейські пролетарські класи та їхні комуністичні партії повні симпатії до “Москви”, до цієї цитаделі міжнародного революційного руху та ленінізму, в той час, коли західноєвропейський пролетаріат із захопленням дивиться на прапор, що майорить над Москвою, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь “Москви”, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви. І це називається інтернаціоналізмом!» (И. Сталин. Сочинения. Москва, 1948, Т. 8, с. 14).

І далі йде дуже характерне міркування — з арсеналу сталінських (і взагалі більшовицьких) важелів ідеопсихологічного тиску на національну партійну інтелігенцію: «Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна лише борючись з крайностями Хвильового в лавах комуністів». Звичайно, це була і пряма пропозиція Шумському виступити проти Хвильового (від нього цього довго довелося вимагати). Але сам прийом розколювання опозиції і спосіб тиску на авторитетних потенційних опозиціонерів мав ширше значення й постійно застосовувався в Україні: хто справді хоче національного майбуття і розвитку української культури, той мусить виступити проти крайнощів, які ведуть у «прірву»: «Від ухилу — у прірву», — так називалася бро-

шура Андрія Хвилі, викликана «Вальдшнепами» Хвильового. Погроза «прірвою» була найдійовішою; силу її відчув на собі й не один з погрожувачів. Той-таки Андрій Хвиля, колишній боротьбист, один із активних провідників українізації, під тиском її противників поступово позбувався шкідливих «крайнощів», аж поки став викривачем їх, — що не врятувало його від сумної долі за часів остаточної перемоги соціалізму.

Але Хвильовий почував себе комуністом і боляче сприймав звинувачення у нібито відступництві, націоналізмі, а потім і фашизмі. До того ж він відповідав не тільки за себе, а й за цілий напрям в українській літературі, навколо нього гуртувалися найталановитіші митці його покоління. Щоб зберегти своє реноме комуніста і творчі можливості для себе та друзів, він ладен був визнавати «помилки» і йти на поступки та компроміси. Але петля вимог затягувалася дедалі тугіше. Раніше не рятували посилання на Троцького й Бухаріна, тепер — на Сталіна й навіть Кагановича. Хвильовий здавав позицію за позицією. Щоправда, після кожного чергового визнання помилок йому вдавалося щось здобути в літературно-видавничій справі для гурту своїх однодумців: після заборони «ВАПЛІТЕ» — він організовує «Літературний ярмарок», після закриття «Літературного ярмарку» — «Пролітфронт». Але вже ненадовго.

Дарма Хвильовий переймає прийоми своїх супротивників і переходить на мову політичних наліпок, звинувачуючи тих — у націоналізмі, тих — у фашизмі. Так, так — він тепер бореться з хвильовізмом. Але ні вороги, ні друзі цього до уваги не брали. І для одних, і для інших він залишався автором «Я (Романтики)», «Вальдшнепів» і «Думок проти течії». Для одних — об'єктом ненависті, для других — любові.

Минуще і неминуще

...Збігло три чверті століття. З них більш як півстоліття твори Хвильового були під забороною, а ім'я його відкрите тільки для шельмування. Та, пройшовши це пекельне горнило, воно, кажучи словами Шевченка, «в душі людській воззобновилося».

Хвильовий постає нині як одна з найзначущіших постатей української літератури ХХ століття. Всього лиш десяток

з лишком літ пощастило йому творчо працювати, але він перебував у центрі інтелектуального руху в Радянській Україні, був одним із головних і плідних будівничих нової революційної літератури, генератором багатьох ідей, що наклали відбиток на культурне, духовне обличчя того часу; невтомним ініціатором незліченних починань, завжди придушуваних «згори», але таких, що встигали давати промовисті результати. До нього сходилося багато «нервових зв'язків» тодішнього літературного життя і боротьби.

Хвильовий увесь зітканий із суперечностей, які, однак, не тільки не позбавляють сенсу суперечні одна одній думки та настрої, а живлять їх. Це й суперечності між мрією про «голубу Савойю», між орієнтацією на «психологічну Європу» і на містично-революційну (в його інтерпретації) Азію; суперечність між гаслами «вікна в Європу» та «азійського ренесансу». Ми вже бачили, як ці, нібито суперечні, ідеї в нього одна одну скріплюють.

Три чверті століття, що відділяють нас від Хвильового, — достатній термін для того, щоб історія дала свою оцінку не лише художнім вартостям певних культурних витворів, а й інтелектуальним та політичним ідеям того чи іншого діяча.

Головна ідея Хвильового: державна самостійність України неминуча. Головний аргумент: якщо якийсь народ протягом століть у різних формах виявляє своє прагнення до незалежності, то рано чи пізно він її здобуде і пройде той шлях, який пройшли всі народи Європи; протидіяти цьому — означає гальмувати історичний розвиток. У часи Хвильового така ідея здавалася, якщо вжити його слово, «дерзостю». Через шість десятиліть вона здійснилася. Інша річ, що нинішня Україна — не така, якою вона уявлялася Хвильовому, — але цього вже не можемо ставити йому на карб. І не знаємо, якою вона буде ще через шість десятиліть.

Не випадковою і не марною виявилася ідея європейської орієнтації України. І тут Хвильовий може бути для нас дуже повчальний, схилиючи нас до засвоєння не зовнішніх форм європейського життя, часом розкладницьких і минулих, а вічної культурної та інтелектуальної спадщини, духу творчості, громадянської поведінки і всього того, що нині зветься громадянським суспільством. І немає потреби доводити, наскільки

ки актуальне застереження Хвильового від «малоросійства» і «хохляцтва», від загипнотизованості «московським диригентом», від інерції багатосотлітнього самовдоволеного й агресивного рабства.

А як бути з «азіятським ренесансом»? Він відбувався і відбувається, хоч і не зовсім у тих формах, що уявлялися Хвильовому. Але почасти — і в них. Хіба не справдилася його думка про те, що енергія революційного руху вигасає у Європі, а з більшою силою спалахує в Азії? І що комуністичні ідеї перемагатимуть в Азії? Так і сталося у ХХ ст., особливо в його другій половині. Тільки до Азії треба додати ще Африку і Латинську Америку. І хоч комуністичний експеримент у багатьох країнах Азії та Африки провалився, та він дав потужний імпульс національно-визвольному рухові на цих континентах.

А як з місією України, її чільною роллю в цьому рухові? Зі зрозумілих причин вона цю роль не змогла відіграти, бо й сама вона, Україна, тоді була придушена як суб'єкт світової політики.

Нині геополітична ситуація в цій частині світу геть змінилася. Але молода держава Україна має шанс стати важливим чинником економічного, політичного і культурного співробітництва країн Причорномор'я і Середньої Азії, спираючись, зокрема, й на історичні традиції такого співробітництва, й на відповідні факти нашої культури. Як бачимо, і тут Хвильовий може нам дещо підказати.

Я далекий від того, щоб екстраполювати на сучасність візії Хвильового 20-х років минулого століття. Але вчимося в нього жити Україною, мислити Україною, шукати шляхи України у світ.

Друкується за:

Дзеркало тижня. — 2005. — 15–21 жовтня. — № 40 (568).

КІЛЬКА СЛІВ НАВЗДОГІН

Від упорядника

З 260 активних на 1930 рік українських письменників було заарештовано, розстріляно й вислано до концтаборів 228. Цей інтелектуальний апокаліпсис України констатував Григорій Костюк зі своїми колегами вже по Другій світовій війні¹. Ще під час війни Хрущов поставив несподіване для його оточення запитання: а куди це поділися передвоєнні українські письменники? Він дав розпорядження скласти список літераторів УРСР, які після смертоносної хвилі репресій (в Україні вони розпочалися ще у 1932–1933 роках, ще до «великого терору») залишилися живими. 23 із ще живих (переважно дивом) письменників (як от Остапа Вишню) і літературознавців, розшукали в радянських концтаборах і звільнили.

Документи й факти не залишають жодних сумнівів: Микола Хвильовий мав бути з більшістю своїх колег по перу, як мовилося в ті часи. Однак він зламав плани влади й чекістів. Йому зовсім не забракло «класового гарту» і його самогубство не було «останньою найприкрішою помилкою», як на його похороні стверджували офіційні промовці. Це був виклик, самоствердження, жест, який перекреслив усі його каяття і вимушене політичне проституювання, коли він приносив клятву вірності більшовицькому ідеологічному Молоху. Прагнучи публічно залишатись у статусі особи, лояльної до правлячого режиму, Хвильовий насправді прагнув мати хоч трохи свободи внутрішньої, не на позір. Розумів він і те, що творець текстів живе своїм життям, а тексти — своїм. Розбити російський месіанізм, звільнити самих росіян від вікових забобонів великодержавництва, позбавити українців комплексу

¹ Див.: Костюк Г. Вибрані праці. У 5 т. — Упорядник Н. Баштова. — Т. 1. Літературознавство. Критика. — С. 637.

колоніальності, вторинності, зламати небезпечну асиметрію в українсько-російських культурних відносинах — ці головні посили публікацій Хвильового працювали незалежно від того, що він про себе мовив публічно, незалежно від його ритуальних каяттів. Вони працювали навіть тоді, коли їхнього творця вже не було на цьому світі.

Московські і харківські вожді дуже швидко все це зрозуміли. І хоч поховали Миколу Хвильового в статусі радянського письменника й навіть визнавали його талант, невдовзі запрацювала перевірена метода: могилу зрівняли з землею, творчий доробок замовчувався або згадувався з негативними конотаціями, ритуальне політико-ідеологічне таврування неодмінно супроводжувалося згадками про провини, ідейні збочення та націоналістичні ухили.

Я вже згадував про парадоксальність особи Хвильового. У свій спосіб це підтвердив 24 лютого 2022 року кремлівський диктатор Володимир Путін, масштабувавши російське вторгнення в Україну, розпочате у 2014 році. До всього це війна Москви за повернення українцям психіки рабського наслідкування Росії, повернення позадництва, мавпування, всього того московського «задрипанства», проти якого виступав Хвильовий. Не випадковою і не марною виявилася одна з головних ідей Хвильового — ідея європейської орієнтації України.

Здавалося б, де Хвильовий, а де теперішня Росія. Проте життя показало, що дискусія, яку стимулював Микола Хвильовий своїми памфлетами в середині 1920-х років, не втратила своєї актуальності. Вона ще й актуалізована війною путінської Росії проти України. Цілком слушно на це вказав Сергій Жадан, якого я цитував на початку цієї книжки.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Агеева Віра 30, 31
Азарх Раїса 158
Александровський (Юкельзон) Михайло 74
Аніканов 301
Антоненко-Давидович Борис 144, 147
Арістотель 188
Артемов — див. Волобуєв Михайло 37, 38, 50, 146, 261, 391
Арцибашев Михайло 257
Ахматов Лев 70, 314

Б

Бабенко 281
Багрицький Едуард 308
Бажан Микола 14, 24, 307, 308, 341, 396
Бакунін Михайло 84
Балицький Всеволод 51, 70, 77, 112
Баштова Н. 69, 73, 403
Безименський Олександр 78-80, 339
Бернс 235
Бедний (Придворов) Дем'ян 89
Белінський Віссаріон 84
Бистрих М. 242
Білецький Олександр 89, 251
Блакитний Василь — див. Еллан-Блакитний Василь 59, 64, 90, 199, 291, 365
Блюк Григорій 313
Бобинський Василь 309
Богацький П. 249
Божко Савва 209
Бойчук Михайло 396
Бомарше П'єр-Огюстен Карон де 218, 224, 225
Борзаківський О. 210
Брон Михайло 69, 70, 314, 315
Бузько Дмитро 90, 235
Булігін 346, 347
Буревій (Сопляков) Кость 105, 279, 280, 374, 375, 389
Бургардт Освальд (псевдонім Юрій Клен) 127, 207, 381
Бухнікашвілі Г. 300
Бучма Амвросій 241
Валайтес Сігізмунд 209

В

Валя (сестра Миколи Хвильового) 76, 83
Ваник 131
Вандервельде Еміль 245
Ванченко (Івашенко) Петро 278, 280
Васильєв Валерій 28
Вегенер А. 210
«Вело» 16, 281
Верхаський Михайло 281
Веселов 326
Виднєєв 242
Винниченко Володимир 26, 44, 45, 64, 73, 136, 261, 268, 386
Вирган І. 383
Вишня Остап (Губенко Павло) 61, 62, 68, 270, 276, 281, 286, 287, 328, 357, 358, 403
Вітте 215
Владко В. 244, 246
«Влас» 16
Волобуєв Михайло 37, 38, 50, 146, 261, 391
Воробйов 258
Врангель 187
Вухналь Юрій (Ковтун Іван) 281

Г

Гайне Генріх 302
Гаккебуш Любов 239
Галілео Галілей 46
Галич Марія 147
Ган О. — див. Петренко Павло 22, 231
«ГАП» 16, 157
Гафіз 235
Гжицький Володимир 36
Гермайзе О. 268
Герсонський Яків 213
Гірняк (Гірник) 237, 286
Гірчак Євген 49
Гладков Федір 135, 209
Глузовський 269
Гоголь Микола 181, 380
«Голубой» 235
Гончар 324
Горбань Микола 291, 299
Горький Максим 320
Грабович Григорій 18, 26, 69

Гречанюк Сергій 26, 43
Григоріїв Н. 249, 250
Гринько Григорій 29, 40, 271, 341
Гришко В. 383
Грос Жорж 153
Грушевський Михайло 250
Грюнфельд 279
Губенко — див. Вишня Остап 62, 68, 276, 281, 287, 358

Г

Галаган М. 235, 250

Д

Дантон Жорж Жак 141, 188
Демченко Микола 40
Денікін Антон 88, 187
Десняк (Руденко) Олександр 261, 294
Джугашвілі Йосип — див. Сталін Йосип 239, 276, 321, 399
Дзюба Іван 6, 7, 13, 16, 49, 385
Діоген 223, 226
Дмитрук В. 383
«Дмитрчук» 17, 244, 246, 275, 277
Дніпровський (Шевченко) Іван 283, 320, 327
Добролюбов Микола 84
Довженко Олександр 6, 14, 15, 66, 90, 281, 341-344
Долгополов Кузьма 303, 304
Доленго Михайло 89
Дон Кіхот 206
«Донбассовец» 17, 48, 208, 209, 229, 232
Донцов Дмитро 46, 72, 100, 101, 103, 104, 116-118, 122, 139, 147, 238, 361-381
Дорошкевич О. 93, 102, 268
Досвітній Олесь 24, 25, 31, 41, 51, 60, 62, 68, 72, 90, 128, 277, 311, 357
Достоевський Федір 27, 373, 376
Драгоманов Михайло 250, 378, 398
Драй-Хмара Михайло 127, 207

Е

Еллан-Блакитний Василь 59, 64, 90, 199, 291, 365
Енгельс Фрідріх 4, 184, 332
Епик Григорій 24, 68, 72, 233, 281, 305, 306
Еренбург Ілля 124
Еренфрід Георг — див. Грос Жорж 153

Є

Євшан Микола 22, 250, 388
Єжов Микола 51
Єрмоленко 308
Єсенін Сергій 113
Єфремов Сергій 42, 51-53, 93, 379

Ж

Жданович 324
Железнодорожский (Айзенберг) Григорій 73, 319
Женя (сестра Миколи Хвильового) 76, 83
Жив'юк Андрій 66
Жуков І. П. 294
Жукова Варвара — див. Буревій
Кость 279, 295
Жуковські 251
Жулинський Микола 65, 66

З

Заболотний 235
Заливчий Андрій 86
Затонський Володимир 38, 39, 77, 106, 109, 112, 118, 120, 130, 146
Зеров Микола 64, 65, 94, 95, 97-103, 114, 116, 118, 127, 207, 251, 268, 367, 386, 398
«Зірко» 17, 240
Золотарьов Вадим 8, 33, 34

І

Іванов Вс. 133
Іванов Павло 327
Іванченко Іван 143
Ігнатович 281
Ієремія 226
Ільїн 301
«Інженер» 36
Іраїда, Іра — див. Кривич Іраїда
Дмитрівна 23
Ірчан Мирослав 309
Ісус Христос 231

Й

Йогансен Майк (Михайло) 24, 36, 64, 65-68, 90, 211, 241, 359
Йоффе Адольф 157

К

Каганович Лазар 4, 5, 28, 29, 37, 39, 41, 107, 118, 123, 158, 212, 332, 400
Карлсон Карл 69, 70, 213, 314
Касіян Василь 216
Касьяненко Євген 262, 263, 265, 274
Квітка-Основа Яненко Григорій 221
Келлер 87, 108
Керженцев Платон 59, 208, 209
Кириленко Іван 75, 90, 257, 264, 265, 276, 334, 357, 358, 360
Кіркїж Купріян 125
Kits 235
Коваленко Борис 259, 306
Ковалів Левко (Ковалев) 342, 343
Коваль Віталій 27
Ковтун Микола 277
Колінько 324
Колісник Галина 312, 313
Коліух Дмитро 282
Коляда Грицько (Гео) 279
Колядко 87, 88
Коновалець Євген 139, 356, 364
Копиленко Олександр 61, 208, 230, 233, 288, 291, 307, 349
Короленко 205, 228, 301
«Корольов» 213
Коряк Володимир 90, 156, 257, 259, 310
Косарев 345
Косіор Станіслав 56, 332
Косинка Григорій 144, 147, 351
Костецький Ігор 78
Костюк Григорій 22, 23, 51, 52, 69, 73, 403
Котко Кость — див. Любченко М. 263, 279
Коцюба Гордій 218, 245, 321, 327
Коцюбинський Михайло 398
Кравченко Богдан 30, 302
Крижанівський 324
Крикун 347
Крілик (Васильків) О. 212
Крупа Павло (Krupa Paweł) 19
Кудря Данило 282
Кудрявцев 345
Кузьма Р. 212
Кулик Іван 154, 206, 263, 266, 307
Куліш Антоніна 69
Куліш Володимир 17, 71

Куліш Микола 24, 36, 43, 60, 63, 66, 68, 72, 146, 254
Купрін Олександр 257
Курбас Лесь 60, 72, 237-239, 241, 281, 283, 286, 396
Курська 282
Кушарський 66, 318, 319
Кушнарьов 275, 277

Л

Лавріненко Юрій 6
Ладан 329
Лакиз П. (Лакиза Іван?) 253
Лебеденко Панас 282, 284-286
Лебедь Дмитро 122
Лебідь Максим 208
Левітіна Софія 298
Лейтес Олександр 308
«Ленинградец» 17, 275
Ленін Володимир 100, 116, 124, 127, 141, 178, 179, 271, 364
Леонов 135
Леонтович Микола 135
Либединський 135
Лизанівський Іван 289
Лисенко Микола 132
Лисяк-Рудницький Іван 21, 31
Личицький 85
Лібкнехт 297
Лісовик 102, 313
«Литератор» 138, 139, 148, 149, 164, 165
Ліфшиць 229
Л. С. («Інженер») 36
Луцький Юрій 35
Любисток — див. Уманцева Люба 62, 68, 69, 70, 294, 314, 316
Любченко Аркадій 24, 35, 36, 56, 62, 67, 158, 263, 285
Любченко Микола 131, 263
Любченко Панас 50, 146, 265, 271
Люда (сестра Миколи Хвильового) 76, 83
Люксембург 151
Ляшинська 347

М

Мазепа Іван 378
Мазепа Ісаак 378
Мазуренко Василь 274, 288, 289

Майоров 233
Майський М. 231, 245
Майфет Григорій 278, 279
Мак-Лейстон (літ. персонаж) 64
Максимович Карло 213, 285, 341
Максимчук 77
Маланюк Євген 33, 36, 368, 370, 376
Маркс Карл 174, 175, 176, 179, 184, 332, 397
«Марксист» 48, 94, 207
Масенко Терень 23, 233
Махно Нестор 144
Маяковський Володимир 322, 324
Медвідь 87
Мейтус Юлій 237
Мельпомена 23, 256
Менжинський В'ячеслав 239
Микитенко Іван 77, 78, 209, 238, 292, 299, 307, 318, 323, 330, 360
Микола Григорович — див. Хвильовий Микола 330, 334-337, 354, 357-360
Минко В. 256
Мисик Василь 235
Михайличенко Гнат 369
Михайловський Микола 83
Миша, Мишуня — див. Яловий Михайло 65, 152, 156-158, 321
Мінц П. 212
Міцкевич Адам 251, 374, 390
Могилянський Михайло 89, 131, 143, 147
Мойсеєнко Костянтин 121
Мороз 346
М. Х. — див. Хвильовий Микола 159

Н

Наєнко Михайло 67
Недоля 276, 301
Немчинов 22
Нехтенборенг — див. Буревій Кость 105, 279, 280, 375, 389
Ніколай I 251
Новицький 253, 259
Нудьга Григорій 382, 384

О

«Обсерватор» — див. Хвильовий Микола 294
Озерський Юрій 136, 208, 209

Олінтер Андрій — див. Хвиля 40, 44
Орджонікідзе Серго 239
Ординський 149
«Осторожный» 17, 276
Осьмачка Тодось 147, 351, 352

П

Панч Петро 24, 46, 61, 306-308, 337, 360
Панченко Володимир 19
Первомайський Леонід 309
Петлюра Симон 140, 187, 265, 268, 356, 362, 364
Петніков П. Н. 308
Петренко Павло 22, 231
Петрицький Анатоль 47, 229, 239, 278
Петровський Григорій 75, 118, 120, 121
Петро Великий 225
Петров Віктор (Домонтович) 127
Пилипенко 131, 208, 249, 276, 310, 324
Пилипенко Сергій 89, 291, 297, 352, 353, 355, 387
Підмогильний Валер'ян 144, 147
Платонов 210
Плевако 298
Плеханов Георгій 124
Плужник Євген 147
Плющ 27
Подобєдов 345
Поздняков 320
Покровський Михайло 273, 371
Поліщук Валер'ян 90, 223, 246
Полоцький Олександр 282
Полуботок 279
Поль 321
Попов Микола 306
Попов Михайло 119
Попов Олександр 274, 288, 298
Портєчко 324
Постишев Павло 25, 26, 41, 70, 309, 332
Приймака 86
Примаков В. 158
Пристайко Володимир 15, 33, 34, 282
Приходько Антін 319
«Профессор» 17, 302, 305, 310
Пурін Іван Іванович 241, 243
Пустовойтов Сергій 318
Пушкін Олександр 68
П'ятаков Георгій 53

Р

Раковський Християн 146
 Репа Тимофій 213
 Рильський Максим 100, 127, 207
 Річицький (Пісоцький) Андрій 261, 272, 277
 Робесп'єр Максиміліан 141, 188
 Розенберг 322
 Рудакі 235

С

Савицький Олексій — див. Ясний (Гедзь) 246
 Савчук Олександр 48
 Самброс Георгій (Юрій) 71, 76
 Самчук Улас 66
 Свіфт Джонатан 218, 224, 225
 Северянин (Лотарьов) Ігор 58, 135
 Семенко Михайль 279, 308
 Сенченко Антон 292, 306
 Сенченко Іван 327, 359
 Симоненко Василь 6, 55, 66
 Скляров 308
 Скоропадський Павло 26, 136, 364
 Скрипаль-Мищенко Олександр — див. Досвітній Олесь 24, 25, 31, 41, 51, 62, 68, 72, 90, 128, 277, 311
 Скрипник Микола 5, 6, 40, 50, 62, 71, 73, 374
 Скрипник Леонід 146, 229
 Слісаренко (Снісар) Олекса 24, 31
 Смолич Юрій 23, 24, 61, 167, 210, 229
 Соколов П. 312
 Соколовський Кость — див. Буревій Кость 279
 Соколянський Іван 281, 289, 296
 Сократ 223, 226
 Соловійов А. 132
 Солодуб Петро 282, 319, 146
 Сосюра Володимир 24, 36, 65, 90, 130, 241, 255, 310, 313
 Спивак 341, 344
 Сталін Йосип 239, 276, 321, 399
 Станкевич 88
 Стасюк Петро 329
 Стельмах 322
 Стріха Едвард — див. Буревій Кость 279
 Сулима Микола 293, 295
 Суровцова Надія 136
 Сутирін 208
 «Сценарист» 17, 167

Т

Таніта 87
 Таран Тодось (Феодосій) 148, 152
 Тарасенко (Фітільова) Єлизавета Іванівна 76, 316, 348
 Терещенко М. 95, 97, 98, 103
 Тесленко А. 293
 Тичина Павло 14, 24, 90, 223, 246, 278, 306-308, 328, 352, 396
 Товкачівський А. 250
 Толстой Олексій 124
 Торін, Торін-Ільєвич Леонід 68
 Тросянецький М. — див. Хвильовий Микола 83

У

Українка Леся 64
 Уманцева Любов (прийомна донька М. Хвильового) 294, 316
 Уманцева Юлія (друга дружина М. Хвильового) 62, 68-70, 294, 314, 316
 Успенський 84

Ф

Фавлер Майгїл (Fowler Mayhill C.) 19
 Фауст 397
 Федорцева 237
 Федотова Оксана 151
 Федюшка — див. Євшан М. 22, 250, 388
 Филипович Павло 127, 207
 Фігаро 218
 Фітільов Григорій 83
 Фітільов Микола, Фітільов, Фітілів — див. Хвильовий Микола 27, 50, 91, 348
 Фітільов Олександр 86
 Фітільови (Григорій та Єлизавета) 83
 Флобер Гюстав 155
 Франко Іван 139
 Фурер 136, 253
 Фурманов Дмитро 135

Х

Хам 279
 Хаям Омар 235
 Хвильовий Микола 3-8, 13-21, 92, 126, 150, 168, 210, 299, 314, 345, 385
 Хвиля (Олінтер) Андрій 40, 44
 Христовий Микола 71, 130, 131

Христюк Павло 42, 89, 148, 150, 274, 285

Хрущов Микита 4, 403

Ч

Чаадаєв Петро 33, 373

Чайковський Петро 35, 215

Чапак 87

Чернов (Малошийченко) Леонід 277, 347

Чернявський Микола 143

Чехівський Володимир 249

Чечель Микола 274

Чубар Влас 29, 37, 40, 118, 210

Чулков Георгій 133

Чухновський Борис 223

Ш

Шамрай А. 267

Шапіро Н. 212

Шаповал Микита 200-203, 249, 250

Шаповал Юрій 8, 14, 15, 33, 60, 146, 282

Шатохіна Ірина 18

Шевельов Юрій (Шерех) 13, 47, 48, 55, 66, 376-378

Шевченко І. 283

Шевченко Тарас 47, 60, 174, 261

Шерстов О. 312

Шкурупій Гео (Георгій, Юрій) 24, 54, 379

Шмегельський (Шмигельський А.) 231

Шпол Юліан — див. Яловий Михайло 24, 36, 38, 41, 59, 128, 152, 314, 378

Шраг Микола 45, 170, 274

Шульгін В. 245

Шумський Олександр 144, 146, 284, 285, 341

Щ

Щупак Самійло 92, 94, 98, 104, 262, 307

Ю

Юделевиц Ізраїль — див. Кулик І. Ю. 154, 206, 263, 266, 307

Юзефовський 221

«Юнак» 210

Юринець Володимир 53

Я

Яворський Матвій 273, 371

«Яге» 17, 287

Ягода Генріх 79

Яловий Михайло 24, 36, 38, 41, 43, 45, 59, 70, 128, 152, 314, 321, 358, 398

Яковенко Григорій 24, 387

Якубський Борис 47, 89

Яновський Юрій 24, 61, 211, 230, 327, 341

Ясний (Гедзь) 246

Ящик Петро 31

Яшек Микола 308

ЗМІСТ

Дискусія, що потребує завершення. <i>Від упорядника</i>	3
Список скорочень	9
<i>Юрій Шаповал</i> . Микола Хвильовий: гра в житті, життя без гри .	13
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	81
1924	
Коротка біографія. 20 листопада 1924 р..	83
1925	
Самійло Щупак. Псевдомарксизм Хвильового. Грудень 1925 р. .	92
1926	
3 виступу Олександра Шумського на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. 12 травня 1926 р.	105
3 доповіді Володимира Затонського на червневому Пленумі ЦК КП(б)У. 4 червня 1926 р..	109
Виступ Миколи Хвильового на червневому 1926 року пленумі ЦК КП(б)У. 5 червня 1926 р..	120
Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ. 1 грудня 1926 р.	126
Анонімний відгук про творчість Миколи Хвильового. Орієнтовно 1926 р..	129
1927	
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 11 жовтня 1927 р.	136
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 5 грудня 1927 р.	138
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 6 грудня 1927 р.	139
Робоче зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. Грудень 1927 р..	140
1928	
3 робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 13 січня 1928 р..	143

З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 19 січня 1928 р.	149
3 постанови Політбюро ЦК КП(б)У про ВАПЛІТЕ. 21 січня 1928 р.	150
Уривок з перлюстрованого листа Миколи Хвильового до Михайла Ялового. 7 лютого 1928 р.	152
Лист Миколи Хвильового до редакції газети «Комуніст». 22 лютого 1928 р.	160
Витяг з робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 30 березня 1928 р.	164
Донесення агента «Літератора». 30 березня 1928 г.	165
Витяг з робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 23 жовтня 1928 р.	166
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 24 листопада 1928 р.	167
Витяг з робочого зведення ГПУ УСРР. 1928 р.	168
Фрагмент анонімного відгуку про творчість Миколи Хвильового. 1928 р.	169
Повідомлення інформатора. Імовірно 1928 р.	170
Андрій Хвиля. Від ухилу у прірву (Про «Вальдшнепи» Хвильового). 1928 р.	171

1929

Уривок з публікації львівського «Господарсько-кооперативного часопису». 6 січня 1929 р.	205
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 15 січня 1929 р.	206
Повідомлення інформатора «Донбасівець». Січень 1929 р. ...	208
Агентурне зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР про «Універсальний журнал». 7 березня 1929 р. ...	210
3 постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про т. Хвильового». 15 квітня 1929 р.	212
Витяг із повідомлення секретного співробітника «Корольова». 26 вересня 1929 р.	213
Машинопис статті «Нове амплуа Миколи Хвильового». Листопад 1929 р.	214
Агентурне зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 1929 р.	229
Анонімний відгук про журнал «Літературний ярмарок». 1929 р.	231
Повідомлення інформатора «Донбасівець» про «зелену кобилу». 1929 р.	232
Анонімний відгук про сьомий номер журналу «Літературний ярмарок». 1929 р.	233

1930

Повідомлення інформатора. 5 червня 1930 р.	235
---	-----

Повідомлення інформатора. 24 жовтня 1930 р.	236
Робоче зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 15 листопада 1930 р.	239
Повідомлення інформатора. 23 листопада 1930 р.	241
Повідомлення інформатора. 23 грудня 1930 р.	244
Витяг із робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР. 1930 р.	245
Анонімна записка «Про українські літературні кола». 1930 р. .	247

1931

З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Ленінградця»). 5 січня 1931 р.	275
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Осторожного»). 5 січня 1931 р.	276
З робочого зведення відділення політичного контролю ГПУ УСРР (донесення «Дмитрчука»). 5 січня 1931 р.	277
Витяг із робочого зведення ГПУ УСРР. 10 січня 1931 р.	278
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	282
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	284
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. 18 лютого 1931 р.	285
Витяг зі свідчень Панаса Лебеденка. Лютий 1931 р.	286
Повідомлення секретного співробітника «Яге». 20 квітня 1931 р.	287
Витяг зі свідчень Олександра Попова. 26 червня 1931 р.	288
Витяг зі свідчень Миколи Горбаня. 30 червня 1931 р.	291
Витяг зі свідчень Миколи Сулими. 4 липня 1931 р.	293
Витяг зі свідчень Миколи Горбаня. 5 липня 1931 р.	299
Лист Григорія Бухнікашвілі до Миколи Хвильового. 28 листопада 1931 р.	300

1932

Повідомлення секретного співробітника «Професора». 12 січня 1932 р.	302
Лист Кузьми Долгополова до Миколи Хвильового. 27 лютого 1932 р.	303

1933

Агентурне донесення секретного співробітника «Професора». 17 березня 1933 р.	305
Агентурне донесення секретного співробітника «Професора». 10 квітня 1933 р.	310
Запит до Оперативного відділу ГПУ УСРР про встановлення особи Галини Колісник. 9 травня 1933 р.	312
Агентурна нотатка. 11 травня 1933 р.	313
Протокол допиту Юлії Уманцевої. 13 травня 1933 р.	314
Копія передсмертної записки Миколи Хвильового. 13 травня 1933 р.	316

Копія передсмертної записки Миколи Хвильового до пасербиці. 13 травня 1933 р.	317
Уривок зі звіту співробітника ГПУ УСРР про вилучення паперів у квартирі Миколи Хвильового. 13 травня 1933 р.	318
Спецповідомлення «Про самогубство письменника Хвильового». Не раніше 14 травня 1933 р.	320
Уривок зі зведення ГПУ УСРР. 26 травня 1933 р.	324
Уривок зі зведення ГПУ УСРР. Травень 1933 р.	326
Коротка характеристика тих, хто проходить. (Краткая характеристика проходящих). 1933 р.	327
Довідка на Миколу Хвильового. 1933 р.	328
Промова Івана Микитенка на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	330
Промова Івана Кириленка на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	334
Промова Петра Панча на похороні Миколи Хвильового. 14 травня 1933 р.	337
Промова Олександра Безименського на творчому вечорі в Харкові. 17 травня 1933 р.	339

1947

Постанова про подальше зберігання справи-формуляра Миколи Хвильового. 3 лютого 1947 р.	345
---	-----

1955

Висновок про зняття Миколи Хвильового з оперативно- довідкового обліку й закриття справи-формуляра. 13 квітня 1955 р.	346
---	-----

1979–1980

Спогади Олексі Кобця. 1979–1980.	348
--	-----

1984

З нарису Романа Рахманного «Дмитро Донцов і Микола Хвильовий». 1984 р.	361
---	-----

1993

Спогади Григорія Нудьги «Біля дорогої могили». Травень 1993 р.	382
--	-----

2005

Іван Дзюба. Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» і «Психологічна Європа». 2005 р.	385
---	-----

Кілька слів навздогін. <i>Від упорядника</i>	403
--	-----

Іменний покажчик.	405
---------------------------	-----

Літературно-художнє видання

Серія «Митці на прицілі»

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Автор-упорядник

Шаповал Юрій Іванович

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Н. С. Бородюк*

Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка: *Т. В. Мальчевська*

Коректор *І. С. Посельська*

Підписано до друку 20.01.25. Формат 84×108 $\frac{1}{32}$.
Умов. друк. арк. 21,84. Облік.-вид. арк. 22,45.
Тираж 500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua